

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ SAVAŞ EKONOMİSİ

DOKTORA TEZİ

Ahmet KURAY

BURSA-2022

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ SAVAŞ EKONOMİSİ

DOKTORA TEZİ

Ahmet KURAY

Danışman:
Prof. Dr. Salih PAY

BURSA-2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 711722002 numaralı öğrenci Ahmet KURAY'ın hazırladığı “**Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi**” başlıklı doktora tezi ilgili savunma sınavı, 02/12/2022 Cuma günü 09.30-11.30 Saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Salih PAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Âdem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Vejdi BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Cafer ACAR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Ömer CİDE
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

02/12/ 2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02.12.2022

Adı Soyadı: Ahmet KURAY

Öğrenci No: 711722002

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: Lisans Derecesi İle Doktora

Tezin Türü: Y.Lisans Doktora Sanatta Yeterlilik

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/12/ 2022

Tez Başlığı / Konusu: Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **293** sayfalık kısmına ilişkin, **30 /10 / 2022** tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 13**'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Ahmet KURAY
Öğrenci No: 711722002
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: Doktora
Statüsü: Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	Ahmet KURAY
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim dalı	İslam Tarihi
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi	02/12/2022
Tez danışmanı	Prof. Dr. Salih PAY

Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi

Bu çalışmanın ana teması Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisidir. Bununla bağlantılı olarak Hz. Peygamber'in harpleri organize etmek için izlediği politikanın içeriği, savaşların iktisadî gerekçeleri, savaşların finanse edilmesi, savaş gelirleri ve gelirlerin iktisadî hayat üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Araştırmamızın amacı, Müslümanların sosyal hayatında meydana gelen değişimlerde savaşların rolünü tespit etmektir. Bu bağlamda "Savaş sürecinin iktisadî hayat üzerindeki yansımaları nelerdir?" sorusu, yanıtlamaya çalıştığımız başlıca problemdir. Nitel araştırma yöntemini kullandığımız bu çalışmada, savaş ve ekonomi ilişkisini anlamaya yönelik temalar oluşturulmuştur. Birtakım olumsuz etkileri olmakla birlikte savaş sürecinin ekseriyetle Müslümanların lehine sonuçlandığı tespit edilmiştir. İslâm Devleti'nin ilk yıllarında ticaret, tarım, hayvancılık ve zanaattan oluşan geçim vasıtalarına ganimetler eklenmiş, idarecilik gibi yeni bir istihdam alanı oluşmuştur. Bu durum, başta devlet hazinesi olmak üzere Müslümanların gelirlerine ve iktisadî hayatın çeşitli alanlarına yansımıştır. Savaş gelirlerinin artmasıyla beytülmal zenginleştiği için kamuoyuna yönelik harcamalarda devletin rolü gelişmiştir. Hayvancılık ve tarım gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Medine'nin ilk yıllarında iktisadî zorluklarla mücadele eden Müslümanların hayat şartlarında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Henüz kurumsallaşma aşamasındaki İslâm Devleti'nin kısa süre içerisinde elde ettiği bu kazanımlar ise Hz. Peygamber'in savaş ekonomisi sürecinde izlediği politikanın önemine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Hz. Peygamber, Savaş Ekonomisi, Ganimet, Muharip, Beytülmal

ABSTRACT

Name & surname	Ahmet KURAY
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History of Islam and Islamic Arts
Subfield	History of Islam
Degree awarded	PhD
Date of degree awarded	02/12/2022
Supervisor	Prof. Dr. Salih PAY

The War Economy in the Period of the Prophet Muhammad

The main theme of this study is the war economy in the Prophet Muhammad era. In connection with this, the content of the policy of the Prophet Muhammad to organize wars, the economic reasons of wars, the financing of wars, war revenues and the impact of revenues had on economic life are discussed. The aim of our research is to determine the role of wars considering the changes in the social life of Muslims. In this context, the question of “What are the reflections of the war process on economic life?” is the main issue we are trying to answer. In this study, in which we used the qualitative research method, themes were created to understand the relationship between war and economy. Although it had some negative effects, it was determined that the war process mostly resulted in favor of the Muslims. In the first years of the Islamic State, bootys were added to the means of livelihood consisting of trade, agriculture, animal husbandry and crafts, and a new field of employment such as administration was created. This situation had reflections on the incomes of Muslims, especially in the state treasury, and on various areas of economic life. The role of the state in public expenditures was improved, as the Beytulmal became richer with the increase in war revenues. Significant progress was made in areas such as animal husbandry and agriculture. There were significant developments in the living conditions of Muslims who struggled with economic difficulties in their first years in Madina. These gains that the Islamic State, which was still in the institutionalization stage, achieved in a short time, point to the importance of the policy carried out by the Prophet Muhammad during the war economy.

Keywords: The Prophet Muhammad, War Economy, Booty, Combatant, Beytulmal

ÖNSÖZ

Toplumlar varlıklarını korumak, otoritelerini kabul ettirmek, ideolojilerini yaymak, iktisadî çıkmazlarını çözmek veya zenginleşmek gibi nedenlerle savaşları bir yöntem olarak kullanmaktadır. Bu yüzden insanlık tarihi incelendiğinde savaşların merkezi bir yer edindiği ve savaş süreçlerinde toplumların hayatında kayda değer değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Bunun en bariz tezahürü ise uzun süreçlerde ortaya çıkan ideolojik, kültürel ve sosyal değişimler ile daha kısa zamanda etkisini gösteren siyasî ve iktisadî gelişmelerdir.

Tarih boyunca savaşların süreklilik kazanması, savaş-ekonomi arasında zorunlu bir ilişkinin doğmasına, savaş özelinde bir ekonominin ortaya çıkışına sebep olmuştur. Özellikle savaşın finanse edilmesi, seferberlik durumlarında iktisadî tedbirlerin alınması, savaş kayıpları, savaş gelirleri, gelirlerin dağıtımı ve değerlendirilmesi gibi “savaş ekonomisi” başlığı altında değerlendirilebilecek bir çalışma alanı ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu konuyla ilgili yapılan akademik araştırmalar vasıtasıyla geçmiş dönemlerde meydana gelen savaşların iktisadî hayat üzerindeki etkilerinin anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu çalışmayı tercih etmemizin sebebi de aynı gerekçeye dayanmaktadır. Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisi başlığı altında harplerin iktisadî sebepleri, savaşların maliyeti, savaş gelirleri, gelirlerin dağıtımı ve değerlendirilmesi ile iktisadî hayata yansımalarını tespit etmeye çalıştık. Böylece Medine merkezli İslâm Devleti'nin tarihini, toplumunu, coğrafyasını ve kültürünü sosyal tarihçilik bakış açısıyla sunmayı hedefledik.

Araştırma sürecinin başlangıç aşamasında, mevcut kaynaklar içerisinde savaş ekonomisi kavramı hakkında kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olmaması sorun teşkil etmiştir. Bu zorluğu aşmak için sözlükler, iktisat tarihi ve sosyo-ekonomik tarih gibi farklı alanlarda yapılan çalışmalar incelenerek kavramın çerçevesi çizilmiştir. Akabinde söz konusu kavramın Hz. Peygamber dönemine uygulanabilirliği tespit edilerek buna uygun bir içerik hazırlanmış ve çalışmanın taslağı oluşturulmuştur. Buna göre Hz. Peygamber döneminin savaş ekonomisine dair meseleler başta savaşların finansmanı olmak üzere savaş gelirleri ve savaş gelirlerinin iktisadi hayat üzerindeki etkileri şeklinde üç ana başlık altında ele alınmıştır.

Araştırmanın her aşamasında desteğini benden esirgemeyen, eleştirileri ve tavsiyeleriyle bana yardımcı olan kıymetli hocalarıma ve çalışma arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Süreç boyunca fikirleriyle katkıda bulunan ve beni cesaretlendiren danışmanım Prof. Dr. Salih PAY hocama sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Yine bu çalışmanın nihayete ermesinde emeği geçen Prof. Dr. Âdem APAK, Prof. Dr. Vejdi BİLGİN, Prof. Dr. Ercan DÜLGEROĞLU, Doç. Dr. Ömer CİDE, Doç. Dr. Yusuf AĞKUŞ ve Dr. Osman ÜLKER hocalarıma teşekkür ederim. Tezin düzeltilmesinde yardımlarını esirgemeyen Abdülbaki DURMAZ, Recep Bahadır HAYDAROĞLU, Sercan ÇAMLI, Semih BEKÇİ, Mustafa ERGİN, Hasan VURAN, Ahmet Yasin DİNÇER, Yunus TÜKEN, Abdulkadir KARACADAĞ, Mehmet BAL ve Dr. Ramzan DOĞANAY hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi iletmek istiyorum. Son olarak bana sabreden, dua eden, manevi desteklerini her daim hissettiğim aileme, kıymetli eşim Leyla KURAY'a ve kızım Ravza'ya sonsuz şükranlarımı arz ediyorum.

Ahmet KURAY
Kilis-2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
KONU, AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM, KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	1
1. KONU, AMAÇ VE KAPSAM.....	1
2. YÖNTEM.....	7
3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM SAVAŞ VE EKONOMİ

1. SAVAŞ	20
2. SAVAŞ EKONOMİSİ	27
2.1. Persler.....	34
2.2. Grekler	38
2.3. Romalılar.....	46
2.4. Câhiliye Arapları.....	49
2.5. Müslümanlar	63
2.5.1. Savaş	64
2.5.2. Savaş Tarihi.....	71
2.5.3. Savaş Hukuku	78
2.5.4. Savaş Ekonomisi	81

İKİNCİ BÖLÜM SAVAŞLARIN FİNANSMANI VE GELİRLERİ

1. SAVAŞLARIN FİNANSMANI	94
1.1. Savaş Maliyetinin Kaynakları	95
1.1.1. Muhariplerin Rolü.....	95

1.1.2. Devletin Rolü	98
1.2. Savaş Maliyetinin Unsurları.....	101
1.2.1. İnsan	102
1.2.2. Silah	113
1.2.3. Binek	122
1.2.4. İaşe	126
1.2.5. Nakliye	135
2. SAVAŞLARIN GELİRLERİ.....	136
2.1. Esir	142
2.2. Silah	148
2.3. Hayvan	151
2.4. Para ve Değerli Eşyalar	153
2.5. Giysiler ve Diğer Emtia	154
2.6. Arazi.....	156
2.7. Cizye	159
2.8. Zekât.....	162

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SAVAŞ GELİRLERİNİN DAĞITIMI VE İKTİSADİ
HAYATA ETKİLERİ

1. SAVAŞ GELİRLERİNİN DAĞITIMI.....	165
1.1. Beytülmâl	168
1.2. Devlet Başkanı	170
1.3. Erkekler	172
1.4. Kadınlar ve Çocuklar	176
1.5. Köleler.....	177
1.6. Zimmîler.....	177
2. SAVAŞ GELİRLERİNİN İKTİSADİ HAYATA ETKİLERİ.....	178
2.1. Beytülmâle Etkisi	178
2.1.1. Beytülmâl Gelirlerinin Çeşitleri.....	179
2.1.1.1. Humus	179
2.1.1.2. Fey.....	182

2.1.1.3. Cizye	184
2.1.1.4. Zekât.....	185
2.1.2. Beytül mâl Gelirlerinin Değerlendirilmesi	186
2.1.2.1. Yardım Nitelikli Harcamalar.....	187
2.1.2.2. Diplomatik Nitelikli Harcamalar.....	193
2.1.2.3. Askerî Nitelikli Harcamalar	195
2.2. Bireylere Etkisi	197
2.2.1. Hz. Peygamber	200
2.2.2. Muhacirler	207
2.2.3. Ensar.....	220
2.2.4. Bedevîler	224
2.2.5. Kadınlar.....	228
2.3. Tarıma Etkisi.....	230
2.4. Mesleklere Etkisi.....	242
2.4.1. Kuyumculuk.....	243
2.4.2. Demircilik	246
2.5. Hayvancılığa Etkisi	247
2.6. İdareciliğe Etkisi	253
2.6.1. Emir.....	257
2.6.2. Vergi Tahsildarı	262
2.6.3. Hazine Sorumlusu	265
2.7. Ticarete Etkisi	266
2.7.1. Kervan Yollarına Saldırıları	268
2.7.2. Kabilelerle Yapılan Anlaşmalar	272
2.7.3. Savaş Kayıpları	273
2.8. Diğer Alanlara Etkisi	276
2.8.1. Pazarlar.....	276
2.8.2. Borçlar.....	280
2.8.3. Arazi Satışları.....	282
2.8.4. Faizli Alışverişler	285
SONUÇ.....	287
BİBLİYOGRAFYA	291

KISALTMALAR

b.	: Bin
bk.	: Bakınız
bt.	: Binti
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İSTEM	: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
KURAMER	: Kur’ân Araştırmaları Merkezi
M.Ö	: Milattan Önce
SAMER	: Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SBF	: Siyasal Bilimler Fakültesi
St.	: Saint
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesâire

GİRİŞ

KONU, AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM, KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

1. Konu, Amaç ve Kapsam

Hz. Peygamber, tebliğ faaliyetlerine başladığı Mekke döneminden itibaren başta kabilesi Kureyş olmak üzere diğer Arap kabilelerine ve Yahudilere karşı mücadele etmiştir. Mekke dönemi pasif direnişle tamamlanırken, Medine'ye hicretten sonra devletin temellerini atmaya yönelik sivil bir organizasyonun inşa süreci başlamış ve nihayetinde hicretin ikinci yılında, Hac sûresinde belirtildiği üzere Müslümanlara eziyet eden ve onları memleketlerinden haksız şekilde çıkararak müşriklere karşı savaşmaya izin verilmiştir.¹ Böylelikle Müslümanlar, Kureyş kervanlarına düzenledikleri askerî faaliyetler ile artık savaş sürecine girmişlerdir. Mekkelilere karşı başlatılan bu süreci, Müslümanları Medine ve çevresinde tehdit eden unsurlardan Yahudilerle diğer müşrik Araplara karşı yapılan askerî faaliyetler takip etmiştir. Bunların bir kısmı küçük çaplı çarpışmalar iken bir kısmı da Hicâz yerlerinde büyük sayılabilecek nitelikteki savaşlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in on yıllık Medine döneminde savaşların önemli bir yeri olup kaynaklarda aktarılan rakamlar, bu dönem için savaşların artık olağan bir durum haline geldiğine işaret etmektedir. Gazve ve seriyyelerin sayısını Vâkîdî (ö. 207/823) 27 gazve ve 47 seriyye,² İbn Sa'd (ö. 230/845) 29 gazve ve 47 seriyye, Taberî (ö. 310/923) 26 veya 27 gazve ile 35 seriyye, İbn Kayyim (ö. 751/1350) 19, 25 veya 27 gazve ile 60 seriyye, son olarak Huzâî (ö. 789/1387) ise 19 veya 26 gazve ile 35, 36, 47, 48 veyahut 56 seriyye olarak aktarmıştır.³

¹ el-Hac 22/39-40; Ebü'l-Ferec Nûrüdîn el-Halebî, *es-Siretü'l-halebiyye* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/170.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l-A'lemî, 1989), 1/7.

³ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, ed. Alî Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 2/6; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târihü'r-rûsul ve'l-mülûk* (Beyrût: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 3/152-154; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî, Muhammed Azîz Şems vd. (Riyâd: Dâru 'Atâati'l-İlm, 2019), 1/121-122; Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâilâti's-sem'iyye 'alâ mâ kâne fi 'ahdi Resûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâi ve'l-'amâlâti's-şer'iyye*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), 331-332.

Rakamlardan da anlaşılacağı üzere savaşların Medine döneminin ana temalarından biri olduğu söylenebilir. Bu savaşlar hakkında başta askerî açıdan olmak üzere sebep-sonuç ilişkileri, savaş stratejileri ile siyasî etkileri bağlamında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda, savaşların ekonomi ile ilişkisine kısmen değinilmiştir. Özellikle savaşların maliyeti ve gelirlerine dair bilgiler nakledilmiştir. Bunlar arasında Özdemir'in *Hz. Peygamber Dönemi Ganimet Uygulamaları* adlı araştırma çalışması, tez konumuzla doğrudan ilişkilidir. Savaş ganimetlerinin tüm detaylarıyla ele alındığı bu çalışma istifade etmek için önem arz etmektedir.

Araştırmamızın ana teması, Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşların ekonomiyle ilişkisidir. Zira Hz. Peygamber'in hayatını siyasî, dinî ve ideolojik boyutlarıyla ele alan çok sayıda çalışma yapılmış, ana gövde neredeyse tamamlanmıştır. Ancak dönemin iktisadî, sosyal ve kültürel arka planları üzerine yapılan çalışmalar henüz bu seviyede değildir. Son yıllarda bu alanlara yönelik çalışmaların sayısı artmıştır. Bu artışın iki sebebi olduğu söylenebilir. Birincisi tarih çalışmalarının ana çizgisini oluşturan siyasî okumalar ve şahıs merkezli yaklaşımlar düşünüldüğünde, Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yeni bir şey ortaya koymanın oldukça zor olduğu görünmektedir. Çünkü bu alanda çok sayıda çalışma mevcuttur. İkincisi ise tarih yazıcılığında ana akımın siyasî düzlemde kabul edilmesi ve şahıs merkezli okumaların, geçmişin tam manasıyla anlaşılması için yetersiz kalmasıdır. Avrupa'da bunu aşmak için sosyal tarih çalışmaları yaygınlık kazanmıştır. Bu hususta, akademiye hâkim olan geleneksel siyasî tarih anlayışına karşı çıkan Henri Berr⁴ ile takip eden yıllarda Lucien Febvre, Marc Bloch ve Fernand Braudel'in öncülüğünü yaptığı Annales Okulu'nun büyük etkisi olmuştur. Geleneksel tarih anlatısını reddeden okulun temsilcileri sadece siyasî faaliyetlere odaklanmak yerine insan faaliyetlerinin tamamıyla ilgilenmiş, farklı disiplinlerle iş birliği yaparak sorun odaklı analitik bir yaklaşımı benimsemişlerdir.⁵ Bu yüzden çıkardıkları dergiye ekonomik ve toplumsal tarih yıllıkları anlamındaki "Annales d'histoire économique et sociale" adını vermişlerdir.⁶

⁴ Ernst Breisach, *Tarih Yazımı*, çev. Hülya Kocaoluk (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 462.

⁵ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), 22.

⁶ François Dosse, *Ufalanmış Tarih*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 10.

Tarih çalışmalarındaki geleneksel anlatıyı reddedenlerden bir diğeri de Herbert Spencer'dir. Spencer "Kralların biyografileri, toplum bilimine neredeyse hiç ışık tutmaz." diyerek geleneksel anlatıya karşı çıkmıştır. Emile Durkheim de; "Tikel olaylar, belli bir milletin gerçek tarihinden ziyade yüzeysel tezahürleridir." diyerek ana akım tarih yazıcılığını reddetmiştir.⁷ Yine François Similant tarihçilerin siyaset, birey ve kronoloji olmak üzere üç putu olduğundan bahsederek bunların yıkılması gerektiğini belirtmiştir.⁸

Avrupa'da tarih yazıcılığında başlayan yaklaşım farklılığının temelinde bilimsel kaygıların yanı sıra 1914-1918 yıllarında meydana gelen I. Dünya Savaşı'nın travması, 1929 krizi gibi dinamiklerin olduğu iddia edilmiştir.⁹ Buna karşın ülkemizde İslâm tarihi alanında sosyal tarihe yönelik çalışmaların yaygınlık kazanmasının temelinde ise ilk dönemlerden itibaren Hz. Peygamber'in hayatına dair kaleme alınmış detaylı eserlerin varlığıdır. Bu eserler, Hz. Peygamber'in hayatını tek bir yönden değil de farklı yönleriyle aktararak sosyal tarih çalışmaları için gerekli temel malzemeyi ortaya koymuşlardır. İbn Sa'd'ın eserinde, Hz. Peygamber'in hayatı genel hatlarıyla kronolojik bir biçimde aktarıldıktan sonra kıyafetleri, silahları, develeri, evleri, sadakaları¹⁰, mirası¹¹ ve savaşları¹² gibi farklı yönlerine dair teferruatlı bilgiler nakledilmiştir. Vâkıdî'nin eserinde tüm savaşlar detaylarıyla birlikte kronolojik olarak nakledilmiştir.¹³ Yine Hz. Peygamber'in hayatını anlatan siyer eserleri veya şehir tarihleri dönemin sosyal yaşantısına ışık tutan haberleri ihtiva etmektedir.

Gerek geleneksel tarih yazıcılığı yerine yeni arayışlar gerekse de klasik kaynakların yol göstericiliği ile özellikle son yıllarda sosyal tarih alanına yönelik çalışmaların sayısı artmıştır. Bu bağlamda *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Bibliyografyası (Cumhuriyet Dönemi 1923-2014)* adlı çalışmada, Hz. Peygamber'in hayatını farklı yönleriyle ele alan çok sayıda araştırma listelenmiştir.¹⁴ Bunların arasında sosyal tarih alanında yeni bakış açıları geliştiren ve katkı sunan çok sayıda araştırma mevcuttur. Bahsi geçen çalışmaların

⁷ Burke, *Annales Okulu*, 31.

⁸ Burke, *Annales Okulu*, 33.

⁹ Dosse, *Ufalanmış Tarih*, 11.

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/394, 417, 424, 429, 431.

¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/273.

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/5.

¹³ Vâkıdî, *el-Meğâzî*.

¹⁴ Demircan, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Bibliyografyası*, 27-195.

tamamı, bu tez dâhil olmak üzere sonraki araştırmacıların farklı bakış açıları geliştirmelerine ve yeni araştırmaların yapılmasına katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada, “Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi” başlığı altında harp ve iktisat ilişkisine dair çeşitli meseleler ele alınmıştır. Zira Medine’de İslâm Devleti kurulduktan sonra zorunlu bir çatışma sürecine girilmiş, yerel düzeyde önemli sayıda ve şiddette askerî faaliyetler meydana gelmiştir. Ekseriyetle Müslümanların lehine sonuçlanan bu süreç, tez konumuz olan iktisadî hayat da dâhil olmak üzere toplum hayatını her yönüyle etkilemiştir.

Medine döneminde zorunlu savaş süreci, buna yönelik bir politika geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu yüzden Hz. Peygamber, ilk dönemlerden itibaren harpleri finanse etmek için bir organizasyon geliştirmeye gayret etmiş ve nihayetinde toplumun iktisadî hayatı çeşitli yönlerden etkilenmiştir. Bu etkiler, savaş-ekonomi arasında çeşitli bağlantılar kurularak Medine döneminin farklı bir eksende okunmasına olanak sağlamıştır. “Savaşların finansmanı, savaş gelirleri ve savaş gelirlerinin iktisadî hayat üzerindeki etkileri” başlıkları altında ele alınan bu bağlantılar, Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşların ekonomi ile ilişkisinin daha iyi anlaşılmasını mümkün kılmayı amaçlamaktadır.

Savaş ve ekonomi ilişkisine dair oluşturulan bağlantıların tamamı temel meseleler kabul edilerek “Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi” başlığı altında ele alınmıştır. Burada “savaş ve ekonomi” gibi geniş kapsamlı bir başlık yerine daha çok savaş zamanındaki ekonomiyi tarif eden “savaş ekonomisi” kavramı kullanılmıştır. Bu kavram, harp zamanındaki ekonomiyi ifade etmektedir.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı’nda önce nadir kullanılan bu tabir,¹⁶ söz konusu tarihten itibaren ise özellikle savaşı finanse etmeye yönelik politikaların yaygınlaşmasıyla¹⁷ farklı bir boyut kazanmıştır. Bunun yanı sıra savaş hazırlıkları, savaş dönemi etkinlikleri ve savaş sonrası dönem gibi yapı ve

¹⁵ Fritz Neumark, *Harp Ekonomisi*, çev. Sabri F. Ülgener (İstanbul: Aydınlik Basımevi, 1937), 3.

¹⁶ Neumark, *Harp Ekonomisi*, 3.

¹⁷ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik (1914-1918)* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 2.

durumlarla ilgili araştırmaların tamamı “savaş ekonomisi” kapsamına girmektedir.¹⁸ Buna rağmen ülkemizde savaş ekonomisi başlığı altında yapılan çalışmalarda ekseriyetle savaşları finanse etmeye yönelik uygulamalar ve belli dönemler referans alınmıştır.

Savaş ekonomisi, iktisat biliminin bir parçası kabul edilmekle birlikte savaşı konu alması itibariyle interdisipliner özelliğe sahiptir. Bu yüzden konu hakkında çalışmalar yapan araştırmacılar siyaset, tarih ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerde çalışmakla birlikte kendi alanları ile iktisat bilimi arasında bağlantılar kurarak savaş ekonomisini interdisipliner düzlemde ele almışlardır. Bahsi geçen araştırmacılarından tarihi kimliğinin yanı sıra Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi sosyo-ekonomik çalışmalarıyla da bilinen Zafer Toprak’a ait *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik* adlı eser, bu düzlemde kaleme alınmış bir sosyo-ekonomik çalışma örneğidir.

Savaş ekonomisini konu edinen çalışmalarda ekseriyetle belli uygulamalar esas alınmıştır. Zira yakın tarihe yönelik yapılan araştırmalarda, eldeki verilerin fazlalığı sadece bir savaşın bile ekonomide yarattığı hareketlik, dalgalanmalar, enflasyon, üretim ve kısa süreli etkileri üzerine araştırma imkânı vermektedir. Ancak geçmişe doğru gittikçe mevcut verilerin azlığı ve bir iktisati gibi rakamlar üzerinden değerlendirme yapmanın zorluğu bunu neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bunun yerine savaş ekonomisini daha geniş bir perspektiften değerlendirerek savaşın ekonomi ile doğrudan ve dolaylı ilişkilerini ele almak, eski tarihler için daha uygun görünmektedir. Ayrıca amaç rakamları ortaya koymaktan ziyade farklı bağlantılarla savaşın iktisadî hayatı üzerindeki genel etkilerini ortaya koyarak bir ereve sunmak olduğundan dolayı böyle bir yaklaşımın, sosyal tarih çalışmaları için daha uygun olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu çalışmada, Hz. Peygamber döneminin savaş ekonomisi, sosyal tarih penceresinden ele alınmıştır. Zira henüz paranın yaygın olarak kullanılmaması ve kaynaklarda buna dair bilgi kıtlığı, rakamlar merkezinde bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Sosyal tarihçilik bakış açısıyla meselelerin değerlendirilmesi hedeflenmiş ve toplumun iktisadî hayatında meydan gelen değişimler geniş bir çerçeveden ele alınmaya çalışılmıştır. Bu yüzden savaş ekonomisi uygulamaları bağlamında sadece finansman politikası ile yetinilmemiştir.

¹⁸ Vusal Süleymanlı, “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş: Disiplinlerarası ve Stratejik Bilim Alanının Türkiye’de Bir Ders Olarak Eğitiminin Verilmesinin Gerekliliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 122/240 (2019), 189.

Bununla birlikte savaşların kaynaklığı, savaş gelirleri ve bu gelirlerin dağıtımı ile toplumun iktisadî hayatı üzerindeki yansımalarının tümü “savaş ekonomisi” kapsamına alınmıştır. Ayrıca diğer çalışmalarda savaş ekonomisinin toplum üzerindeki iktisadî etkileri ele alınırken ekseriyetle önleyici tedbirlerin topluma olumsuz yansımaları merkezinde değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak çalışmamıza konu olan Hz. Peygamber’in savaş ekonomisine yönelik politikaları, olumsuz neticeleri olmakla birlikte çoğunlukla olumlu sonuçlar vermiştir. Çünkü savaş kayıplarına karşılık gelirler çok daha fazlaydı ve bu gelirlerin büyük oranda insanlara dağıtılması başta Muhacirler olmak üzere toplumun iktisadî hayatına olumlu yansımıştır.

Araştırmamızın problemi “Hz. Peygamber dönemi savaş sürecinin iktisadî hayat üzerindeki çeşitli etkileri nelerdir?” sorusunu yanıtlamaktır. Bu bağlamda aşağıdaki alt problemlerin yanıtını bulmak için şu başlıklar oluşturulmuştur:

1. Savaş ekonomisinin tanımı, kapsamı ve sınırları nelerdir?
2. Pers, Grek ve Roma devletlerinde savaş ekonomisine dair uygulamalar nelerdir?
3. İslâm öncesi Arap Yarımadası’nda savaş ve ekonomi arasındaki ilişki nedir?
4. Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisinin içeriğinde neler vardır?
5. Savaşların iktisadî yönleri nelerdir?
6. Savaş maliyetinin unsurlarından binek, silah, iaşe ve nakliyenin yanı sıra gerekli insan ihtiyacını temin etmeye yönelik nasıl bir politika izlenmiştir?
7. Savaş ganimetleri ve anlaşmalar çerçevesinde devletin aldığı yıllık gelirler nelerdir?
8. Savaş gelirlerinden istifade edenler kimlerdir?
9. Devlet payı, devlet başkanının aldığı hisse ve muhariplerin hisseleri nelerdir?
10. Ensar, Muhacir, bedevî ve kadınlar açısından savaş gelirlerinden istifade etme hususunda nasıl farklılıklar meydana gelmiştir?
11. Savaş gelirleri hangi alanlarda iktisadî gelişmelere etki etmiştir?
12. Savaş sürecinden olumsuz etkilenen alanlar var mıdır?

13. Müslümanların geçim kaynakları olan tarım, ticaret ve hayvancılık alanlarında nasıl gelişmeler yaşandı ve yeni istihdam alanları nelerdir?

Araştırmanın amacı Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşları, ekonomi bağlamında değerlendirerek, genel bir çerçeve ortaya koymaktır. Bunun için öncelikle savaşların nasıl finanse edildiği, hangi kaynakların kullanıldığı, gerekli muharip gücünün nasıl temin edildiği, harp teçhizatlarının çeşitliliği, bineklerin durumu ve tüketilen iaşelerin durumunun ortaya konulması hedeflenmiştir. Daha sonra savaş ganimetleri arasında ön plana çıkan esir, silah, hayvan, arazi ve cizye gibi kayda değer gelirler detaylarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece başta devlet gelirleri olmak üzere birey gelirleri ile iktisadî hayatın farklı alanlarında meydana gelen değişimler tespit edilerek dönemin sosyal yapısı hakkında bir bakış açısı geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada zaman ve konu olmak üzere iki kısıtlama söz konusudur. Zaman olarak on yıllık Medine dönemi incelenmiştir. Zaten askerî faaliyetler hicret sonrasında başlamış olup Mekke’de böyle bir çatışma ortamı oluşmamıştır. Ayrıca konu, savaşların iktisadî boyutuyla sınırlı tutulmuştur. Burada da askerî faaliyetlerin siyasî tarafları kapsam dışında bırakılarak savaş döneminde devletin ve toplumun değişen iktisadî yapılarının incelenmesi hedeflenmiştir.

2. Yöntem

Tarih çalışmalarında belirli bir araştırma sorusunu veya sorularını cevaplamak için bilgilerin toplanması, verilerin analizi ve yorumlanması esastır. Buradaki amaç bilinmeyi ortaya çıkarmak, belirli sorulara cevap vermek, geçmişteki olayların günümüzdeki yansımalarını aramak, geçmişteki kişilerin veya kuruluşların etkinliklerini değerlendirmek ve genellikle insan kültürü ile ilgili anlayışımıza yardım etmektir.¹⁹ Geçmişten günümüze değin bu amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen tarih çalışmalarında farklı yazım anlayışları gelişmiştir. Bunlar rivayetçi, öğretici, neden-nasilci ile sosyal/toplumsal tarih yazıcılığı ve anlayışlarıdır.²⁰ Özellikle 19. yüzyılın

¹⁹ Howard Lune-Bruce L. Berg, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, thk. Asım Sarı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 302.

²⁰ İsmail Özçelik, *Geçmişten Günümüze Tarih Yazım Tarzları ve Tarih Felsefesi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011), 20.

sonlarına gelindiğinde politika, biyografi ve düşünceleri merkez alan çalışmalar sağlam bir temele oturduğu için 20. yüzyılda tarihçilerin ilgi alanları değişmiş ve ana temalar ekonomi, toplum ile zihniyet etrafında yoğunlaşmıştır.²¹ Dolayısıyla politika, biyografi ve düşünceleri esas alan rivayetçi ve öğretici tarih anlayışları yerine ekonomi, toplum ve zihniyetlerin ana temalar olarak incelendiği neden-nasılıcı ile sosyal tarih anlayışları yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmada da sosyal tarih yazım anlayışı benimsenmiştir.

Sosyal tarih, geçmiş ortamları ve günümüzün arka planının eski zamanlardaki sosyal hayatını anlamaya ve açıklamaya çalışan bir tarihi bakış açısıdır.²² Toplumu oluşturan farklı zümreler ve aralarındaki ilişkiler ile bunların değişme süreçlerini inceleyen,²³ olayların ardında gizlenmiş meseleleri ortaya çıkarmaya önem veren bir anlayışa sahiptir.²⁴ Ayrıca tematik bir yaklaşımla tarihin derinlemesine tahlil edilmesini amaçlamaktadır.²⁵ Diğer yaklaşımlar esas alınarak yapılan çalışmalarda tarihsel olayların kronolojisi, önemli ve ilginç insanları, olayları, gelişmeleri tanımlama açısından okuyucuya imkân veren bir sınıflama sistemi olup aydınlatıcı olsa da genellikle çok büyük ebatlı tarihi olayların özetini içerirler ve edilebilirler. Sosyal tarih ise geçmişin tanılayıcı bir açıklamasını yapmaya çalışarak daha akıcı, ortaya çıkarıcı ve canlı bir yapıya sahiptir.²⁶

Sosyal tarih yazım anlayışının benimsendiği bu çalışmada, sosyal bilimlerde yaygın olarak başvurulun nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği bu araştırma yönteminde,²⁷ araştırma problemi yorumlayıcı bir yaklaşımla incelenerek, üzerinde çalışılan olgular veya olaylar kendi bağlamında ele alınmakta ve insanların

²¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde (Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular)*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 88.

²² Lune-Berg, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 300.

²³ M. Asım Yediyıldız, "İslâm Tarihine Tematik Yaklaşım Üzerine Bazı Düşünceler", *İSTEM* 7 (2006), 16.

²⁴ Özçelik, *Tarih Yazım Tarzları ve Tarih Felsefesi*, 23.

²⁵ Yediyıldız, "İslâm Tarihine Tematik Yaklaşım Üzerine Bazı Düşünceler", 16.

²⁶ Lune-Berg, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 300.

²⁷ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 45.

onlara yükledikleri anlamlar açısından yorumlanmaktadırlar.²⁸ Nitel araştırmada şu temel özellikler bulunmaktadır: Doğal ortam, aktif araştırmacı, veri toplama ve araştırma stratejilerinde çeşitlilik, tümevarım ve tümdengelim veri analizi, esnek araştırma tasarımı, nesnelleştirme ve bütüncül yaklaşım.²⁹ Ayrıca interdisipliner bir yaklaşımın esas alındığı bu yöntemde,³⁰ farklı disiplinlerden istifade edilmektedir. Nitekim ‘‘Hz. Peygamber Dönemi Savaş Ekonomisi’’ başlıklı araştırmamızda temel verileri elde etmek amacıyla İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra hadis ve İslâm hukuku disiplinlerine ait eserler de kullanılmıştır. Özellikle bazı kavram ve meselelerin anlaşılmasında İslâm hukuku kaynaklarına başvurulmuştur. Ayrıca nitel bir çalışma olması hasebiyle sayısal verilere daha az yer verilirken çeşitli temalar kullanılarak olgu ve olaylar kendi bağlamında değerlendirilmiştir.

Nitel yöntemin kullanıldığı bu araştırmada öncelikle araştırmaya bir sorudan ziyade geniş bir temadan başlanmıştır. Araştırmanın ana teması Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisidir. Daha sonra buna dair bir arka plan çalışması yapılarak literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla savaş ekonomisi başlığı altında yapılan çalışmalar incelenirken ilk önemli problem ile karşılaşılmasıdır. Bu çalışmalarda savaş ekonomisinin tanımlanmasına dair çerçeve sınırlı tutularak kavramın tarihine yönelik detaylı bilgi ve kaynaklar aktarılmamıştır. Bu durumda araştırmanın başlığı ile içeriği arasında muhtemel bir uyumsuzluk problemi ortaya çıkmıştır. Bunu çözmek için farklı kaynaklar taranmış, özellikle iktisat tarihine yönelik eserler incelenmeye çalışılmıştır. Böylelikle kavramın sınırları belirlenmeye, tarihsel perspektiften nasıl ele alınabileceği ve geçmişe uyarlanmasının olasılığı tetkik edilmiştir. Nihayetinde savaş ekonomisinin kavramsal çerçevesi çizilerek Hz. Peygamber dönemi için kullanılabilmesine karar verilmiştir.

Savaş ekonomisi kavramına dair çerçeve oluşturulduktan sonra araştırmanın konusu ve soruları düzenlenerek çalışmanın odağı belirlenmiştir. Buna göre Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisi kapsamına giren bazı meseleler araştırmanın temelini oluşturmuştur. Bu

²⁸ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (SPSS Uygulamalı)* (Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2010), 302.

²⁹ İdris Güçlü, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2019), 24.

³⁰ Zeki Karataş, ‘‘Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi’’, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 71.

meseleler şunlardır: Savaş ve ganimet, savaşların finansmanı, savaş gelirleri, savaş gelirlerinin dağıtımını ile iktisadî hayat üzerindeki etkileri. Araştırmanın esas meseleleri bunlar olmakla birlikte savaş tarihi, Pers, Grek ve Roma medeniyetlerinde savaş ekonomisi, Hz. Peygamber döneminde savaş, savaş tarihi, savaş kanunları gibi çeşitli temalar da ele alınmıştır. Çünkü tezimizin odağı doğrudan savaş ekonomisi temaları olsa da nihayetinde savaş tarihiyle de dolaylı bir ilişkisi vardır. Ayrıca tarih çalışmalarında meselelerin geniş perspektiften anlaşılması için geçmiş örneklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden ekseriyetle tarih çalışmalarının giriş bölümlerinde Grek, Pers, Roma, Hind, Çin ve Arap gibi medeniyetlerde benzer durumlara değinilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın ilk bölümünde sunulmak üzere savaş tarihi ile Pers, Grek ve Roma medeniyetlerinde savaş ekonomisine dair veriler toplanmıştır.

Araştırmamızda, savaş ekonomisi olgusunun altını dolduracak temaları ortaya çıkarmaya yönelik başlıklar ve sorular üretilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda öncelikle savaş ve ganimet arasındaki ilişki ile Hz. Peygamber'in bu husustaki yaklaşımının ortaya konması amaçlanmıştır. Böylece Müslümanlar için ganimetin tabii bir geçim vasıtası olma durumunun anlaşılması hedeflenmiştir. Daha sonra savaşlarda finansman nasıl organize edildi? Bireysel sorumluluk dışında devletin rolü nasıl gelişti? Savaşlarda kullanılan teçhizatlar nelerdir? sorularına cevaplar aranmıştır. Savaş ganimetlerinin tespiti, sınıflandırılması, birey, devlet ve iktisadî hayatın çeşitli alanlarına yansımalarını anlamamıza imkân verecek başlıklar üretilmiştir. Böylece Hz. Peygamber dönemini kapsayan savaş ve ekonomi ilişkisinin ortak noktalarına dair bir bakış açısı geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Nitel araştırmalarda çeşitli veri toplama yöntemleri kullanılmaktadır. En yaygın olanları gözlem, mülakat, görsel ve işitsel materyaller,³¹ odak grup görüşmeleri ile arşiv ve doküman analizidir.³² Araştırmamızda arşiv ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde gerekli verileri toplamak için araştırmayla ilgili belge ve arşivler taranmaktadır.³³ Nitekim bu araştırmada, oluşturulan taslak içerik esas alınarak İslâm

³¹ John Ward Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, thk. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018), 160.

³² Güçlü, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 99.

³³ Güçlü, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 137.

tarihi, hadis ve İslâm hukukuna ait temel eserler incelenmiş, araştırmanın özünü oluşturan veriler toplanarak tezin taslak bölümünde ilgili başlıklar altında not edilmiştir. Daha sonra araştırmanın ilk bölümünde savaşın tanımı, savaşa dair düşünceler ve savaş tarihine değinilmiştir. Akabinde savaş ekonomisi kavramının sınırları ortaya konularak tezin teorik çerçevesi belirlenmiş ve buna uygun olarak da Grek, Roma, Fars ve Arap medeniyetlerinde savaş ekonomisine dair elde edilen bilgilere yer verilmiştir. Devamında geliştirilen teorik çerçeve kapsamında savaş ekonomisi, Hz. Peygamber dönemine uygulanmıştır. Bu kapsamda Hz. Peygamber zamanında savaş ekonomisinin bir politika olarak benimsendiğine dair örnek uygulamalar ortaya konmaya, savaş-ganimet ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise insan, binek, silah ve iâşe temini ile bunların çeşitleri gibi savaş finansmanına dair tespit edilen veriler incelenmiştir. Daha sonra ganimetin bir mekâsib olma süreci tespit edilmeye çalışılmıştır. Akabinde savaşlardan elde edilen ganimetler ile yılın belirli dönemlerinde tahsil edilen cizye, fey ve zekât gelirleri tespit edilerek ele alınmıştır. Üçüncü ve son bölümünde ise savaş gelirlerinin iktisadî hayat üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik oluşturulan başlıklar altındaki veriler kategorize edilmiştir. Öncelikle savaş gelirlerinden pay alanlar beytülmâl, devlet başkanı ve savaşa katılan yetişkin erkekler, kadınlar ve çocuklar, köleler ile zimmîler olmak üzere altı başlıkta sınıflandırılmıştır. Son aşamada savaş gelirlerinin devlet, birey, tarım, meslek, hayvancılık, idarecilik, ticaret ve iktisadî hayatın çeşitli alanları üzerindeki olumlu-olumsuz yansımaları ortaya konmaya çalışılmıştır.

3. Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmamızın bilimsel dayanağını oluşturan kaynaklar başta siyer olmak üzere İslâm tarihi, hadis, İslâm hukuku ve tefsir disiplinlerine ait temel eserlerdir.

Araştırma sürecince istifade ettiğimiz en önemli kaynak Vâkıdî'nin *el-Meğâzi* adlı eseridir.³⁴ Savaşlara dair bilgilerin detaylıca aktarıldığı bu eser, araştırmada kullanılan başlıca kaynak olması münasebetiyle ayrıca önem arz etmektedir. Öncelikle, savaşları kronolojik olarak sıralayan müellif savaş hakkında tarih, yer, muharip sayısı, seferin süresi, gizli yürütülen bir harekât mı yoksa açık meydan savaşı mı olduğu, savaş kayıpları

³⁴ Vâkıdî, *Meğâzi*.

ve savaş gelirleri gibi bilgileri detaylıca aktarmıştır. Bu bilgiler arasında savaş gelirlerine dair çok sayıda rivayet mevcuttur. Ayrıca savaşların finansmanına yönelik bilgiler, insan temini ve az da olsa savaşların iktisadî etkileri gibi detay bilgilerin verildiği bu eser, çalışmanın ana kaynaklığını teşkil etmiştir. Tüm bunların yanı sıra Vâkıdî'nin aktardığı bazı detaylı bilgilerin başka kaynaklarda yer almaması, zaman zaman söz konusu bilgilerin doğrulanmasına ve desteklenmesine engel teşkil etmiş ayrıca dipnotlarda tekdüzelik oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Vâkıdî'nin eseri dışında sıklıkla kullanılan diğer kaynaklar şunlardır: İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîre*,³⁵ İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*,³⁶ Belâzurî'nin (ö. 279/892-893) *Ensâbü'l-eşraf*³⁷ ve *Fütuhu'l-buldân*,³⁸ Taberî'nin *Târihü'r-rusul ve'l-mülûk*,³⁹ İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*,⁴⁰ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*,⁴¹ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târih*⁴² ile *Üsdü'l-ğâbe*,⁴³ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin *Zâdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*,⁴⁴ Makrizî'nin (ö. 845/1442) *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-Nebî mine'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ*⁴⁵ ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*⁴⁶ adlı eserleri.

Bahsi geçen kaynaklardan Belâzurî'ye ait *Fütuhu'l-buldân*, savaşlardan elde edilen gelirleri tespit etmede hususi olarak kullanılmıştır. Eserine hicret ile başlayan Belâzurî,

³⁵ Abdümelik el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Maatbaati Mustafa el-Balî el-Halebî ve Evladuhu, 1955).

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*.

³⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, ed. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996).

³⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütuhu'l-buldân* (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988).

³⁹ Taberî, *Târih*.

⁴⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, ed. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrût: Dârü'l-Cîl, 1992).

⁴¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

⁴² İzüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1997).

⁴³ İzüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994).

⁴⁴ İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*.

⁴⁵ Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir el-Makrizî, *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-nebî mine'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ*, ed. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999).

⁴⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavviz (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994).

fetihlere Benî Nadîr'den başlayarak özellikle elde edilen taşınır ve taşınmaz ganimet mallarını teferruatlı bir şekilde aktarmıştır.⁴⁷ Yine bir diğer önemli kaynak olan Taberî'nin *Târihü'r-rûsul ve'l-mülûk* adlı eserinde savaşlara dair rivayetler aktarılırken, kaynak olarak ekseriyetle Vâkıdî ve Ebû Ca'fer'den gelen haberler kullanılmıştır.⁴⁸ Bununla birlikte Vâkıdî haricindeki kaynaklar genellikle onun tekrarı niteliğindedir. Zira ondan önce savaşlara dair haberlerin bu derece detaylı aktarıldığı bir kaynak mevcut değildir. İbn Şihâb ez-Zührî'ye nispet edilen *el-Meğâzi*⁴⁹ adlı eser ise daha önce yazılmış olmakla birlikte Vâkıdî ile kıyaslandığında kapsamı oldukça sınırlı kalmıştır. Bu yüzden Vâkıdî'den sonra gelen müellifler, zaman zaman Zührî ve Ebû Ca'fer gibi farklı kaynakları referans gösterebilir de savaşlara dair haberleri aktarırken çoğunlukla onun naklettiği haberleri kullanmışlardır. Bazı müellifler ise savaşa dair aktardıkları haberlerin neredeyse tamamı için onun eserine başvurmuşlardır. Nitekim Makrîzî'nin *İmtâü'l-esmâ* adlı eserinde savaşlara dair aktarılan rivayetlerin kaynağı doğrudan Vâkıdî'dir.⁵⁰

Vâkıdî haricindeki diğer kaynakların onun tekrarı niteliğinde olması veya onunla yakın dönemde yaşamış İbn Hişâm'ın savaşlara dair aktardığı haberlerin sınırlılığı, kaynaklar hususunda sorun teşkil etmiş ve bundan dolayı hedeflenen verim sağlanamamıştır. Bunu çözmek için İslâm tarihine ait biyografik eserlere başvurulmuştur. Bunlar İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ęâbe*, İbn Abdülber'in *el-İstâb fi ma'rifeti'l-ashâb* ve İbn Hacer'in *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe* adlı eserleridir. Özellikle İbn Sa'd'ın eseri bütünüyle taranmıştır. Bu okuma süreci neticesinde, şahısların hayatlarına dair rivayetlerden yola çıkarak savaş ve ekonomi ilişkisine dair teferruatlı bilgilere ulaşılmıştır. Bu eserde tespit edilen bilgiler vasıtasıyla şahıs ve olaylara dair farklı veriler, diğer klasik kaynaklardan da elde edilmiştir. Böylece var olan veriyi detaylandırma ve yeni bilgiler elde etme imkânı hasıl olmuştur.

Bu eserler dışında, İslâm tarihi literatüründe yer alan siyer kaynakları da biyografik özelliklerinden dolayı sıklıkla kullanılmıştır. Bunlar; Beyhakî'nin (ö. 485/1066)

⁴⁷ Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*.

⁴⁸ Taberî, *Târih*.

⁴⁹ İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Meğâzi*, çev. Muhammet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

⁵⁰ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*.

Delâilü'n-nübüvve,⁵¹ Huzâî'nin *Tahrîcü'd-delâlâtî's-sem'iyye 'alâ mâ kâne fî 'ahdi Resûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâ'î ve'l-'amâlâtî's-şer'iyye*,⁵² Semhûdî'nin (ö. 911/1506) *Vefâu'l-vefâ fî ahbarî dâri'l-Mustafâ*,⁵³ Şâmî'nin (ö. 942/1536) *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*,⁵⁴ Diyarbekrî'nin (ö. 990/1582) *Târihu'l-hamîs fî ahvâli enfûsi'n-nefis*,⁵⁵ Halebî'nin (ö. 1044/1635) *es-Sîretü'l-Halebiyye*⁵⁶ ve Mübârekpûrî'nin (ö. 1935) *Rahîku'l-mahtûm*⁵⁷ adlı eserleridir. Özellikle Hz. Peygamber'in hayatına dair sahip olduğu köle, hayvan, at, silah ile mülklerin kaynağını tespit etmek ve savaş gelirlerinin bu mülklerdeki etkisini ortaya çıkarmak için söz konusu eserlerden istifade edilmiştir. Bunlardan İbn Abdülber'in *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı eserinin başlıca kaynak olarak kullanıldığı Huzâî'nin *Tahrîcü'd-delâlât* kitabından hususi olarak istifade edilmiştir. Bu eserde, Hz. Peygamber'in kişisel hayatı, gelir kaynakları, savaş gelirlerinin dağıtımı, devlet görevlileri ve meslekler gibi farklı başlıklar altında çok sayıda rivayet mücmel bir şekilde derlenmiştir.

İslâm tarihi kaynaklarının bir alt dalı olan şehir tarihlerine dair yazılmış eserlerden İbn Zebâle'nin (ö. 199/814) *Ahbâru'l-Medîne*⁵⁸ ile İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târihu'l-Medîne*⁵⁹ eserleri de önemli kaynaklar arasındadır. Medine tarihine ait bilgilerin aktarıldığı bu eserler okunarak, Medine'nin iktisadî yapısına dair verilere ulaşılmıştır. Özellikle Medine vadileri, suları, arazilerinin mülkiyeti, Yahudilerin ziraatta nasıl bir konumda oldukları veya sürgünden sonra nasıl bir etki bıraktıkları hususunda önemli bilgiler içerdikleri için referans kaynaklar olarak istifade edilmiştir.

⁵¹ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984).

⁵² Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*.

⁵³ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998).

⁵⁴ Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, ed. Alî Muhammed Muavvîz, Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993).

⁵⁵ Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs fî ahvâli enfûsi'n-nefis* (Beyrût: Dâru Sâdr, 1973).

⁵⁶ Halebî, *es-Sîre*.

⁵⁷ Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Rahîku'l-mahtûm* (Beyrût: Dâru'l-Hilâl, 1976).

⁵⁸ Muhammed b. el-Hasen İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, çev. Fatih Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu, 2018).

⁵⁹ Ebü Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde, 1979).

İslâm tarihi kaynaklarından farklı olarak zaman-mekân bağlamından bağımsız, kronolojinin esas alınmadığı, bütüncül bir yaklaşım yerine metinlerin parça parça ve belli konu başlıkları altında aktarıldığı hadis kaynakları, araştırmada kullanılan diğer önemli kaynaklardır. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*,⁶⁰ Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*,⁶¹ Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen*,⁶² Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmiu's-Sahîh*⁶³ isimli eserlerinde "Siyer ve Cihâd", "Humus" ve "Meğâzî" başlıkları altındaki savaş-ekonomi ilişkisine dair rivayetlerden istifade edilmiştir. Akabinde bu rivayetleri detaylandırıp daha fazla bilgiye ulaşmak amacıyla bahsi geçen hadis kaynaklarından özellikle Buhârî'nin eserine yönelik şerhlere başvurulmuştur. Bunlar İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Şerhu Sahîhi Buhârî*,⁶⁴ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) "*Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi Buhârî*"⁶⁵ ve Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdüs's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*" isimli eserleridir.⁶⁶ Bunlardan İbn Hacer'in eserinden özellikle istifade edilmiştir. Müellif, hadislerin arka planlarını aktarmasının yanı sıra meseleler hakkında farklı mezheplere mensup âlimlerin görüşlerini bir arada vermiştir.

İslâm hukukuna ait eserler istifade edilen diğer önemli kaynaklardır. Bu eserler şunlardır: Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *el-Harâc*,⁶⁷ Yahya b. Âdem'in (ö. 203/818) *Kitâbu'l-Harâc*,⁶⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*,⁶⁹ Maverdî'nin (ö. 450/1058)

⁶⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001).

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (Dımaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 2002).

⁶² Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Kara Belbelî (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009).

⁶³ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996).

⁶⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003).

⁶⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379).

⁶⁶ Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Abdülmelik Şihâbüddîn Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü'l-Kübre'l-Emiriyye, 1323/1905).

⁶⁷ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, thk. Taha Abdürrauf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999).

⁶⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc* (Beyrût: el-Matbaaütü's-Selefiyye, ts.).

⁶⁹ Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Hâilî Muhammed Herâs (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.).

Ahkâmü's-sultaniyye,⁷⁰ Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*⁷¹ ile *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*⁷² ve İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğni*⁷³ adlı eserleridir. Özellikle ganimet, humus, fey, cizye, haraç, seleb, safî vs. savaş gelirlerine dair terimleri anlama, sınırlarını, farklılıklarını tespit etmek için söz konusu eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca esir, arazi, eşya, hayvan, silah gibi savaş gelirlerinin dağıtımına dair mezhepsel yorum farklılıklarına ulaşılmıştır.

Tefsir disiplinine ait başvuru eserler ise şunlardır: Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *Tefsîr*,⁷⁴ Taberî'nin *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*,⁷⁵ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil*,⁷⁶ İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*,⁷⁷ Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*⁷⁸ ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*⁷⁹ adlı eseri. Başta Enfâl sûresi olmak üzere Haşr, Tevbe ve diğer sûrelerde geçen haram aylarda savaş, ganimetlerin dağıtımı, fey ve cizye gibi kavramların içeriklerine, kapsamalarına dair çok sayıda rivayetler ve açıklamalar, bu eserlerden elde edilmiştir.

Tüm bu kaynaklar haricinde, kavramları tanımlamak için kullanılan bazı sözlükler ise şunlardır: Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*,⁸⁰ İbn Manzûr'un (ö. 711/1311)

⁷⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye* (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006).

⁷¹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1993).

⁷² Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* (Beyrût: eş-Şirketü's-Şerkiyye, 1971).

⁷³ Ebü Muhammed Muvaffaküddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Abdullah Yûsuf el-Cedî' (Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968).

⁷⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, ed. Abdullah Muhammed Şahhâta (Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, 1423/2002).

⁷⁵ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, ed. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000).

⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1407/1986).

⁷⁷ Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâfî el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, ed. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001).

⁷⁸ Ebü Abdillâh Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999).

⁷⁹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Afîş İbrâhîm (Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964).

⁸⁰ Ebü Abdîrahmân el-Ferâhîdî Hâlîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâi (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.).

Lisânü'l-‘Arab,⁸¹ Fîrûzabâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît*⁸² ve Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs*⁸³ adlı sözlükleri.

Araştırmada istifade edilen diğer çalışmalar ise günümüzde savaş ve ekonomi hakkında hakkında yazılmış kitap ve makalelerdir. Bunlardan bazıları şunlardır: *Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulaması Olarak Milli Korunma Kanunu (1940-1946)*,⁸⁴ *Savaş Ekonomisi Uygulamaları Açısından İnönü Dönemi (1938-1950)*,⁸⁵ *Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi*,⁸⁶ *2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi*,⁸⁷ *Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme*,⁸⁸ *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları*,⁸⁹ *İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*⁹⁰ *Harp ve Ekonomi*,⁹¹ *Harp Ekonomisi*,⁹² *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*⁹³ ve *Harp Yıllarında Osmanlı*.⁹⁴ Savaş ve ekonomiye

⁸¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrût: Dâru Sâdr, 1414/1993).

⁸² Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Nuaym el-Arkusûsi (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005).

⁸³ Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kamûs* (Kuveyt: Vezâretü'l-İrşâd ve'l-Enbiyâ-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Adâb, 1965).

⁸⁴ Alev Özbir, *Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulaması Olarak Milli Korunma Kanunu (1940-1946)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

⁸⁵ Ahmet Tüfekçi, *Savaş Ekonomisi Uygulamaları Açısından İnönü Dönemi (1938-1950)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2004).

⁸⁶ Ahmet Emin Yalman, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi", *Atatürk Yolu Dergisi* 3/12 (1993), 417-429.

⁸⁷ Mahmut Arslan, "2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi", *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi* 2 (2016), 1-14.

⁸⁸ Sabit Dokuyan, "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2004), 23-55; Rana Dayıoğlu Erul-Funda Buz, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Uygulanan Vergi Politikaları", *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2019), 391-406; Günver Güneş, "Savaş Ekonomisi Uygulamaları İçinde İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın'da Varlık Vergisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18/37 (2018), 645-676.

⁸⁹ Sefer Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2004), 73-92; Büşra Karataşer, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İfaresi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2013), 97-114.

⁹⁰ Hasan Çetin, *İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Durumu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁹¹ Seyfi Kurtbek, *Harp ve Ekonomi* (İstanbul: İnsel Kitabevi, 1942).

⁹² Recep Ergun, "Harp Ekonomisi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 44/1-4 (2011), 105-111; ayrıca Ercan Dülgeroğlu tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş bir makale çalışması mevcuttur. Bk. Arthur Cecil Pigou, "Savaş Ekonomisi", çev. Ercan Dülgeroğlu, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1-2 (1988).

⁹³ Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*.

⁹⁴ Vedat Eldem, *Harp Yıllarında Osmanlı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).

dair çeşitli çeşitli meselelerin ele alındığı bu araştırmalar incelenerek, savaş ekonomisinin sınırları çizilmiş ve özellikleri belirtilmiştir. Hz. Peygamber döneminde savaş ve ekonomiye dair yapılan araştırmalar ise şunlardır: Elşad Mahmudov *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*,⁹⁵ Cafer Acar *İslâm'da Savaş*⁹⁶ ve Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi eserleri,⁹⁷ Muhammed Hamidullah (ö. 2002) *Hz. Peygamber'in Savaşları*⁹⁸ ve *İslâm'da Devlet İdaresi* eserleri,⁹⁹ Mehmet Nadir Özdemir *Hz. Peygamber Dönemi Ganimet Uygulamaları*,¹⁰⁰ Mustafa Zeki Terzi *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*,¹⁰¹ Serdar Özdemir *Hz. Peygamberin Seriyeleri*,¹⁰² Celal Yeniçeri *İslâm'da Devlet Bütçesi*,¹⁰³ Ahmed Şerif Mekke ve'l-Medine fi'l-Câhiliye ve Ahdi'r-Resûl,¹⁰⁴ Mustafa Özkan *Hz. Muhammed Fakir Miydi?*,¹⁰⁵ İslâm Doğan *Hz. Peygamber'in Mal Varlığı*,¹⁰⁶ Cengiz Kallek *Sosyal Devlet (İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi)*,¹⁰⁷ Reşat Ahmet Ağaoğlu *İslâm'ın İlk Yıllarında İstihdam Politikaları*,¹⁰⁸ Cevâd Alî (ö. 1987) *el-Mufassâl fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*.¹⁰⁹ Özellikle siyer ve İslâm tarihinde geçen bilgilerin detaylandırılması, çeşitlendirilmesi ve farklı bağlamlarda değerlendirilmelerinde bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu kaynaklar arasında Cevâd Alî'nin eseri ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü İslâm öncesi ve sonrasını ele aldığı çalışmasında, sosyal tarihe dair bilgileri çeşitli başlıklar altında bir araya getirerek dönemin sosyo-ekonomik meselelerinin anlaşılmasını mümkün kıldığı gibi araştırmamız için klasik kaynaklardaki bilgilere ulaşmada zaman zaman referans olmuştur.

⁹⁵ Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*.

⁹⁶ Acar, *İslâm'da Savaş*.

⁹⁷ Acar, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*.

⁹⁸ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*.

⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016).

¹⁰⁰ Özdemir, *Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları*.

¹⁰¹ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askerî Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017).

¹⁰² Serdar Özdemir, *Hz. Peygamberin Seriyeleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001).

¹⁰³ Celal Yeniçeri, *İslâm Devlet Bütçesi* (İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı, 1984).

¹⁰⁴ Ahmed İbrâhîm Şerîf, *Mekke ve'l-Medine fi'l-câhiliyye ve ahdi'r-Resûl* (Beyrût: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1965).

¹⁰⁵ Mustafa Özkan, *Hz. Muhammed Fakir miydi?* (Ankara: Liberte, 2016).

¹⁰⁶ İslâm Doğan, *Hz. Peygamber'in Mal Varlığı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019).

¹⁰⁷ Cengiz Kallek, *Sosyal Devlet (İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

¹⁰⁸ Reşat Ahmet Ağaoğlu, *İslâm'ın İlk Başlarında İstihdam Politikaları* (İstanbul: Hiperayın, 2019).

¹⁰⁹ Cevâd Alî, *el-Mufassâl fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrût: Dârü's-Sâkî, 2001).

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ VE EKONOMİ

1. Savaş

Harp, cenk, cidâl olarak da ifade edilen ve sözlük anlamı uğraşma, kavga, mücadele olan savaş “Bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek amacıyla girişilen mücadeledir.” şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁰ Başka bir tanıma göre ise savaş “Milletlerarası münasebetlerde krizlere yol açan anlaşmazlıkların diplomatik girişimler, ara buluculuk ve tahkim başta olmak üzere barışçıl yollarla veya misilleme, abluka, ekonomik ambargo gibi yaptırımlarla giderilememesi durumunda söz konusu olan en şiddetli ilişki biçimidir.”¹¹¹

Dünya tarihinin ana temasını oluşturan savaş olgusu insanoğlunun bir gerçekliği olarak geçmişten günümüze değin var olagelmıştır. Zira tarihin öznesi olarak insanoğlu ötekini kontrol etmek, siyasî hâkimiyet sağlamak, ekonomik çıkmazlara çözüm arayışı, yaşanan anlaşmazlıklara tepki, var olmak gibi farklı nedenlerle savaşmayı her daim bir yöntem olarak kullanmıştır. Bu yüzden insanlık tarihi incelendiğinde birey, aile, aşiret, kabile, şehir, ulus, imparatorluk gibi farklı coğrafya, kültür, zaman ve mekânları temsil eden insan topluluklarının geçmişleri bu tarz savaşlarla doludur. 1960 yılında Norveç’te yapılan bir araştırmada bu duruma işaret edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen verilere göre 1960 yılına kadar dünyada bilinen 14.561 savaş meydana gelmiştir. Bu da yılda ortalama 2.61 savaşa tekabül etmektedir. Ayrıca 185 kuşaktan sadece 10’u barış döneminde yaşayabilmiştir.¹¹²

Savaş insanlık tarihinin bir hakikati olmakla birlikte varlığı ve zaruriyeti her daim tartışma konusu olmuştur. Özellikle realist öğretide savaş, kısıtlı imkânlarla karşılık sınırsız ihtiyaçlardan kaynaklı olarak insan doğasının bir sonucu olarak kabul edilmiştir.¹¹³ Bu yüzden bazı düşünürler için savaş, insanoğlunun bir gerçekliği ve

¹¹⁰ Türk Dil Kurumu, *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 2/1918-1919.

¹¹¹ Ahmet Yaman, “Savaş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/189.

¹¹² Hikmet Özdemir, *Atatürk’ün Harp Kavramına Bakışı* (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2012), 2.

¹¹³ Metin Gürcan, “Bir Önceki Savaş İçin Hazırlanmak: Küresel Güvenlik Ortamının Savaş Olgusuna Etkisi”, *Bilge Strateji* 3/5 (2011), 128.

vazgeçilmez bir parçasıdır. Herakleitos “Savaş her şeyin babası, her şeyin kralıdır; kimine tanrı der, kimine insan; kimini köle yapar, kimini de özgür.” sözleriyle bu duruma işaret etmiştir.¹¹⁴ Berthold Brecht, savaşı aşka benzeterek her daim bir yol bulduğunu söylerken, Rieberhart ise savaşı insanlık tarihi ile özdeşleştirmiştir. William James, yaşamın gücünün savaş olduğunu iddia ederken, Bhagavad Gita’da insan doğasının savaşmaya meyilli olduğu ve herkesin doğasına bağlı olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵ Savaşın gerçekliğine vurgu yapanlardan biri olan ve Machiavelli, Rousseau gibi filozofların temsil ettiği realizm akımının şekillenmesinde ciddi etkisi olanlardan Hobbes,¹¹⁶ devletler arası ilişkileri doğa durumu olarak tanımlamış, bu doğa durumunun da bir savaş hâli olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁷ Hobbes’a göre temel doğa yasası olarak herkesin her şeye hakkı vardır. Buna bağlı olarak insanlık durumunu da herkesin herkese karşı savaşı olarak betimlemiştir.¹¹⁸ Yine bir edebiyatçı olarak Tolstoy “Dünyanın yaratılışından beri öldürmenin fiziksel ve ahlaki açıdan kötü olduğu bilindiği halde neden milyonlarca insan birbirini öldürdü? Demek o kadar kaçınılmaz bir şekilde zorunluydu ki bunu yapan insanlar, arıların sonbaharda birbirlerini yok ederek yerine getirdiği, erkek hayvanların birbirlerini yok etmesine yol açan doğaya ait zoolojik yasayı uygulamış oluyorlardı. Bu korkunç soruya başka bir cevap verilemez.”¹¹⁹ sözleriyle savaşın, insanoğlunun hayatındaki talihsiz yazgısına işaret etmiştir.

Savaşların insanlık tarihinin bir parçası ve toplumsal bir gerçeklik olduğunu kabul edenler arasında asker kökenliler ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü onlar savaşın vazgeçilmezliğini kabul edip buna yönelik tartışmaları reddettikleri gibi savaşın doğasına dair esaslı fikirler geliştirerek referans olmuşlardır. Bu düşünürlerin en eskisi M.Ö 500 yıllarında Çin topraklarında hüküm süren Wu devletinde yaşamış ünlü bir general, filozof ve stratejist olduğu tahmin edilen Sun Tzu Wu’dur. Genel olarak askerî strateji ve savaş

¹¹⁴ Samih Rifat, *Herakleitos Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 51.

¹¹⁵ Ofer Zur, “Savaşın Psiko-Tarihi: Kültür, Ruh ve Düşmanın Birlikte Evrimi”, çev. Gökhan Kağnıcı, *Tarih Okulu Dergisi* 6 (2010), 126.

¹¹⁶ Michael W. Doyle, *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism and Socialism* (New York: Norton&Company, 1997), 41.

¹¹⁷ Doyle, *Ways of War*, 113; ayrıca bk. Fulya A. Ereker, “İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı”, *Uluslararası İlişkiler* 1/3 (2004), 25.

¹¹⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 97.

¹¹⁹ Lev N. Tolstoy, *Savaş ve Barış*, çev. Mete Ergin (İstanbul: Engin Yayıncılık, 1996), 1/19.

taktiklerini el aldığı *Savaş Sanatı* adlı eserinde¹²⁰ savaşların sonucunu belirleyen unsurlar arasında öncelikle doğru hesaplamanın olduğunu öne sürmüştür.¹²¹ Tzu'ya göre kuvvetlerimiz düşmanın on katı ise düşmanın çevresini sarmak, beş katı ise düşmana saldırmak, iki katı ise orduyu ikiye bölüp iki cepheden saldırmak, sayılar eşit ise çarpışmayı düşünmek, sayıca az olduğumuzda kaçınmak ve her yönden eksik olduğumuzda ise düşmandan kaçmak savaşın kuralıdır.¹²² Böylece savaşların neticesini tamamen maddi unsurlara bağlamıştır. Savaşa dair fikirleriyle ön plana çıkan bir diğer asker kökenli düşünür Carl Von Clausewitz'tir. Büyük Friedrich ve Napoleon dönemindeki harp deneyimlerine dayanarak yazdığı *Savaş Üzerine*¹²³ adlı eserinde, savaşın çok genişletilmiş bir düellodan başka bir şey olmadığını, ilk amacın düşmanı mağlup ederek direnç gösteremeyeceği bir duruma sokmak olduğunu savunmuştur.¹²⁴ Savaşın neticesinin sadece hesaplamalara bağlı olmadığını söyleyen Clausewitz şans, kader, kaza gibi farklı kelimelerle ifade ettiği rastlantının önemine dikkat çekmiş, savaşın nesnel doğasının onu bir olasılıklar hesabı haline getirdiğini iddia etmiştir.¹²⁵ Böylece Tzu'dan farklı olarak savaşların sonuçlarına etki eden unsurları sadece maddi sebeplerle sınırlandırmamıştır. Clausewitz savaş karşıtlarına da tepki göstermiştir. Ona göre savaş gibi tehlikeli şeylerde iyi niyetten kaynaklanan yanılgılar, hataların en kötüsüdür. Bu yüzden savaşta fiziksel kuvveti çekinmeden kullanan tarafın üstünlük sağlayacağını ileri sürerek savaşın vazgeçilmez olduğunu savunmuştur.¹²⁶

Bazı düşünürler ise savaşları insanoğlunun bir yazgısı olmadığını öne sürmüş ve savaş düşüncesine karşı çıkmışlardır. Bunlar Rönesans döneminin hümanist savunucularından olan Erasmus, Montaigne, Thomas More, Paracelsus ve Rabelais gibi düşünürlerdir.¹²⁷ *Tatlı Gelir Yaşamayana Savaş* adlı eserinde Pindaros'un "Onu yaşamayanlar için savaş tatlıdır ama onu yaşayan birini, düşüncesi bile fazlasıyla ürpertir." sözüyle başlayan

¹²⁰ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Pınar Erturan (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 5. 20. yüzyılın başlarında yaşamış Çinli yazar ve devrimci Liang Qichao eserin aslında Wu soyuna mensup ve M.Ö yaşamış Sun Bin'e ait olduğunu söylemiştir. Bk. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, 7.

¹²¹ Tzu, *Savaş*, 14.

¹²² Tzu, *Savaş*, 20-21.

¹²³ Erich Von Ludendorff, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çiftci-Erhan Çiftci (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 14.

¹²⁴ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, çev. H. Fahri Çeliker (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 29.

¹²⁵ Clausewitz, *Savaş*, 43.

¹²⁶ Clausewitz, *Savaş*, 30.

¹²⁷ Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 24.

Erasmus,¹²⁸ savaşı lanetlenmesi, yasaklanması ve kaçınılması gereken bir eylem olarak tanımlamıştır. Savaşın genel kabul gördüğünü söyleyen, karşıt insanların da şaşırtıcı karşılanmasına değinen Erasmus insanın çatışma, felaket ve şiddetten ziyade dostluk, selamet ve hayır için yaratıldığını öne sürmüştür.¹²⁹ Yine Erasmus'un arkadaşı olan Thomas More, savaş karşıtı fikirleriyle ön plana çıkmıştır. *Ütopya* isimli eserinde savaşı savunma, dostlarını koruma, haklı davalar gibi gerekçelerle sınırlandırmıştır.¹³⁰

Savaşları insanoğlunun bir gerçekliği olarak kabul edenler ile buna karşı çıkanların yanı sıra bazı düşünürler ise savaşı iyi mi kötü mü, ya da kaçınılmaz mı engellenebilir mi gibi ontolojik yönden ele almak yerine sayısını ve etkilerini sınırlandırmak, onu hukuki bir çerçeveye oturtmak istemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda, kökenlerinin Tevrat'a kadar dayandığı öne sürülen "haklı savaş" kuramı geliştirilmiştir. Kuramın iki boyutu vardır. *Jus ad bellum* ve *Jus in bello*. *Jus ad bellum*, savaş ilan edilmesine ilişkin kurallardır. Buna göre savaş için haklı bir gerekçenin olması bu ilkenin ilk ve en önemli şartıdır. *Jus in bello* ise savaş esnasında uyulması gereken kurallar olarak tanımlanmıştır. Burada savaşmayan kadın, çocuk gibi kimselerin korunması şart koşulmuştur.¹³¹

Haklı savaş tartışmaları yakın tarihte daha da yoğunluk kazanmıştır. Zira gelişen silah teknolojileriyle birlikte savaşların dünya milletleri üzerindeki etkileri ciddi boyutlara ulaşmaya başlamıştır. Bu yüzden 1907 yılında La Haye Barış Konferansı ile savaşın hukuki yönüne dair bazı detaylandırmalar yapılmıştır.¹³² I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri ile hızlanan savaşı önleme çabalarına¹³³ yönelik en önemli adımlar ise II. Dünya Savaşı'ndan sonra atılmıştır. 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın ikinci maddesinin dördüncü fıkrasında "Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığına karşı, gerekse de Birleşmiş Milletlerin amaçlarıyla bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma

¹²⁸ Desiderius Erasmus, *Tatlı Gelir Yaşamayan Savaş*, çev. Şebnem Sunar (İstanbul: Can Yayınları, 2020), 9.

¹²⁹ Erasmus, *Tatlı Gelir Yaşamayan Savaş*, 10-12.

¹³⁰ Thomas More, *Utopia*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mîna Urgan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 81.

¹³¹ Alex Moseley, "Just War Theory", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ts.; ayrıca bk. Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 2; Talip Kabadayı, "Felsefenin Işığında '(Haklı) Savaş' Üzerine Kısa Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 72/1 (2014), 1.

¹³² Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 28.

¹³³ Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 29.

tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar.” ifadeleriyle savaşın yasaklı eylemlerden biri olduğu ilan edilmiştir.¹³⁴ Bunun neticesinde ise savaş kavramının tanımlanmasına yönelik akademik çalışmalar, II. Dünya Savaşı sonrasında yoğunluğunu kaybetmiştir.¹³⁵

Savaşların meşruiyetinin tartışılması veya savaş kavramına yönelik çalışmaların yoğunluğunun azalması önemli olmakla birlikte harpler insanlık tarihindeki yerini muhafaza etmektedir. Savaş karşıtlığı ile bilinen ve bunun için *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme* başlıklı bir çalışma kaleme alan Immanuel Kant, bu hususa dikkat çekmiştir. Öncelikle insanlığın doğa durumunun barıştan ziyade ilan edilmemiş muhtemel bir savaş halinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶ Ebedi barışın nasıl temin edileceğine de işaret eden Kant, sürecin tamamlanması için aydınlanma, ticaret ve savaş olmak üzere üç vasıtanın gerekli olduğunu belirtmiştir.¹³⁷ Yine bir başka savaş karşıtı John Steinbeck *Bir Savaş Vardı* adlı eserinde savaş muhabiri olarak katıldığı II. Dünya Savaşı’nı konu almış ve şunları yazmıştır: “Bir zamanlar bir savaş vardı ama yapılı o kadar çok zaman oldu ve başka savaşlarla o kadar gölgelendi ki artık unutuldu. Sözümlü ettiğim savaş Crecy ile Agincourt’un zırh ve yaylarını takiben başladı. Hiroşima ile Nagazaki’ye minnacık birer atom bombası atılmasının hemen öncesinde sona erdi.” Steinbeck devamında savaşların birer kazadan ibaret olduğunu ve onlardan ders alıp anıları canlı tutmanın gerektiğini belirtmiştir. Buna rağmen kimsenin ders almadığını ve eski Yunanlılarda, gençlerin savaşları hatırlamaları için yirmi yılda bir savaş yapıldığını belirterek¹³⁸ harplerin insan hayatındaki yerini sorgulamış, tarih boyunca başvurulan bir yöntem olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır.

¹³⁴ “Birleşmiş Milletler Antlaşması”, <https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafli-soz/bm>, ts., 5.

¹³⁵ Ali Bilgin, “Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım”, *Avrasya Terim Dergisi* 2/1 (2013), 125.

¹³⁶ Immanuel Kant, *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Deneme*, çev. Yavuz Abadan, Seha L. Meray (Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1960), 17.

¹³⁷ Emre Bağcı, “Küresel Savaşların Eşiğinde Kant ve Hegel’i Yeniden Okumak: Sürekli Barış İçin Savaş Gerekli mi?”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi* 6/24 (2003), 111. Kant’a göre savaş kökleri insan doğasında olan ve tanrısal yazgıya hizmet eden geçici bir çözümdür. Doğanın insanı savaşla terbiye etmesinden sonra ikinci aşama olarak ticaret döneminin başladığını ve böylece üstünlüğün ölçütünün artık iktidar değil zenginlik olacağını iddia etmiştir. Bk. Mustafa Kaya, “Kant’ta Kalıcı Barışı Sağlamanın Bir Aracı Olarak Savaş”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 65 (2018), 213-215.

¹³⁸ John Steinbeck, *Bir Savaş Vardı*, çev. Ülkü Tamer (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 5.

Savaşları insanlık tarihinin bir hakikati olduğunu kabul edip destekleyenler ile savaş karşıtları veya haklı savaş tartışmalarına dair meselelerden anlaşıldığı üzere savaş eyleminin insana yakışır olmadığı kabul edilse de insanlık tarihinde yerini muhafaza etmeye devam edeceği anlaşılmaktadır. İlk tarihlerden beri toplumlar çeşitli sorunlarını çözmek için savaflara başvurmuşlardır. Bunu ölüm-kalım meselesi haline getirdikleri için de tüm imkânlarını seferber etmişlerdir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda toplumlar, bütün imkanlarıyla savafla iştirak etmişlerdir. II. Dünya Savaşı'nda ise topyekûn harplerin yoğunluğu daha da artmıştır.¹³⁹ Bu konuya ilk dikkat çeken kişi ise *Topyekûn Harp* isimli eseriyle Alman General Ludendorff olmuştur.¹⁴⁰

Savaşların mahiyetinin değişmesinin temelinde medeniyetin ilerlemesine paralel olarak terakki gösteren teknolojik gelişmeler ve buna bağlı olarak gerek savaş aletlerinde gerekse de savaş yöntemlerinde yaşanan değişimlerdir. Özellikle savaş araçlarının farklılaşması daha komplike harp yöntemlerine başvurulmasına sebep olmuştur. Bu yöntemlerden biri olan hibrit savaş¹⁴¹ gibi geleneksel ve modern anlayışların karışımı olan harp stratejileri, savaşların geçirdiği dönüşüme işaret etmektedir. Tüm bunlara bağlı olarak savaşlar üzerine yapılan tanımlamalar ve tasnifler de farklılaşmıştır.

Savaşlar ekseriyetle dönemleri, nitelikleri veya sebepleri bağlamında farklı tasniflere tâbi tutulmuştur. Bu hususa değinen Yalçinkaya savaşların kişisel, feodal, hanedan, ulusal, iç devrimsel, dini, ideolojik, yayılmacı, sömürge karşıtı, yerel, genel, vekâlet, sınırlı veya topyekûn gibi farklı çeşitleri olduğunu belirtmiştir.¹⁴² Metin Gürcan ise Batı'da yapılan tasniflere değinmiş ve savaşların “dönemlere”, “çağlara”, “nesillere” veya “dalgalara” göre kategorize edildiğine işaret etmiştir.¹⁴³ Bunlar arasında Toffler savaşları dalgalara ayırmak suretiyle birincisini tarım toplumu savaşları, ikincisini endüstri toplumu savaşları, üçüncüsünü de bilgi toplumu savaşları şeklinde tanımlamıştır.¹⁴⁴ Ali Bilgin ise harplerin büyüklük veya kapsam ve niteliklerine göre farklı sınıflandırılabileceğini öne

¹³⁹ Kurtbek, *Harp ve Ekonomi*, 12-13.

¹⁴⁰ Ludendorff, *Topyekûn Harp*.

¹⁴¹ Yücel Özel-Ertan İnaltekin (ed.), *Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş*, çev. Melih Arda Yazıcı (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Basımevi, 2018).

¹⁴² Haldun Yalçinkaya, *Devletlerin Dış Politika Aracı Olarak Kullandığı Savaşın Soğuk Savaş Sonrası Değişimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 28.

¹⁴³ Gürcan, “Küresel Güvenlik Ortamının Savaş Olgusuna Etkisi”, 132.

¹⁴⁴ Alvin Toffler-Heidi Toffler, *War and Anti-War*: (New York: Warner Books, 1993).

sürmüştür. Büyüklüklerine göre savaşları yerel, bölgesel, sınırlı, genel savaşlar olarak farklı türlere ayırmış, bu bağlamda Truva Savaşı, Roma-Kartaca Savaşları, Pers-Yunan Savaşları gibi harpleri bölgesel savaşlar kapsamında değerlendirmiştir.¹⁴⁵

Yapılan tasnifler oldukça detaylı olsa da araştırmamız bağlamında Müslümanların yaptıkları savaşları tanımlamak ve kategorize etmek için daha işlevsel bir sınıflandırma gerekmektedir. İbn Haldûn'un yapmış olduğu tasnif bu ihtiyaca cevap verecek niteliğe sahiptir. Savaşı insanoğlunun toplumsal bir varlık olduğu gerçeği üzerine temellendiren İbn Haldûn¹⁴⁶ sebepler bağlamında bir tasnife başvurmuştur. Buna göre birincisi yakın ve komşu aşiretler arasında meydana gelen savaşlardır. Bunların kaynağı karşılıklı kızgınlık ve rekabettir. İkincisi çöllerde yaşayan vahşi tabiatlı halklar arasında görülen savaşlardır. Amaç başkalarının mal varlığını ele geçirmektir. Arap, Türk, Kürt, Türkmen ve benzerleri bu halklardandır. Bunların devlet kurma gibi bir amaçları olmayıp yağmalamak esastır. Üçüncüsü Allah ve din uğrunda savaşmaktır ki buna cihâd denilmektedir. Dördüncüsü ise devletlerin asilere karşı yaptıkları savaşlardır. İlk iki savaş serkeşlik edenlere, zulmedenlere ve kargaşalık çıkaranlara karşı yapılırken diğerleri ise cihâd ve adalet savaşlarıdır.¹⁴⁷ İbn Haldûn'un yaptığı tasnif belli açılardan tartışmaya açık olmakla birlikte Arap kültüründe meydana gelen savaşları sınıflandırmak veya Müslümanların harplerine yönelik yapılacak tasnifler için isabetli görünmektedir. Zira Hz. Peygamber dönemindeki savaşlar yöntem açısından Arap savaş geleneğinin bir devamı olmakla birlikte temel motivasyonlarında dinî duyguların baskın olması ve i'lâ-yi kelimetullahın esas alınması itibariyle kendine has özellikler barındırmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların savaşlarını din uğrunda yapılan harpler olarak tasnif etmek mümkündür.

Farklı tasniflere tâbi tutulan savaşlar meydana geldikleri dönem itibariyle milletlerin başta politika olmak üzere kültürel, sosyal, dinî ve ekonomi gibi hayatlarının temel alanları üzerinde ciddi etkilere sebep olduğu için başta siyasî tarih olmak üzere askerî tarih, kültür tarihi, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, psikoloji gibi birçok disipline

¹⁴⁵ Bilgin, "Savaşı Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım", 121.

¹⁴⁶ Ömer Mahir Alper, "Savaşın Doğallığından Barışın İmkânına: İbn Haldûn'da Savaş ve Barış Kuramı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 34.

¹⁴⁷ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitabu'l-İber ve divanü'l-mübtede' vel'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1988), 1/203.

konu olmuştur. Bunun yanı sıra uzun süreçleri kapsayarak toplumların hayatını her yönüyle etkileyen keskin değişim-dönüşüm ve iniş-çıkışlara sebep oldukları için savaş-ekonomi ilişkisi ayrıca önem kazanmaktadır. Bu süreçlerde mağlup olan milletler savaşların yıkıcı etkileriyle çöküş içerisine girerken, savaşlarda üstün gelenler ise elde ettikleri çeşitli kazanımlarla medeniyet inşa etmeyi veya sahip oldukları uygarlık düzeyini ileriye taşımaya başarmışlardır.

2. Savaş Ekonomisi

Tarih boyunca meydana gelen harpler siyasî ve kültürel boyutlarının yanı sıra toplumsal ve iktisadî alanlarla da ilişki halinde olmuş, kayda değer gelişmelerin önünü açarak ciddi değişimlere sebebiyet vermiştir. Siyasî, dini, kültürel ve ekonomi gibi birçok alanla ilişkisi olmakla birlikte meydana geldikleri dönem itibariyle tarihin ana teması haline gelerek esas belirleyici konumuna gelen savaşların iktisadî boyutu ayrıca önem arz etmektedir. Öncesi ve sonrası ile toplumların hayatlarında kayda değer izler bırakan savaşlar, iktisadî karakterli faaliyetlerin tamamını etkilemiştir. Başta savaşın iktisadî beklentilere yönelik bir kaynak olarak kullanılması, savaş finansmanı, savaş gelirleri, savaş kayıpları, savaş esnasında iktisadî kaynaklara yönelik saldırılar gibi unsurlar, ekonomi faaliyetlerin tamamını etkilemiş ve bu yüzden harp dönemlerinde ekonomi ile savaş arasında doğrudan veya dolaylı olarak farklı boyutlarda ilişkiler ağı gelişmiştir.

Harp zamanlarında savaş ve ekonomi arasındaki ilişkiyi tanımlayan en genel ifade ise yirminci yüzyılda kullanılmaya başlanan savaş ekonomisi kavramıdır. Sözlük anlamı, savaşın başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi için ekonominin de düzene sokulması ve harp zamanındaki ekonomik sistemdir.¹⁴⁸ Savaş ekonomisinin sahip olduğu özellikler, tarihin her döneminde meydana gelen savaşlarla ilgili olmakla birlikte bir fenomen haline gelmesinde I. Dünya Savaşı'nın ayrı bir yeri vardır. Bu savaştan sonra toplumların ekonomileri daha da önem kazandığı için iktisadın siyasal-toplumsal boyutu yeni bir tasnife tâbi tutularak “genel refah” yerine “genel selamet” öncelikli kabul edilmiş ve

¹⁴⁸ *İktisadi Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 366.

savaş ekonomisi diye yeni bir alan ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹ Dolayısıyla savaş ekonomisinin devletler tarafından bir ekonomi modeli olarak tanımlanması ve kurumsal bir yapıya kavuşması 20. yüzyılda I. Dünya Savaşı'nın tarihi olan 1914 ile başlamıştır. Birçok ülke 1918'den sonra yeni bir savaş olasılığına karşın ekonomilerini savaş durumuna göre dizayn etmeye çalışmıştır. Bu yüzden Cihan Harbi'ni takip eden II. Dünya Savaşı'na kadar dünya iktisat yazınında savaş ekonomisi enine boyuna ele alınmıştır. Bu yeni model klasik iktisadın kuramsal boyutlarını aşarak neredeyse iki dünya savaşı arasındaki dönemin gizli politikası haline gelmiştir.¹⁵⁰

Savaş ekonomisinin bir fenomen olarak yaygınlık kazanması ve kurumsal bir yapıya dönüşmesi I. Dünya Savaşı'nın akabinde olsa da esasında tarihin her döneminde geçerliliği olan meseleleri içermektedir. Kavrama dair yapılan tanımlamalarda bunu görmek mümkündür. Bir iktisatçı olan Fritz Neumark savaş ekonomisini, harp zamanındaki ekonomi şeklinde tanımlayarak¹⁵¹ savaştan önce, savaş esnasında ve savaştan sonra yapılan iktisadî faaliyetlerin tamamını bu kapsamda değerlendirmiştir.¹⁵² Neumark'ın verdiği örnekler I. Dünya Savaşı'ndan sonra devletlerin aldığı tedbirler olmakla birlikte savaş ve ekonomi ilişkisinin yoğunluğuna işaret ettiğini belirttiği kavrama dair yaptığı tanımlamayla¹⁵³ geniş bir çerçeve sunmuştur. Başka bir tanıma göre ise harp dönemlerinde, tüm iktisadî kaynakların savaşa yönelik kullanıldığı, fiyat belirleme ve üretim, bölüşüm, tüketim kararlarının tamamen devletin kontrolünde bırakıldığı ekonomik düzendir.¹⁵⁴ Böylece harpleri finanse etmeye yönelik önleyici tedbirlerin etkisi vurgulanmıştır. Yine bir iktisatçı olan Seyidoğlu da savaş ekonomisini, “Bir savaş sırasında veya savaşa hazırlık döneminde hükümetin koyduğu kısıtlayıcı

¹⁴⁹ Savaş ekonomisinin yaygınlık kazanmasında I. Dünya Savaşı'nın hususi bir yeri olsa da Toprak'ın iddia ettiği gibi söz konusu tarihten önce savaşların iktisadî boyutu muhasara altına almak, teçhizatları temin etmeye yönelik finansman kaynağı ve işe maddelerinin tedarikiyle sınırlı değildir. Ayrıca bahsettiği hususlar, savaş ekonomisi kapsamında toplumun iktisadî hayatını derinden etkileyen meselelerdir. Bk. Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, 2.

¹⁵⁰ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 9-10. Ludendorff'un aktardığına göre Reich arşivinde yayımlanan bir çalışmanın başlığı şöyleydi: “Dünya Harbi-Harbin İdaresi ve Harp Ekonomisi”. Bk. Erich Von Ludendorff, *Topyekün Harp*, 49.

¹⁵¹ Neumark, *Harp Ekonomisi*, 3.

¹⁵² Mazlum Çelik, “Savaş ve Ekonomi”, *Savaş: Farklı Disiplinlerde Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bülent Özçelik (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010), 227.

¹⁵³ Neumark, *Harp Ekonomisi*, 3.

¹⁵⁴ Nevzat Aypek vd., *Ekonomik Terimler Sözlüğü* (Ankara: Kitabevi, 2009), 566.

önlemlerle sivil üretim ve tüketimin kısılması, kıt ekonomik kaynakların savaş araç gereçlerinin üretimine tahsis edilmesidir.”¹⁵⁵ şeklinde tanımlamıştır. Bir başka iktisatçı Ali Özgüven ise kavramı daha ziyade askerî perspektiften ele almıştır: “Ülkenin milli güvenliğini ve milli çıkarlarını garanti altına almak amacıyla stratejik ve askerî gücünü artıran; ülkenin teknolojik ve sınai gelişmesine yardım ederek deneyimli ve eğitilmiş personeli sivil kesimlere aktaran; çeşitli ve yeni stratejik silahlar satarak ülkenin ihracat gelirlerini artıran; ülkeye siyasal güç ve prestij kazandıran; insan öldürmekten çok karşı tarafa teknolojik yeniliklerle caydırıcı etki yapan ve o ülkeleri bağıli ekonomiler haline getiren bir iktisat modelidir.”¹⁵⁶ Böylece savaş ekonomisini tamamen askerî bilimin bir parçası kabul ederek buna uygun bir kapsam geliştirmiştir.

Tanımlardan anlaşılacağı üzere savaş ekonomisi denilince öncelikle barış dönemlerinden farklı olarak harp zamanlarına özgü ekonominin bir durumu kastedilmektedir. Savaşları finanse etmeye yönelik politikalar, savaş ekonomisi sürecinin en önemli özelliğidir. Bununla birlikte kavramın yaygınlaşması ve iktisat yazınına konu olması I. Dünya Savaşı’ndan sonradır. Neumark söz konusu tarihten önce kavramın nadir kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵⁷ Savaş ekonomisinin dünya savaşlarıyla önem kazanması ise harplerin değişen niteliğiyle ilgilidir. Çatışmaların uzun yıllar devam etmesi ve toplumlar üzerindeki geniş çaplı etkileri, devletler için ekonominin durumunu daha da önemli hale getirmiştir. Bu yüzden toplumlar bütün unsurlarıyla savaş şartlarına uyum sağlayarak “topyekûn savaş” sürecine girmişlerdir. Yalçinkaya’nın belirttiğine göre topyekûn savaşların gereği olarak savaş ekonomisi zaruriyet halini almıştır.¹⁵⁸ Ancak topyekûn savaşlar insanlık tarihinde yeni bir durum değildir. İlk dönemlerde de toplumlar, topyekûn savaşların gereği olarak tüm unsurlarıyla harplere katılmışlardır.¹⁵⁹ Daha sonra ise savaşlar mahiyet değiştirerek kralların, hakanların, prenslerin harplerine dönüşmüştür. Fransız ihtilali ve imparatorluk harplerinde eskiye doğru bir gidiş başlamış ve savaşlar yeniden topyekûn bir hal alarak toplumun bütün kesimlerini kapsamıştır. Bundan

¹⁵⁵ Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler* (İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2002), 545.

¹⁵⁶ Ali Özgüven, “Harp Ekonomisi ve Ekonomik Harp”, *Prof. Dr. Yüksel Ülken’e Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 2000), 7.

¹⁵⁷ Neumark, *Harp Ekonomisi*, 3.

¹⁵⁸ Yalçinkaya, *Savaşın Soğuk Savaş Sonrası Değişimi*, 190.

¹⁵⁹ Kurtbek, *Harp ve Ekonomi*, 12.

kaynaklı olarak I. Dünya Savaşı'nda milletler tüm unsurlarıyla harplere iştirak etmişlerdir.¹⁶⁰ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi topyekûn harplerde savaş ekonomisinin etkisi daha fazla olmakla birlikte bu durum sadece söz konusu dönemle sınırlı değildir. Çünkü savaşların, toplumun iktisadî hayatını etkilemesi tarihin her döneminde geçerliliği olan bir durumdur. Dolayısıyla harplerin başta ekonomi olmak üzere toplumu her yönüyle etkileyen geniş eksenli ve uzun süreçler olması, savaş ekonomisinin bir başka önemli özelliğidir ve tarihselliği olan içeriklere sahiptir.

Savaş ekonomisinin içerik olarak tarihselliğine işaret eden başka bir husus, toplumların iktisadi sorunlarını çözmek için savaşları bir vasıta olarak kullanmalarındadır. Çünkü tarihin her döneminde başka milletlere kendi inanç ve yaşam tarzını kabul ettirmeye çalışmanın yanı sıra zenginleşmek,¹⁶¹ geçinmek, iktisadî sorunları çözmek veya egemenlik sahasını genişletmek amacıyla savaşlar bir yöntem olarak kullanılmış ve bu durum neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Bu bağlamda Ortadoğu yönetimlerinin iktisadî önlemlerini değerlendiren Halil İnalçık (ö. 2016), çok basit biçimde yüzyıllarca sınanmış geleneklere işaret etmiş ve Osmanlı Devleti'nin zenginliğinin temelinde fethedilen topraklardan alınan yeni vergiler olduğunu öne sürmüştür.¹⁶² Aynı şekilde Niyazi Berkes, savaşın kârlı ve verimli bir ekonomik eylem olduğu dönemlerde Doğu ülkelerinin güç kaynağının toprak senyörlüğü veya kölelikten ziyade savaşçılık zanaatına dayandığını belirtmiştir.¹⁶³ Berkes başka bir yerde ise savaşların kaynaklığı meselesini genelleştirerek Orta Çağ döneminde toplumların asıl gelir kaynaklarının savaşlar neticesinde ele geçirilen yerlerden alınan cizyeler, elde edilen esirler ve hazineler olduğunu öne sürmüştür.¹⁶⁴

Savaşlar sadece zenginleşmek veya geçinmek için değil farklı sebeplerden kaynaklanan iktisadî çıkmazları aşmaya yönelik de başvurulan bir yöntem olmuştur. Özellikle nüfus artışına rağmen eldeki kaynakların yetersizliğinden sebep ortaya çıkan ekolojik dengesizlik, tarih boyunca tartışılan bir sorun olmuş ve farklı çözüm önerileri ortaya

¹⁶⁰ Kurtbek, *Harp ve Ekonomi*, 12-13.

¹⁶¹ Kurtbek, *Harp ve Ekonomi*, 111-112.

¹⁶² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, thk. Halil İnalçık, Donald Quataert, çev. Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 1/89.

¹⁶³ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 17.

¹⁶⁴ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 87, 171.

atılmıştır. Kartaca rahibi Cyprian (200-258) bozulan ekolojik denge üzerine kutsal kitapta geçen “Verimli olun ve çoğalın.”¹⁶⁵ şeklindeki ilahi emrin esasında genç ve nüfusu az bir dünya için söylendiğini, şimdi ise dünya nüfusunun aşırı arttığını bu yüzden kutsal kitabın başka yerinde geçen “Seksten tümüyle vazgeçmek.” ilkesini benimsediğini söylemiştir.¹⁶⁶ Yine Yunan şehir devletleri nüfus artışı sorununu geç evlilikler, yüksek oranda bebek ölümleri, deniz aşırı yerlere göç vermek gibi yöntemlerle çözmeye çalışmışlardır.¹⁶⁷ Ayrıca Hesiodos’un ailelere fazla çocuk yapmamaları yönündeki tavsiyesi ile kusurlu doğan çocukların ücra yerlerde ölüme terk edilmesi gibi uygulamalara başvurulmuştur.¹⁶⁸ Bazı durumlarda ise sorunu çözmek için başka toplumlara karşı savaş bir vasıta olarak kullanılmıştır. Haçlı seferlerinin arka planı için benzer bir düşünceye işaret edilerek Avrupa’da nüfus artışından doğan yoksulluğun, göç ve savaşların başlıca sebebi olduğu öne sürülmüştür.¹⁶⁹ Zaman zaman gelirlerin yetersizliğinden kaynaklı sorunlar da savaşlara sebebiyet vermiştir. Buna dair bir örnek Hz. Osmân’ın halifeliği döneminde meydana gelmiştir. Basra valisi Abdullah b. Âmir gelirlerin azlığından şikâyet edip savaş için izin istemiş, olumlu yanıt aldığı anda sefere çıkarak Büst, Kâbul ile Zâbulistân topraklarını fethetmiştir.¹⁷⁰ Dolayısıyla zenginleşmek veya iktisadî sorunları aşmak için harplerin kaynaklığı meselesinin savaş ekonomisi bağlamında değerlendirilmesi geçmiş tarihler için de geçerliliği olan bir durumdur ve bu husus yani harplerin iktisadî amaçlara hizmet etmesi, savaş ekonomisinin bir başka özelliğidir.

¹⁶⁵ Yar. 1:28.

¹⁶⁶ Vural Fuat Savaş, *İktisatın Tarihi* (İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997), 86.

¹⁶⁷ Henry William Spiegel, *The Growth of Economic Thought* (New Jersey/Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971), 9.

¹⁶⁸ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 156.

¹⁶⁹ Kadir Canatan, “Haçlı Savaşları ve Sömürgecilik Bağlamında Genişleme Hareketlerinin Ekolojik Arkaplanı”, *Eskiye* 4 (2007), 40-41. Savaşların birincil kaynak olmaktan çıkmaya başlaması ise merkantilizm olarak adlandırılan döneme kadar devam etmiştir. 1500 yıllarından itibaren Avrupalılar altın ve gümüş elde edip zenginleşmek için savaş yerine ticaret kültürünü geliştirmeye başlamışlardır. Bk. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 171; nitekim Adam Smith milletlerin zenginliğinin tarım ile ticaret olmak üzere iki ayrı sisteme dayandığını ve Avrupalıların bu dönemde ticaret veya merkantilist sistem denilen ikinci yöntemi benimsemeye başladıklarını öne sürmüştür. Bk. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 455; bu yöntemle ulusal zenginlik ekonomisinin temelleri atılsa da Osmanlı gibi devletler ise fetih merkezli politikaya bağımlı kalmaya devam etmişlerdir. Bk. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, 1/182.

¹⁷⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 7/51-52.

Savaş ekonomisinin harp zamanlarına özgünlüğü, toplumları her yönüyle etkileyen geniş kapsamlı süreçleri kapsaması ve iktisadî amaçlara hizmet eden özelliklere sahip olması beraberinde savaş ve ekonomi ilişkisine dair başka meseleleri ortaya çıkarmaktadır. Bir iktisatçı olan Korkut Boratav savaş ekonomisinin yöntemleri, savaş ekonomisinin koşulları, savaş ekonomisinin sorunları, savaş ekonomisinin genel ortamı ve savaş ekonomisi uygulamaları¹⁷¹ gibi terkiplerle kavramı geniş bir çerçevede kullandıktan sonra savaş ekonomisi bağlamında harplerin finansmanı, harplerin zenginleşmeye etkisi ve harp zamanlarında alınan vergiler¹⁷² gibi savaş-ekonomi ilişkisine dair tarihselliği olan meselelere değinmiştir. Zafer Toprak devletin ekonomiye müdahalesi, ordunun finansmanı, savaşın nihai sonuçları, savaşın olumsuz etkileri, harp zenginleri, piyasaların durumu ve harp tazminatı gibi çeşitli meseleleri¹⁷³ savaş ekonomisi kapsamında değerlendirmiştir. Yine Vedat Eldem “I. Dünya Savaşında Osmanlı’nın Harp Ekonomisi” başlığı altında iâşe politikası, iktisadî gelişmeler, devlet maliyesi ve harbin finansmanı, para sistemi ile sermaye piyasası gibi meseleleri ele almıştır.¹⁷⁴ Bir başka iktisatçı Niyazi Berkes de (ö. 1988) geçmişten beri savaşın ekonomik nitelik taşıyan bir alan olduğunu ve başta korsanlık, gazilik, kaçakçılık, eşkıyalık gibi çeşitli türleri olmak üzere genellikle savaş zamanlarının ekonomilerini “savaş ekonomisinin” ayrı türleri olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵ Osmanlı Devleti’nde seferlerin, savaş girişimciliği ekonomisinin dayandığı temel kaynak olduğunu iddia eden Berkes,¹⁷⁶ işletilen tabii kaynaklar dikkate alındığında özellikle madenler arasında yalnız savaş endüstrisine yarayacak nitelikte olan kükürt, bakır ve demirin işletildiğini öne sürmüştür. Dolayısıyla savaş ekonomisine bağlı endüstri ve tarım kollarında girişimler olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Nabil Sirri al-Tikriti, 16. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin dini kimliğini Şehzade Korkud özelinde değerlendirdiği çalışmasında ganimet meselesinin merkezîliğine değinmiş, bu dönemde savaş

¹⁷¹ Korkut Boratav, *Türk İktisat Tarihi (1908-2002)* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 30, 81, 83, 87, 95.

¹⁷² Boratav, *Türk İktisat Tarihi*, 31, 37, 85.

¹⁷³ Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, 2-4.

¹⁷⁴ Eldem, *Harp Yıllarında Osmanlı*, 33, 47, 83, 117.

¹⁷⁵ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 17-18.

¹⁷⁶ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 89.

¹⁷⁷ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, 88.

ekonomisinin büyük öneme sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸ İktisatçı Edward Robinson (1867-1915) ise 1900 yılında yayınladığı makalesinde savaş-ekonomi arasındaki ilişkiye dair Antik Yunanlılar ve Romalılardan bahsederken savaş ekonomisi tabirini kullanarak değerlendirmede bulunmuştur.¹⁷⁹

Nihayetinde savaş ekonomisi ve ona dair meselelerin insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir.¹⁸⁰ Zira tarih boyunca savaşlar toplumların ve devletlerin bir parçası olmuş, ekonomileri üzerinde ciddi etkileri olduğu gibi bizzat yönetenler tarafından ekonominin yapılanmasında savaşların durumu dikkate alınmıştır. Bu yüzden savaş ekonomisi geniş bir kapsama ve tarihsel boyutu olan içeriklere sahiptir.¹⁸¹ Bunun içerisine geçinmek, zenginleşmek veya iktisadî sorunları çözmek için savaşların bir kaynak olarak kullanılması, buna bağlı olarak orduların finansmanı, savaş ganimetleri, savaş kayıpları, savaşların iktisadî hayat üzerindeki olumlu-olumsuz neticeleri gibi savaş dönemlerine has çeşitli meseleler dâhildir. Dolayısıyla harp dönemlerinde, savaş ve ekonomi ilişkisinden ortaya çıkan birçok bağlantıyı savaş ekonomisi başlığı altında değerlendirmek mümkündür.

Savaş ekonomisi olgusunun tarihselliğini anlamak için İslâmiyetten önce Arap Yarımadası'na yakın coğrafyalarda büyük medeniyetler inşa eden Perslerin, Greklerin ve Romalıların tarihlerini incelemek yeterlidir. Söz konusu milletlerin tarihlerinde savaş dönemleri belirleyici bir rol oynamış, iktisadî hayatları keskin değişimlere uğramıştır.

¹⁷⁸ Nabil Sirri Al-Tikriti, *Şehzade Korkud (Ca. 1468-1513) and the Articulation of Early 16th Century Ottoman Religious Identity* (Chicago-Illinois, Doktora Tezi, 2004), 10-11. Ayrıca bk. Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik (Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri)*, thk. Âsım Cüneyd Köksal, çev. Osman Gümân (İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013), 21.

¹⁷⁹ Edward Van Dyke Robinson, "War and Economics in History and in Theory", *Political Science Quarterly* 15/4 (1900), 590, 595.

¹⁸⁰ Süleymanlı, "Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş: Disiplinlerarası ve Stratejik Bilim Alanının Türkiye'de Bir Ders Olarak Eğitiminin Verilmesinin Gerekliği", 177.

¹⁸¹ Savaş ekonomisinin geniş bir kapsama ve içeriğe sahip olduğunu söyleyen Vusal Süleymanlı "Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş" adı altında üniversitelerde bir ders verilebileceğini öne sürmüş, buna yönelik bir içerik hazırlamıştır. Bu içeriklerden bazıları şunlardır: Savaşın finansmanı, savaşlarda insan gücü, savaş hazırları, savaş ganimetleri ve savaş sonrası durum ile savaşın neticeleri. Bk. Süleymanlı, "Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş: Disiplinlerarası ve Stratejik Bilim Alanının Türkiye'de Bir Ders Olarak Eğitiminin Verilmesinin Gerekliği", 193. Hüseyin Tabakoğlu da savaş ekonomisi kavramını 16. yüzyıla uyarlayarak İspanyolların İnebahtı Deniz Savaşı'na yönelik hazırlıklarının finansmanını bu kapsamda değerlendirmiş ve finansman, borçlanma, ekonomik kaynakların yönetimi ile savaşın iktisadî sonucunu ele almıştır. Bk. Hüseyin Serdar Tabakoğlu, "Savaş Ekonomisi; İnebahtı'ya Giden Yolda İspanyol Monarşisi'nin Mali Hazırlıkları", *History Studies International Journal Of History* 11/1 (2019), 347-360.

Burada İslâmiyetin doğduğu coğrafyanın aslî unsuru olan Araplara da değinmek gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde savaş ve ekonomi ilişkisine dair bazı meselelerin yerel boyutunun anlaşılması ancak Arap kültürünün irdelenmesiyle mümkündür. Bu yüzden sırasıyla Persler, Grekler, Romalılar, Araplar ve nihayetinde Hz. Peygamber döneminin savaş ekonomisi ele alınacaktır.

2.1. Persler

Eski uygarlıklardan ve Hint-Avrupa kavimlerinden biri olan Persler, Medlerin yıkılmasından (M.Ö 580-550) sonra tarih sahnesine çıkmaya başlamışlardır. Perslerin bir boyu olan Ahamanîler (M.Ö 550-330) diğer Pers boylarını bir araya getirerek güçlü bir imparatorluk kurmuş,¹⁸² hızlı bir şekilde yayılmak amacıyla Anadolu, Mısır ile Habeşistan'a kadar seferler düzenleyerek imparatorluklarını genişletmişlerdir.¹⁸³ Yaklaşık iki yüzyıl hüküm süren Ahamanî hanedanlığı M.Ö 334-323 yılları arasında Büyük İskender'e karşı giriştikleri savaşları kaybettikten sonra yıkılmıştır. Perslerin tekrar imparatorluk kurmaları ise Parthlılar eliyle gerçekleşmiştir. M.Ö 140 yıllarında kurulan imparatorluk milattan sonra 224 yılına kadar hüküm sürmüştür. Onları yıkan ise bir başka hanedan olan ve 300 yıldan fazla hüküm süren Sâsânîler (224-651) olmuştur.¹⁸⁴

Kadim bir tarihi olan Persler güçlü bir savaş geleneğine sahiplerdi. Çocuklarını yetiştirirken savaşçı özellikler kazandırmak için at binmeyi ve ok atmayı öğretilirdi.¹⁸⁵ Özellikle savaşlarda belirleyici olduğu için küçük yaşlardan itibaren okçuluk eğitimi verilirdi.¹⁸⁶ Bunun sebebi iyi bir savaşçı olmanın toplumdaki karşılığıyla ilgiliydi. Herodotos'un (m.ö 484/425) aktardığına göre Perslerde bir kimsenin toplumsal statüsü sahip olduğu çocuk sayısına ve savaşta kahramanlığına bağlıydı. Her yıl en çok çocuk sahibi olan kimse tespit edilip kral tarafından ödüllendirilirken,¹⁸⁷ savaşta kahramanlık gösterenlere de bilezik takılırdı.¹⁸⁸

¹⁸² Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

¹⁸³ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 254.

¹⁸⁴ Amélie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 2/354.

¹⁸⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 66.

¹⁸⁶ Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/99.

¹⁸⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 66.

¹⁸⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/236.

Tarihlerinde Grek, Bizans, Arap, Türk gibi farklı milletlerle savaşan Perslerde komutanların bazı özelliklere sahip olması beklenirdi. Rivayet edildiğine göre Acemler orduyu komuta edecek kimsede şu hasletlerin olması gerektiğine inanıyorlardı: Horoz gibi cesur olmak, tavuk gibi kol-kanat germek, aslan kalbi yürekli olmak, tuzak kurmak ve hile yapmak için tilki gibi kıvrak olmak, kurt gibi saldırgan olmak, karga gibi uyanık olmak, turna kuşu kadar hırslı olmak, köpeğin yarasına katlandığı gibi acıya katlanmayı bilmek, at gibi hücum yapmak ve Horasan’da hiçbir zaman zayıflamayan bir hayvan gibi semiz olmak.¹⁸⁹

Savaş kültürünün güçlü olduğu Perslerde buna bağlı olarak kullanılan teçhizatlar ve savaş taktikleri de gelişmişti. Piyadeler genel olarak ok, yay ve mızrak taşıyorlardı. Ayrıca ölümsüz denilen 10.000 kişilik piyade sınıfının 1.000 seçkin savaşçısı, kralın hususi muhafızıydı.¹⁹⁰ Ölümsüzlerden biri eksildiğinde hemen yerine yenisi alınırdı. Bunlar ordunun en seçkinleri olarak kabul edilirdi.¹⁹¹ Piyadeler dışında süvariler de ordunun önemli bir kısmını oluşturuyordu. Kelbî’nin (ö. 204/819) aktardığına göre çok sayıda silah ve oklara sahip Kisrâ süvarilerinden oluşan büyük bir ordu Arap Yarımadası’na gönderildiğinde Mudar kabileleri şiddetli korkuya kapılmışlardı.¹⁹² Herodotos’un aktardığına göre de Yunanlılarla yapılan savaşlarda Pers ordusunda binlerce süvari birliği, yabani eşekler ve savaş arabaları vardı. Deveye binen Arapların da olduğu ve atları ürkütmemeleri için ordunun arkasına dizildiklerinden bahsetmiştir.¹⁹³ Pers orduları zamanla daha da büyüyerek deniz savaşları alanında gelişmişlerdir. Özellikle İyonya¹⁹⁴ ve Fenike ele geçirildikten sonra donanmaları teslim alınarak deniz savaşlarında iyice güçlenmişlerdir.¹⁹⁵ Bunun neticesinde Serhas M.Ö. 481 yılında Yunanlılarla savaşta çıktığında 1207 savaş gemisinin yanı sıra üç bin taşıt gemisi ile beslenen bir orduya

¹⁸⁹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/4.

¹⁹⁰ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 260.

¹⁹¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 360.

¹⁹² Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Ensabu'l-hayl fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm ve ahbâruhâ*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 2003), 50.

¹⁹³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 361.

¹⁹⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 301.

¹⁹⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 254.

sahipti.¹⁹⁶ Savaş taktikleri konusunda da gelişmiş olan Perslerde Minûshehr'in ilk hendekleri yapan, savaş aletlerini ihdas eden ve dihkân denilen yerel idarecilik sistemini kuran kişi olduğu öne sürülmüştür.¹⁹⁷

Pers ordularının diğer önemli bir özelliği ise farklı milletlerden insanları barındırmasıydı.¹⁹⁸ Bu milletlerden biri de Araplardı. Okçuluktaki maharetlerinden faydalanmak için onlardan oluşan birlikler orduya dâhil edilmiştir.¹⁹⁹ Ordudaki diğer yabancı kökenli savaşçılar olarak Yunanlılar göze çarpmaktadır. Atinalılarla yapılan Plateia Savaşı için Pers ordusunda 15.000 paralı Grek savaşçısından bahsedilmiştir.²⁰⁰ Esasında bunlar daha önce Persler tarafından ele geçirilen İyonya, Fenike gibi bölgelere mensup kimselerdi. Herodotos onlar hakkında bilgi verirken detaylarına girmek istemediğini, zira Pers ordusundaki diğer savaşçılar gibi köle statüsünde oldukları gerekçesiyle bahsedilmeye değer bulmadığını ifade etmiştir.²⁰¹ Yine M.Ö. 481 yılında savaşa çıkan Serhas'ın ordusunda Hintli süvariler ve siyahi okçular olduğu bilgisi verilmiştir.²⁰²

Perslerde savaş ve ekonomi arasında güçlü bir ilişki vardı. Halil İnalçık'ın belirttiği üzere Pers devlet geleneğinde ekonomi, devlet maliyesini ve dolayısıyla hükümdarın iktidarını güçlendirmenin bir aracıydı. Bu yüzden askerî güç, zenginliğin bir aracı olarak değerlendirilmiş, buna bağlı olarak savaş anlayışı hâkim olmuştur.²⁰³ Devletin

¹⁹⁶ Andre Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, çev. Erdoğan Başar (Berkday), Şiar Yalçın, Halil Berkday (İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 1983), 94. Herodotos Perslerin savaş gücüne dair verdiği haberlerde Yunanlılarla savaşmaya geldiklerinde iki milyondan fazla askere sahip olduklarını, donanmalarının da binlerce mürettebattan oluştuğuna dair bilgiler aktarmıştır. Bahsi geçen dönemde Pers ordusunun çok güçlü olduğu kabul edilse de bir Yunanlı tarihçi olarak Herodotos'un verdiği bilgilere abartılı rakamlar olabileceği gerekçesiyle ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Bk. Herodotos, *Herodot Tarihi*, 361-362.

¹⁹⁷ Taberî, *Târih*, 1/379.

¹⁹⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 358.

¹⁹⁹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/99.

²⁰⁰ Roland H. Bainton, *Christian Attitudes Toward War And Peace A Historical Survey And Critical Reevaluation* (New York: Abingdon Press, 1960), 34. Daha önce Pers-Yunan savaşlarında yenik düşmüş ve aralarında Delphes'li Pythie'nin olduğu kimi soylular da Perslere sığınmışlardı. Onları sarayında kabul eden Serhas, Persler lehine propaganda yapmalarını, yaklaşan savaşın ekonomileri için korkunç bir sonla biteceğini gerekçe göstererek barış adı altında teslim olmalarını istemiştir. Bk. Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 93-94.

²⁰¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 363; ayrıca bk. Eren Karakoç, *Pers ve Greklerde Ordu* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 25.

²⁰² Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 94.

²⁰³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, 1/81.

zenginleşmesi savaşların neticesiydi. Özellikle Batı Anadolu’da yer alan İyonya,²⁰⁴ Fenike gibi zengin yerler²⁰⁵ ile sınırları Suriye, Filistin ve Mısır’a dayanan Babil İmparatorluğu’nun ele geçirilmesi önemliydi.²⁰⁶ Babil İmparatorluğu’na son veren Darius, Kyros’tan sonra en güçlü Pers kralı olmuştur.²⁰⁷ Onun döneminde (M.Ö 522-486) Persler en güçlü dönemlerini yaşamış ve Anadolu’yu ele geçirdikleri için Avrupa sınırlarına dayanmışlardır.²⁰⁸

Ele geçirilen yerlerden toplanan ganimetlerin yanı sıra sürekli alınan vergiler ile gerektiğinde asker desteği, devlet için önemli bir kaynaklık teşkil ediyordu. Bu kapsamda İyonyalılardan her yıl 400 Babil talenti vergi alınmıştır. Bazen de vergiler tarım ürünleri ile ödenmiştir.²⁰⁹ Büyük İskender’in babası Filip de haraç ödeyenlerdendi.²¹⁰

Pers hükümdarları arasında iktisadî hayatı düzenlemeye çalışanlardan biri Sâsânî hükümdarlarından Erdeşîr’dir. Mabet ve başka yerlerin yanı sıra özellikle ordunun ihtiyaçları için halktan yüklü vergi almıştır.²¹¹ Orduyu güçlendirmeye çalışmış ve ticaret yollarını saldırılara karşı korumak için Irak’ta yapılan karargâhlara ek olarak Basra Körfezi’nin güvenliğini gemilerle muhafaza etmeye çalışmıştır. Ayrıca kendi döneminde deniz ve nehirlerde birçok liman inşa eden Erdeşîr,²¹² devletin siyasî ve iktisadî gücünü artırmak için kalabalık bir orduyla Rûmlara karşı sefer düzenlemiştir.²¹³ Onun ölümünden

²⁰⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 301.

²⁰⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 254.

²⁰⁶ Cuma Ali Yılmaz-İsmail Ayarığ, “Pers İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/1 (2020), 423. Kuhrt’un aktardığına daha önce bu bölgeleri fetheden Asurlular hızlı ve büyük bir zenginleşme içine girmişlerdir. Saray inşaatından kullanılan egzotik malzemeler, yeni mimarlık tarzları, saray bahçelerinde yeni tür bitkiler ve hayvanların yetiştirilmesi gibi iktisadî hayatın her tarafında etkileri görülmüştür. Tarım, ordu ve devlet işlerinden kullanılacak gerekli insan gücü temin edilirken, halkın iktisadî hayatı da doğrudan etkilenmiştir. Yine Sargon döneminde Anadolu beylikleri fethedilerek büyük maden yataklarından bakır ve gümüş elde edilmiştir. Araplarla yapılan savaşta ise büyük miktarlarda büyükbaş ile küçükbaş hayvan ele geçirilmiş, pazarlar ganimetle dolmuştur. Neticede iktisadî yönden zayıf insanlar bile daha önce pahalı olan malları alabilecek seviyeye gelmişlerdir. Bk. Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, 2/173, 184-185. Asurlular için bahsi geçen gelişmelere konu olan bölgeler muhtemeldir ki Perslerin iktisadî hayatında da hızlı değişimlerin önünü açmıştır.

²⁰⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 201. Darius idaresindeki Perslerle yapacakları savaşta ekonomiyi ayakta tutmayı planlayan ve işe sıkıntısı yaşamak istemeyen Babilliler, her ailede anneler haricinde yemek işlerinde çalışacak bir kadın bırakıp gerisini boğmuşlardır. Bk. Herodotos, *Herodot Tarihi*, 198.

²⁰⁸ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 255.

²⁰⁹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 258.

²¹⁰ Taberî, *Târih*, 1/573.

²¹¹ Taberî, *Târih*, 1/568.

²¹² Cevâd Alî, *Mufassal*, 4/280.

²¹³ Taberî, *Târih*, 1/568.

sonra yerine kızı Humânî geçmiş ve Rumlar üzerine yaptığı seferlerle devletin gelirlerinde kayda değer gelişmeler yaşanmasını sağlamıştır. Aralarında mimar ve inşaat ustalarının olduğu çok sayıda esir elde ederek, İstahr şehri ile başka yerlerin imar işlerini onlara yaptırmıştır. Buna ilaveten devletin gelirleri arttığı için halktan alınan vergilerin miktarını da azaltmıştır.²¹⁴

Perslerin gerçekleştirdiği seferlerin olumlu yansımaları kendileriyle sınırlı kalmamıştır. Ele geçirilen bazı devletler için de iktisadî alanda olumlu gelişimler gözlemlenmiştir. Zira vergi sisteminin düzenli olması ve yolların güvenliğinin temin edilmesi, ticaretin gelişimine katkı vermiştir. Bu hususta gelişim gösteren yerler Fenikeliler ile diğer Yunan şehir devletleridir. Daha rahat ticaret yapma imkânı elde eden Fenikeliler, zenginliklerini artırmışlardır.²¹⁵ Çünkü donanmalarını Perslere teslim etmek zorunda kaldıktan sonra yeni bir yol arayışına girmiş ve ticaret için Suriye-Arabistan çölünü kullanmaya başlamışlardır. Bu durum ise rekabet halinde oldukları İyonyalıları ekonomik olarak geçmelerini sağlamıştır.²¹⁶

2.2. Grekler

Kadim medeniyetlerden biri olan ve Batı uygarlığının Arkaik dönemini temsil ettiği düşünülen Grekler,²¹⁷ dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi önceleri kabileler halinde örgütlenmişken zaman içerisinde siyasal yapılanmada yeniliğe giderek kabile teşkilatı yerine polis adını taşıyan şehir devletleri kurmuşlardır. Bu şehir devletleri dışa karşı bağımsız, kendi kanunlarını yapan ve uygulayan, mümkün olduğu kadar kendine yeten, genellikle bir surla çevrili, merkezinde devlet ocağı, tapınaklar, devlet daireleri, agora denilen pazarların olduğu yapılanmalardır.²¹⁸ Bunların en önemlileri Peleponez

²¹⁴ Taberî, *Târih*, 1/570.

²¹⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 259.

²¹⁶ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 254. Fenikeliler karşısında iktisadî olarak geriye düşen İyonyalılar, iktisadî durumun kötüleşmeye devam etmesi sonucunda ayaklanmışlardır. Bk. Fazlı Altı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 68-70.

²¹⁷ Nigel Rodgers, *Antik Yunan*, çev. Ülkü Evrim Uysal (Mısır: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 15.

²¹⁸ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 100-102.

bölgesinde Sparta ve Argos; İstmos bölgesinde Korint ve Megara; Orta Yunanistan'da ise Delfoi, Tebai, Atina ve Larisa'dır.²¹⁹

Şehir devletleri arasındaki mücadeleler veya Persler gibi yabancılarla giriştikleri harpler neticesinde Grek toplumunda, savaş düşüncesi gelişmiş ve bu durum inanışlarına, düşüncelerine yansımıştır. Antik Yunan mitolojisinde Trakyalı Ares'in savaş tanrısı olduğu ve bir şehrin veya ordunun üstün gelmesinden ziyade kan dökülmesini amaçladığına inanılmıştır.²²⁰ Kendilerini "Hellen", başka dil konuşanları ve farklı ırkları ise "Barbaros" olarak tanımlayan Grekler, yabancılarla aralarından keskin bir sınır çizgisi koymuşlardır.²²¹ Bu yüzden Grek düşünürleri haklı bir savaşın kendi soydaşları arasında değil barbarlarla yapılması gerektiğini savunmuş ve Antik Yunan'da şehir devletleri arasında çıkan harplere olumsuz bakmışlardır.²²² Nitekim Platon (M.Ö 427/347) Yunan şehir devletleri arasında meydana gelen harpleri tanımlamak için savaş yerine çatışma tabirini kullanmış, mağlup tarafın köleleştirilemeyeceğini ve insanların öldürülemeyeceğini öne sürmüştür.²²³ Platon'un öğrencisi Aristo da (M.Ö 384/322) benzer iddialarda bulunmuştur. İki tür köle olduğunu öne sürmüş ve birincisini "doğadan köle" olarak tanımlayan Aristo'ya göre bu kimseler tamamen bir başkasına bağlı olabilen, akıl yürütme yetisinden anlayacak kadar pay alsa da ona sahip olacak kadar pay alamayanlardır. Bunların kullanılması evcil hayvanlardan farksızdır. İkincisi ise savaş esirlerini kapsamaktadır. Ancak bunlara köle denilmesinin doğru olmadığını savunan Aristo'ya göre bu tabir sadece barbarlar için kullanılmalıdır.²²⁴ Aristo ve Platon örneklerinden anlaşılacağı üzere Antik Yunan düşüncesinde bir savaşın meşruluğu Grek veya yabancı olmasına göre değerlendirilmiştir. Özellikle yabancı güçlere karşı yürütülen

²¹⁹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 104.

²²⁰ Robert Graves, *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, çev. Uğur Akpur (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 88.

²²¹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 97.

²²² Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 5.

²²³ Bainton, *Christian Attitudes Toward War And Peace A Historical Survey And Critical Reevaluation*, 37.

²²⁴ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 14-15. Yunan şehir devletleri harpleri başlatan taraf olmaktan imtina ettikleri için savaşları karşı tarafı sembolize eden bir adla isimlendirmeye özen göstermişlerdir. Bu yüzden Atina ve Sparta arasında çıkan meşhur savaşı bize aktaran Atina kökenli Thucydides eserini "Pelepones Savaşları" olarak kaydederken buna karşılık Spartalılar ise "Atina Savaşları" demeyi tercih etmişlerdir. Bk. Rodgers, *Antik Yunan*, 73.

savaşlar farklı bir biçimde yorumlanmış ve hatta denilebilir ki dış düşmana karşı yürütülen savaşlar doğrudan haklı sayılmıştır.²²⁵

Savaş kültürünün güçlü olduğu bazı Grek şehir devletlerinde buna bağlı olarak dış ticaret tamamen yasaklanırken kimi yerlerde zanaat gibi işlerle uğraşmalarına da izin verilmemiştir. Zira savaş yorgunluklarına katlanma ve savaş tehlikelerine karşı durmada bedene zarar vereceğini düşündükleri için bu işleri sadece kölelerin yapması gerektiğine inanmışlardır. Atina gibi yasak olmayan yerlerde bile bu işlerle uğraşanlar ekseriyetle zenginlere ait kölelerdi.²²⁶

Savaş konusunda Atina ve Spartalıların özel bir yeri vardır. En önemli iki şehir devletini temsil eden bu topluluklar gerek aralarında gerekse de Perslere karşı yapılan harplerde ön plana çıkmışlardır. Bununla birlikte savaş fikrine yaklaşımları belli noktalarda farklılaşmıştır. Demokrasi kültürünün daha gelişkin olduğu Atinalıların,²²⁷ özgürlüklerini savunmak veya buna eşdeğer bir durum haricinde harpleri tercih etmedikleri, bu yüzden de savaşmayı eğlence haline getiren Trakyalıları barbarlıkla suçlayıp küçümsedikleri iddia edilmiştir.²²⁸ Buna rağmen siyasal olarak büyümeyi hedefleyen Atinalılar sürekli olarak savaş güçlerini artırmaya çalışmışlardır. Sparta ve müttefikleri ile yaptıkları Peleponnez Savaşı'nda sahip oldukları 13.000 hopliten yani zırhlı mızraklı piyadenin 8.000'ni kullanmışlardır. Ayrıca 1.200 süvari, 1.600 okçu ile geri hizmet için 6.000 genci orduya dâhil etmişlerdir. Tüm bunların yanı sıra mali durumu iyi olan Atina harp için 5.000 talet harcamıştır.²²⁹

Sparta ise Atina'dan farklı bir yapılanmaya sahipti. Muhafazakâr bir yapısı olduğu için yabancı karşıtlığıyla bilinen²³⁰ ve Peleponnez bölgesinin en güçlü şehir devleti konumunda olan Sparta, diğer Yunan şehir devletlerinde zamanla kralların yetkilerinin sınırlandırılmasına karşılık geleneksel krallık anlayışına bağlı kalan tek bölgeydi. Aristokrat sınıfının bulunmadığı toplumda²³¹ sosyal teşkilatlanmanın temeli savaş

²²⁵ Ereker, "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı", 5.

²²⁶ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 758-759.

²²⁷ Peter John Rhodes, *The Greek City States* (New York: Cambridge University Press, 2007), 101.

²²⁸ Graves, *Yunan Mitleri*, 89.

²²⁹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 318-319.

²³⁰ Rhodes, *The Greek City States*, 107.

²³¹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 105.

gücünün artırılması üzerine inşa edilmiştir. Bu amaçla yurttaşlara sıkı bir askerî eğitim vermek için²³² yedi yaşına gelen çocuklar ailelerinden alınıp özel olarak eğitilmiştir.²³³ 20 yaşından 60 yaşına kadar bir bölüğe kaydedilen Spartalılar sürekli silah altına alınmış,²³⁴ bu durum bireysel olarak daha iyi savaşçılara sahip olmalarını sağlamıştır. Savaşçılık konusunda gelişmiş olmalarına rağmen iktisadî güçleri için aynı durum söz konusu değildi. Bu yüzden bir tarım ülkesi olan Sparta'nın güçlü bir donanması ve hazinesi yoktu. Atina'ya karşı yaptıkları Peleponnez Savaşı'nda ancak 4.000 kişilik kara ordusu kurabilmişler ve bütçeleri de yetersiz kalmıştır.²³⁵

Şehir devletleri kurulmadan önce savaşların finanse edilmesinde bireysel sorumluluk esastı ve aristokratların önemli bir yeri vardı. Bunlar, geniş topraklara ve büyük hayvan sürülerine sahip olup harp zamanlarında kişisel mülkleri olan savaş arabaları ile krala eşlik etmişlerdir.²³⁶ Şehir devletleri kurulduktan sonra ise bireysel sorumluluk devam etmiş²³⁷ ancak katılımcılar çeşitlenmiştir. Şato ve çiftliklerini bırakıp şehirlere yerleşen aristokratlar daha çok idare işleriyle uğraşırken²³⁸ artık hoplit ordusu denilen varlıklı köylüler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunlar hem çiftçi hem de asker olarak savaşlarda yer almışlardır. Bu yüzden savaşta ordu kurmak mali açıdan sorun teşkil etmemiştir.²³⁹ Bunun yanı sıra zaman zaman savaşlarda ücretli askerler de kullanılmıştır.²⁴⁰ Dolayısıyla savaşlar büyük oranda varlıklı kimselerin denetiminde kalmaya devam etmiştir. Zira zırh almak veya at satın almak için belli bir zenginliğe sahip olmak gerekiyordu. Ancak bu durum M.Ö 7. yüzyılda değişmiştir. Ticaret vasıtasıyla zenginlik yayılınca zırh, silah gibi teçhizatları alabilenlerin sayısı artmış, buna bağlı olarak da savaşlarda ve orduda köklü değişimler meydana gelmiştir.²⁴¹

²³² Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 207.

²³³ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 116.

²³⁴ Savaş, *İktisat*, 32.

²³⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 317.

²³⁶ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 99-100.

²³⁷ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 188-189.

²³⁸ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 105.

²³⁹ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 139.

²⁴⁰ Ksenophon, *Yunan Tarihi*, çev. Suat Sinanoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 129.

²⁴¹ Rodgers, *Antik Yunan*, 32.

Harplerin finanse edilmesinde en organize şehir Atinalılardı. İlk iki sınıfı teşkil eden *pentekosioimedimno* ile *hippeis*, maiyetlerindeki ağır silahlı piyade denilen hoplitlerle savaşa katılırlardı. Üçüncü sınıf *zevgitler* savaşa piyade olarak iştirak ederdi. Dördüncü sınıfa mensup *tetler* için ise savaşa katılım zorunlu değildi. Ancak bazı durumlarda hafif silahlı olarak nakliye ve kürekçi gibi işler için seferlere dâhil edilmişlerdi.²⁴² Dolayısıyla savaşların finanse edilmesinde zenginler öne çıkmış ve devletin paraya ihtiyacı olduğunda ilk üç sınıftan olağanüstü gelir vergisi toplanmıştır.²⁴³ Bu durum zamanla değişmiş ve bireysel girişimler, yerini devletin sorumluluğuna bırakmıştır. Nitekim İkinci Pers Savaşı'ndan sonra Atina ordusu masrafları devlete ait olmak üzere vatandaşlardan ve yabancılardan oluşan ücretli savaşçılar almıştır.²⁴⁴ Spartalılarda ise ordunun özünü ağır piyade birlikleri olan hoplitler oluşturuyordu. Süvari birlikleri neredeyse hiç kullanılmıyordu. Orduda bir de *gimnet* denilen hafif silahlı piyadeler vardı ki bunların rolleri sınırlıydı.²⁴⁵ Ancak Sparta ordularında da zaman içerisinde değişimler yaşanmıştır. Özellikle Peleponnez Savaşı'ndan sonra yabancılar da orduya alınmıştır.²⁴⁶

Şehir devletleri arasında yapılan savaşlarda bireysel sorumluluk yeterli olsa da büyük savaşların maliyetinin karşılanması için ciddi kaynaklara ihtiyaç vardı. Bu noktada ekonominin temeli olan tarım ve hayvancılık büyük bir savaşa kaynaklık etmek için yeterli değildi. Tarıma elverişli araziler az olduğu için buğday gibi ürünler çok az yetiyordu. Tepe yamaçlarında ise belli miktarlarda üzüm ve zeytin üretebiliyorlardı. Tüm bunlara rağmen savaşlarda kullanabilecekleri başka bir kaynak vardı ki bu da Grek topraklarının sahip olduğu zengin maden yataklarıydı. Lakonia'da demir, Euboa'nın (Eğriboğaz) Halkida bölgesi ve Kıbrıs'ta ise bolca bakır madenleri vardı. Trakya'da altın, Attika, Korent, Boiotia ve Euboa'da ise kap kacak yapımında kullanılan yüksek kaliteli kil çıkarılıyordu.²⁴⁷ Nitekim Persler ile savaş halinde olan Atina, hazırlıklara giriştikleri dönemde Larone maden ocaklarında Marone cevherini bulmuş ve bu onlar için

²⁴² Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 188-189.

²⁴³ Mehmet Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1974), 18.

²⁴⁴ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 772.

²⁴⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 207.

²⁴⁶ Rhodes, *The Greek City States*, 93.

²⁴⁷ Vladimir Dyakov-Ivanovich Kovalev, *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 1/250-251.

olağanüstü bir gümüş para kaynağı olmuştur. Bu süreçte iki yüz gemi donatma imkânı elde etmişlerdir.²⁴⁸

Grekler savaşlarda çeşitli silahlar kullanmışlardır. Şehir devletleri kurulmadan önce savaşlardaki rolleri daha güçlü olan aristokratların kullandıkları silahlar arasında zırhlı elbise, uzun miğfer, kılıç, hançer, mızrak, ok, kalkan, iki veya dört tekerlekli savaş arabaları gibi çeşitli teçhizatlar vardı.²⁴⁹ Şehir devletlerinde ise nüfusun 1/3'ni teşkil eden ve orduların da temelini oluşturan hoplitler²⁵⁰ ağır piyade olarak savaşlarda bronz, miğfer, kalkan ve zırh giyerken, silah olarak da kılıç ve kargı taşımışlardır.²⁵¹ Binek olarak ise at kullanmışlardır. Özellikle Argos, Teselya ve Anadolu'nun bazı yerlerinde at yetiştiriciliği yaygındır.²⁵² Nitekim savaş zamanlarında ilk harekete geçenler süvariler ve hoplitlerdir.²⁵³ Atların yaygınlaşması ve süvari sınıfının ön plana çıkmasıyla savaş arabaları önemini yitirmiştir.²⁵⁴

Şehir devletleri arasında meydana gelen savaşlarda başlıca sebep birbirine yakın askerî güce sahip olmalarına bağlı olarak güçlü bir merkezi otoritenin bulunmamasıydı. Bu durum anlaşmazlıklara, savaşlara ve buna bağlı olarak daha büyük bir siyasal yapılanmanın oluşumuna engel teşkil etmiştir.²⁵⁵ İktisadi gerekçeler de önemli bir sebeptir. Başta sınırlı kaynaklar olmak üzere ticaret yolları, geniş düzlükler ve sınırlar çatışmalarına neden olmuştur.²⁵⁶ Şehir devletleri arasındaki savaşlar zamanla önemli bir ekonomik bir faaliyet haline gelmiş, ganimet ve esir elde etmek olağan bir hale gelerek başlıca gelir kaynaklarından biri olmuştur.²⁵⁷

Yerleşik yabancılarla birlikte ekonomik yaşamın temelini oluşturan ve üretimin tamamını karşılayan kölelerin²⁵⁸ temininde savaşlar önemli bir kaynaklık teşkil etmiş ve bunun

²⁴⁸ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 93.

²⁴⁹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 99-100.

²⁵⁰ Rodgers, *Antik Yunan*, 32.

²⁵¹ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 139.

²⁵² Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 123.

²⁵³ Ksenophon, *Yunan Tarihi*, 131.

²⁵⁴ Rodgers, *Antik Yunan*, 32.

²⁵⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 103.

²⁵⁶ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 139.

²⁵⁷ Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, 9.

²⁵⁸ Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, 8.

neticesinde şehir devletleri zamanla kölelik merkezleri haline gelmiştir.²⁵⁹ Atina'da binlerce köle olduğu bilgisi verilmiştir. Zira Atina'nın siyasetinin temelinde sürdürülebilir bir zenginlik vardı ve bu zenginliğin dayanağı merkeze 50 km uzaklıkta bulunan maden ocaklarıydı. Burada çalışanların tamamı köle sınıfına mensup insanlardı.²⁶⁰ Emek gücü olarak kölelere oldukça fazla ihtiyaç duyulduğu için savaş esirleri yetersiz kalıyordu. Bu yüzden savaşlar haricinde başka yerlerden satın alma,²⁶¹ korsanlar tarafından kaçırılan kişilerin veya borçlarını ödeyemeyen ailelerin köleleştirilmesi gibi yöntemler de yaygındı. Nitekim Delos adası köle pazarıyla ünlenmişti.²⁶² Savaşlar sadece köle elde etmek değil devletlerin giderleri için de önemli kaynaktı. Festival düzenlemek, tapınak inşası, tiyatro gibi sanat işleri için gelirlerinin ekseriyeti komşu site devletlerinden veya savaş sonucu yenilgiye uğrattıkları ve vergi aldıkları yerlerden elde ediliyordu.²⁶³

Şehir devletlerinin aralarındaki harpler haricinde en çok savaş yaptıkları yabancı millet Perslerdir. Onların hâkimiyet alanlarını genişletme çabası Grekler için hayati öneme sahip ticaret yollarını tehdit ediyordu. Özellikle Atina, buğday gibi tarımsal ürünleri yeterince üretemiyordu ve dışarıya bağımlıydı. Buğday gibi önemli bir ürünün sadece üçte birini iç piyasadan temin edebiliyorlardı. Gerisini ise dışardan ithal etmek zorundaydılar. Bu durumda Perslerin bölgeye ve deniz yollarına hâkim olması yiyecek ikmalini tehdit edecek vaziyetteydi.²⁶⁴ Bu yüzden Perslerin sefer hazırlıkları, Atina için iktisadî olarak ciddi bir krizin işaretiydi. Üstün gelmek için tüm imkânlarını seferber etmiş ve M.Ö 390 yılında Darius krallığındaki Persler karşısında Maraton Savaşı'nı kazanmışlardır.²⁶⁵ Devamında hızlı bir büyüme yaşayan Atinalılar hem toplumsal hem de bireysel refahta ciddi ilerleme kaydetmiş,²⁶⁶ daha da önemlisi savaşlarda ele geçirilen ganimetler neticesinde çalışmaya bağımlılık azalmıştır.²⁶⁷

²⁵⁹ Dyakov-Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, 1/276.

²⁶⁰ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 92.

²⁶¹ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 13.

²⁶² Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, çev. M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş (Ankara: Paragraf Yayınevi, 2005), 39.

²⁶³ Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, 8.

²⁶⁴ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 92.

²⁶⁵ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 93.

²⁶⁶ Güven Bakirezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/01 (2008), 21.

²⁶⁷ Bakirezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", 26.

Grekler Perslere karşı üstünlük kursalar da kendi aralarındaki savaşların tekrar başlaması iktisadî hayatlarını oldukça olumsuz etkilemiştir. Özellikle 5. yüzyılda ekonomik ve siyasî gücünün zirvesine ulaşan Atina'nın bütün Yunanistan'a egemenlik kurma çabası uğruna giriştiği savaşlar, ekonomik gücünün durmadan erimesine, zenginlik kaynaklarının kurumasına sebep olmuştur.²⁶⁸ Spartalıların komuta ettiği Peleponez ittifakına karşı giriştikleri ve 27 sene devam eden²⁶⁹ savaşın ilk yıllarında üstünlük kursalar da ortaya çıkan salgında, aralarında komutan Periksel'in de olduğu Attika halkının üçte birinin hayatını kaybetmesiyle felaket günler yaşanmıştır.²⁷⁰ Uzun yıllar süren savaşlardan sonra Atina büyük kayıplar vermiş ve neredeyse servetinin tamamını kaybetmiştir. Buna karşılık Sparta ise güçlü bir donanmaya sahip olmadığı için gerekli son darbeyi vuramamıştır.²⁷¹ Nihayetinde iki taraf da tüm kaynaklarını tükettiğinden dolayı²⁷² herkes için yıkıcı bir savaş olmuştur.²⁷³

Grek şehir devletlerinin iktisadî olarak tekrar büyümesi ise Büyük İskender dönemine denk gelmiştir. Perslere karşı savaşların kazanılmasıyla ticaret için yeni pazarlar açılmış ve getirilen ham maddelerle de sanayide önemli gelişmeler yaşanmıştır. Pers hazinelerinden ele geçirilen değerli madenler kullanılarak sikkeler bastırılmış ve ekonomi gelişmiştir. Öncesinde sadece ücretli savaşçılar seferlere katılırken yeni imkânlardan faydalanmak isteyen tüccarlar da doğuya göç etmeye başlamışlardır. Bu durum aynı

²⁶⁸ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 20.

²⁶⁹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 317.

²⁷⁰ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 321.

²⁷¹ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 331.

²⁷² Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 144.

²⁷³ Savaşların uzun sürmesi maliyeti artırdığı için devletler açısından muhtemel krizlerin habercisi olmuştur. Çünkü savaşları kaybetmek felaketle neticelendiği gibi savaşların kazanılması bile çözüm olmayabiliyordu. Bu durum tarihe "Pirus Zaferi" olarak kaydedilmiştir. Buna göre Roma ile çekişen Tarentum şehri zengin ve müferreh bir kent olmakla birlikte askerî açıdan pek bir önemi yoktu. Savaş durumu ortaya çıkınca Epeiros kralı Pyrrhos'tan yardım talep etmişlerdi. İkinci bir İskender olmayı hayal eden Pyrrhos da teklifi hemen kabul etmişti. Bk. Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi: Cumhuriyet* (Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1953), 1/145-147; M.Ö 280 yılında başlayan harplerde Pyrrhos üstünlük sağladıysa da kesin netice alınmadığı gibi savaşlar pahalıya mal olmuştur. Bk. Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: Cumhuriyet Devri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 56; bu duruma dikkat çeken Pyrrhos savaş devam ederken: "Romalılarla savaşmaya devam edersek, bir savaş daha kazanırsak mahvolacağız." sözleriyle savaşın her türlü hüsrana olacağını itiraf etmek zorunda kalmıştır. Bk. Robert E. Gaebel, *Cavalry Operations in the Ancient Greek World* (Norman: University of Oklahoma Press, 2002), 232.

zamanda ticaret merkezlerinin doğuya kaymasına sebep olmuş ve Atina gibi şehirler Grek dünyasının en önemli pazarları olma işlevini kaybetmeye başlamıştır.²⁷⁴

2.3. Romalılar

M.Ö 6. yüzyılda İtalya’da Etrüskler’in hâkimiyetine son veren Roma İmparatorluğu, M.Ö 264 yılında ise bütün yarımada’yı ele geçirerek en önemli güç haline gelmiştir.²⁷⁵ Helenistik krallarla mücadele eden ve üstünlük kuran Romalılar, M.Ö 27’den itibaren Augustos döneminde gerçek bir imparatorluk hüviyeti kazanmıştır.²⁷⁶

Babanın mutlak otorite sahibi olduğu patriarkal aile yapısına sahip Romalıların en önemli özellikleri savaşçı karakterleridir. Krallık döneminin ilkinin temsil eden Romulus teşkilatçı ve savaşçı yapısıyla bilinirken üçüncü kral Hostilius da savaşçı kimliğiyle nam yapmıştır.²⁷⁷ Krallık dönemi daha sonra değişime uğramış ve yurttaşların söz sahibi olduğu senatodan oluşan bir cumhuriyet kurulmuştur.²⁷⁸ Böylece güç ve yetki tek kişi yerine praetor denilen iki kişiye taksim edilmiştir. 150 yıl sonra isimleri consul olarak değiştirilen bu idareciler karar verirken senatoya danıştıkları için²⁷⁹ savaş kararları da bu senatolarda alınmıştır.²⁸⁰

Roma’nın ilk yıllarında ordunun temeli toplumsal statü esasına dayanıyordu. Kabile yapısının hâkim olduğu toplumda iki sınıf vardı. Bunlar *patriciiler* ve *plebler* idi.²⁸¹ Ramnes, Tities ve Luceres isimli üç büyük kabileye mensup *patriciiler*²⁸² seçme, seçilme, diğer Roma vatandaşlarıyla evlenme, ticaret gibi hakların tamamına sahiplerdi ve mecliste sadece onların söz hakkı vardı. Daha da önemlisi savaşlara sadece onlar katılabiliyordu. Savaş zamanında her büyük kabile 100 süvari ve 1000 piyade gönderirdi.

²⁷⁴ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 499.

²⁷⁵ Ahmet Kavas, “İtalya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/446.

²⁷⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 173-174.

²⁷⁷ Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 11.

²⁷⁸ Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 187.

²⁷⁹ Roma yapı olarak cumhuriyetçi olsa da Sulla ve Sezar gibi diktatörlük eğilimi gösteren consuller de olabiliyordu. Bk. Oğuz Tekin, *Eski Yuna ve Roma Tarihine Giriş* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 192-193.

²⁸⁰ Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, 194.

²⁸¹ Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 11.

²⁸² Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 15; Burhan Ulutan, *İktisadi Doktrinler Tarihi* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1978), 136.

Böylece krallık döneminde ordunun gücü 300 süvari ile 3000 piyadeden oluşuyordu. *Plebler* ise sınırlı haklara sahip küçük toprak sahibi kimselerdi. Ayrıca ticaret ve zanaatla uğraşabilen plebler yerli veya savaş sonucunda devlete bağlanan yerlerden Roma'ya göç eden vatandaşlardı. Halk meclisine girmekle birlikte memuriyetlere, rahipliklere seçilemiyorlardı ve patriciiler ile evlenme hakkına sahip değillerdi. Daha da önemlisi silah taşıma hakları olmadığı için orduya da katılamıyorlardı.²⁸³

Krallık döneminin kabilelere dayanan ordu yapılanması daha sonra yetersiz kalmıştır.²⁸⁴ Bu yüzden Etrüsk kenti Veii ile yapılan savaşta yoksul vatandaşlar da orduya dâhil edilmiş ve kendilerine günlük harçlık verilmeye başlanmıştır.²⁸⁵ Orduda esas reformlar ise Marius zamanında yapılmıştır. Onun dönemine kadar bireysel sorumluluk esas olmaya devam ettiği için sadece toprak sahibi kimseler savaşlara katılabiliştir. Ancak savaş dönemlerinde arazilerinden uzak kalmaları zamanla sorun olmuş, uzak eyaletlere ve ülkelere yapılan seferler ciddi problem teşkil etmiştir. Bunun üzerine General Marius, askerlik hizmeti için toprak sahibi olma şartını kaldırmış, savaşçıları profesyonelleştirerek orduyu ücretli askerlerden oluşturmaya başlamıştır.²⁸⁶

Roma ordularının bir diğer önemli özelliği ele geçirdiği yerlerden asker devşirmesiydi. İmparatorluğa bağlanan bölge halklarının savaş zamanlarında asker göndermeleri gerekiyordu.²⁸⁷ Nitekim 295'teki Sentinum Savaşı'nda ordunun yarısından fazlasını müttefikler oluşturmuştur.²⁸⁸ Ordu yapılanması sonraki dönemlerde daha da sistemli hale getirilmeye çalışılmış ve sürekli silah altında tutulan birlikler kurularak Roma'nın başarılarının temelleri atılmıştır.²⁸⁹

Roma ordularının sistemli hale gelmesinin temelinde savaş politikası vardır. Çünkü gelirler arttıkça orduyu ücretli savaşçılardan oluşturma imkânı elde edilmiş ve zamanla

²⁸³ Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: Cumhuriyet Devri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 16-18. Plebian adı halk demektir. Ancak devlete üstün hizmet veya para ödeyerek diğer sınıfa geçmek mümkündür. İlk Hristiyanlığın babası kabul edilen Tarsuslu St. Paul, para ile Roma vatandaşı olmuş varlıklı bir Yahudi ailesine mensuptu. Bk. Burhan Ulutan, *İktisadi Doktrinler Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1978), 137.

²⁸⁴ Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 18.

²⁸⁵ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 365; Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 772.

²⁸⁶ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 54.

²⁸⁷ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 366.

²⁸⁸ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 367.

²⁸⁹ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 782.

sürekli orduları istihdam edebilecek imkânlarla sahip olmuşlardır. Bu da devletin iktisadî olarak savaşları finanse edebilecek derecede bir zenginliğe ulaştığına işaret etmektedir. Bununla birlikte savaş zamanlarına has olmak üzere gerektiğinde vatandaşlardan harp vergisi alınmıştır.²⁹⁰

Roma orduları gelişmiş ve sistemli yapılara sahip olsa da orduyu finanse etme noktasında özellikle ilk dönemlerde uzak bölgelere yapılan seferler, bazı iktisadî sorunlara sebebiyet vermiştir. M.Ö 256 yılında Kartaca üzerine Afrika seferini tertip etmek için hazırlık yaptıklarında, büyük bir ordunun iaşesinin düşman topraklarında zor olacağı gerekçesiyle sadece 1.500 savaşçı ile çıkarma yapmışlardır. Ancak Romalılar istediklerini alamamış ve Afrika seferleri başarısızlıkla neticelenmiştir.²⁹¹

Savaşçıların kullandıkları teçhizatlar ilk dönemlerden itibaren kılıç, kargı, hançer, ok, mancınık ve zırh gibi çeşitli silahlardı.²⁹² İlk dönemlerde varlıklı kimselerin teçhizatları çeşitli olsa da Vei kuşatmasından itibaren savaşlara katılan yoksulların silahları sınırlıydı. Bunların mali gücü, tüm vücudu saran zırh kullanmaya elverişli olmadığı için daire şeklinde olan ve nispeten küçük olan hoplit kalkanı yerine scutum denilen dikdörtgen kalkanları kullanıyorlardı.²⁹³ Savaşçıların teçhizatları ilerleyen dönemlerde nitelik ve nicelik olarak gelişim göstermiştir. Özellikle Kartaca ile yapılan savaşlardan sonra gerek silah temini gerekse de üretim için önemli kaynaklar elde edilmiştir. M.Ö 210 yılında II. Kartaca Savaşı'nda devasa bir mühimmat deposu ele geçirilmiştir. Ayrıca esir alınan 2.000 usta, silah üretiminde kullanılmak üzere istihdam edilmiştir. Yine III. Kartaca Savaşı'nda 200.000 savaşçıya yetecek teçhizat teslim alınmıştır.²⁹⁴

Savaşçı yapısıyla bilinen Roma'nın zenginliğinin temelinde savaşlar vardı. M.Ö 4. yüzyılda Orta İtalya'yı, 3. yüzyılda ise İtalya'nın tamamını kontrol altına alan Roma yoğun savaş sürecine girdiği 2. yüzyılda (M.Ö 146) Sicilya, İspanya, Kuzey Afrika, Batı Anadolu ve Yunanistan gibi yerleri almıştır.²⁹⁵ Özellikle İskender sonrası Helenizm

²⁹⁰ Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 61.

²⁹¹ Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, 68.

²⁹² M.C. Bishop-J. C. N. Coulston, *Roma Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, çev. Samet Özgüler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 82-91.

²⁹³ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 365.

²⁹⁴ Bishop-Coulston, *Roma Ordusu*, 277.

²⁹⁵ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 50-51.

döneminin temsilcilerinden Ptolemaiosların Mısır krallığı, Selevkosların Asya krallığı ve Antigonosların Makedonya krallıkları²⁹⁶ aralarında yaptıkları savaşlar neticesinde mali kaynakları tükenme noktasına geldiği için yükselmekte olan Roma'ya karşı etkisiz kalmışlar ve Romalılar Doğu'yu ele geçirmişlerdir.²⁹⁷ Bu durum, toplumsal ve iktisadî yapılanmada önemli değişimlerin önünü açmıştır. Sınırlarını genişleten imparatorluk vergi ve haraçlarla büyük zenginlik sahibi olmuştur. İtalya'da refah artmış ve dünya ticaretinin dağıtım merkezi haline gelmiştir.²⁹⁸ Özellikle Kartaca ile yaptıkları Pön Savaşları önemli ticari sonuçlar doğurmuştur. Ticaret, para, finansman, sömürge yönetimi, İtalya tarımının kötü durumu, başkente yiyecek temin etmek, latifundia sisteminde gelişme, köle emeği²⁹⁹ ve en önemlisi ticaret alanında olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Öncesinde iktisadî faaliyet olarak tarım yaygınken daha kolay ve bol kazanç getirdiği için ticaret ön plana çıkmaya başlamış, kısa süre içerisinde ise tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte geride bıraktıkları arazilerinin verimsizleşmesi veya başka sebepler, bazılarının orduda kalmasına ve askerlikten ayrılışlar bile evlerine dönmeyip Roma'da yaşamayı tercih etmelerine sebep olmuştur. Ayrıca Roma'nın eğlenceli hayatını yaşamak isteyen küçük toprak sahipleri de Roma'ya akın etmeye başlamıştır.³⁰⁰ Nihayetinde savaşlar ticaretin gelişiminde olumlu rol oynasa da zamanla tarımın gerilemesine neden olmuştur.

2.4. Câhiliye Arapları

Arap Yarımadası, savaş kültürünün yaygın olduğu coğrafyalardan biri olarak bilinmektedir. Kaynaklarda “eyyâmü'l-Arab” veya “eyyâmü'l-kabâil” başlığı altında Araplar arasında meydana gelen çok sayıda savaştan bahsedilmiş, ancak küçük kabilelerin yaptıkları savaşlar pek önemsenmemiş ve daha çok büyük kabile savaşlarına yer verilmiştir.³⁰¹ Bu yüzden eserinde savaşların sayısı hakkında bilgi veren İbnü'l-Esîr, meşhur savaşlar ile şiddetli çarpışmaların yaşandığı kalabalık büyük gruplar arasındaki

²⁹⁶ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 491.

²⁹⁷ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 499.

²⁹⁸ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 56.

²⁹⁹ Joseph Alois Schumpeter, *History of Economic Analysis*, ed. Elizabeth Boody Schumpeter (Routledge, 1954), 63.

³⁰⁰ Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 50-51.

³⁰¹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/6-7.

onlarca harpten bahsetmişken küçük gruplarla yapılan baskın ve saldırılara değinmemiştir. Bu vakaların sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemiştir.³⁰²

İslâm öncesi Araplar arasında savaş kültürü gelişmiş olmasına rağmen başta silah ve taktikler olmak üzere sistemli bir yapılanmadan bahsetmek zor görünmektedir. İbn Haldûn bu coğrafyada meydana gelen harpleri, çöllerde yaşayan vahşi tabiatlı halklar arasındaki savaşlar olarak nitelemiş ve esas amacın başkalarının mal varlığını ele geçirmekten ibaret olduğunu öne sürmüştür. Savaş stratejisi olarak da meydana çıkmak suretiyle düşman üzerine saldırdıktan sonra hızlıca geri çekilmeyi ifade eden *kerr ve ferr* taktiğini kullandıklarını belirtmiştir.³⁰³ İbn Haldûn'nun belirttiği hususlar bedevîler için geçerli olsa da Mekke gibi hadarî toplumlar veya bölgeye yerleşen Yahudiler gerek savaş taktiği gerekse de kullanılan silahlar açısından bedevîlerden daha gelişmiş bir yapıya sahiplerdi. Ayrıca yarımada'nın güneyinde Ma'în, Sebe, Katabân, Hadramut ve Himyerî; kuzeyinde ise Nabatî, Tedmür, Gassânî, Lahmî ve Kinde³⁰⁴ gibi devletler hüküm sürmüştür. Özellikle Teslîs, San'a, Hadramut, Şahr, Umân,³⁰⁵ Negrân, Cüreş, Ceyşân, Sa'de, Sebe, Zifâr ve Mehre gibi önemli yerleşim merkezlerinin bulunduğu Yemen bölgesi,³⁰⁶ savaş ve askerlik işlerinde oldukça gelişmişti. Bu yüzden bölgede çiftçiler ve zanaatkârların yanı sıra savaşçılar da ayrı bir toplumsal sınıf kabul edilmiştir.³⁰⁷

Hicâz'ın da yer aldığı Arabistan'ın orta kesimi devlet geçmişi olmayan ve kabilelerin dağınık halde yaşadığı bir bölgeydi. Hicâz Arapları genellikle Yemen melikleri olan Himyerlilerin hâkimiyetinde yaşamış ve ticaret mallarının nakli, hayvanların otlatılması, harplerde ücretli savaşçı gibi hizmetleri yerine getirmenin yanı sıra onlara vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.³⁰⁸ Dördüncü asrın ortalarında ise durum değişmiştir. Rûm Kayseri'nin desteğiyle Yemen'e çıkarma yapan Habeşliler bölgeye hâkim olunca diğer Araplar üzerindeki korku duvarı yıkılmaya başlamıştır.³⁰⁹ Ancak Yemen meliklerinin

³⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/454.

³⁰³ İbn Haldûn, *Târih*, 1/203.

³⁰⁴ Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: KURAMER, 2016).

³⁰⁵ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrût: Dâru Sâdr, 1995), 1/137.

³⁰⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Buldân*, thk. Muhammed Emîn el-Dinâvî (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 29.

³⁰⁷ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 8/139.

³⁰⁸ Corcî Zeydân, *Târihu adâbi'l-lügâti'l-Arabiyye* (Mısır: Dârü'l-Hilâl, 1936), 1/58.

³⁰⁹ Zeydân, *Târihu adâbi'l-lügâti'l-Arabiyye*, 1/58-59.

diğer Araplar üzerindeki otoritesinin kırılması, kabileler arası savaş ve çekişmelerin başlıca sebebi haline geldiği³¹⁰ için yeni sorunlar ortaya çıkmıştır.

Arap Yarımadası'nda devlet geleneğinin eksikliği ve dolayısıyla merkezi otoritenin olmamasının bir yansıması olarak savaşlar süreklilik arz etmiştir.³¹¹ Kabile liderleri arasındaki sorunlu ilişkiler, evlilik, boşanma, kıskançlık, rekabet, hakaret,³¹² deve, mera, kuyu, otlak, liderlik, intikam, övünme, kızgınlık, anlaşmayı bozmak, birine civâr vermek³¹³ gibi çeşitli sebepler rahatlıkla kabileleri savaşa sürükleyebilmiştir. Bunun doğal neticesi olarak her kabile saldırı tehdidine girmiş ve güvensizlik ortamı hâkim olmuştur. Bu da insanlar arasındaki ilişkilerin oldukça çatışmacı ve savaşa dayalı bir zemine oturmasına sebebiyet vermiştir.

İlişkilerin çatışmacı bir zeminde ilerlediği toplum için savaşmak neredeyse günlük hayatın en bariz tezahürlerinden biri haline gelmiştir.³¹⁴ Savaşın bir norm haline geldiği Arap Yarımadası'ndaki kabileler ekseriyetle savaşarak nadiren de ittifak halinde hayatlarını devam ettirmişler³¹⁵ ve bu durum hayatın olağan akışı olarak kabul edilmiştir. İslâmiyetten önce Bekr ve Tağlib kabileleri arasında toplamda 40 yıl süren savaşlarda bunu görmek mümkündür. İki kabile, küçük çarpışmalar haricinde Uneyze, Varidat, Hınv, Kuseybât ile Kıdda vakaları olarak isimlendirilen beş şiddetli savaşta karşı karşıya gelmiştir. Savaşlar hakkında konuşan Tağlib lideri Mühelhi şunları söylemiştir: “Savaş başlayalı kırk yıl oldu. Eğer savaşla geçen bu yıllar refah ve barış içinde geçseydi yine de refahın uzun sürmesinden usanılırdı. Bu savaştan nasıl usanmayalım! İki kabile birbirini yiyip bitirmiş, anneler çocuklarını kaybetmiş, çocuklar yetim kalmış, gömülmemiş cesetler, kınından sıyrılmış kılıçlar, düzeltilmiş mızraklar vardır.”³¹⁶ Mühelhi bu sözleriyle savaşın yıkıcı sonuçlarından şikâyet etmekle birlikte Arap toplumundaki olağan durumuna da işaret etmiştir.

³¹⁰ Abdurrahmân Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab fi'l-asri'l-câhili* (Beyrût: Dârü'l-Endülüs, 1984), 73; Acar, *İslam'da Savaş*, 110-111.

³¹¹ Ali Cündî, *Şi'ru'l-harb fi asri'l-câhili* (Beyrût: Mektebetü'l-Camia'ati'l-Arabiyye, 1966), 16.

³¹² Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/6.

³¹³ Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 75; Acar, *İslam'da Savaş*, 112.

³¹⁴ Adem Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat* (İstanbul: KURAMER, 2017), 140.

³¹⁵ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 12.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/484.

İnsanlar arasındaki ilişkilerin çatışmacı zeminde yürümesi ciddi güvenlik sorunlarına sebebiyet verdiği için seyahat yapmak, ticaret kervanı ile başka yerlere gitmek ciddi riskler barındırmış, bunu aşmak için yerel düzeyde bazı hukuki ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlar hılf, civâr, emân gibi yerel düzeydeki hukuki düzenlemelerdir. Hılf, kabileler arasında yapılan ittifaklardır.³¹⁷ Civâr ise bir kabilenin veya şahsın, başka bir kabilenin himayesine girmesidir.³¹⁸ Emân da civâr ile benzer bir muhtevaya sahiptir.³¹⁹ Bunlar, Câhiliye döneminde güven içerisinde seyahat edebilmek için kabile liderlerinden alınan güvencelerdir.³²⁰ Ayrıca Mekke ve müttelikleri arasında geçerli olan Haram aylar gibi güvenliği sağlamaya yönelik sınırlı gelenekler de mevcuttu.³²¹ Böylece geliştirilen bazı hukuki ilişkilerle güvensizlik ortamı azaltılmaya çalışılmıştır.

Araplarda savaş kültürünün gelişimine bağlı olarak yerleşmiş bazı gelenekler vardı. Bunlardan biri savaşlarda sancağın taşınmasıyla ilgiliydi ve bu görevi üstlenen kabile önceden belirleniyordu. Mekke’de liva denilen sancak taşıma görevi Abdüddâr kabilesine ait olduğu için Müslümanlar ile yaptıkları savaşlarda sancağı onlar taşımıştır.³²²

Araplar için savaşın neticesinden bağımsız olarak çarpışma alanından kaçmak gelenekleriyle uyuşmayan ve korkaklığa işaret eden bir davranıştı. Bunu aşağılayıcı bir hareket olarak gördükleri için kaçmak yerine ölümün daha onurlu olduğuna inanılırdı. Bu anlayışın yansımalarını Müslümanlar arasında görmek mümkündür. Mute Savaşı’nda Müslümanlar üstünlük kuramadıkları için geri çekilmeye başladıklarında Kutbe b. Âmir: “Kişinin düşmanla göğüs göğüse çarpışarak ölmesi, arkasını dönüp kaçarken ölmesinden daha hayırlıdır.”³²³ diyerek tepki göstermiştir. Medine’ye döndüklerinde ise orduyu komuta eden Hâlid b. Velîd ve arkadaşları savaştan kaçmakla ithâm edilip ayıplanmışlar,

³¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/53; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 23/128.

³¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/153; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 10/484.

³¹⁹ Emân hakkında daha detaylı bilgiler için ayrıca bk. Ömer Cide, *İslam Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama Emân* (Ankara: İlâhiyat, 2020), 16.

³²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/135.

³²¹ Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Efgânî, *Esvâkü'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1974), 151.

³²² Hz. Peygamber de Uhud Savaşı öncesinde sancağı taşıma görevinin onlarla devam ettiğini öğrenince: “Biz vefaya onlardan daha çok layıgız.” sözleriyle Müslümanların sancağını Abdüddâr kabilesine mensup Mus‘ab b. Umeyr’e vermiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/221; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2/37; Belâzurî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 1/317; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/226; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, ed. Ali Şîrî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1988), 4/22.

³²³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/763.

Hâlid'i uğursuz saymaya başlamışlardır.³²⁴ Ayrıca Medine halkı Mute ordusunu Cürf'te karşılayarak yüzlerine toprak atmış ve "Allah yolunda savaşmaktan mı kaçtınız?" diye tepki göstermiştir. Ordunun maruz kaldığı durumu Abdullah b. Utbe ise şöyle ifade etmiştir: "Hiçbir ordu, Mute ordusunun Medine'den işittiği kadar azar işitmemiştir. İnsanlar evlerinden ve ailelerinden ayrılmaya başlıyorlardı, geri döndüklerinde ise reddediliyorlardı. Yaşlı sahâbîlerden Seleme b. Hişâm evinde oturup utancından dışarıya çıkamıyordu."³²⁵

Bir diğer gelenek kadın ve çocukların savaş meydanına götürülmesiydi. Arap kabileleri kararlılıklarını göstermek, savaşçıları teşvik etmek, bunun bir ölüm-kalım savaşı olduğunu hissettirmek için kadınlarını, çocuklarını ve hayvanlarının da olduğu tüm mallarını savaş alanına getirirlerdi ki buna mecbûze denilirdi.³²⁶ Bu gelenekten beslenen Hevâzin reisi Mâlik b. Avf, Müslümanlara karşı topladığı Huneyn ordusunda savaşçıların ailelerini ve tüm mallarını orduya dâhil ederek savaş meydanında hazır bulundurmuştur.³²⁷ Ailelerini ve hayvanlarını ordunun arkasında tutan Hevâzin kabilesi,³²⁸ kadınları hemen erkeklerin arkasında develere bindirmiş, kimse kaçmasın diye de develeri, sığırları ve koyunları en arkaya yerleştirmişlerdir.³²⁹ Bu gelenekle bağlantılı olarak kararlılıklarını ve savaşın ölüm-kalım meselesi haline geldiğini göstermelerini isteyen Mâlik b. Avf, kılıçların kınını kırmaları için savaşçılara emir vermiştir.³³⁰

Araplarda savaş düşüncesi ve savaşçılık özellikleri gelişmiş olmasına rağmen harp teçhizatları için aynı durum söz konusu olmayıp kullandıkları silahlar kılıç, mızrak ve ok gibi basit aletlerdir. Bunun yanı sıra savaşçı sayısı, sahip olunan atlar ve süvarilerin çokluğu harplerin sonucuna etki eden en önemli unsurlardı. En yaygın savaş taktiği ise aniden saldırmak ve akabinde hızlıca geri çekilmek olarak isimlendirilen kerr ve ferrdi. Bu taktik, savaş aletleri sınırlı olan bedevîler için avantajlı olmasının yanı sıra elde edilen

³²⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/764; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/341.

³²⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/765.

³²⁶ İbn Haldûn, *Târih*, 1/205.

³²⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/887.

³²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/893.

³²⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/897; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/318.

³³⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/439; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/123.

ganimeti korumak ve ölüm riskini azaltmakta etkiliydi.³³¹ Bedevîlerin sınırlı harp teçhizatlarına karşın hadarî Arapların silahları daha çeşitliydi. Özellikle zenginler zırh kullanıyorlardı. Bedir Savaşı'na çıkan Mekke ordusundaki 100 süvarinin tamamı zırhlıydı.³³² Bedevî saldırılarına karşı surlar inşa edebilen hadarîler,³³³ mancınık gibi çeşitli savaş aletlerinden de istifade ediyorlardı.³³⁴ Harp teçhizatı olarak kullanılan en yaygın binek hayvanı ise deveydi. Savaşçılar çoğunlukla deveye binmişler ve bunlara er-râkib, at binicilerine ise süvari anlamında el-fâris denilmiştir.³³⁵

Teçhizatların sınırlı olduğu Araplarda savaşların esas belirleyicisi sahip olunan yetişkin erkek nüfusuydu. Eli silah tutan insan sayısının fazlalığı savaşların neticesine tesir eden etkenlerin başında gelmiş ve bu durum erkeklerin savaşçı karaktere sahip olmalarını da zorunlu kılmıştır. Buna bağlı olarak cesaret ve ganimet elde edebilecek güce sahip olmak onları değerli kılan hasletler olarak kabul edildiği için hılf ve civâr gibi ittifak durumunun olmadığı bir kimsenin malını yağmalamak da ganimet sayılmıştır. Bu, aynı zamanda cesaret ve gururlanma sebebiydi.³³⁶ Dolayısıyla kahramanlık ve cesaret de kutsallaştırılmıştır.³³⁷ Zübeyr b. Avvâm hakkında aktarılan bir rivayette bu duruma işaret edilmiştir. Bir yetim olan Zübeyr'i şiddetli bir biçimde döven Safiyye karşı çıkanlara şunu söylemiştir: "Onu, akıllı olması, orduyu mağlup etmesi ve yağma ile gelmesi için dövüyorum."³³⁸ Safiyye'nin sözlerinden anlaşılacağı üzere iyi bir savaşçı ve ganimet elde edebilecek güce sahip olmak erkek için önemli hasletlerdi. Bazı kimseler, bu özellikleriyle nam yapmışlardır. Bunlardan biri Ebû Râfi et-Tâi idi. Kendisini Müslüman olmadan evvel insanların mallarına baskın düzenleyen biri olarak tarif etmiştir.³³⁹

³³¹ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/8.

³³² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/39; Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 7/156.

³³³ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/5.

³³⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/670; Beyhakî, *Delâilü 'n-nübüvve* 4/225; İbn Kayyim, *Zâdü 'l-meâd*, 3/387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 4/226.

³³⁵ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/118.

³³⁶ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/227.

³³⁷ Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü 'l-Arab*, 67.

³³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/94; Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, thk. Lévi-Provençal (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1951), 230; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/458.

³³⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/771. Buhârî'nin aktardığına göre Ebû Râfi İslâm'dan önce hırsızlık yapan biriydi. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *et-Târîhü 'l-Kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Dabbâsî (Riyâd: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2019), 4/199.

Erkekler haricinde kadın ve köleler de savaşlara iştirak etmişlerdir. Arap kùltüründe kadın ev işlerinin tamamıyla ilgilendiği için günlük hayattaki yeri oldukça önemliydi.³⁴⁰ Ancak erkeğe bağımlı, kendisini, ailesini ve kabilesini koruyabilecek güce sahip olmayan, savaşlarda esir düşmesi halinde kabilesinin itibar kaybı yaşamasına sebep bir varlık olarak telakki edildiđi³⁴¹ için harp alanlarına götürölmelerinin risk teşkil edeceği düşünülmüştür. Yine de başta geri hizmet ve erkekleri motive etmek gibi amaçlarla savaş alanına götürölmüş, nadir de olsa bizzat silah kullanarak savaşlarda rol almışlardır. Annesi Rûm olan ve kendisi Amâlika'ya mensup Zibâ isimli bir kadının orduya savaşçı olarak katıldığı rivayet edilmiştir.³⁴² Kadınları savaşlarda özel kılan başka bir durum daha vardır. Ele geçirilmeleri halinde itibar kaybına sebep olmalarından korkulan kadınların sefere dâhil edilmesi, savaşın bir ölüml-kalım mücadelesi olduğunun işareti olup erkekleri motive etmek için kullanılmıştır. Ayrıca kadınlar, savaşçıları daha da hırslandıracak sözler sarf ederek veya kaçanları aşağılayıcı sözlerle engellemeye çalışarak etkin olmuşlardır. Uhud Savaşı'na çıkan müşrik ordusu, kadınları çıkarmak hususunda ihtilaf edince ilk adımı atan Savfân b. Ümeyye şunu söylemiştir: "Za'nlarınızı çıkarın ve bunu ilk yapan ben olacağım. Zira kadınlar sizi korumaya daha elverişli ve Bedir ölümlerinizi hatırlatmaya daha layıktır. İntikamımızı almadan veya bu uğurda ölmeden evimize dönmek istemiyoruz."³⁴³ Bunun üzerine savaşçılar birçok kadınla yola çıkmıştır.³⁴⁴ Müşrik kadınları, savaşçıları motive etmek için safların önünde def ve zurna çalmış, cepheden kaçanları kışkırtmak için Bedir ölümlerini hatırlatmışlardır.³⁴⁵ Bununla da yetinmeyip geri çekilen ya da geri kalanlara sürmelik ve milleri verip "Sen ancak bir kadınsın!" şeklinde hakaret ederek³⁴⁶ kaçmalarını engellemeye çalışmışlardır.

Yetişkin erkekler ve kadınlar haricinde savaşların bir diğer unsuru kölelerdi. Güney Arabistan kitabelerinde savaşçıların hürler, köleler olmak üzere iki sınıf olduğu ve

³⁴⁰ Cevâd Alî, *Mufassal*, 13/207.

³⁴¹ Apak, *Arap Toplumu*, 227.

³⁴² Cevâd Alî, *Mufassal*, 13/216.

³⁴³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/202. Za'n kelimesi Arapça bir tabir olup çoğulu ze'âin, zu'un ve ez'ândır. Devenin hevdecinde oturan kadın anlamına gelmektedir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Garîbu'l-hadis* (Bağdat: Matbuatu'l-Âni, 1397/1977), 1, 169; Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhîm Ceffâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996), 3, 304; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/271.

³⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/62; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/62; Taberî, *Târih*, 2/312.

³⁴⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/223; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/139.

³⁴⁶ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/281; Taberî, *Târih*, 5/265.

ordularda çok sayıda kölenin savaştığı bilgisi verilmiştir.³⁴⁷ Bu durum Güney Arabistan'daki devletlerle sınırlı kalmış çünkü Hicâz'da kölelerin savaşlardaki rolleri hürlerden farklıydı. Durumları tamamen efendilerine bağımlı olduğu için silah kullanmaktan ziyade efendilerinin geri hizmetinde çalışmakla meşgul olup nadir durumlarda onların izniyle çarpışmalara katılmışlardır. Uhud Savaşı hakkında aktarılan bir rivayette savaştıkları söylene de başka bir rivayete göre ise sadece karargâhı korumakla görevlendirilmişlerdir.³⁴⁸ Safvân b. Ümeyye'nin kölesi Nistâs'tan aktarıldığına göre kendisi geri hizmette çalışırken, köleler arasında sadece Vahşi ile Abdüddâr kabilesine mensup Suvâb savaştığıdır.³⁴⁹ Dolayısıyla Hicâz'da kölelerin harplerdeki konumları tamamen efendilerine bağımlı olduğu için özgür bireyler olarak kabul edilmemiş ve muhtemelen ganimetler dağıtılırken de hediyeler dışında onlara herhangi bir hisse verilmemiştir.

Arap kültüründe savaş ve ekonomi arasında güçlü bir ilişki vardı. Ancak bu ilişkiler hadarî, bedevî veya Güney Arabistan'da kurulan devletler açısından farklı özellikler taşımaktaydı. Bu yüzden savaşların finansmanı, savaşların kaynaklığı, savaş gelirlerinin dağıtımı veya savaşların sonuçları gibi meseleler duruma göre değişkenlik göstermiştir. Savaşların finansmanında kabile yaşamının bir neticesi olarak büyük oranda bireysel sorumluluklar esas alınmıştır. Adam Smith'in belirttiği üzere Araplar gibi çoban milletlerde göçebeliğin gereği olarak herkes birer savaşçı olup çatışma anında elinden geleni yapmakla sorumluydu. Dolayısıyla harpler için herhangi bir masraf söz konusu değildi. Savaşçıların ödülü de ele geçirecekleri ganimete bağılıydı.³⁵⁰

Savaş öncesi herkes nafakasını, silahını, azığını ve bineğini temin etmekle mükellef olsa da zenginlerin orduyu finanse edip maddi destek vermeleri de önemliydi. Kaynaklarda buna dair Mekke müşrikleri hakkında bilgiler nakledilmiştir. Bedir'e çıkan müşrik ordusunun yemek işini Âmir b. Nevfel, Şeybe b. Rebîa, Utbe b. Rebîa, Zem'a b. el-Esved, Nevfel b. Huveylid, Ebû Cehil, Ümeyye b. Halef ve Sehm kabilesine mensup Haccâc'ın

³⁴⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/77.

³⁴⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/223.

³⁴⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/230. Habeşî bir köle olan Suvâb, savaş esnasında Kuzmân tarafından öldürülmüştür. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/182.

³⁵⁰ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 768-769.

iki oğlu Nübeyh ile el-Münebbih³⁵¹ finanse ederek iaşe teminini büyük ölçüde karşılamışlardır. Ebû Cehil 10, Ümeyye b. Halef 9, Süheyl b. Amr 10, Utbe b. Rebîa 9, Kays el-Cumâhî 9, Hâris b. Âmir 9, Ebu'l-Bahterî 10 ve Mikyes 9 deve kesmiştir. Yemek verildiğinde bütün ordu katılmış ve yemek sadece bir adama nispet edilmiştir. Savaş başladığında ise herkes yanında getirdiği azığını kullanmıştır.³⁵² Bedir Savaşı'nda yemek verecek kişilerden birinin de Abbâs b. Abdülmuttalib olduğu, bunun için yanına yirmi ukiyye altın aldığı rivayet edilmiştir. Savaşın olduğu gün onun sırasıydı ve esir alındığında üzerindeki bu paralar Müslüman savaşçılar tarafından ele geçirilmiştir.³⁵³ Savaşları finanse etmek için zaman zaman vergi de alınmıştır. Hendek Savaşı için hazırlık yapan Kureys, orduyu teçhiz etmek amacıyla bir ukiyyeden az olmamak şartı ile Mekkelilerden vergi toplamıştır.³⁵⁴

Savaşçılar aynı veya müttefik kabilelere mensup olmakla birlikte zaman zaman ücretli savaşçılardan destek alınmıştır. Meşhur şair İmru'l-Kays, babası Hucr'un intikamını almak amacıyla Esedoğullarına karşı harekete geçtiğinde, akrabalık bağı bulunan Himyerî hükümdarından yardım talep edince emrine 500 adam verilmiş, ayrıca bazı Arapları da etrafına toplamıştır. Bunlarla yetinmeyen İmru'l-Kays, Yemen kabilelerinden de ücretli savaşçılar kiralamıştır.³⁵⁵ Yine Hicâz Arapları daha önce Yemen meliklerinin ordularında ücretli savaşçılar olarak hizmet etmişlerdir.³⁵⁶ Benzer durumlar Hz. Peygamber döneminde de yaşanmıştır. Ebû Cehil'in tüm ısrarlarına rağmen Bedir Savaşı'na katılmayı veya yerine birini göndermeyi reddeden Ebû Leheb hakkında nakledilen başka bir rivayete göre ise 4 bin dirhem³⁵⁷ alacaklı olduğu el-Âs b. Hişâm b. el-Muğîre'yi borçları karşılığında savaşa göndermiştir.³⁵⁸ Gatafân kabilesinden Uyeyne b. Hısn riyasetindeki Benî Fezâre'ye mensup 4.000 savaşçı, Hayber'de ücret karşılığı

³⁵¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/128. Bazı rivayetlere göre Abbâs b. Abdülmuttalib de yemek işini finanse edenlerdendi. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/664; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât vd. (Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2013), 3/203.

³⁵² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/144-145; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/317-318; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/22-23.

³⁵³ Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 1/390.

³⁵⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/389; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/194; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/338.

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/466-467.

³⁵⁶ Zeydân, *Târihu adâbi'l-lügâti'l-Arabiyye*, 1/58.

³⁵⁷ Taberî, *Târih*, 2/430; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/86; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/21; Halebî, *es-Sîre*, 2/199.

³⁵⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/33; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/67; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/290; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/292; Taberî, *Târih*, 2/430.

Yahudilerin safında savaşa katılmaya çalışmışlardır. Bu ücret Hayber’de üretilen yıllık hurmanın yarısını kapsıyordu. Ancak bazı sebeplerden ötürü Fezâre savaştan çekilmiş ve anlaşma gerçekleşmemiştir.³⁵⁹ Aynı kabile daha önce de ücret karşılığı müşrik-Yahudi ittifakında yer alarak Hendek Savaşı’na katılmıştır. Savaş öncesi Yahudiler, Gatafân’a mensup Fezâre, Eşca ve Benî Mürre kabileleriyle iletişime geçerek ücret karşılığında katılımlarını sağlamışlardır.³⁶⁰ Bir rivayete göre onlarla anlaşma yapılmasını sağlayan kişi İbn Ebi’l-Hukayk’tır. Hayber’de yaşayan ve Hz. Peygamber’in gönderdiği birlik tarafından etkisiz hale getirilen bu şahsın, öldürülmeden önce Gatafân ve çevredeki müşrik Araplarla büyük ücretler karşılığında anlaşıldığından bahsedilmiştir.³⁶¹ Anlaşmaya göre Hayber’in bir yıllık hurması onlara verilecekti. Benî Fezâre’den kabilenin tamamı yani 1000 kişi, Eşca kabilesinden 400 kişi ve Mürre kabilesinden de 400 kişi katılmış ancak Mürre’nin yoldan geri dönüp savaşmaktan vazgeçtiği de söylenmiştir.³⁶² Bazı rivayetlere göre ise bu anlaşmanın geçerli olması için savaşın kazanılması şart koşulmuş³⁶³ ve ücret ise Hayber’in yıllık hurmasının yarısıydı.³⁶⁴

Gatafânlıların herhangi bir kabilevi, dinî veya başka sebep olmaksızın sadece ücret karşılığı savaşlara iştirak etmeleri esasında bir tür ücretli savaşçı olarak değerlendirilebilir. Hz. Peygamber, Gatafânlıların bu tutumlarını bildiği için Hendek Savaşı esnasında kendileriyle anlaşma yaparak savaştan geri çekilmelerini sağlamaya çalışmış ve Medine hurmasının üçte birini teklif etmiş, onlar yarısını istemişlerdir. Hz. Peygamber, pazarlıklar devam ederken Sa’d b. Muâz ve Sa’d b. Ubâde ile yaptığı istişareden sonra teklifini geri çekmiştir.³⁶⁵ Başka bir örnek Uhud Savaşı’na dairdir. Savaş için Ebû Süfyân’ın Ehâbîş’ten 2.000 kişiyi ücretle tuttuğu iddia edilmiştir.³⁶⁶

³⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/650-651.

³⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/443; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/364; Halebî, *es-Sîre*, 2/417.

³⁶¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/394; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/261-262.

³⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/443; Halebî, *es-Sîre*, 2/417.

³⁶³ Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/384.

³⁶⁴ İbrâhîm b. Muhammed el-Mudahhilî, *Merviyâtü gazveti’l-Hendek* (Medine: ‘Îmâdetü’l-Ba‘seti’l-İlmî, 1424/2003), 104.

³⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/447-448; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/239-240.

³⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 13/530; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 5/1697; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/219; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15/481.

Savaş ekonomisi bağlamında başka bir husus ise Pers, Grek ve Roma devletlerinde olduğu gibi Araplar arasında meydana gelen harplerin arka planında da iktisadî gerekçelerin kayda değer bir yerinin olmasıdır. Üretim araçlarının sınırlı olduğu yarımadada ganimetlerle zenginliğin artırılmaya çalışılması olağan bir durum olduğu için genişleme eğilimi gösteren kabile veya devletler için savaşlar önemli bir kaynaktı. Bu yüzden iktidara gelen komutanların ilk işi sefer hazırlıklarıydı.³⁶⁷ Özellikle zenginliğin olduğu yerlerde ele geçirilen mallar ve esirler ganimet kapsamında değerlendirilerek ihtiyaç fazlası olanlar, köle pazarlarında satışa çıkarılırken geriye kalanlar ise orduda hizmet, yol ve bina yapımı, tarım gibi farklı işlerde kullanılıyordu.³⁶⁸ Bu doğrultuda Güney Arabistan'da hüküm süren Yemen meliklerinin kuzeye yaptıkları seferler hakkında bilgiler nakledilmiştir. Hâris b. Şeddâd, devletin başına geçtikten sonra gelirleri artırmak için kuzey seferine çıkmıştır. İlk olarak Hind topraklarına saldırılar düzenlemiş daha sonra Tay bölgesi üzerinden Enbâr ve Musul'a geçerek Azerbaycan'a seferler tertip etmiştir. Büyük miktarda ganimet elde eden Hâris, devlete önemli zenginlik kazandırmıştır.³⁶⁹ Bir diğer Yemen meliki Ebû Kerib b. Mülkî de Hâris'in yolundan ilerleyerek kuzeye yönelmiştir. Aynı güzergâhı takip ederek Azerbaycan üzerine seferler düzenlemiş, aldığı esirlerle Yemen'e dönmüştür. Daha sonra Çin topraklarının zenginliğini duyunca bölgeye ordu göndermiştir.³⁷⁰

Devletler gibi genişleme eğilimi gösteren kabileler de gerekli iktisadî kaynağı bulmaya yönelik savaşları bir yöntem olarak kullanmışlardır. Buna değinen Cündî, kabileler arasında meydana gelen savaşların sadece tabiat şartlarından kaynaklı fakirlik olmadığını, servetlerini artırmak isteyenlerin de harplere yöneldiğini belirtmiştir.³⁷¹ Bu kabilelerden biri Gatafân'dı. Savaş gelirleri ile servet sahibi olan ve Mekkeliler gibi bir harem inşa etmek isteyen kabile mensupları, Züheyr b. Cenâb engeline takılmış, yapılan savaşta servetlerinin tamamını kaybetmişlerdir.³⁷² Kureyş lideri Kusay ile aynı tarihlerde yaşamış Züheyr, savaştan üstün çıkmış ve Kudâa kabilelerini etrafında toplayarak güçlü bir yapı

³⁶⁷ Acar, *İslam'da Savaş*, 120.

³⁶⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 9/262.

³⁶⁹ Taberî, *Târih*, 1/383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/149.

³⁷⁰ Taberî, *Târih*, 1/566-567.

³⁷¹ Cündî, *Şi'ru'l-harb*, 16.

³⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/455.

kurmuştur. Aynı zamanda Habeş hükümdarına bağlı yerel bir yönetici konumundaki Züheyr, onun adına çevredeki kabilelerden vergi toplamıştır.³⁷³ Bu kabilelerden Bekr ve Vâil, miladi 6. yüzyılda yaşadıkları kıtlık sebebiyle hayvanlarını otlatamadıkları için vergilerini ödeyememiş ve başka otlaklara gitmek için izin istemiş ancak talepleri reddedilmiştir. Bunun üzerine taraflar savaşmış ve nihayetinde Züheyr onlara üstünlük kurarak mallarını ganimet olarak ele geçirmiştir.³⁷⁴

Savaşlar sadece iktisadî olarak büyümek için değil krizleri aşmak için de kullanılan bir kaynaktı. Yarımada nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden bedevîler için hayati öneme sahip su kaynakları ile otlakların sınırlı olmasına bağlı çevresel etmenler savaşlara sebebiyet vermiştir.³⁷⁵ Bekr ve Tağlib kabileleri arasında 40 yıl süren savaşlarda³⁷⁶ bu duruma değinilmiştir. Acar, savaşlara dair aktarılan gerekçelerin yüzeysel olduğunu esas sebebin ise birbirine yakın yaşayan iki kabilenin dar bir alana sıkışmasından kaynaklandığını belirterek³⁷⁷ ekolojik dengenin bozulmasına işaret etmiştir. Yine Temîm ve Bekr kabileleri arasındaki saldırıların çoğu Bekrlilerin yaşadığı kıtlığa dayanıyordu. Temîmlilerin daha verimli arazileri kontrol etmesi sorun teşkil ettiği için Bekrliler onların sürülerine ve ailelerine saldırmışlardır. Temîmliler de karşı saldırılar tertip etmiş, bu durum iki kabilenin Müslüman olmasına kadar devam etmiştir.³⁷⁸

Arap Yarımadası'nda savaşları iktisadî açıdan önemli kılan bir başka husus ise bedevîler için hayatlarını idame ettirmede önemli bir kaynak olmasıydı.³⁷⁹ Nitekim tarihçilere göre İslâm öncesinde savaşlar başlıca geçim vasıtası olarak kabul ediliyordu.³⁸⁰ Özellikle yağışların olmadığı, toprağın susuz kaldığı dönemlerde bedevîlerin en önemli mekâsibi savaştı. Bu durumlarda kuyu veya suyun olduğu bir yere giden kabileler, genellikle bunun için savaşıyorlardı. Ayrıca güçlü bedevî kabileler, zayıf kabilelerin mallarını hedef

³⁷³ Cevâd Alî, *Mufassal*, 8/18.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/455-456.

³⁷⁵ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/75; Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 83; Cündî, *Şi'ru'l-harb*, 15-16; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011), 133.

³⁷⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü, 1992), 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/484; İbn Haldûn, *Târih*, 2/360.

³⁷⁷ Acar, *İslam'da Savaş*, 104.

³⁷⁸ Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 83-84.

³⁷⁹ Hitti, *İslam Tarihi*, 57; Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 54.

³⁸⁰ Cevâd Alî, *Mufassal*, 13/286.

aldıkları gibi hadarîlere de saldırıyorlardı. Zira hadarîlerde daha çok mal vardı.³⁸¹ Tüm bunların yanı sıra amaç mal elde etmek olduğunda mümkün mertebe az kan dökülmesine dikkat ediyorlardı.³⁸²

Irak ve Şam sınırları, savaşların yoğun yaşandığı bölgeler olarak ön plana çıkmıştır. Hadarîlere yakın yerlerde yaşayan bedevîler, buralara sürekli saldırmışlardır. Özellikle kuraklık zamanlarında saldırıların sayısının artmasıyla savaşlar süreklilik arz etmiştir.³⁸³ Söz konusu bölgeler dönemin iki önemli siyasal gücü Bizans'a ve Sâsânîlere bağlı Gassânî ile Hîrelilerin hâkimiyetindeydi. Bu devletlerin bedevî saldırılarını kontrol altına almaları oldukça zordu. Çünkü bedevî savaşçılar ani saldırıdan sonra hızlıca çöle çekildikleri için düzenli ordularla onları takip etmek meşakkatliydi. Söz konusu devletler bedevîlerle savaşmak yerine hediye ve imtiyazlarla onları kontrol etmeye çalışmışlardır.³⁸⁴ Bir diğer çözüm de yerleşim bölgelerine ulaşan yolların sonuna ve sınır boylarına inşa edilen karargâhlardı. Buralarda, düzenli veya düzensiz birliklerden müteşekkil deve sahibi Araplarından istifade etmişlerdir.³⁸⁵

Savaş sonucu ele geçirilen ve bir şeyi elde etmek, zorla almak anlamındaki ganimet mallarının taksimatı ise³⁸⁶ belli bir kaideye göre yapılıyordu. Hayvan, eşya ve esirlerin dâhil olduğu ganimetlerin dörtte biri kabile liderinin hakkıydı ki buna mirba' denilmiştir.³⁸⁷ Bu durum şahısların kabile içerisindeki otoriteleriyle ilgiliydi. Kaynaklarda buna dair Tay kabilesinden Adî b Hâtim,³⁸⁸ Benî Fezâre kabilesinden Uyeyne b. Hısn,³⁸⁹ ve Benî Hind kabilesine mensup Hucr b. Yezîd b. Ma'dikerb'in ganimetlerin dörtte birini aldıkları kaydedilmiştir. Bunlardan Hucr, 30 yıldan fazla mirba' hakkını korumuştur.³⁹⁰

³⁸¹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/5-6.

³⁸² Hitti, *İslam Tarihi*, 57; Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 54.

³⁸³ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/76.

³⁸⁴ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 4/482-483.

³⁸⁵ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/76.

³⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/445-446; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 33/198.

³⁸⁷ Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, thk. Muhammed Abdülmuid Hân (Haydarabâd: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1964), 3/87; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 3/446.

³⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/214; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/7; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/389.

³⁸⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 13/174.

³⁹⁰ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîsr el-Kelbî, *Nesebü mead ve'l-Yemeni'l-kebîr*, thk. Nâcî Hasan (Dimaşk: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/162; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/249.

Savaş, bedevîler için bir geçim vasıtası olmakla birlikte hadarîler için durum biraz farklıydı. Zira yerleşik hayata geçmiş toplumların sırf mal elde etmek amacıyla sürekli kabilelere saldırımları tehlikeliydi. Çünkü bu durumda kendileri de tehdit altında olacaktı. Nitekim yarımada bedevîlere oranla nüfusları daha az olan hadarîler,³⁹¹ geçimlerini savaşıardan temin etmek yerine genellikle ticaret, ziraat veya çeşitli meslekler edinmişlerdir. Bu duruma değinen Câhız'a göre Kureyş kabilesi, çocuk ve kadınların esir alınması, malların helal kabul edilmesi ve gasp etmeyi olumladığı için savaşların kerih olduğunu düşünmüştür. Bu yüzden savaşları terk ederek tamamen ticaret ile geçinmeye başlamışlardır.³⁹² Câhız'ın işaret ettiği durum Kureyş'in yerleşik hayata geçmesinin bir gereği olabilir. Ancak daha da önemlisi esas geçim vasıtası ticaret olan Kureyş için en ciddi tehlike savaş ortamının getireceği güvensizlikti. Böyle bir durum, ticaret yollarının olumsuz etkilenmesine ve dolayısıyla iktisadî hayatlarının akamete uğramasına sebep olacaktı. Buna engel olmak için Haram aylar geleneğini³⁹³ ve ilâf³⁹⁴ denilen anlaşmaları ihdas etmişlerdir.

Hicâz'da hadarî Araplar, bedevîler gibi savaşları bir geçim vasıtası olarak düşünmeseler de zaman zaman siyasî pozisyonlarına bağlı olarak iktisadî açıdan güçlenmek veya pazarlarda üstünlük kurmak için savaşmışlardır. Medine sakinlerinden Evs ve Hazrec arasındaki savaşların arka planında siyasî sebeplerin yanı sıra iktisadî etkenlerin de önemli rolü vardı. Hazrec kabilesi, reisleri Mâlik b. Avf'ın kazanımlarından olan siyasî liderlik pozisyonlarını muhafaza etmek isterken buna karşılık verimli tarım arazilerini ellerinde bulunduran ve iktisadî olarak daha varlıklı olan Evs kabilesinin onların gerisinde kalmayı kabul etmemesi savaşlara sebebiyet vermiştir.³⁹⁵ İlk çatışmalar Hazrec lehine gelişirken Evsliler neredeyse verimli tarım arazilerini kaybetme noktasına gelmiş, bazıları meskenlerini terk etmek zorunda kalmıştır.³⁹⁶ Hazrec kabilesi ise savaşın başlarında üstünlük kurunca verimli arazilere sahip Yahudileri de hedef almıştır. Çünkü hem siyasî

³⁹¹ Cündî, *Şi'ru'l-harb*, 15.

³⁹² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâil*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1964), 4/127.

³⁹³ Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vil*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 5/413; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 151.

³⁹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstädter (Beyrût: Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, 1995), 163; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/10; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 23/32; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 151.

³⁹⁵ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 279; Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 148.

³⁹⁶ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 280.

liderliğini pekiştirmek hem de nihai olarak iktisadî konumunu değiştirmek amacındaydı. Fakat Yahudiler Evslilerle iş birliği yapınca Hazrec kabilesi de istediğini elde edememiştir.³⁹⁷

Medine'deki iç savaşlarda iktisadî sebeplerin ortaya çıkardığı duruma benzer şekilde pazarlar da önemli bir savaş sebebiydi. Kaynaklarda buna dair Kinâne ile Hevâzin arasında geçen Büyük Ficâr savaşları hakkında bilgi verilmiştir. Hîre Meliki Nu'mân b. Münzir'in güzel koku satıp karşılığında ise Tâif derisi almak amacıyla her yıl Ukâz pazarına gönderdiği kervan için güçlü bir kabile mensubunun korumasını tercih etmesi sorun teşkil etmiştir. Çünkü koruma işini üstlenenler önemli kazançlar elde ediyorlardı. Bu yüzden Kinâne'ye mensup Berrâd b. Kays, bu işi alan Hevâzin kabilesinden Urve b. Utbe'yi öldürmüştür. Bu durum ise kabilelerin şiddetli geçen bir savaşa tutuşmuşlarına sebebiyet vermiştir.³⁹⁸

Nihayetinde Arap savaş kültüründe bahsi geçen bu meselelerin tamamının savaş ekonomisi ile ilişkili oldukları söylenebilir. Zira devletler veya kabileler savaşları politik amaçları doğrultusunda kullanmış ve buna bağlı olarak savaş ekonomisine dair çeşitli meseleler gelişmiştir. Bununla birlikte yarımada savaş ekonomisinin bir politika olarak güçlü bir şekilde kendini hissettirmesi ve etkilerinin artması ise Hz. Peygamber liderliğindeki Müslümanların Medine'de inşa ettikleri İslâm Devleti'nin savaş sürecine girmesiyle başlamıştır.

2.5. Müslümanlar

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesinin akabinde Kureyş kervanlarına yönelik başlayan askerî harekâtlarla birlikte yoğun bir savaş dönemi başlamıştır. Bu süreçte Mekke müşrikleri, Hicâz Yahudileri, Tâif ahalisi, Medine'ye yakın bedevi kabileler ve Rûmlara karşı çok sayıda harp yapılmıştır. Savaşlar ekseriyetle Müslümanların lehine sonuçlandığı için İslâm Devleti'nin siyasî otoritesi güçlenmiş, Müslümanların sayısı artmış ve sosyal hayatta bazı değişimler meydana gelmiştir.

³⁹⁷ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 281.

³⁹⁸ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 165-166; Afife, *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab*, 84.

Hız. Peygamber'in savaşları organize etmek için izlediği politika ve elde edilen ganimetlerle toplumun iktisadî yapısında kayda değer gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmeleri anlamak için öncelikle kaynaklarda savaşın nasıl tanımlandığı, savaşların tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve savaş hukuku ele alınacaktır. Çünkü çalışmamız doğrudan savaş ekonomisi temalarını esas alsa da dolaylı olarak Hız. Peygamber döneminin savaş sürecini de içermektedir.

2.5.1. Savaş

İslâmi literatürde savaşlar için cihâd, harp ve gaza gibi kavramlar kullanılmıştır.³⁹⁹ Bunlar arasında Müslümanların savaşlarını tanımlarken ekseriyetle cihâd kelimesi tercih edilmiştir. Güç, zorluk, gayret sarfetmek manasındaki cehd kökünden türeyen cihâd nefisle mücalede, şeytanla mücadele gibi anlamlarının yanı sıra⁴⁰⁰ esas olarak can, mal, dil ve başka vasıtalarla Allah yolunda savaşmayı ifade etmektedir.⁴⁰¹ Özellikle İslâm hukukçuları cihâd ile gayri müslimlerle savaşmayı kastetmişlerdir.⁴⁰²

İslâm tarihi kaynaklarında Hız. Peygamber döneminde meydana gelen savaşlar genel olarak gazve ve seriyye olmak üzere iki şekilde tanımlanmış ancak sınırları tam olarak belirlenmemiştir. Bir şeyi talep etmek, kast etmek, savaşa gitmek manasındaki gazâ kelimesinden türeyen gazve,⁴⁰³ düşmanla savaşmaya gidip talan etmeyi ifade etmektedir.⁴⁰⁴ Bu amaçla savaşa çıkmaya kasteden kişiye gazi denilirken eşini savaşa gönderen ve evde yalnız kalan kadına da muğziyye denilmiştir.⁴⁰⁵ İslâm tarihi literatüründe ise gazve, Hız. Peygamber'in katıldığı savaşları tanımlamak için kullanılmıştır.⁴⁰⁶ Savaşları ifade etmek için kullanılan bir diğer tabir ise seriyyedir. Gece

³⁹⁹ Vehbe Zuhaylî, *İslam Hukukunda Savaş*, çev. İsmail Bayer (İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996), 14.

⁴⁰⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Dımaşk: Dâru'l-Kâlem, 1412/1991), 208.

⁴⁰¹ Alâüddîn Ebü Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanaî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 7/97; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/135; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 7/537.

⁴⁰² Ahmet Özel, "Cihâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/527.

⁴⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/123; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1317.

⁴⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/123.

⁴⁰⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî garibi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1971), 3/261; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/125.

⁴⁰⁶ Halebî, *es-Sîre*, 3/213; Hüseyin Algül, "Gazve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/488.

yürüyüşü yapmak anlamındaki serâ kelimesinden türeyen seriyye,⁴⁰⁷ gece gizli bir şekilde yapılan saldırıları ifade etmesinin yanı sıra ordunun bir bölümü için de kullanılmıştır.⁴⁰⁸ İslâm tarihi literatüründe ise seriyye, Hz. Peygamber'in katılmadığı askerî harekâtları tanımlamaktadır.⁴⁰⁹ Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşlar genel olarak bu şekilde tasnif edilmiştir. Buna rağmen sözü edilen geleneksel tanımlamaya bütünüyle riayet eden müellifler İbn Sa'd, Belâzurî, İbnü'l-Cevzî ve Şâmî ile sınırlı kalmıştır. Diğer müellifler ise başta Mute olmak üzere seriyye olarak tarif edilen bazı savaşları gazve şeklinde isimlendirmeyi tercih etmişlerdir.

İbn Sa'd, Belâzurî, İbnü'l-Cevzî ve Şâmî Hz. Peygamber'in katıldığı bütün savaşları gazve, katılmadığı savaşları ise seriyye olarak kaydederek gazve ve seriyye için kullanılan geleneksel tanımlama biçimine riayet etmişlerdir. Ayrıca Mute gibi geniş katılımlı bir savaşı da seriyye olarak tanımlamayı tercih etmişlerdir.⁴¹⁰ Bir grup müellif ise Hz. Peygamber'in katıldığı savaşları gazve, katılmadığı savaşları seriyye olarak kaydetmekle birlikte Mute gibi bazı savaşları da gazve şeklinde kaydederek geleneksel tanımlamanın dışına çıkmışlardır. Bunlar Vâkıdî,⁴¹¹ İbn Hişâm,⁴¹² İbnü'l-Esîr⁴¹³ ve Huzâî'dir.⁴¹⁴ Bunlardan Vâkıdî sadece Mute'yi değil Usâme b. Zeyd komutasında gönderilen orduyu,⁴¹⁵ Bi'ri Maûne⁴¹⁶ ve Recî⁴¹⁷ gibi başka savaşları da gazve olarak kaydetmiştir. Diğer bir grup müellif ise Hz. Peygamber'in katılım durumunu gözeterek gazve ve seriyye ayırımına riayet etmekle birlikte Mute gibi tanımlanmasında ihtilaf olan savaş için hem seriyye hem de gazve tabirlerini kullanmıştır. Bunlar İbn Kesîr⁴¹⁸ ile

⁴⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/381; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1294.

⁴⁰⁸ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2001), 13/39; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/383; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 38/264.

⁴⁰⁹ Halebî, *es-Sîre*, 3/213; Serdar Özdemir, "Seriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/565.

⁴¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/119; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/381; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/318; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/144.

⁴¹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/775.

⁴¹² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/337.

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/211.

⁴¹⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 514.

⁴¹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/873.

⁴¹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/346.

⁴¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/354.

⁴¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/275.

Kastallânî⁴¹⁹ gibi müelliflerdir. Savaşların isimlendirilmesi hususunda en farklı yaklaşım sergileyen müellif ise Taberî'dir. Genel isimlendirmeye riayet etmeyen Taberî, Hz. Peygamber'in katıldığı savaşları gazve, katılmadığı savaşları seriyye olarak kaydetmekle birlikte diğer kaynaklarda seriyye olarak tesmiye edilen Zatü's-Selâsil ve Habat gibi bazı savaşları da gazve olarak aktarmıştır.⁴²⁰ Ayrıca Mute Savaşı'nı da gazve olarak kaydeden Taberî,⁴²¹ Bedir Savaşı içinse "Büyük Bedir Vak'ası" gibi daha farklı bir tabir kullanmıştır.⁴²²

Savaşların isimlendirilmesi noktasında müelliflerin ihtilaf etmesinin sebebi, İslâm öncesi ve sonrasında kavramlara yüklenen anlamlardaki bazı farklılıklardır. İslâm öncesinde seriyye, gönderilen birliğin nicelik ve harekât tarzına nispetle kullanılan bir ifadeydi. Hz. Peygamber'den nakledildiğine göre şunu söylemiştir: "Arkadaşların en hayırlısı 4 kişidir. Seriyyenin en hayırlısı 400 kişidir. Orduların en hayırlısı ise 4.000 kişidir. Birlikte hareket eden 12.000 kişilik ordu azlık sebebiyle mağlup olmaz."⁴²³ Rivayetten de anlaşılacağı üzere seriyye küçük birlikleri ifade etmektedir. Seriyyenin bir diğer özelliği ise gece gizlice hareket edilmesidir.⁴²⁴ Bu yüzden Hz. Peygamber'in gönderdiği az sayıda kişiden oluşan birliklere dair haberler aktarılırken ekseriyetle "Gece yürüdüler, gündüz gizlendiler." İfadesine yer verilmiştir.⁴²⁵ Rivayetin işaret ettiği bir diğer nokta ise ceyš (ordu) tabirini kullanmak için daha kalabalık bir topluluktan bahsetmek gerektiğidir. Ceyš denilen ordulardan kasıt, bir araya gelen ve kaynaşan topluluklardır.⁴²⁶ Yani ordu tabiriyle daha kalabalık ve savaşa gittikleri açıkça anlaşılan birlikler kastedilmiştir.

Gazve, seriyye ve ceyš kavramlarından farklıdır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere seriyye ve ceyš birliklerin nicelik ve harekât tarzını ifade etmek için kullanılırken gazve ise birliği tanımlayan genel bir kavram olmaktan ziyade düşmanla çarpışmaya gidip talan

⁴¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Abdülmelik Şihâbüddîn el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye* (Kâhire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2001), 1/360.

⁴²⁰ Taberî, *Târih*, 3/32.

⁴²¹ Taberî, *Târih*, 3/36.

⁴²² Taberî, *Târih*, 2/241.

⁴²³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/890; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/451; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/4; Halebî, *es-Sîre*, 3/213.

⁴²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 13/39; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/383; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 38/264.

⁴²⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/11, 345, 403; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/533, 534, 557, 562, 564, 722, 728, 753, 754, 770, 778.

⁴²⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 10/4.

etmeyi hedefleyen⁴²⁷ savaşının bireysel serüveni anlamına gelmektedir. Meğâzi tabiri de gazvelere çıkan gâzilerin menâkıbı anlamında⁴²⁸ biyografik bir tanımlamadır. Bu yüzden savaşa katılan kişi sayısına veya harekât biçimine bakılmaksızın bireyin katıldığı savaş serüveni onun meğâzisiidir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in katıldığı bütün savaşlar onun şahsında okunduğu için yer aldığı askerî harekâtların tamamı gazve olarak nitelendirilmiştir. Bunlardan Ebvâ, az sayıda kişinin katıldığı ve gizlice yapılan⁴²⁹ bir askerî harekât olması açısından seriyye kapsamına girmektedir. Ancak müellifler, Hz. Peygamber'in katılım durumunu gözettikleri için Ebvâ Gazvesi olarak isimlendirmişlerdir. Esas sorun ise seriyyelere dairdir. Bunlardan Mute için İbn Sa'd, Belâzurî, İbnü'l-Cevzî ve Şâmî'nin eserlerinde olduğu gibi sadece Hz. Peygamber'in katılım durumu dikkate alındığında yapılan tanımlamalar doğrudur. Nicelik ve harekât tarzı göz önüne alındığında ise Vâkıdî, İbn Hişâm, İbnü'l-Esîr, Huzâî ve başka müelliflerin yaklaşımı daha isabetli görünmektedir. Dolayısıyla kavramlara yüklenen anlamların farklı olması, savaşların isimlendirilmesinde ihtilaflara sebebiyet vermiştir.

Savaşların isimlendirilmesine dair ihtilaflar sonraki devirlerde devam etmiştir. İbn Haldûn, geleneksel tanımlamaya riayet etmekle birlikte seriyye olarak isimlendirilen bazı savaşlar için bu'us (birlikler),⁴³⁰ veya gazve tabirini tercih etmiştir.⁴³¹ Bununla birlikte Müslümanların yaptığı savaşları tasnif ederken, Allah ve din uğrunda yapılan harpler olduğunu belirtmiş ve cihâd olarak tanımlamıştır. Müslümanların savaş taktiklerine de değinen İbn Haldûn öncelikle İslâm öncesi Arapların savaş taktiğinin kerr ve ferr olduđunu⁴³² ancak İslâm ile birlikte Müslümanların saflar halinde savaşmaya başladıklarını ifade etmiştir. Ona göre bu şekilde savaşmalarının nedeni kalplerindeki iman gücünün yanı sıra düşmanların da böyle savaşmasıydı.⁴³³

⁴²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/123.

⁴²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/124.

⁴²⁹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/11.

⁴³⁰ İbn Haldûn, *Târih*, 2/425.

⁴³¹ İbn Haldûn, *Târih*, 2/438.

⁴³² İbn Haldûn, *Târih*, 1/203.

⁴³³ Bununla birlikte saf düzeninde savaşmanın tehlikeli olup can kayıplarını artırdığını ve Emevîler Dönemi'nde saflar halinde savaşmak yerine tabur düzenine geçildiğini söylemiştir. Taburlar oluşturan ilk kişinin de Mervân b. Hakem olduğunu belirtmiştir. Mervân, Dahhak ile yaptığı savaşta bu sisteme başvurmuştur. Bk. İbn Haldûn, *Târih*, 1/205.

Müslümanların savaş taktiklerine dair İbn Haldûn'un yaptığı izahatlar doğru olmakla birlikte eksik görünmektedir. Müslümanların savaş taktikleri sadece saf düzeninden ibaret değildir. Öncelikli olarak Arapların kullandığı kerr ve ferr taktiğini uygulamak suretiyle gündüz gizlenip gece vakti hareket edilerek saldırılar düzenlenmiş ve ele geçirilen mallarla hızlıca Medine'ye dönmüşlerdir. Kaynaklarda buna dair çok sayıda savaş bilgisi nakledilmiştir.⁴³⁴ Bazı durumlarda saflar tertip ederek de savaşmışlardır. Bedir'de bu taktiğe göre saflar halinde dizilmişler⁴³⁵ ve düşman belli bir menzile girmeden ok kullanmamaları tembihlenmiştir.⁴³⁶ Hendek Savaşı'nda Medine'nin etrafına geniş çukurlar kazılarak şehir savunması yapılırken,⁴³⁷ Tâif'te ise surlarla çevrili şehir, kuşatma altına alınarak debbâbelerle kale duvarları aşılmaya çalışılmıştır.⁴³⁸ Böylece duruma göre farklı stratejiler geliştirilmiş ve zamanla savaş taktiklerinde ilerleme kaydedilmiştir. Bunlar aynı zamanda Müslümanların savaşlardaki üstünlüğü açıklayan önemli hususlardır.

Geliştirdikleri stratejilerle düşmanlarına üstün gelen Müslümanlar için manevi unsurlar da savaşların sonucunu belirleyen önemli etkenlerdir. Keyfiyetleri tartışmaya açık olmakla birlikte Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn gibi savaşlarda manevi olarak desteklendikleri âyetlerde açıkça ifade edilmiştir.⁴³⁹ Bedir öncesi, Müslüman ordusunu gözetlemesi için gönderilen Ebû Üsâme el-Cüşemî durumu şöyle izah etmiştir: “Ne bir kuvvet ne sayıca çokluk ne bir cephane ne de atlar gördüm. Fakat ölüme susamış ve ailelerine dönmeyi düşünmeyen bir kavim gördüm.”⁴⁴⁰ Bu sözleriyle Ebû Üsâme, Müslümanların inanmışlığına vurgu yapmıştır. Müslümanlar sayıca az olmalarına rağmen üstün gelmişlerdir. Yine Müslümanlar Mute Savaşı'nda harp teçhizatları bakımından kendilerinden çok daha kuvvetli olan 100.000 kişilik Bizans ordusu karşısında korkuya

⁴³⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/534, 557-558, 564, 753, 754; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-esser*, 2/150, 195, 206, 253; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/278, 353, 359, 411; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/71, 134, 142, 168, 212.

⁴³⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/56; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/196; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 1/379.

⁴³⁶ Halebî, *es-Sîre*, 2/221.

⁴³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/216; Taberî, *Târih*, 2/566; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/228.

⁴³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/483; Belâzurî, *Ensâbü'l-esrâf*, 1/366; Taberî, *Târih*, 3/84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/137; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-esser*, 2/250.

⁴³⁹ Âl-i İmrân 3/123-128; el-Ahzâb 33/9-12; el-Enfâl 8/9-13. İlahi yardımların daha ziyade manevi olduğunu iddia eden görüşler için bk. İsrail Balcı, “Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 86-87.

⁴⁴⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/62; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/102; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/32. Vâkıdî'de Ebû Üsâme olarak bahsedilen kişi, diğer iki kaynakta Ebû Seleme şeklinde kaydedilmiştir.

kapılınca⁴⁴¹ Abdullah b. Revahâ insan, silah ve attan ziyade Allah'ın kendilerine ihsan ettiği din sayesinde savaştıklarını ayrıca Bedir'de iki, Uhud'da ise bir at ile savaşa çıktıklarından bahsederek onları cesaretlendirmeye çalışmıştır.⁴⁴² Savaş her ne kadar olumlu neticelenmese de kazanmak için maddi şartların yanı sıra manevi unsurların önemine de dikkat çekilmiştir.

Savaşlarda manevi unsurların önemine değinen İbn Haldûn üstün gelmek için asker ve ordunun çokluğu, silahların mükemmelliği, savaş düzeni gibi unsurların zahiri şartlardan ibaret olduğunu söylemiştir. Yine geri çekilme, hasım için çirkin sözler söyleme, savaşı yüksek yerlerden aşağıya doğru başlatarak düşmanı korkutmak için yüksek arazileri ele geçirmek, çalılık yerlerde veya engebeli yerlerde gizlenmek, pusu kurmak gibi taktiklerin galibiyetin garantisi olmadığını belirtmiştir. Ona göre zafer aynı zamanda şans ve tesadüfe bağlıdır. Şanstan kasıt ise beşer takatini aşan semavi ve ilahi hususlardır. Bu yüzden galibiyetlerin çoğunun zahiri ve maddi sebeplere değil bu tür gizli ve manevi unsurlara dayandığını ileri sürmüştür.⁴⁴³ Manevi unsurların önemine dair söylenmiş bu sözler, Hz. Peygamber döneminin başarılı savaş sürecinde maddi unsurlar kadar manevi unsurların da belirleyici olduğuna işaret etmektedir.

Maddi-manevi unsurlarla muhariplere karşı üstünlük kuran Müslümanlar zamanla teçhizatlar ile harp taktiklerinde de ilerleme kaydetmişlerdir. Bununla birlikte askerî teşkilat için henüz sistematize olmuş bir yapılanmadan bahsetmek oldukça güçtür. Bu yüzden savaşların sürekliliğine dair aktarılan şu rivayet önemlidir: “Nebî döneminde ribat yoktu. Namazdan sonra bir sonraki namaz vardı.”⁴⁴⁴ Ribat ile kastedilen ise bir şey üzerindeki devamlılıktır.⁴⁴⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde periyodik olarak tasarlanmış, planlı bir savaş sürecinden bahsetmek zor görünmektedir. Savaşların daha ziyade tarihin seyrine göre geliştiği söylenebilir. Savaşlar periyodik olmadığı gibi seferler için de özel bir hazırlık durumu yoktu. Mesafelerin yakınlığı ve kullanılan silahların

⁴⁴¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/760; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/120; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/112.

⁴⁴² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/760; Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/339-340.

⁴⁴³ İbn Haldûn, *Târih*, 1/208-209.

⁴⁴⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/329; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/210; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin en-Nisâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l-furkân*, thk. Zekeriya Umeyrat (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 2/1014.

⁴⁴⁵ Hâlıl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 7/423.

basitliğinden kaynaklı olarak buna gerek duyulmamıştır. Hz. Peygamber ekseriyetle sefer düzenleyeceği yeri gizlemek için başka bir yere gideceği izlenimi vermeye çalışmıştır. Bunun istisnası ise uzun ve tehlikeli bir yolculuk olmasının yanı sıra sıcakların olduğu bir zamana denk gelen Tebük Seferi'dir. Ayrıca düşman ordusu sayıca Müslümanlardan fazlaydı. Bu sebeplerden dolayı Hz. Peygamber, hedefin Rûm toprakları olduğunu ilan ederek uzun sürecek bu sefer için hazırlık yapmalarını istemiştir.⁴⁴⁶

Sefer hazırlıkları yapılırken askerî teşkilatın temel unsuru olan muharipler tamamen gönüllülerden müteşekkildi. Sefer durumunda veya herhangi bir saldırıya karşı koymak için çağrı yapıldığında⁴⁴⁷ katılmak isteyen muharipler kayıt defterine listeleniyordu. Nitekim sahâbeden biri ismi zikredilmeyen gazve için adını kaydettiğini ancak eşinin hac maksadıyla çıktığını söylediğinde Hz. Peygamber, eşi ile gitmesini söylemiştir.⁴⁴⁸ Yine Tebük Seferi öncesinde kayıt defterlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Muhariplerin kayıt defterlerine sığmayacak kadar fazla olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁹

Savaşlarda gönüllülük esas olmakla birlikte Muhacirler savaflara katılmakla sorumluydular. Çünkü Medine'nin ilk dönemlerinde hicret ile kastedilen aynı zamanda savaşmayı kabul etmeleri idi ve bu sebeple bedevîlerden Müslüman olan kimsenin Muhacir kabul edilebilmesi için muhariplerin listelendiği divânü'l-ğuzâta kaydedilmesi gerekiyordu.⁴⁵⁰ Ensarın durumu ise biraz daha farklıydı. Çünkü Akabe biatları gereğince sadece Medine sınırlarında Hz. Peygamber'i korumak ve savaşmakla yükümlüydüler.⁴⁵¹ Ancak ilerleyen süreçlerde gerektiğinde tüm Müslümanların savaflara katılmaları talep edilmiştir. Bu yüzden savafla katılmayanlar kınama, eleştiri, toplumdan tecrid edilme gibi durumlarla karşılaşmıştır.⁴⁵² Tebük Seferi'ne mazeretsiz katılmayanlar âyet-i kerîmede

⁴⁴⁶ Bûhârî, "Cihâd ve Siyer", 103.

⁴⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 830; Terzi, *Askerî Teşkilât*, 39.

⁴⁴⁸ Ebû Bekir Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyyetü'l-Ma'lumât (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 2013), 5/373; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hafîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbih*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Albânî (Beyrût: el-Mektebû'l-İslâmî, 1985), 2/773.

⁴⁴⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/992. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber daha önce de Müslümanların sayısını öğrenmek için nüfus sayımı yapılmasını istemiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/253; Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 181; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/344; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 239.

⁴⁵⁰ Serahsî, *Şerhü's-Siyerî'l-kebîr*, 94.

⁴⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615; Taberî, *Târih*, 2/435.

⁴⁵² Acar, *İslam'da Savaş*, 210.

kınanmış⁴⁵³ ve toplumdaki dışlanmışlardır.⁴⁵⁴ Ayrıca bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in askerlik işlerini olağanüstü durumlar için zaruri hale getirmek istediği anlaşılmaktadır. Benî Damre kabilesine gönderilen mektupta kabilenin güvence altında olduğu, saldırılara karşı korunacakları ve aynı şekilde Müslümanların savaşlarına davet edilmeleri halinde icabet etmeleri gerektiği belirtilmiştir.⁴⁵⁵ Bir başka bilgi ise Sakîf kabilesi hakkındadır. Müslüman olduklarında öşür vermemek, savaşlara katılmamak gibi bazı şartlar öne sürmek istemişlerdir.⁴⁵⁶ İbn Şebbe (ö. 262/876) taleplerinin kabul edildiğini belirtse de⁴⁵⁷ konu hakkında kendisine sorulan Câbir b. Abdillâh şunu söylemiştir: "Hz. Peygamber Müslüman olmaları halinde zekât vereceklerini, savaşa da katılacaklarını bildiği için bu konuda onlara ruhsat vermiştir."⁴⁵⁸ Dolayısıyla İbn Şebbe'nin belirttiği gibi savaşa katılmama talepleri kabul edilse de muhtemelen Hz. Peygamber bunun geçici bir durum olduğunu düşündüğü için ruhsat vermiştir. Nitekim Ridde hadiseleri gerçekleştiğinde Medine dışındaki Araplar arasında Kureyş ile birlikte Sakîf kabilesi de sebat etmiştir.⁴⁵⁹

Nihayetinde ilk dönemlerde devletin kurumsallaşma aşamasının bir parçası olarak savaş düşüncesi ve buna bağlı olarak askerî teşkilat hususunda zaman içerisinde değişim ve gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Buna bağlı olarak da savaş taktikleri, teçhizatlar, sefer hazırlıkları ve muharip temini gibi meseleler, süreç içerisinde gelişim kaydetmeye ve sistemli hale gelmeye başlamıştır.

2.5.2. Savaş Tarihi

İslâm'ın Mekke döneminde nâzil olan âyetlerde, insanları davet etmek için savaş veya cizye gibi meselelere değinilmemiştir. Müşriklerinin eziyetlerine karşılık onlardan uzak

⁴⁵³ et-Tevbe, 9/91-96.

⁴⁵⁴ Bunlardan Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebîa ile Hilâl b. Ümeyye pişmanlıklarını dile getirmelerine rağmen uzun bir süre toplumdaki tecrid edilmiş ancak daha sonra tevbeleri kabul edilerek tekrar topluma katılabilmişlerdir. Bk. İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 3/1324; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/461; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/52.

⁴⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/237; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/203; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/14; Halebî, *es-Sîre*, 2/174.

⁴⁵⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/510; Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen* (Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 3/34.

⁴⁵⁷ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/510.

⁴⁵⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, thk. Muhtâr İbrâhîm el-Hâic, Abdulhamîd Muhammed Nidâ vd. (Kâhire: el-Ezherü's-Şerîf, 2005), 11/48.

⁴⁵⁹ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 14/221.

durulması, el çekilmesi⁴⁶⁰ ve sabır telkin edilmiştir. Bu yüzden Mekke dönemi savaşı geçmiştir.⁴⁶¹ “Onlara aldırış etme, öğüt ver ve durumları hakkında etkili söz söyle.”⁴⁶² “Söylediklerine sabret ve güzel bir şekilde onlardan uzaklaş.”⁴⁶³ “Şimdilik onlara güzel muamele et.”⁴⁶⁴ “Müşriklerden yüz çevir!”⁴⁶⁵ Hz. Peygamber de eziyetlerden şikâyet eden ashâbına, “Sabredin. Henüz savaşla emrolunmadım.” yanıtını vermiştir.⁴⁶⁶ Daha sonra ise güzel öğütle onları hak dine çağırması ve en güzel yollarla mücadele etmesi emredilmiştir.⁴⁶⁷ “Sen rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et.”⁴⁶⁸

Medine döneminde ise Müslümanlar için savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Armstrong’un da ifadesiyle tarih boyunca hiçbir sosyal ve politik değişim kan dökmeden başarılmamıştır. Bu yüzden Müslümanlar gerek hayatlarını korumak gerekse de dönemin şartları gereğince savaşmışlardır.⁴⁶⁹ Muhammed Hamidullah da dönemin şartlarına göre Arap Yarımadası’nda İslâm davetini reddedenlere karşı tek seçeneğin kılıç olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰ Nitekim Müslümanlar Medine’ye hicret etmeye başladıklarında savaşa dair âyetler nâzil olmaya başlamıştır. Bu hususta ilk âyetin Hac sûresinde geçtiği rivayet edilmiştir.⁴⁷¹ “Kendilerine karşı savaş açılan Müslümanlara savaş izni verilmiştir. Şüphesiz ki Allah onlara yardım etmeye kadirdir.”⁴⁷² İlerleyen süreçte Medine’de Müslümanların sayısının artmasına ve kuvvetlenmelerine rağmen eziyetler devam edince hicretin ikinci yılının Safer ayında doğrudan savaşmalarını emreden âyetler nâzil

⁴⁶⁰ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubi İbnü’t-Tallâ’, *Akdiyetü’r-Resûlullah* (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, 1426/2005), 58

⁴⁶¹ Halebî, *es-Sîre*, 2/170.

⁴⁶² en-Nisâ 4/25.

⁴⁶³ el-Müzzemmil 73/10.

⁴⁶⁴ el-Hicr 15/85.

⁴⁶⁵ el-En‘âm 6/106.

⁴⁶⁶ Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî el-Vâhidî, *el-Vasût fî tefsîri’l-Kur‘âni’l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavviz vd. (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), 3/273; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/160.

⁴⁶⁷ Serahsî, *Mebûsât*, 10/2.

⁴⁶⁸ en-Nahl 16/125.

⁴⁶⁹ Karen Armstrong, *Hz. Muhammed*, çev. Selim Yeniçeri (İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2017), 257.

⁴⁷⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, 214.

⁴⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrût: Dârü’l-Ma‘rife, 1990), 4/169; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 18/644; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâveridî, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 14/107.

⁴⁷² el-Hac 22/39.

olmuştur.⁴⁷³ “Sizinle savaşımlarla siz de savaşın...”⁴⁷⁴ “Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetlerde kısas vardır. Size kim saldırırsa siz de onlara saldırın.”⁴⁷⁵ Serahsî⁴⁷⁶ ve Mâverdî burada sadece savunma savaşı için izin verildiğini söylemişlerdir.⁴⁷⁷ Kurtubî ise sadece savunma değil genel bir savaş emri verildiğini belirtmiştir.⁴⁷⁸

Savaşa dair hükümler Müslümanların artan siyasî gücüne paralel olarak genişlemeye devam etmiştir. Özellikle Hudeybiye Gazvesi ve sonrasında yapılan anlaşma, siyasî açıdan önemli hale gelmiştir. Çünkü sefer için çağrı yapıldığı vakit Müslümanların Mekke karşısında zayıf olduklarını düşünen bazı bedevî kabileler, mallarını ve ailelerini bahane ederek katılmamışlardır. Bu yüzden Müslüman nüfusu fazla olmasına rağmen sefere iştirak edenler takriben 1.500 kişiyle sınırlı kalmıştır.⁴⁷⁹ Ancak Hudeybiye Anlaşması’ndan sonra Müslümanların siyasî durumu değişmeye başlamıştır. Zira iki taraf arasında barış yapılması, güç dengelerinin eşit olmasıyla mümkündür.⁴⁸⁰ Dolayısıyla siyasî açıdan Medine’nin Mekke’ye denk olduğu Hudeybiye Anlaşması ile kesinlik kazanmıştır. İlerleyen süreçlerde Medine İslâm Devleti’nin siyasî gücü giderek artmış ve savaş hükümleri genişlemeye devam etmiştir. “Haram aylar bitince müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve her yerde gözetleyin. Tövbe edip, namazlarını kılar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın...”⁴⁸¹ Böylece hicretin 8. senesinde Araplardan Müslüman olmayan herkesle savaş emredilmiş ve sadece anlaşmalı olanlar istisna edilmiştir.⁴⁸² “Şüphesiz ki Allah katında, Allah’ın yeri ve göğü yarattığı günün yazısına uygun olarak ayların sayısı on ikidir. Bunların dördü haram aylardır. İşte doğru hesap budur. Haram aylarda kendinize zulmetmeyin. Nasıl ki

⁴⁷³ Halebî, *es-Sîre*, 2/170. Şâfiî’ye göre burada kastedilenler Mekkelilerdir. Çünkü onlar Müslümanların en şiddetli düşmanlarıydı. Bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 4/169.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/190.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/194.

⁴⁷⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 10/2.

⁴⁷⁷ Mâverdî, *el-Hâvî’l-kebîr*, 14/107.

⁴⁷⁸ Kurtubî, savaş iznine dair ilk âyetin hangisi olduğu hususunda iki farklı görüş olduğunu söylemiştir. Birinci görüş göre ilk âyet Hac sûresinde geçmiştir. İkinci görüş göre ise Bakara sûresindeki âyetle savaşa izin verilmiştir. Kurtubî ikinci görüşün daha yaygın olduğunu ayrıca bu âyetin Hudeybiye Gazvesi’nde Müslümanlarla Mekkeliler arasında yaşanan gelişmeler üzerine nâzil olduğunu eklemiştir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/347.

⁴⁷⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/574.

⁴⁸⁰ Clausewitz, *Savaş*, 39; Özdemir, *Atatürk’ün Harp Kavramına Bakışı*, 2.

⁴⁸¹ et-Tevbe 9/5.

⁴⁸² İbnü’t-Tallâ, *Akdiyetü’r-Resûlullah*, 58.

*müşrikler topyekûn sizinle savaşıyorlar siz de topyekûn onlarla savaşın...*⁴⁸³ Artık müşriklere karşı topyekûn bir savaş süreci başlamış,⁴⁸⁴ böylece putperest Araplar için Müslüman olmak dışında bir alternatif kalmamıştır. Bu yüzden Tâif Kuşatması'ndan bir süre sonra Medine'ye gelen ve kendilerine İslâm dini öğretilmesine rağmen sadece siyasî bağlılık için yapacakları anlaşmanın yeterli olacağını düşünen Sakîf mensuplarının eski dinleri üzerine kalmaya yönelik talepleri reddedilmiştir. Hz. Peygamber, İslâm'ı kabul etmedikleri sürece ne bir hüküm vereceğini ne de sulh olacağını açıkça ifade edince teslimiyetlerini bildirmek zorunda kalmışlardır.⁴⁸⁵

Müşrik Araplar ile durum böyle iken ehl-i kitap mensupları için de cizye verinceye kadar kendileriyle savaşılması emredilmiştir: *“Allah'a, ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Peygamberinin haram kaldığını haram saymayan, hak dini olan İslâm'ı din kabul etmeyen ehl-i kitap ile boyun eğip kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın!”*⁴⁸⁶ Ehl-i kitaba dâhil olan Araplar bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bunlar, ahalisi Hıristiyan olan Nocrân, Eyle ile yine ekseriyeti Hıristiyan olan Dûmetü'l-Cendel halkıydı. Ehl-i kitap dışındakilerden ise cizye alınması kabul edilmemiştir. Daha sonra Hz. Peygamber, Mecûsîleri de onlara dâhil etmiştir. Buna dair âyet nâzil olmasa da sünneti bu yönde olmuş ve böylece kabul ettikleri takdirde Acem Mecûsîlerinden cizye alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁸⁷

Nihayetinde Mekke'de pasif direniş ile başlayan savaş süreci Medine'de aktif bir harekete dönüşmüş, akabinde artan siyasal güce paralel olarak savaşların kapsamı genişletilmiştir. Nitekim Tebük Seferi bittiğinde Müslümanların *“Artık cihâd işi bitti.”* şeklindeki konuşmalarını duyan Hz. Peygamber *“Deccal ortaya çıkana kadar ümmetinden bir grup hak üzere cihâd etmeye devam edecektir.”*⁴⁸⁸ sözleriyle savaşın kapsamını daha da genişletmiştir.

⁴⁸³ et-Tevbe 9/36.

⁴⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/581.

⁴⁸⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/966-967; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 2/502-503; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/301; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/751-752.

⁴⁸⁶ et-Tevbe 9/29.

⁴⁸⁷ İbnü't-Tallâ', *Akdiyetü'r-Resûlullah*, 59.

⁴⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/152.

Savaşların kapsamının genişlemesine bağlı olarak bir diğer önemli husus ise Müslümanların savaş gücünün caydırıcılığının zamanla artmasıydı. Bu durum kabilelerin İslâm Devleti'ne bağlılıklarını bildirmeleri için elzemdi. Medine'nin ilk yıllarında küçük bir topluluktan oluşan Müslümanlar savaş gücü hususunda zayıftı. Savaşacak insan sayısının azlığı ile silah, binek, iâşe gibi belirleyici unsurların eksikliği Müslümanların kuvvetini sınırlıyordu. Buna rağmen Kureyş kervanlarına yönelik askerî harekâtlar ile başlayan ve daha sonra Bedir, Uhud, Hendek savaşlarıyla Kureyş'in direncini kıran Müslümanlar, Hicâz bölgesinde caydırıcı bir savaş gücüne kavuşmaya başlamış, artık Mekke'ye karşı savunma savaşları yerine taarruza geçmişlerdir.⁴⁸⁹

Mekke'nin direncini kırmaya başlayan Müslümanlar ile Kureyş arasında gerçekleştirilen Hudeybiye Anlaşması önemli bir dönemeç olmuştur. Artık Mekke, Müslümanların siyasî gücünü kabul etmiştir. Buna bağlı olarak İslâm Devleti'ne tâbi olmak için Hz. Peygamber ile Mekke arasındaki savaşın neticesine göre tavır almak isteyen bazı kabileler harekete geçmeye başlamışlardır. Böylece Müslümanların savaş gücüyle elde ettikleri kazanımlar, savaşmaksızın insanların devlete bağlanmalarının önünü açmış ve Hudeybiye sonrası Müslümanların sayısı hızlıca artmıştır.⁴⁹⁰

Mekkelilere paralel olarak mücadele edilen diğer düşman kuvvetler ise Yahudiler ve çevredeki diğer Arap kabileleriydi. Müslümanların savaş gücünü küçümseyip bir tehdit unsuru oluşturuyorlardı. Bunların başında Medine Yahudileri gelmekteydi. Bedir Savaşı'ndan sonra Benî Kaynukâ Yahudileri: "Ey Muhammed! Elde ettiğin zafer seni mağrur etmesin. Sen savaşmayı bilmeyen câhil bir kavmi mağlup etmişsin. Eğer bizimle savaşacak olsaydın bizim gibilerle asla savaşmamış olduğunu öğrenecektin."⁴⁹¹ sözleriyle tehdit etmişler ve sürtüşmeler başlamıştır. Akabinde meydana gelen savaşta ise Yahudiler mağlup olup Medine'den sürgün edilmişlerdir.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Julius Wellhausen, *Arap Devletleri Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 9.

⁴⁹⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, 4/200; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/936; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/323; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/259.

⁴⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Muttalibî el-Kureşî İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1978), 314; Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/176.

⁴⁹² İbn Habîb, *Muhabber*, 112; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 26.

Müslümanların savaş gücünü küçümseyenler sadece Yahudi kabileleri değildi. Hicâz Arapları da savaş konusunda Müslümanların kayda değer bir kuvvete sahip olmadıklarını düşünüyorlardı. Hicâz'ın önemli kabilelerinden bedevî Hevâzin ile yine bu kabileye mensup olup Tâif şehrinde ikamet eden Benî Sakîf, Müslümanların savaş gücüne karşı küçümseyici sözler sarf etmişlerdir. Mekke fethedildiğinde, Hevâzin ve Sakîf kabilelerinin eşrafı bir araya gelip; “Muhammed henüz savaşmasını iyi bilenlerle karşılaşmamıştır. Toplanın ve O saldırmadan siz onun üzerine gidin!”⁴⁹³ diyerek Müslümanlar karşı meydan okumuşlardır. Onlara göre Hz. Peygamber harp sanatından anlamayan ham ve tecrübesiz insanlarla savaştığı için galip gelmiştir.⁴⁹⁴ Buna rağmen bazı kabileler onlara katılmadıklarını ve korktuklarını açıkça ifade etmişlerdir. Huneyn Savaşı'na katılmayan Kilâb kabilesinin, İbn Ebî'l-Berâ'nın tavsiyesi ile savaşa girmekten vazgeçtiği rivayet edilmiştir. Kaynaklarda İbn Ebî'l-Berâ'nın “Doğu ile Batı bir araya gelseler ve Muhammed'in üzerine gitseler, onları da mağlup eder.” sözleriyle Kilâb'ı vazgeçirdiği nakledilmiştir.⁴⁹⁵ Huneyn Savaşı'nın devamında meydana gelen Tâif Kuşatması'nda ise Sakîf'ten Ebû Mihcen “Ey Muhammed'in uşakları! Bizden başka sizinle iyi savaşacak kimselerle karşılaşmamışsınız. Burada kalacağınız sürece en kötü bir hapishanede kalmış gibi olacaksınız. İstediklerinizi elde edemeden döneceksiniz!” sözleriyle Müslümanlara karşı tehditkâr sözler sarf etmiştir.⁴⁹⁶ Ancak kuşatma kaldırıldıktan sonra gelişen süreçte Tâif'in de direnci kırılmıştır. Kalabalık bir heyet ile Medine'ye gelen şehir ahalişi içki, zina, faiz için izin istediklerinde ret cevabı almaktan hoşnut olmamalarına rağmen Müslümanların savaş gücünü hatırlamışlardır. Hz. Peygamber'in galip gelerek yeryüzünü çiğnediğini, İslâm'ın her tarafta yayıldığını ve kendilerinin ise kalede yaşadıklarını söylemişlerdir. Ayrıca bir ay kuşatıldıkları takdirde açlıktan öleceklerini, bu yüzden Mekkelilerle aynı kaderi yaşamamak için İslâm'a girmekten başka çarelerinin olmadığını itiraf etmişlerdir.⁴⁹⁷ Nitekim tapınaklarının yıkılmasına, zina, içki ve faiz yasaklarına karşı olmalarına rağmen Müslümanların savaş gücünden korktukları için anlaşmaya razı olmuşlardır.⁴⁹⁸

⁴⁹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/885; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/310; Halebî, *es-Sîre*, 3/151.

⁴⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/893; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/313.

⁴⁹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/886; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/120; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/310.

⁴⁹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/935; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/122.

⁴⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/966-967; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/86-87.

⁴⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/969-970.

Hicâz bölgesinin en önemli unsurları Mekke, Tâif ve Yahudilere karşı elde edilen zaferler önemli bir eşiğin aşılmasını sağlamıştır. Artık İslâm tüm Araplar arasında henüz yayılmamış olmamasına rağmen insanlar kılıç korkusunu hissetmiştir.⁴⁹⁹ Buna bağlı olarak savaş gücünün caydırıcılığı kabileleri tedirgin etmeye ve savaşmaksızın itaate hazır hale getirmeye başlamıştır. Benî Sakîf'in deyiimiyle: "İnsanlar ya dinî arzuyorlar ya da kılıçtan korkuyorlardı."⁵⁰⁰ Bu yüzden hicretin 9. yılında Arap Yarımadası'nın her tarafından Medine'ye gelen kabile temsilcileri, itaatlerini beyan etmişlerdir. Sa'dü Hüzeym kabilesi Medine'ye heyet gönderdiklerinde bu duruma işaret ederek bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁵⁰¹ Yine Hıristiyan Necrân ahalisi Medine'ye geldiğinde Araplarla savaşabilecek güçlerinin olmadığını itiraf ederek cizye vermeyi kabul etmişlerdir.⁵⁰² Amr b. el-Âs, hicretin 8. yılında elçi olarak Umân'da yaşayan Ezd kabilesine mensup Cürendâ'nın oğulları Ceyfer ve Abd'a giderek İslâm Devleti'ne bağlanmalarını talep ettiğinde benzer bir durum yaşanmıştır. İlk görüşmede mallarını vermeleri halinde Arapların en zayıfı olacaklarını söyleyerek reddetmişlerdir. Buna rağmen aradan bir gün geçtikten sonra İslâm'ı kabul ettiklerini bildirip zekâtı toplaması için Amr'ı yetkili kılmışlardır.⁵⁰³ Böylece Müslümanların daha önce savaşlardan elde ettikleri zaferler, müşrik Arapların çekinmesine sebep olmuş ve doğrudan bağlılık bildirmelerini sağlamıştır. Ayrıca bazı kimseler savaş ihtimaline karşı bölgelerini terk etmiştir. Onlardan biri Tay kabilesinden Adî b. Hâtim'dir. Hıristiyan dini üzerine olan Adî, Hz. Muhammed'in ordusunun atlılarının bütün Arap memleketlerine ayak bastıkları bir dönemde ani saldırıya karşı tedbir almak için kölesine verdiği emirle büyük semiz ve uysal develerini hazırda tutmuştur.⁵⁰⁴

Mekke ve Tâif Araplarının yanı sıra Medine, Hayber, Teyma, Fedek, Vâdi'l-Kurâ Yahudileri ile bedevî kabileler gibi Arap Yarımadası'nın yerel unsurlarına karşı elde edilen zaferlere rağmen dönemin iki büyük gücü Sâsâni ve Bizans imparatorlukları, Müslümanların savaş gücünün uluslararası seviyede tecrübe edilmesi için yeni kritik

⁴⁹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/974; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 40/360-361.

⁵⁰⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/969; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/310; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/569; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/343; Halebî, *es-Sîre*, 3/324.

⁵⁰¹ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/310; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/569.

⁵⁰² Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 520.

⁵⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/226; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/222; Halebî, *es-Sîre*, 3/355-356.

⁵⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/214-215; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 6/75.

aşamalardı. Tebük Seferi'nin sebebine dair aktarılan rivayetlerden birine göre Müslümanlar için Arap Yarımadası'nda bir tehdit unsuru kalmayınca Bizans ile savaşmak için Şam toprakları hedef alınmıştır.⁵⁰⁵ Bizanslılar Arap yarımadası için korkutucu kimselerdi. Müslümanlar, tüccar olarak Bizans şehirlerine gittiklerinde imparatorluğun savaşçı sayısını, silah ve at gibi unsurların çokluğunu gördükleri için onlar nazarında en korkutucu düşman Bizans'tı.⁵⁰⁶ Bundan dolayı Müslümanlar Tebük Seferi'ne çıktığında Medine'de kalan münafıklar onları küçümsemiş ve "Bizanslılarla savaşmayı oyun mu sanıyorlar!" diyerek tepki göstermişlerdir.⁵⁰⁷ Sefer için kararlı olan Hz. Peygamber ise 30.000 muharipten oluşan bir ordu ile Bizans topraklarına askerî harekât düzenlemiş ancak savaşacak herhangi bir ordu ile karşılaşmamıştır. Buna rağmen bölgede yaşayan Dûme ve Eyle gibi topluluklar, Müslümanların savaş gücünden korktukları için cizye karşılığında İslâm Devleti'nin egemenliğini kabul etmişlerdir.⁵⁰⁸ Daha da önemlisi Tebük Seferi Arapların Bizanslılara karşı hissettikleri korku duvarının kırılmasında önemli bir eşik olmuş ve Müslümanların savaş gücünün caydırıcılığı hızla artmaya devam etmiştir.

2.5.3. Savaş Hukuku

Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşlarda zorunlu olmadıkça çevreye zarar vermemek, ölenlerin bedenine eziyet etmemek, çocuklara, kadınlara ve yaşlılara dokunmamak önemli hususlardı. Çünkü Müslümanlar için asıl amaç savaş değil barış ortamını tesis etmektir. Hz. Peygamber savaşlardaki uygulamalarıyla buna dikkat çekmiş ve sunduğu örneklerle aynı zamanda İslâm savaş hukukunun teorik çerçevesini belirlemiştir.⁵⁰⁹

İslâm'da savaş emredildiği vakit câhiliye ehli gibi birbirlerine saldırmama hususu önemliydi. Bu yüzden Bakara sûresinde geçen "*Sizinle savaşanlarla siz de savaşın.*"

⁵⁰⁵ Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyêri el-Hadramî Bahrak, *Hadâiku'l-envâr ve metâliu'l-esrâr fî sîreti'n-nebiyyi'l-muhtâr*, thk. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1419/1998), 371. Bizans'ın hedef alınmasına dair ayrıca bk. Ömer Cide, "Hz. Peygamber'in Sasani ve Bizans'ı Hedef Göstermesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 12-23.

⁵⁰⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/990; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/151.

⁵⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/955; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 2/36; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/51.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/250; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/67; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/461.

⁵⁰⁹ Ali Bakkal, *Komutan Peygamber ve Yetiştirdiği Komutan Sahâbîler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 21.

*Ancak aşırıya gitmeyin. Allah aşırıya gidenleri sevmez.*⁵¹⁰ âyetiyle muharipler uyarılmıştır. Böylece çocuk, yaşlı, kadın gibi korumasız kimselerin savaşlardan en az etkilenmesi amaçlanmıştır.⁵¹¹ Hz. Peygamber de askerî birlik gönderdiği vakit bu yönde uyarılarda bulunmuştur:⁵¹² “Şam’da inzivaya çekilmiş ve kiliselerde ibadet edenlere karışmayın. Kadınları, süt emen küçük çocukları, yaşlıları öldürmeyin!”⁵¹³ Çünkü bunlar, savaşa katkı vermekten aciz kimselerdir.⁵¹⁴ Hz. Peygamber, Huneyn Savaşı’nda çocukları öldürmeye başlayanlara tepki göstermiş ve şunu söylemiştir: “Bazı topluluklara ne oluyor ki öldürme hırsı onları, çocukları bile öldürecek seviyeye düşürüyor. Herkes bilsin ki çocuklar öldürülmez!” Üseyd b. Hudayr’ın, onlar müşrik çocukları değiller mi sözlerine ise “Sizin en hayırlılarınız müşriklerin çocukları değiller miydi? Her çocuk kendini ifade edinceye kadar İslâm fıtrâtı üzerine doğar. Babası onu Yahudileştirir veya Hıristiyanlaştırır.”⁵¹⁵ diyerek tepki göstermiştir. Yine Huneyn Savaşı’nda Hâlid b. Velîd’in öldürdüğü bir kadını gördüğünde ona haber gönderip kadın ve yaşlıları öldürmekten men etmiştir.⁵¹⁶ Savaşlarda sakındırdığı bir diğer husus da ölenlerin bedenlerine yapılan müslâ uygulamasıydı.⁵¹⁷ Yine çevreye zarar vermelerini istemediği için zaruri olmadığı sürece ağaç kesmemelerini, evleri⁵¹⁸ ve ekinleri yakıp yıkmamalarını emretmiştir.⁵¹⁹

Savaşlarda korumasız bireylerin muhafazasına yönelik tedbirlerin yanı sıra dikkat çeken başka bir husus, ordu içerisinde yaşanabilecek aşırı davranışlara karşı alınan önlemlerdir. Hz. Peygamber muhariplere aşırıya kaçmamalarını tembihlemiş, haksızlık, çapulculuk ve hırsızlığa karşı uyarmıştır.⁵²⁰ Hz. Peygamber’in ganimet hırsızlığına karşı bazılarını hapsediği rivayet edilse de esasında böyle bir cezalandırmaya başvurmamıştır. Aynı

⁵¹⁰ el-Bakara 2/190.

⁵¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/563.

⁵¹² Serahsî, *Mebsût*, 10/29.

⁵¹³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/758; Halebî, *es-Sîre*, 3/96.

⁵¹⁴ Ahmet Akıncı, *İslam Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 48.

⁵¹⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/905; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/354. Başka bir rivayete göre ise Hayber’e gönderilen seriyenin, kadın ve çocukları öldürdüklerine dair aldığı haber üzerine bu sözleri söylemiştir. Bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/461.

⁵¹⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/912.

⁵¹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196.

⁵¹⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/758; Taberî, *Târih*, 3/226.

⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4/116.

⁵²⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/757; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/338.

şekilde zimmete geçirilen malları yakmamış, bunun yerine kızma, azarlama, ta'zir ve teşhir etmiştir.⁵²¹ Huneyn Savaşı'nda ganimetten mal çaldığı tespit edilen birini azarlamış, kınamış ancak cezalandırmamış ve yükünü de yakmıştır.⁵²² Hayber Savaşı'nda bineğini tutan Kerkere'nin ölümünden sonra "Zimmetine geçirdiği bir örtü sebebiyle şu an ateşte yanıyor." demiştir.⁵²³ Eşça kabilesinden bir adam Hayber Savaşı'nda öldüğünde diğerlerine cenaze namazını kıldırılmalarını söyleyip kendisi katılmamıştır. Onun Allah yolunda savaşırken zimmetine mal geçirdiğini belirtmiştir.⁵²⁴

Savaşlarda sakındırdığı bir başka husus ise taksim edilmeyen ganimet mallarını kullanmak ve özellikle savaş esirleriyle cinsel birlikteliklerdir. "Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimse kendi suyu ile başkasının ekinini sulamasın (zina etmesin); taksim edilinceye kadar ganimetten bir şey satmasın; ganimete ait bir hayvana binip takatten düşürdükten sonra geri vermesin; ganimete ait bir elbiseyi giyip de eskittikten sonra yerine koymasın; adeti bitip de bir daha adet görmeyene kadar ve eğer hamile ise doğum yapıncaya kadar hiç kimse cariyesiyle yatmasın!"⁵²⁵ Aynı gün doğum yapmak üzere olan bir kadının yanından geçerken cariyenin kime ait olduğunu sormuş ve kimliğini öğrenince de muhtemelen onunla yatıyordu dediğinde evet cevabını almıştır.⁵²⁶

Hz. Peygamber savaşın bir zaruriyet olduğunu kabul etmekle birlikte başta masum kimselerin korunması olmak üzere gerekmedikçe çevreye zarar vermemeleri ve aşırı davranışlardan kaçınmaları yönünde uyarılar yaparak bazı tedbirler almıştır. Böylece savaşanları, toplumu ifsat edecek tutumlardan uzak tutmak istemiş, ayrıca harplerin şiddetini azaltmaya çalışarak İslâm'ın prensipleriyle uyumlu bir savaş hukuku tesis etmeyi amaçlamıştır.⁵²⁷

⁵²¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/682.

⁵²² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/919.

⁵²³ Huzâî, *Tahrîcü 'd-delâlât*, 450; Makrîzî, *İmtâü 'l-esmâ*, 1/318.

⁵²⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/681.

⁵²⁵ Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Sîre*, thk. Fârûk Hammâde (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 242; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/682.

⁵²⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/683; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/179.

⁵²⁷ İslâm'ın prensiplerine uygun adil bir savaş hukuku tesis etme çabaları, âlimler tarafından sonraki dönemlerde devam ettirilmiştir. Bunun özel örneklerinden biri Osmanlı şehzadesi Korkud'a ait "Hallü İşkâli'l-Efkâr fî Hilli Emvâli'l-Küffâr" isimli eserdir. Kendisi de bir cariyenin oğlu olan Şehzade Korkud, Şâfiî âlimi olarak ganimet meselelerini ele aldığı eserinde özellikle cariyelerle birlikteliğin

2.5.4. Savaş Ekonomisi

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesiyle inşa süreci başlayan ve temelini Ensar ile Muhacirin oluşturduğu sivil organizasyon zamanla büyüyerek devlet halini almaya başlamıştır. Bu sürecin temelinde ise savaşlar vardır. Kaynaklarda verilen rakamlar bu dönem için savaşların artık olağan bir durum haline geldiğine işaret etmektedir. Vâkıdî'nin naklettiğine göre 27 gazve düzenlenmiş ve bunlardan Bedir, Uhud, Müreysî, Hendek, Kureyza, Hayber, Mekke'nin Fethi, Huneyn ve Tâif olmak üzere dokuzunda çatışma meydana gelmiştir. 47 tane de seriyye tertip edilmiştir.⁵²⁸ Taberî'ye göre 26 veya 27 gazve düzenlenmiş, sadece dokuzunda çarpışma yaşanmış, ayrıca 35 seriyye gönderilmiştir.⁵²⁹ Beyhakî'nin aktardığına göre 8 tanesinde çatışmaların meydana geldiği 19 gazve ile 24 seriyye gerçekleşmiştir.⁵³⁰ İbn Seyyidinnâs 9 tanesinde çatışmanın olduğu 27 gazve ile 47 seriyye gönderildiğini nakletmiştir.⁵³¹ Kastallânî de İbn Seyyidinnâs ile aynı rakamlarından bahsederken⁵³² İbn Kayyim el-Cevziyye ise 9 tanesinde çatışmanın olduğu 19, 25 veya 27 gazve, 60 tane de seriyye olduğunu zikrederek⁵³³ en yüksek rakamları kaydetmiştir. Son olarak Huzâî'nin naklettiğine göre 19 veya 26 gazve tertip edilmiş ve bunların 8 tanesinde çatışma çıkmıştır. Seriyelerin sayısına dair ise 35, 36, 47, 48 ve 56 gibi farklı rakamların olduğunu belirtmiştir.⁵³⁴

Bazı müelliflerin rivayetleri mübalağalı görünse de genel olarak kaydedilen rakamlar referans alındığında on yıllık Medine sürecinde savaşların ana temalardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Savaşların Medine döneminde olağan hale geldiğine işaret eden bir başka bilgi ise Hız. Peygamber'in Medine hayatına dair aktarılan şu rivayettir: "Hız. Peygamber, 10 yıl Medine'de ikamet etti. Her yıl kurban keser ama saçlarını kesmez,

haramlığına dikkat çekmiştir. Bk. Şehzâde Korkud, *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik (Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri)*, thk. Âsım Cüneyd Köksal, çev. Osman Gümân (İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013), 20-21.

⁵²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/6; Vâkıdî'nin talebesi İbn Sa'd ise gazvelerin sayısını 29 olarak kaydetmiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/6.

⁵²⁹ Taberî, *Târih*, 3/152-154.

⁵³⁰ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/459.

⁵³¹ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/258.

⁵³² Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/199-200.

⁵³³ İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 1/121-122.

⁵³⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 331-332.

kısaltmaz, gazalara çıkar, hicretin 10. yılı Zilka‘de ayına kadar hac yapmazdı.”⁵³⁵ “Gazalara çıkar” ifadesini açıklayan Zürkânî (ö. 1122/1710), gönderilen askerî birliklerin tamamının kastedildiğini söylemiştir.⁵³⁶

Devletin inşa sürecinde savaşların normalleşmesine paralel olarak toplumun iktisadî hayatı çeşitli bağlamlarda etkilenmeye ve savaşlar belirleyici olmaya başlamıştır. Savaşların ekonomi üzerindeki etkisinin belirleyiciliği beraberinde buna yönelik politikaların geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Savaş ekonomisi kapsamında değerlendirilebilecek bu politikalar arasında en dikkat çeken husus ise savaşların finansmanıdır. Bireysel ve devlet düzeyinde tüm imkânlar seferber edilerek bir yandan gerekli insan kaynağı oluşturulmaya diğer yandan da harpler için gerekli teçhizatlar temin edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, savaşacak insan kaynağını geliştirmeye yönelik özel bir politika takip etmiştir. Zira Medine’de yeterli insan kaynağı henüz mevcut değildi ve nüfusun artırılmasına, güçlü bir topluluk oluşturulmasına ihtiyaç vardı. Bunun için Müslümanları Medine’ye hicret etmeye davet etmiştir.⁵³⁷ Bu çağrı hem İslâm’a davet hem de muharip ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu için komutanlara bu yönde talimatlar verilmiştir: “Müşrik olan düşmanlarınızla karşılaştığın zaman onları üç şeyden birine davet et. Bunlardan hangisine cevap verirlerse kabul et ve onlardan elini çek. Eğer İslâm’a girerlerse Muhacirlerin yurduna hicret etmeye davet et. Kabul ettikleri takdirde Muhacirlerin sahip oldukları tüm haklara mâlik olacaklarını ve Muhacirlerin yükümlü oldukları tüm sorumluluklardan mükellef tutulacaklarını bildir. Ancak yurtlarında kalmayı tercih ederlerse Müslümanların bedevîleri statüsünde kalacaklarını haber ver. Allah’ın hükümleri onlar hakkında cari olacak fakat cihâda çıkmadıkları takdirde fey ve ganimetten bir şey alamayacaklardır.”⁵³⁸ Muhacirlerin sorumluluklarından ve yükümlülüklerinden kasıt ise savaşmayı kabul etmeleriydi. Çünkü Medine’nin ilk dönemlerinde hicretten maksat savaştı.⁵³⁹ Mekke’nin Fethi’nden sonra ise hicret

⁵³⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1088; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2/157; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 8/450; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 2/148.

⁵³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu’l-Mevâhibi’l-ledünniyye* (Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996), 4/142.

⁵³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/38.

⁵³⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, 4/182; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/757; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/473; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 31; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/428.

⁵³⁹ Serahsî, *Şerhü’s-Siyeri’l-kebîr*, 94.

hakkındaki soruyu Hz. Peygamber “Fetihten sonra hicret yoktur. Ancak cihâd vardır. O halde savaşa çağrıldınız zaman ona katılın.” şeklinde yanıtlamıştır.⁵⁴⁰ Böylece hicretten kastın ne olduğu açıkça izah edilmiştir.

Savaş ekonomisi bağlamında insan ihtiyacını karşılamaya yönelik politikayla ilişkili olarak bir diğer husus ise tarım gibi işlerle uğraşmanın muharip teminine vereceği zarardı. Grek ve Roma dönemlerinde savaşçıların tarımla uğraşması sorun teşkil etmişti. Benzer durum Hz. Peygamber döneminde de kısmen yaşanmıştır. Ona isnat edilen şu iki rivayette bu meseleye değinilmiştir: “Bu demir kimin evine girerse oraya zillet de girer.”⁵⁴¹ “Ziraat yapmadıkları müddetçe bu ümmetin rızkı, atlarının tırnaklarının altıyla mızraklarının ucundaki demirlerdir. Ancak onlar ziraat yaparlarsa artık diğer insanlar gibi olurlar.”⁵⁴² Bir yoruma göre sahâbiler araziyle uğraşmayı kerih gördükleri için fethedilen toprakları zimmîlere bırakmışlardır.⁵⁴³ Bu yorumun özellikle Mekkeli ve bedevî Müslümanlar için isabetli olduğu söylenebilir. Onlar arasında çiftçilik muteber bir meslek değildi. Ancak Medine gibi temel geçim vasıtaları tarım olan Müslümanlar için bu yorumu yapmak oldukça zor görünmektedir. Bununla birlikte bazı âlimler rivayet edilen hadisleri, muharip ihtiyacı kapsamında alınan tedbirler çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Serahsî’ye göre buradaki kasıt, Müslümanlar tarımla uğraşıp sığır kuyruklarının peşine düştüklerinde ve cihâdı terk edip oturdukları zaman düşmanın da fırsattan istifade ederek saldırıya geçmesi ve Müslümanların zillete düşebileceğidir.⁵⁴⁴ İbn Battâl’ın aktardığı bir yoruma göre de rivayetin zahir manası tarımsal faaliyetlere yönelik olumsuz bir yaklaşım olduğunu gösterse de muhtemelen Hz. Peygamber tarımla uğraşıp cihâdı ihmal edebileceklerini düşündüğü için bu sözleri söylemiş ve geçimlerini tarımdan ziyade savaşarak temin etmeye teşvik etmiştir.⁵⁴⁵ Yine Hayber Savaşı’ndan sonra ele geçirilen arazilerin yarıcılık usulü ile eski sahiplerine bırakılmasını yorumlayan Ahmet Şerîf, bunun sebeplerinden birinin de muharip kaybını önlemeye yönelik olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/113; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/20; İbn Şebbe, *Târihu ’l-Medîne*, 2/482.

⁵⁴¹ Buhârî, “Hars ve ’l-Müzâraa”, 2.

⁵⁴² Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 76; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/222.

⁵⁴³ Kastallânî, *İrşâdü ’s-sârî*, 4/172.

⁵⁴⁴ Serahsî, *Mebsût*, 10/83.

⁵⁴⁵ İbn Battâl, *Şerhu sahîhi ’l-Buhârî*, 6/457.

⁵⁴⁶ Şerîf, *Mekke ve ’l-Medîne*, 396.

Muharip ihtiyacını karşılamak üzere takip edilen politikanın tarımsal faaliyetler için zaman zaman bir sorun teşkil ettiği anlaşılmalı birlikte hayvancılıkla uğraşan bedevîler için aynı durum söz konusu değildir. Buna rağmen bazı kabileler mallarını bahane ederek riskli gördükleri savaflara katılmaktan imtina etmişlerdir. Medine'ye gelen Müzeyne kabilesi mallarından dolayı hicret etmelerinin sorun teşkil edeceğini söylediklerinde Hz. Peygamber kendilerine izin vermiş ve her nerede olurlarsa Muhacir kabul edileceklerini ifade ettikten sonra geri dönmüşlerdir.⁵⁴⁷ Buna rağmen kabile mensupları, riskli olduğunu düşündükleri için Hudeybiye Gazvesi'ne yapılan çağrıya olumlu dönüş yapmamıştır. Onlarla birlikte katılmayan diğer bedevîler Benî Bekr ile Cüheyne kabileleriydi. Mallarının ve ailelerinin kendilerini meşgul ettiğini bahane ederek gelmeyen bu bedevîler aslında Müslümanların Mekke karşısında üstün gelebileceğine ihtimal vermemişlerdir.⁵⁴⁸ Dolayısıyla gerek Hz. Peygamber'in hicret konusunda Medine'ye yerleşmelerini şart koşmaması gerekse de hayvancılık ile uğraşmanın savaflara katılmak için bir engel teşkil etmediği düşünüldüğünde, bedevîlerin iktisadî hayatını olumsuz etkileyecek bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen işlerini bahane ederek savaşmamayı tercih etmişlerdir.

Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisi sürecinin zorunlu olarak meydana getirdiği durumlardan biri harp teçhizatlarına yönelik alışverişlerin artmasıydı. Savaşların sürekliliği silah ve hayvanlara yönelik taleplerin de artmasını sağlıyordu. Ayrıca gerek ilahi emirle gerekse de Hz. Peygamber'in hadislerinde Müslümanlardan at, silah gibi teçhizatlar edinmeleri istenmiştir. Âyet-i kerîmede bu husus açıkça belirtilmiştir: *“Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihâd için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın.”*⁵⁴⁹ Savaşları finanse etmeye yönelik girişimlerin ehemmiyetine dikkat çeken Hz. Peygamber de Tebuk Seferi bittiğinde Müslümanların “Artık cihâd işi bitti.” diyerek silahlarını satmaya başladıklarını duyduğunda onları nehyetmiştir. “Deccal ortaya çıkana

⁵⁴⁷ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/411. Ebû Zehra'ya göre heyetlerin kalabalıklar halinde gelmesi, Hudeybiye sonrasına tesadüf etmektedir. Bu yüzden Müzeyne heyetinin geliş sebebi, Hudeybiye sonrasında aralarında başlayan İslâmlaşma durumunun giderek artmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in hicret etmelerini talep etmemesi, hicret kapısının artık kapalı olmasından dolayıdır. Bk. Muhammed Ebû Zehra, *Hâtemü'n-nebiyyîn* (Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2004), 3/978.

⁵⁴⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/574; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/277; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/34.

⁵⁴⁹ el-Enfâl 8/60.

kadar ümmetinden bir grup hak üzere cihâd etmeye devam edecektir.”⁵⁵⁰ Böylece savaş sürecinin devam edeceğini, dolayısıyla teçhizat edinmeye yönelik harcama politikasının süreceğini açıkça belirtmiştir.

Savaşları finanse etmeye yönelik tedbirler bireysel girişimlerden ibaret kalmamıştır. Hz. Peygamber bu politikanın bir gereği olarak devlet payına düşen gelirlerin tamamını dağıtmamış, bunların bir kısmını savaş teçhizatlarını temin etmeye yönelik harcamıştır. Kureyza ganimetleri bu şekilde değerlendirilerek silah ve at satın alınmıştır. Benî Nadîr Yahudilerinden geriye kalan malların gelirleri değerlendirilirken bir kısmı savaş teçhizatları için harcanmıştır.⁵⁵¹ Aynı şekilde devlete ait zekât malları toplanırken zaman zaman savaş durumu dikkate alınmıştır.⁵⁵² Böylece savaş ekonomisi kapsamında finansmana yönelik politikalar bireysel girişimlerle sınırlı tutulmamış, Hz. Peygamber devleti temsil etmesi hasebiyle savaş durumunu gözeterek birtakım tedbirlerle teçhizat temini için kaynak ayırmıştır.

Savaş ekonomisinin devlet politikası haline gelmesi ve buna yönelik girişimler zamanla bazı sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu politikalar bağlamında Medine’ye hicret eden insan sayısının artması tabii olarak barınma ve gıda gibi temel ihtiyaçlar konusunda sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Ancak savaşlardan elde edilen ganimetler sorunun aşılması yolunda önemli bir kaynaklık teşkil etmiştir. Bu durum ise kazanılan savaşların doğal bir neticesidir. Nitekim Zübeyr b. Avvâm’ın serveti hakkında konuşan oğlu Abdullah’ın “Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb ve Osmân b. Affân dönemlerinde meydana gelen savaşlardan elde edildi ve bunların hiçbirini idari görevlerde, haraç ve zekât toplayarak kazanmadı.” şeklindeki sözleri,⁵⁵³ savaşların Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere önemli bir geçim vasıtası haline geldiğini göstermektedir.

Savaş süreçlerinin bir neticesi olarak birey ve devletlerin iktisadî hayatında keskin değişimlerin meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bu konuda İslâm toplumunun iktisadî

⁵⁵⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/152; Mâverdi, *el-Hâvî’l-kebîr*, 14/84; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 2/83; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 5/470.

⁵⁵¹ Huzâî, *Tahrîcü’l-delâlât*, 384-385.

⁵⁵² İbn Kudâme, *Muğnî*, 4/10-11.

⁵⁵³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/101.

hayatında da farklı alanlarında önemli değişimler ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlar ekseriyetle olumlu olmakla birlikte birtakım olumsuz neticeler de ortaya çıkmıştır. Savaşlar için yapılan harcamalara karşılık ele geçirilen ganimetlerin azlığı, savaşların sürekliliği veya şehir nüfusunun hızlı artışı ekonomi için sorun teşkil etmiştir. Ayrıca ganimetlerle elde edilen bolluk uzun sürmemiştir.⁵⁵⁴ Özellikle Tebük Seferi'nden kaynaklı bazı sorunlar yaşandığını tahmin etmek güç değildir. 30.000 muharipten oluşan ordu 12.000 devenin yanı sıra 10.000 at ile donatılmıştır.⁵⁵⁵ Sefer yeri Medine'den 20 günlük bir mesafedeydi.⁵⁵⁶ Hicretin 9. yılının Recep ayında başlayan sefer⁵⁵⁷ Medine'ye dönüş tarihi olan Ramazan ayıyla nihayete ermiştir.⁵⁵⁸ Tebük'te de 20 gün kaldıkları⁵⁵⁹ dikkate alındığında yaklaşık iki ay süren bir sefer söz konusudur. Bu ise o dönem için oldukça masraflı bir girişimdir. Hz. Ebû Bekir malının neredeyse tamamını infak ederken varlıklı Müslümanlardan Osmân b. Affân farklı rakamlarla zikredilen büyük meblağlarda bağışta bulunmuştur.⁵⁶⁰ Seferin bir diğer olumsuz neticesi de yılın kurak geçmesi ve yolculuğun ürün toplama dönemine denk gelmesiydi.⁵⁶¹ Tüm bu bilgiler doğrultusunda Tebük seferine yönelik finansman girişiminin Müslümanların iktisadî hayatı üzerinde olumsuz neticelere sebebiyet verdiği söylenebilir. Bununla birlikte savaş ekonomisi bağlamında alınan bazı tedbirler veya harcamaların iktisadî hayata olumsuz yansımalarından bahsedilse de savaş süreçleri ekseriyetle Müslümanların lehine sonuçlanmıştır.

Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisine yönelik bahsi geçen bu meselelerin tamamını savaşların finansmanı, savaş gelirleri ve savaş gelirlerinin iktisadî hayat üzerindeki etkileri şeklinde özetlemek mümkündür. Ancak bunlara geçmeden önce savaş ve ganimet bağlamında harplerin iktisadî sebeplerini ortaya koymak gerekmektedir.

⁵⁵⁴ Mustafa Safa, *Hz. Peygamber döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 196.

⁵⁵⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/368.

⁵⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1023.

⁵⁵⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/7.

⁵⁵⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1056.

⁵⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1015; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/268; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/664.

⁵⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/991.

⁵⁶¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cevâmîü's-sîreti'n-nebeviyye*, thk. İhsân Abbâs (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1900), 249.

Hz. Peygamber döneminde meydana gelen savaşlar başta dinî olmak üzere siyasî, askerî ve iktisadî amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bunların içerisinde İslâm'a davet, putların imhası, stratejik amaçlar, Kureyş kervanlarını takip, ticaret yollarını kontrol etme, anlaşmaların ihlali, misilleme ve meşru müdafaa gibi çok sayıda sebep vardır.⁵⁶²

Savaşların sebeplerine dair birçok etkenden bahsedebilmekle birlikte hepsinde esas amaç mevcut siyasî pozisyonunu korumak veya büyütmektir. Bu hususa işaret eden Clausewitz, savaşlarda asıl amacın politik olduğunu ve bu amacın hem ulaşılmak istenen hedefler hem de harcanması gereken çabalar için ölçü olduğunu söylemiştir.⁵⁶³ Hz. Peygamber dönemi savaşlarının politik amacının da tevhit inancını yeryüzüne hâkim kılmak anlamına gelen i'lâ-yi kelimetullahtır.⁵⁶⁴ Muhammed Hamidullah'ın işaret ettiği üzere her milletin bir ülküsü vardır. Müslümanların ülküsü de İslâm dinini yeryüzüne yaymaktır.⁵⁶⁵ Bu amacı gerçekleştirmeye yönelik en önemli vasıta ise savaşlardır. Diğer bütün sebepler bu ana amacı gerçekleştirmeye yönelik alt başlıklardan ibarettir. Buna rağmen bazı kimseler Müslümanların savaşlarını iktisadî gerekçeler temelinde okumayı tercih etmişlerdir.

Müslümanların savaşını doğrudan iktisadî gerekçelerle ilişkilendirenler ekseriyetle Batılı araştırmacılarıdır. Müslümanların savaş motivasyonlarının temelinde ganimet beklentisi olduğunu savunarak Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında gerçekleştirilen fetihleri açıklamak için ekonomik gerekçeler öne sürmüşlerdir. Onlara göre İslâm'ın ortaya çıkması ve neticesinde İran, Suriye, Kuzey Afrika'ya yayılmasının arka planında Arabistan'ın giderek çoraklaşmasından kaynaklı açlık sıkıntısı vardır. Bu durumun Arapları fetih yoluna sürüklediğini iddia etmişlerdir. Watt ise bahsi geçen dönemlerde iklim şartlarında mühim bir kötüye gidiş olmadığını belirterek karşı fikir beyan etmiştir.⁵⁶⁶ Bununla birlikte Watt, Bedir Savaşı'ndan sonra oluşan ganimet beklentisinin çevredeki bedevî Arapları Medine'ye çektiğini öne sürmüştür.⁵⁶⁷

⁵⁶² Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 64, 68, 74, 75, 137, 177, 191, 311, 395; Acar, *İslam'da Savaş*, 216, 221, 223, 228, 239, 242), 243, 245.

⁵⁶³ Clausewitz, *Savaş*, 37.

⁵⁶⁴ Metin Yurdagür, "İ'lâ-yi kelimetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/62.

⁵⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, 211.

⁵⁶⁶ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER, 2016), 28.

⁵⁶⁷ W. Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*, ed. S. Erdem Türközü, 2. Basım., İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 147.

Bazı araştırmacılar ise özellikle Yahudilerle yapılan savaşların ana sebebinin iktisadî beklentiler olduğunu söylemiştir. Onlara göre Kaynukâ ganimetleri ile önemli bir maddi güç elde eden Müslümanlar sonraki süreçte gerçekleşecek büyük savaşlar için de önemli bir kaynak temin etmiştir.⁵⁶⁸ Bu iddiaları savunanlardan Wellhausen, Yahudiler ile yapılan savaşların sebebi hakkında Muhacirlerin yaşadığı iktisadî sıkıntılara çözüm bulma arayışlarına dikkat çekmiştir.⁵⁶⁹ Zira Ensarın misafirliğinde ticaret ve kervan saldırıları ile geçinmeye çalışan Muhacirlerin, Yahudilerden elde ettikleri mallarla arazi sahibi olduklarına ve güçlendiklerine işaret etmiştir.⁵⁷⁰ Bu iddiaya cevap veren Sâlih Munis ise bahsi geçen sorunun Yahudi mülkleri ile değil Bedir ganimetleri ile çözüme kavuştuğunu savunmuştur.⁵⁷¹

Gustave Grunebaum, Tor Andrae, Margoliouth gibi oryantalistlere göre de Beni Kaynukâ Yahudilerinin servetleri hedef alınmıştır. Amaç iktisadî sıkıntı yaşayan Muhacirlerin sorununu çözmektir.⁵⁷² Yine Margoliouth, bir diğer Yahudi kabilesi Benî Nadîr ile yapılan savaşın sebeplerinden birinin de Ensara bağımlı yaşayan Muhacirlerin sorununu çözmeye yönelik olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷³ Hz. Peygamber'in, silah yolu ile muzaffer olacağına inandığını ve Araplara fetih ile işgalin yolunu gösterdiğini iddia eden Andre Ribard da Yahudilerle yapılan savaşların temelinde iktisadî beklentiler olduğunu öne sürmüştür. Onların iktisadî hayattaki üstünlüklerinin Müslümanları kaygılandırđını, Medine'den sürgün edilmeleriyle Müslümanlar için ticari genişlemenin başladığını belirtmiştir.⁵⁷⁴

Müslümanların savaşlarını iktisadî beklentilerle ilişkilendirenler batılı araştırmacılarla sınırlı kalmamıştır. Benzer fikirler İşlâm toplumunda da dile getirilmiştir. Bunun bir örneği Serahsî'de geçmektedir. Bazı kimseler cizye uygulamasını eleştirmiş ve bunun mal karşılığında çirkin kabulü olarak değerlendirmiştir. Serahsî ise onları inançsızlıkla suçlamış ve gayri müslimlerden cizye almaktaki asıl amacın mal elde etmek olmadığını

⁵⁶⁸ Sâlih Munis Darâtke, *el-'Alakâtü'l-Arabiyyetü'l-Yahûdiyye* (Ammân: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992), 311.

⁵⁶⁹ Darâtke, *el-'Alakâtü'l-Arabiyyetü'l-Yahûdiyye*, 309.

⁵⁷⁰ Wellhausen, *Arap Devletleri Sukutu*, 8.

⁵⁷¹ Darâtke, *el-'Alakâtü'l-Arabiyyetü'l-Yahûdiyye*, 309.

⁵⁷² Muhammed b. Fâris el-Cemîl, *en-Nebî ve Yehûdü'l-Medîne* (Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İşlâmiyyeti, 2002), 145-146.

⁵⁷³ Cemîl, *en-Nebî ve Yehûdü'l-Medîne*, 181.

⁵⁷⁴ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 199-200.

aksine cizyenin en güzel üslupla dine davet etmek olduğunu söylemiştir. Cizye kabul edilerek harp terkedilmiş olur ve böyle bir kimseyle de savaşılmaz diyerek eleştirilere cevap vermiştir.⁵⁷⁵ Ayrıca cizye anlaşması yapılan kişinin dinin güzelliklerini gördükten sonra Müslüman olabileceğini aksi takdirde İslâm karşısında aşağılanacağını ve zelil durumuna delil olması için kendisinden cizye alınacağını belirtmiştir.⁵⁷⁶ Böylece savaşları ve cizye uygulamasını ganimet gibi iktisadî beklentiler ile ilişkilendiren Müslümanları eleştirmiştir.

Öncelikle savaş-ganimet ilişkisini doğru değerlendirmek gerekir. Ganimet, savaşın doğal bir sonucu olup bu şekilde mal elde etmek, zenginleşmek veya iktisadî sorunlarını çözmek de tarihi bir vakıadır. Savaşlar neticesinde Muhacirlerin yaşadığı iktisadî sorunların kısmen çözüme kavuşması da bundan ibarettir. Bu durum kaynaklarda açıkça belirtilmiştir. Başta Yahudi mülkleri olmak üzere diğer müşriklerle yapılan savaşlar neticesinde iktisadî gelişmeler kaydedilmiştir. Bu bahiste ilk önemli gelişme Bedir Savaşı'na tesadüf etmiştir. Bedir'e kadar iktisadî olarak sıkıntı yaşayan Müslümanların ekseriyeti yaya olarak savaşa iştirak etmişlerdir. Çıplak ve aç olarak tasvir edilen Müslüman muharipler, elde ettikleri gelirlerle bir veya iki deve sahibi olmuşlardır. Ayrıca başka eşyalar ve esirlerden aldıkları fidyelerle ailelerinin maişeti için gerekli olan nafakayı bir süreliğine de olsa temin edebilmişlerdir.⁵⁷⁷ Yine Benî Nadîr ile yapılan savaştan sonra elde edilen araziler Muhacirlere dağıtılmış ve iktisadî olarak önemli bir gelişme sağlandığı kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir.⁵⁷⁸ İbn Sa'd'ın aktardığına göre Muhacirler savaştan elde ettikleri hurma bahçeleri ile yaşadıkları iktisadî sorunu çözmeye yönelik önemli bir kaynak elde etmiş ve nispeten rahata kavuşmaya başlamışlardır.⁵⁷⁹ Ganimetin iktisadî hayata yönelik olumlu etkilerinin açıkça ifade edildiği bir diğer savaş ise Hayber'dir. Başta Muhacirler olmak üzere savaşa katılan bütün Müslümanlar elde edilen ganimetlerle rahata kavuşmuşlardır.⁵⁸⁰ Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe, Hayber'in fethi ile hurmaya doyduklarını söylemiştir. Aynı şekilde Abdullah

⁵⁷⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 10/77.

⁵⁷⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 10/78.

⁵⁷⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/26; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/83.

⁵⁷⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/379; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 30.

⁵⁷⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/300; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/192; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/73.

⁵⁸⁰ Halebî, *es-Sîre*, 2/366.

b. Ömer de Hayber fethine kadar doymadıklarını ifade etmiştir.⁵⁸¹ Yine Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayete göre Müslümanların iktisadî olarak zorluk çektiği ve Hayber ganimetleri ile gelişme kaydedildiği belirtilmiştir.⁵⁸²

Hülasa, savaşlardan sonra ganimet elde etmek ve bunun iktisadî hayat üzerindeki olumlu etkileri olağan bir durumdur. Bu yüzden ganimetlerle iktisadî sorunların çözülmeye başlandığı şeklindeki yorumlar isabetli görünmektedir ancak sırf ganimet amacıyla savaş yapıldığı söylemi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Tarihi kayıtlarda birçok rivayette açıkça belirtildiği üzere Hz. Peygamber sadece ganimet beklentisi ile hareket edilip savaşlara katılım isteğini reddetmiştir. Buna dair ilk örnek Bedir Savaşı hakkındadır. Savaş öncesi henüz Müslüman olmamış Hazrec kabilesine mensup Hubeyb b. Yesaf ile Kays b. Muharris ganimet için savaşa katılmak istediklerinde sadece Müslümanların katılabileceği söylenerek izin verilmemiştir. Bunun üzerine Kays kabul etmeyerek Medine'ye geri dönerken, Hubeyb ise Müslüman olmayı seçmiş ve savaşa katılabilemiştir.⁵⁸³ Yine bazı grupların Müslüman muharıpleri ganimet elde etmek isteyen yağmacılar olarak tasvir ettikleri ve buna karşılık Hz. Peygamber'in tepki gösterdiği nakledilmiştir. Tâif kuşatmasında Benî Sakîf, Müslümanlara “Koyun çobanları, Muhammed'in çapulcuları, uşakları!” diye hakaret etmiştir.⁵⁸⁴ Hayber'de ise Yahudiler “Muhammed mallarımız için savaşıyor.” diyerek ganimet vurgusu yapmışlardır. Onların söylemlerine karşılık Hz. Peygamber ise “Lâ ilâhe illallah deyin, malınızı ve kanınızı korumuş olursunuz.”⁵⁸⁵ yanıtıyla ganimet söylemini kesinlikle reddetmiştir. Aynı şekilde yağma kültürü ile ganimet elde edilmesini de tasvip etmediği için bu düşünce ile yapılan saldırıları onaylamamıştır. Rivayet edildiğine göre Muğîre b. Şu'be Müslüman olmadan önce Benî Mâlik'e mensup yol arkadaşlarından 13 kişiyi öldürüp mallarını gasp etmiştir. Bu mallarla Müslümanlara katılmış ve elde ettiği ganimetin humusunu Hz. Peygamber'e teslim etmek istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber Muğîre'nin davranışının ihanet olduğunu, vermek istediği malı ganimete dâhil etmeyeceğini belirterek humusunu almayı

⁵⁸¹ Buhârî, “Meğâzî”, 38.

⁵⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/352.

⁵⁸³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/47; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/496.

⁵⁸⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/929; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/385.

⁵⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/653; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 13/333.

kabul etmemiştir.⁵⁸⁶ Son olarak Hayber Savaşı ile ilgili rivayetlerde buna dair bilgi nakledilmiştir. Zorlu bir sefer olan Hudeybiye'ye katılmayanlar "Hayber yiyecek, yağ ve mallar bakımından Hicâz'ın en bereketli kenti!" diyerek ganimet elde etmek için katılmak istemişlerdir. Hz. Peygamber ise sadece cihâd niyetiyle çıkacaklara izin vermiş, ganimet arzusu ile iştirak etmek isteyenleri ise geri çevirmiştir.⁵⁸⁷

Hz. Peygamber'in ganimet söylemine karşı göstermiş olduğu tavır, savaşları sebeplendirme noktasında bir ölçü kabul edilmelidir. Gerek peygamber olması gerekse de toplumu temsil etmesi hasebiyle savaşları değerlendirirken referans noktası bizzat Hz. Peygamber'dir. Bununla birlikte toplum içerisinde bazı Müslümanların zaman zaman sırf ganimet düşüncesiyle hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Câhiliye döneminde yaptığı baskınlarla bilinen Süleym kabilesine mensup Haccâc b. İlât, bir baskına çıktığı esnada Hayber seferini haber alınca katılmak için geri dönmüş ve artık Müslüman olduğunu bildirerek savaşa katılım için Hz. Peygamber'den izin alabilmiştir.⁵⁸⁸ Mekke Fethi'nin akabinde İslâm Devleti'ne tâbi olan Kureyş Arapları, Huneyn Savaşı'na 2.000 kişi olarak katıldıklarında⁵⁸⁹ henüz eski dinlerini terk etmemişlerdi. Savaşmalarına rağmen bazılarının gerçek manada Müslümanları desteklemedikleri ve asıl amaçlarının ganimet olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁰ Yine bir rivayete göre kendisini münafık olarak tanımlayan ve Tâif Kuşatması'na katılan Uyeyne b. Hısn, amacının zekâsıyla bilinen Sakîf kadınlarından bir cariyeyi ganimet olarak elde etmek olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁵⁹¹ Müreysî Gazvesi'ne daha önceki savaşlara katılmayan çok sayıda münafık da yer almıştı, zira hedef yakındı ve ganimet elde etmek istemişlerdir.⁵⁹² Onların amacı dünyalık elde etmekten ibaret olup dinin muzafferiyetiyle ilgilenmemişlerdir.⁵⁹³ Bir başka örnek Tebük Seferi'ne dairdir. Bazı kimseler hedefin uzak olması ve dolayısıyla ganimet elde etme ihtimalinin güçlüğü sebebiyle sefere katılmak istememişlerdir.⁵⁹⁴ Bu davranışları

⁵⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/174; Taberî, *Târih*, 2/627.

⁵⁸⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/634; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/306; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/115; Halebî, *es-Sîre*, 3/4.

⁵⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/158.

⁵⁸⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/889; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/180.

⁵⁹⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/895.

⁵⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/178.

⁵⁹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/405; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/344.

⁵⁹³ İbrâhîm b. İbrâhîm el-Kuraybî, *Merviyâtü gazveti Benî Mustalik* (Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, ts.), 12.

⁵⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/271.

hakkında âyet nâzil olmuştur. “Eğer yakın bir dünya menfaati ve kolay bir yolculuk olsaydı mutlaka sana uyarlardı. Fakat yol meşakkatli ve onlara uzak geldi...”⁵⁹⁵ Bir diğer örnek de Uhud Savaşı hakkındadır. Bir rivayete göre Bedir’den geri kalan bazı sahâbiler sevap ve ganimet elde etmek için şehir dışında savaşmak istemişlerdir.⁵⁹⁶ Ayrıca Uhud Savaşı devam ederken muhriplerin ganimete odaklanmalarının sorun teşkil edeceğini düşünen Hz. Peygamber, okçuları uyarma gereği duymuştur. “Saflarınızda kalın ve bizi koruyun. Ganimet topladığımızı dahi görseniz bize katılmayın. Öldürüldüğümüzü görseniz bile bize yardım etmeyin.”⁵⁹⁷ Son olarak bazı kimseler, sırf zengin bir yer olduğu için Hayber Yahudileri üzerine yapılacak sefere katılmak istemiştir.⁵⁹⁸

Hz. Peygamber’in ve Müslümanların esas amacı i‘lâ-yi kelimetullah olsa da yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere tüm toplumun davranış biçimi bu şekilde değildi. Hz. Peygamber’in özellikle eleştirdiği husus ise sadece ganimet düşüncesi ile hareket edilmesiydi. Bunun dışında insanların esas amaçtan şaşmadan ganimet ihtimalini de düşünmeleri ve bunun için motive olmaları olağan bir durum kabul edilmekteydi. Nitekim savaşlardan elde edilecek muhtemel ganimetlerin insanlar için bir motivasyon kaynağı olabileceğini inkâr etmeyen Hz. Peygamber’in de zaman zaman ganimet söylemini teşvik amaçlı kullandığı rivayet edilmiştir. Tebük Seferi’ne katılması için Ced b. Kays ile konuştuğunda benü’l-esfârın kızlarının ganimet olarak ele geçirilme ihtimali üzerinden savaşa katılmaya teşvik etmeye çalışmıştır.⁵⁹⁹ Yine başka bir habere göre bu yönde savaçacaklara iyi dileklerde bulunup dua etmiştir. Amr b. el-Âs’ı komutan olarak gönderdiği Zatü’s-selâsil Savaşı öncesinde ona dua etmiş ve mal elde etmesini dilemiştir. Amr ise amacının sadece Allah rızası olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁰

Nihayetinde savaş ve ganimet meselesi için özetle şu yorum yapılabilir: Savaşlarda esas amaç Allah rızasıdır. Bu şekilde hareket etmek Müslüman muharip için daha faziletli bir davranış olmakla birlikte mal elde etmeyi düşünmek de gayet insani bir durum olduğu

⁵⁹⁵ et-Tevbe 9/42.

⁵⁹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/321.

⁵⁹⁷ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2/37; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 8/355.

⁵⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/634.

⁵⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/992; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/516.

⁶⁰⁰ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/54.

için Hz. Peygamber tarafından kınanmamıştır. Bunun haricinde sırf ganimet arzusu ile savaşlara katılmak isteyenler ise kesinlikle reddedilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLARIN FİNANSMANI VE GELİRLERİ

Savaş ekonomisinin en önemli özelliği savaşların finansmanı ile savaş gelirlerinin iktisadî hayat üzerindeki etkileridir. Bu süreçlerde birey ve devlet düzeyinde yapılan harcamalara karşılık elde edilen ganimetlerin durumu sürecin olumlu veya olumsuz sonuçlanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber dönemindeki savaşların ekonomi üzerindeki etkilerini anlamamız için öncelikle savaş giderleri ile ganimetlerin durumunu ortaya koymak gerekmektedir.

Bu bölümde Hz. Peygamber'in savaşları organize etmek için takip ettiği politikanın bir sonucu olarak gerekli muharip, binek, silah ve iâşe gibi temel unsurları nasıl tedarik ettiği ele alınacaktır. Akabinde savaş gelirlerinin süreç içerisinde bir geçim vasıtası haline gelme keyfiyeti ve elde edilen ganimetlerin durumu incelenecektir.

1. Savaşların Finansmanı

Savaş ekonomisinde en önemli husus finansman meselesidir. Medine merkezli İslâm Devleti'nin henüz kurumsallaşma aşamasında olduğu dönemde savaşları finanse etmek için takip edilen yöntem Arap savaş geleneğinin devamı niteliğindedir. Buna göre teçhizatların temininde bireysel sorumluluk esas olduğu için muhariplerin kendi silah, binek, nafaka ve azıklarını tedarik etmeleri gerekiyordu. Ancak savaş sürecinin uzaması ve devletin kurumsallaşmasıyla birlikte Hz. Peygamber, buna yönelik bir politika geliştirerek Müslümanları teçhizat edinmeye teşvik etmiştir. Bu girişimler bireysel düzeyde kalmamış, varlıklı Müslümanlar da savaşları finanse etmek için öncü rol oynamışlardır. Bunun yanı sıra bir devlet politikası olarak beytülmâl gelirleri zaman zaman savaşları finanse etmek için tasarruf edilmiştir. Harp teçhizatlarını temin etmeye yönelik bu politikalar, süreç içerisinde savaş ekonomisinin temel meselelerinden biri haline gelmiştir. Çünkü bu dönemde gerek bireysel servetlerden gerekse devlet hazinesinden kayda değer miktarlarda harcama yapılmıştır.

Savaşların finansmanı iki başlık altında tasnif edilmiştir. Öncelikle savaş maliyetinin başlıca kaynaklarına değinilecektir. Akabinde ise savaş maliyetinin unsurlarından bahsedilerek bunların nasıl tedarik edildikleri detaylarıyla ele alınacaktır.

1.1. Savaş Maliyetinin Kaynakları

Savaşların finanse edilmesinde birinci önemli husus, savaş maliyetinin kaynaklarıdır. Hz. Peygamber döneminde bu kaynaklar muhariplerin bireysel çabaları ve devletin girişimlerinden oluşmaktadır.

1.1.1. Muhariplerin Rolü

Savaşların finanse edilmesinde esas olan muhariplerin bireysel olarak teçhizatlarını temin etmeleri idi. Bu yüzden savaşa katılacak muharibin silah, binek, nafaka ve azığı temin edecek ekonomik yeterliliklere sahip olması gerekiyordu. Nitekim Tebuk Seferi için hazırlık yapılırken bu hususa değinilmiştir. “Zayıflar, hastalar ve maddi gücü yetmeyenler için sorumluluk yoktur.....”⁶⁰¹ Çünkü savaş için bazı aletler gerekmektedir⁶⁰² ve bunları temin edebilmek belli bir maddi güce sahip olmakla mümkündür.⁶⁰³ Bu yüzden mazeretsiz sefere katılmayanlar kınanırken, kaynaklarda “bekkâun” olarak zikredilen ve iktisadî durumları zayıf olan kimseler içinse herhangi bir sorumluluk olmadığı belirtilmiştir.⁶⁰⁴ Sonraki dönemlerde de cihâdın şartları ortaya konurken bazı âlimler tarafından bu husus göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre savaşa katılacak kişinin özellikleri arasında Müslüman olmak, buluğa girmek, akıllı olmak, hür olmak, erkek olmak, cihâda engel hallerden uzak olmak gibi birtakım fiziksel ve dinî şartların yanı sıra iktisadî yeterliliğe sahip olması da muharip olmanın bir diğer koşulu olarak belirtilmiştir.⁶⁰⁵

Muhariplerin rolü kendileriyle sınırlı kalmamış ve yaptıkları bağışlar, savaşların finanse edilmesinde önemli bir kaynak olmuştur. Nitekim varlıklı Müslümanlar âyet ve hadislerle sürekli biçimde Allah yolunda harcama yapmaya teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber “Kim Allah yolunda bir muharibin teçhizatını hazırlayıp donatırsa kendisi de savaşmış

⁶⁰¹ et-Tevbe 9/91.

⁶⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hizâm el-Fadlî, *Fethu'l-allâm fî dirâseti ehâdisi biluği'l-merâm* (San'a: Dârü'l-Âsime, 2019), 10/11.

⁶⁰³ İbn Kudâme, *Muğni*, 9/198.

⁶⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/189. Bunlar ihtiyaç sahibi fakir kimselerdi. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1071.

⁶⁰⁵ İbn Kudâme, *Muğni*, 9/197; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Cüzey, *Kavânînu'l-fikhiyye*, thk. Mâcid el-Hamevî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2013), 258. Ayrıca Şâfiî (ö. 204/820), savaşa katılmak için mal sahibi olmak gerektiğini, bu yüzden kölenin cihâda katılmakla mükellef olmadığını belirtmiştir. Bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 4/170.

demektir; kim savaşa giden bir kimsenin işlerini en güzel şekilde yerine getirir ve ona hayırlı bir halef olursa kendisi de savaşmış demektir.”⁶⁰⁶ sözleriyle, savaşan kimsenin silah ve teçhizatını temin eden, savaşla ilgili ihtiyaçlarını gideren ve geride bıraktığı ailesinin geçimini sağlayan kişinin cihâda katılmış gibi olacağını ifade ederek insanları maddi destek vermeye teşvik etmiştir.⁶⁰⁷ Yine bir başka hadiste insanların hangisi daha üstündür sorusuna Hz. Peygamber “Allah yolunda canıyla ve malıyla cihâd eden kimsedir.” yanıtını vermiştir.⁶⁰⁸ Bu teşvikler âyetlere de mevzubahis olmuştur. Bakara sûresinde geçen “*Allah yolunda infakta bulunun, ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın, iyilikte bulunun. Zira Allah iyilik yapanları sever.*”⁶⁰⁹ âyeti, insanlar arasında savaşlar için yapılan harcamaların terkedilmesi üzerine nâzil olmuştur.⁶¹⁰ Bilhassa Kazâ Umresi öncesi Medine çevresindeki Araplardan bazıları, azıklarının olmadığını ve yardımcı olacak kimsenin bulunmadığını söylemişlerdir.⁶¹¹ Bunun üzerine Hz. Peygamber hurma tanesi veya cihâda götüreceği bir okun demiriyle olsa da Allah yolunda tasaddukta bulunmaları için çağrıda bulunmuştur.⁶¹² Bu meseleye dair diğer bir örnek ise Hadîd sûresinde geçen “*...İçinizde fetihten önce infakta bulunup savaşanlar ile fetihten sonra infakta bulunup savaşanlar eşit değildir.*”⁶¹³ âyetine dairdir. Hudeybiye Gazvesi’nden önce veya Mekke’nin fethinden evvel inzal olduğuna dair farklı görüşler ileri sürülen bu âyette,⁶¹⁴ savaş için bağışta bulunan insanların durumuna işaret edilmiştir. Çünkü Mekke’nin fethinden evvel infaklara duyulan ihtiyaç oldukça fazla olsa da fetihten sonra insanlar kalabalıklar halinde İslâm’a girdiği için bahsi geçen ihtiyaçlar nisbî olarak azalmıştır. Dolayısıyla iki dönem arasında yapılan maddi yardımların aynı derecede sevaba nâil olmadığı vurgulanmıştır. Burada övülenler ise ilk Muhacirler ve Ensardır. Hz. Peygamber’in onlar hakkında “Sizden biriniz, Uhud dağı kadar altın infak etse onlardan

⁶⁰⁶ Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/261; Humeydî, *el-Müsned*, 2/63; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/270 Buhârî, “Cihâd ve Siyer” 38; Tirmizî, “Fedâilü’l-Cihâd”, 6.

⁶⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/51.

⁶⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/93; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 2.

⁶⁰⁹ el-Bakara 2/195.

⁶¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/583; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/331.

⁶¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/170; Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/732.

⁶¹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/732; Nisâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân*, 1/532. Söz konusu hadisin daha kısa bir versiyonu ise şöyle nakledilmiştir: “Bir okun demiriyle olsa da Allah yolunda infakta bulunun.” Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/420. Allah yolunda savaşanlara infakta bulunmanın faziletine dair başka rivayetler de nakledilmiştir. Bk. Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/183; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/215; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/320; Tirmizî, “Fedâilü’l-Cihâd”, 4.

⁶¹³ el-Hadîd 57/10.

⁶¹⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 5/259.

birinin harcadığı ne bir müde ne de yarısına erişmez!” dediği rivayet edilmiştir.⁶¹⁵ Bir diğer görüşe göre ise bu âyet, sahâbîlerden bir grubun büyük infakta bulunması, insanların da bu infakın eskilere nazaran çok daha fazla olduğunu ifade etmesi üzerine nâzil olmuştur. Son olarak bu âyetin Mekke’nin fethinden önce insanları infak etmeye yönelik teşvik etmek amacıyla nâzil olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ancak ilk görüşün daha meşhur olduğunu söyleyen İbn Atiyye, âyetin Hz. Ebû Bekir ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Onunla Hâlid b. Velîd arasında geçen diyaloga binaen Hz. Peygamber’in “Sizden biriniz Uhud dağı kadar altın infak etse, onlardan birinin harcadığı ne bir müde ne de yarısına erişmez!” dediği nakledilmiştir.⁶¹⁶

Savaşların finanse edilmesine yönelik teşvikler varlıklı Müslümanlardan karşılık bulmuş ve onların desteği savaşlar için temel kaynaklardan biri haline gelmiştir. Bu hususta öne çıkan bazı sahâbîler vardır. Bunlar Ensardan Sa’d b. Ubâde, Muhacirlerden ise Hz. Ebû Bekir, Osmân b. Affân, Ömer b. Hattâb, Abdurrahmân b. Avf ve Talha b. Ubeydullah gibi kimselerdir. Bu sahâbîlerin savaşlarda yaptığı infakların en önemlisi ise Tebük Seferi’ne tesadüf etmiştir. Kayıt defterine sığmayacak derecede⁶¹⁷ yaklaşık 30.000 kişilik orduyu finanse etmek için yüksek meblağlara ihtiyaç duyulmuştur. Varlıklı Müslümanların desteğiyle 10.000 at ile 12.000⁶¹⁸ veya 15.000 deveden oluşan bir ordu hazırlanmıştır.⁶¹⁹

Osmân b. Affân bir rivayete göre ordunun üçte birini donatmıştır. Hatta bu miktarın ordunun tamamının ihtiyacını karşılayacak düzeyde olduğu söylenmiştir. Vâkıdî’nin aktardığına göre infak ettiği mal 950 deve ve 50 at veya 1000 deve ile 70 attan oluşmuştur.⁶²⁰ Bu rakamlar haricinde infak ettiği binek sayısı hususunda 900 deve ile 100 at⁶²¹ veya teçhizatlarıyla birlikte 300 deve ve 100 at⁶²² gibi farklı rakamlar zikredilmiştir.

⁶¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/474. Ebû Dâvûd’un aktardığına göre Hz. Peygamber bu sözleri, sahâbîlere hakaret edenlere yönelik söylemiştir. Bk. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 11. Ebû Dâvûd’un naklettiği bu haberi şerh eden Hattâbî’ye (ö. 388/998) göre ise burada sahâbîlerin zorluk dönemlerinde savaşlar için yaptıkları infaklar kastedilmiştir. Bk. Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen*, 4/308.

⁶¹⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 5/259.

⁶¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/992.

⁶¹⁸ Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/368.

⁶¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1041.

⁶²⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/991.

⁶²¹ Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 5/435.

⁶²² Halebî, *es-Sîre*, 3/184.

Binek bağışı haricinde nakdî yardım yaptığı da kaydedilmiştir. Buna göre 200 devenin yanında 200 altın ukiyye⁶²³ veya 1000 dinâr nakdî bağış yapmıştır.⁶²⁴ Hz. Ebû Bekir 4.000 dirhem tutarındaki tüm parasını infak ederken Ömer b. Hattâb ise malının yarısı olan 4.000 dirhemi bağışlamıştır.⁶²⁵ Abdurrahmân b. Avf 200 gümüş ukiyye yardımında bulunmuştur.⁶²⁶ Büyük miktarda mal bağışlayanlardan bir diğeri de Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib'dir.⁶²⁷ Makrizî infak ettiği miktarın 90.000 olduğunu kaydetmekle birlikte dinâr veya dirhem cinsinden olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir.⁶²⁸ Medine kökenli Müslümanlardan Muhammed b. Mesleme, büyük miktarda mal bağışından bulunurken⁶²⁹ Âsım b. Adî ise 90⁶³⁰ veya 70 yük hurma bağışlamıştır.⁶³¹ Bu yardımların yanı sıra çok sayıda insan da destek vermiştir. Yâmîn b. Umeyr birkaç kişiye nevâdih devesi (su taşımada kullanılan deve) ve hurma verirken Abbâs b. Abdülmuttalib ise yaptığı maddi bağışın yanı sıra iki kişiye daha binek vermiştir. Aynı şekilde Osmân b. Affân üç kişiye daha binek yardımında bulunmuştur.⁶³² Ayrıca kadınlar deniz kabuğu, bilezik, halhal, küpe, yüzük ve ayak bileziklerini infak etmişlerdir.⁶³³

1.1.2. Devletin Rolü

Devlet gelirleri, savaşların finansmanında kullanılan önemli bir kaynaktır. Devlete ait mallarının tutulduğu yer olarak tarif edilen beytül-mâlin⁶³⁴ kuruluşu hakkında her ne kadar rivayetlerin ekseriyeti Hz. Ömer dönemine işaret etse de⁶³⁵ esas temelleri Hz. Peygamber

⁶²³ Kastallânî, *el-Mevâhibü 'l-ledüniyye*, 1/419.

⁶²⁴ Makrizî, *İmtâü 'l-esmâ*, 2/48; Şâmî, *Sübülü 'l-hüdâ*, 5/435.

⁶²⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991.

⁶²⁶ Diyarbekrî, *Târihu 'l-hamîs*, 2/123.

⁶²⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991.

⁶²⁸ Makrizî, *İmtâü 'l-esmâ*, 2/48.

⁶²⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991.

⁶³⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991; Mübârekpûrî, *Rahîku 'l-mahtûm*, 368.

⁶³¹ Muhammed el-Hudarî, *Nuru 'l-yakîn fî sîreti seyyidi 'l-mürselîn* (Dımaşk: Dârü 'l-Feyhâ, 1425/2004), 218.

⁶³² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/994.

⁶³³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991-992.

⁶³⁴ Ebü 'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen İbnü 'l-Mibred, *ed-Dürrü 'n-nakî fî şerhi elfâzi 'l-Hirakî*, thk. Rıdvân Muhtâr (Cidde: Dârü 'l-Mücteme', 1991), 3/563; Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/90; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tekmilâtü 'l-me'âcimü 'l-Arabîyye*, çev. Muhamed Selîm en-Nu'aymî-Cemâl el-Hayyât (İrâk: Vezâretü 's-Sekâfe ve 'l-İ'lâm, 1979), 8/295.

⁶³⁵ Abdülkerim Öner, *Dört Halife Dönemi 'nde Beytül-mâl* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 65.

döneminde atılmıştır. Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir döneminde de varlığı bilinen bu kurum, Hz. Ömer döneminde ise tedvîn ve hesaplamalarla⁶³⁶ daha sistematik bir yapı kazanmıştır.

Savaşlarda ele geçirilen ganimetler arasında devlet payı olarak alınan humus malları ile başka gelirler hususi yerlerde depolanmıştır. Bu mallar arasında koyun ve diğer yiyecek ürünleri ile giysi türündeki malzemeler ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak suretiyle tüketilirken, silahlar ve binekler ise hazinede tutulmuştur. Zira savaşlarda bireysel sorumluluk esas olmasına rağmen zamanla devletin büyümesi ve nüfus artışı beraberinde idarecilerin sorumluluğunu da artırmıştır. Her birey savaşa katılacak maddi imkânlarla sahip olmadığı için zaman zaman devleti temsilen Hz. Peygamber'e başvuranlar olmuştur. Böylece teçhizat imkânı olmayanlar devlet bütçesinden donatılmaya çalışılmıştır.⁶³⁷ Hz. Peygamber, Hayber seferinden önce savaşa katılmak için gerekli nafaka, azık ve elbiseye sahip olmadığını söyleyen Ebû Abs b. Cebr'e yardım etmiştir.⁶³⁸ Yine ismi zikredilmeyen sahâbîlerden biri savaşa katılmak için yardım istediğinde, Hz. Peygamber yanında bir şey olmadığı için onu başka birine yönlendirmiş ve bu sahâbî savaşa katılma imkânı elde etmiştir.⁶³⁹

Savaşlar için olağandışı bir durum olarak varlıklı kimselerden borç alınmıştır. Hz. Peygamber bunu devleti temsilen yapmış ve ödemeyi beytülmâl gelirlerinden gerçekleştirmiştir. Huneyn Savaşı için Abdullah b. Rebîâ'dan 40.000 dirhem ödünç almış ve "Borç olarak alınan paranın mükâfatı teşekkür etmek ve ödemektir." diyerek savaştan sonra ele geçirilen ganimetlerden ödeme yapmıştır. Safvân b. Ümeyye'den 50.000 dirhem, Huveytîb b. Abdüluzzâ'dan ise 40.000 dirhem almıştır. Toplamda 130.000 dirhem borçlanan Hz. Peygamber, bu parayı durumu iyi olmayan sahâbîlere vermiş ve kişi başına 50 dirhem civarında dağıtım yapmıştır.⁶⁴⁰ Ayrıca bu paranın bir kısmını Benî

⁶³⁶ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrût: Dâru'l-Erkam, 2000), 1/200.

⁶³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 830.

⁶³⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/635. Hz. Peygamber yardım olarak ona sünbûlanî bir elbise vermiştir. Ebû Abs ise elbiseyi sekiz dirheme sattıktan sonra azık olarak hurma için iki dirhem harcamış, ailesine iki dirhem bırakmış ve geriye kalan dört dirhemle de bürde satın almıştır. Sefer esnasında Ebû Abs'ı gören Hz. Peygamber, verdiği elbisenin akıbetini öğrenince tebessüm etmiştir. Bk. Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/117.

⁶³⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/175; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 17/226.

⁶⁴⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/863; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/99; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/285; Halebî, *es-Sîre*, 3/148.

Cezîme kabilesine göndermiştir.⁶⁴¹ Zira Hâlid b. Velîd komutasındaki seriyye, onların üzerine yürüdüğünde kabile mensupları Müslüman olduklarını bildirmelerine rağmen esir edilmiş ve Ensarla Muhacirlerin karşı çıkışlarına rağmen Benî Süleym kabilesine mensup olanlar, ellerindeki esirleri öldürmüşlerdir.⁶⁴² Bu nedenle borç olarak alınan paranın bir kısmı, diyetleri ödenmek üzere Hz. Ali vasıtasıyla Benî Cezîme'ye gönderilmiştir.⁶⁴³

Muharipleri finanse etmek için devletin kullandığı bir başka kaynak ise zekât gelirleriydi. Devlete ait zekât malları, savaş ihtimali dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Nitekim zekât verilecekler arasında “fi sebilillah” ifadesinin kapsamına Allah yolunda savaşanlar da dâhil edilmiştir. Düşmanlara karşı güçlü olmaları için zekâttan pay verilerek binek ve silah gibi teçhizatları satın almaları amaçlanmıştır. Ayrıca Mâlik b. Enes, Şafi ve Ebû Sevr (ö. 240/854) gibi âlimler zengin veya fakir olmalarına bakılmaksızın savaşçılara ait bu hükmün devam ettiğini dolayısıyla onlara zekât verileceğini savunurken, Ebû Hanîfe ve iki talebesi ise yalnız fakir muhariplere verilebileceğini öne sürmüşlerdir.⁶⁴⁴

Devletin rolüne dair savaş masrafları için halktan toplanan olağanüstü hâl vergilerinden de bahsedebiliriz. Hz. Peygamber döneminde buna dair uygulanan fiilî bir örnek olmasa da bazı bölgelerle yapılan anlaşmalarda bu hususa değinilmiştir. Bu meseleden bahseden Serahsî'ye göre devlet başkanı, orduyu hazırlamak için hazine imkânlarının yetersiz olduğu durumlarda böyle bir vergi koyma yetkisine sahiptir.⁶⁴⁵ Nitekim Muâviye b. Ebî Süfyân, hilafeti döneminde Kûfe halkından savaş için bu şekilde vergi almıştır.⁶⁴⁶

Devletler veya kurumsal olmayan büyük toplulukların savaş durumlarında ordunun giderlerini karşılamak için ahaliye vergi mükellefiyeti yüklemeleri eskiden beri gelenek olarak varlığını muhafaza etmiştir. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Hicâz'ın en gelişmiş şehri olan Mekke, savaşları finanse etmek için bu geleneği takip etmiştir. Hicretin 5.

⁶⁴¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/864.

⁶⁴² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/876.

⁶⁴³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/882; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/430; Taberî, *Târih*, 3/67.

⁶⁴⁴ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/482.

⁶⁴⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 10/20.

⁶⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/295; Serahsî, *Mebûsât*, 10/20. Savaşları finanse etmeye yönelik olağanüstü savaş vergisine dair ilginç bir örnek Abdullah b. Zübeyr hakkında nakledilmiştir. Emevîler döneminde, Şam merkezli Süfyânî hanedanından sonra Mervânîler iktidara gelince Abdullah b. Zübeyr onlara karşı gelerek halifeliğini ilan etmiştir. Akabinde orduyu finanse etmek amacıyla Medine'deki valisine gönderdiği emirle 2.000 kişiden vergi almasını istemiş, ancak mal gönderen olmayınca vergi iptal olmuş ve “yel vergisi” şeklinde karikatürize edilerek tarihi kayıtlara geçmiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/491.

yılıının Zilka'de ayında vuku bulan Hendek Savaşı öncesi hazırlık yapan Kureyş, büyük bir savaş olacağını hesap ederek öncelikle etraftaki Araplarla saflarında savaşmaları için anlaşmıştır. Ayrıca savaşı finanse edebilmek için erzak temin etme faaliyetleri kapsamında büyük mal toplamış ve bir ukiyyeden az olmamak şartıyla Mekkelilerden vergi almışlardır.⁶⁴⁷

Hz. Peygamber döneminde savaşları finanse etmek için Müslümanlardan alınan herhangi bir vergi söz konusu değildir. Bununla birlikte Nocrân ahalisiyle yapılan anlaşmada buna yönelik bir maddeden bahsedilmiştir. Yemen bölgesine düzenlenecek herhangi bir seferde orduya 30 zırh, 30 at ve 30 deve vermekle mükellef tutulmuşlardır. Bu teçhizatların savaşta zayı olması durumunda kendilerine tazmin edileceği garanti edilmiştir.⁶⁴⁸ Benzer bir duruma Vâil b. Hucr'a gönderilen mektupta da değinilmiştir. Buna göre kabile mensupları, Müslümanların askerî birliklerine yardım etmekle sorumlu kılınmıştır.⁶⁴⁹

Bahsi geçen bu vergilerin fiili olarak işlediğine dair bir bilgiye sahip olmasak da bu haberleri referans alarak savaşları finanse etmeye yönelik vergi toplamak için bazı girişimlerin olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. Savaş Maliyetinin Unsurları

Savaşların finanse edilmesinde ikinci önemli husus savaş maliyetinin unsurlarıdır. Hz. Peygamber dönemi savaşlarının nasıl finanse edildiğini ve burada izlenen politikayı anlamak için savaşların başlıca unsurları olan insan, silah, binek, iâşe ve nakliye meselelerinin irdelenmesi gerekmektedir. Ayrıca önceki başlıkta ele alınan savaş maliyetinin kaynaklarından muhariplerin ve devletin rollerinin boyutlarına burada da değineceğimiz için harplerin mali açıdan nasıl organize edildiği daha iyi anlaşılacaktır.

Savaş maliyetinin en önemli unsuru savaşabilecek muharip gücünü tesis etmektir. Bu meselenin incelenmesi sonraki bölümlerde Medine'de yaşanan bazı değişimlerin sebebini

⁶⁴⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/389; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/338.

⁶⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/249; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 71; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/389.

⁶⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/248; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab*, thk. İbrâhîm el-İbyârî (Beyrût: Dârü'l-Küttâbi'l-Lüblâniyyîn, 1980), 234.

anlamak için de elzemdir. Çünkü muharip ihtiyacını karşılamaya yönelik Müslümanların Medine'ye hicret etmeye davet edilmeleri, şehirdeki toplumsal yapının değişmesine sebep olmuştur. Savaş maliyetinin diğer unsurları ise silah, binek, iâşe ve nakliyedir. Zaman içerisinde bunların tedarik edilmesinde kaynakların nasıl çeşitlendiğini ve Müslümanların bu hususta yaşadıkları gelişimi görmek için tüm bunların detaylarıyla ele alınması gerekmektedir. Savaş sürecinin ilerlemesiyle İslâm Devleti'nin muharip gücü arttığı gibi kullanılan teçhizatlar ve bineklerde ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu yüzden her başlık altında öncelikle söz konusu unsurların özellikleri, çeşitleri, nasıl temin edildikleri ve son aşamada kaydedilen gelişmeler ele alınacaktır.

1.2.1. İnsan

Savaş ekonomisi bağlamında finansmanın en önemli unsuru savaşabilecek insan teminiydi. Bu yönde bir politika geliştirmek isteyen Hz. Peygamber başta Mekke müşrikleri olmak üzere Medine, Hayber, Teyma, Vadi'l-Kurâ, Fedek Yahudileri, muhtelif Arap kabileleri ve Rûmlara yönelik çok sayıda sefer düzenlerken birinci önceliği muharip tedariki olmuştur. Çünkü Medine'de yeterli insan kaynağı henüz mevcut değildi.⁶⁵⁰ Dolayısıyla nüfusun artırılmasına ve güçlü bir topluluk oluşturulmasına ihtiyaç olduğu için Hz. Peygamber insanları İslâm'a davet ederken Medine'ye hicret etmelerini de istemiş ve komutanlarına şu şekilde talimat vermiştir: “Müşrik olan düşmanlarınızla karşılaştığınız zaman onları üç şeyden birine davet et! Bunlardan hangisine cevap verirlerse kabul et ve onlardan elini çek. Eğer İslâm'a girerlerse Muhacirlerin yurduna hicret etmeye davet et. Kabul ettikleri takdirde Muhacirlerin sahip oldukları tüm haklara mâlik olacaklarını ve Muhacirlerin yükümlü oldukları tüm sorumluluklardan mükellef tutulacaklarını bildir. Ancak yurtlarında kalmayı tercih etmeleri durumundaysa Müslümanların bedevîleri statüsünde kalacaklarını haber ver. Allah'ın hükümleri onlar hakkında cari olacak fakat cihâda çıkmadıkları takdirde fey ve ganimetten bir şey alamayacaklardır.”⁶⁵¹ Muhacirlerin sorumluluklarından ve yükümlülüklerinden kastedilen ise savaflara katılmalarıydı. Bu hususa işaret eden Serahsî, Medine'nin ilk dönemlerinde hicretten kastın savaş olduğunu ve bu yüzden Müslüman olan bedevîlerin Muhacir kabul

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/38.

⁶⁵¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/757; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/222.

edilebilmesi için muhariplerin listelendiği divânü'l-ğuzâta kaydedilmeleri gerektiğini söylemiştir.⁶⁵² Mekke'nin fethinden sonra hicret hakkındaki soruyu Hz. Peygamber "Fetihten sonra hicret yoktur. Ancak cihâd vardır. O halde savaşa çağrıldınız zaman ona katılın." şeklinde yanıtlamıştır.⁶⁵³ Başka bir haberde de kâfirlere karşı savaşıldığı müddetçe hicretin devam edeceğini söylemiştir.⁶⁵⁴ Bu bilgiler ise hicretten kastın ne olduğunu açıkça izah etmektedir. Nitekim âlimlerin ekseriyetine göre de Medine döneminin ilk yıllarında hicret etmek farzdı. Ancak Mekke'nin fethiyle birlikte insanlar kalabalıklar halinde İslâm'a girmeye başlayınca hicret zorunluluğu kalkmış ve sadece cihâd farz kılınmıştır.⁶⁵⁵

Hicret Medine döneminin ilk yıllarında farz olmasına rağmen bireyler ve özellikle kabileler için Medine'ye yerleşmek her zaman mümkün değildi. Özellikle iktisadî hayatlarının temeli hayvancılığa dayanan bedevî kabilelerin hicret etmeleri başta ekonomik olmak üzere bazı potansiyel sorunlara sebebiyet verecek nitelikteydi. Bu durumdan şikâyet eden Eslem kabilesinden bir heyet Medine'ye gelip Müslüman olduklarında bazıları hicret ederken geriye kalanlar ise hayvanları ve geçimlikleri sebebiyle memleketlerinde kalmışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Siz her nerede olursanız Muhacirsiniz." demiş ve onlara bir de mektup yazmıştır. "Eslem kabilesi artık Allah'ın ve Resûlü'nin güvencesindedir. Onlar için Allah ve Resûlü'nün zimmeti vardır. Güç birdir, zafer de birdir. Bedevîler hadarîlerle aynı haklara sahiptirler. Nerede olurlarsa olsunlar Muhacirdirler."⁶⁵⁶ Buna dair bir diğer örnek Müzeyne kabilesi hakkındadır. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in huzuruna çıkıp Müslüman olan ve bağlılıklarını bildiren ilk kabile olarak kaydedilen Benî Müzeyne'den 400 kişilik heyet, Medine'ye yerleşmeyerek memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bedevî olan kabile için Hz. Peygamber: "Siz her nerede olursanız Muhacirsiniz. Mallarınızın yanına dönün." diyerek

⁶⁵² Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 94.

⁶⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/113; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/20; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/482.

⁶⁵⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 279; Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe İbn Zencüye, *el-Emvâl*, thk. Şâkir Zîb Feyyâd (Suudi Arabistan: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1986), 2/482; Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Biat", 18.

⁶⁵⁵ Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 94; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/201.

⁶⁵⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/782; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/231; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü vesâikü's-siyasiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve hilâfeti'r-reâşid* (Beyrût: Dârü'n-Nefâis, 1407/1986), 271.

Medine’de kalmalarını şart koşmamıştır.⁶⁵⁷ Nihayetinde bedevîler için Medine’ye yerleşmek iktisadî sorunlara yol açacağı için sadece savaşlara katılmaları gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte bir rivayete göre Hz. Peygamber bedevînin hicreti ile hadarînin hicretini ikiye ayırmıştır. Bedevînin hicreti savaşa çağrıldığı zaman icabet etmesiyle hadarînin hicreti ise imtihan açısından en meşşakatli ve sevaba nâil olma açısından da en üstünü kabul edilmiştir.⁶⁵⁸

Savaş için insan teminine yönelik politikanın sonucu olarak Medine’ye yerleşen Muhacirler savaşlarda öncü rol oynamış, özellikle ilk seriyyelere sadece onlar iştirak etmiştir. Hicretin 7. ayının başında Şam’dan Mekke’ye dönen 300 kişilik Kureys kervanına yönelik askerî harekâta, Hamza b. Abdulmuttalib komutasında 30 Muhacir katılmıştır.⁶⁵⁹ Bir rivayette Ensarın katıldığı söylene de başka rivayetlere göre ise Bedir Savaşı’na kadar düzenlenen askerî harekâtlara sadece Muhacirler iştirak etmiştir.⁶⁶⁰ Bunlar; Hamza b. Abdulmuttalib Seriyyesi, Ubeyde b. Hâris’in Râbiğ Seriyyesi, Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın Harrâr Seriyyesi, Ebvâ, Büvât ve Zü’l-Uşeyre gazveleridir.⁶⁶¹

Savaşlara yönelik insan temini hususunda Ensarın durumu ayrıca önem arz etmiştir. Hicretten önce Hz. Peygamber Mekke’de bir araya geldiği Ensarla farklı tarihlerde olmak üzere Akabe’de iki görüşme gerçekleştirmiştir. İlk görüşme “Birinci Akabe Biatı” veya içeriğinde savaştan bahsedilmediği için “Biatü’n-Nisâ” olarak ifade edilmiştir.⁶⁶² Savaş gibi politik meselelerden ziyade Allah’a ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zinadan uzak durmak, çocuklarını öldürmemek, iftiradan sakınmak⁶⁶³ gibi Müslüman olmanın temel hususlarından bahsedilmiştir. “İkinci Akabe Biatı” ise siyasî bir içeriğe sahip olup ana konusu savaş olduğu için kaynaklarda bu görüşmenin “Biatü’l-Harb” şeklinde tanımlandığı görülmektedir.⁶⁶⁴ Mekkeli Müslümanları yaşadıkları eziyetlerden ve

⁶⁵⁷ Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 6/411.

⁶⁵⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 279; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/399.

⁶⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/9.

⁶⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/10; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/260.

⁶⁶¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/9-13.

⁶⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/434; Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-nebeviyye ve ahhârü’l-hulefâ*, thk. Hâfız Seyyid Azîz Beg vd. (Beyrût: el-Kütübü’s-Sekâfiyye, 1417/1996), 1/106.

⁶⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/433.

⁶⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/454; Taberî, *Târih*, 2/368.

saldırılarından koruyacak bir niteliğe sahip olan bu görüşmede Medineliler,⁶⁶⁵ Hz. Peygamber ve arkadaşlarını koruyacaklarını taahhüt ederken atalarından miras aldıkları savaşçılık meziyetlerini vurgulamışlardır.⁶⁶⁶ Bununla birlikte anlaşma, Medine sınırlarında geçerliği olduğu için⁶⁶⁷ şehir dışında yapılacak bir savaşa katılmalarının zorunlu olmadığı anlaşılmaktadır.

Muhtemeldir ki Mekkelilerle doğrudan karşı karşıya gelmek istemeyen Medineliler, anlaşmada belirtildiği üzere hicretin ilk yıllarında şehir dışında meydana gelen küçük çaplı askerî harekâtlara katılmamışlardır. Bir başka gerekçe ise Ensarın iktisadî durumudur. Bu hususa işaret eden ve Ensarın iktisadî hayatının temelini tarıma dayandığını ifade eden Zengin, onların savaşa katılmaları durumunda ekonomilerinin olumsuz etkileneceğini ve bundan dolayı Medine’de atıl durumda olan Muhacirlerin tercih edilmesinin daha uygun olduğunu belirtmektedir.⁶⁶⁸

Nihayetinde Ensar, Akabe görüşmelerinde belirtilen şartlardan ve işlerinden dolayı ilk savaşa katılmamıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda kervanlara yönelik askerî harekâtlara karşı Kureyş’in tepkisiz kalmasının onları cesaretlendirdiği görülmektedir. Bu kapsamda Bedir’den önce Abdullah b. Cahş komutasında gerçekleştirilen Batn-ı Nahle Seriyyesi’nde Kureyş’e ait kervanın ganimet olarak ele geçirilmesi önemlidir.⁶⁶⁹ Ayrıca Bedir Savaşı öncesinde 1.000 deveden oluşan ve neredeyse erkek-kadın herkesin yatırımının olduğu, 50 dinârlık yatırımların bile değersiz görüldüğü, farklı kabilelere ait sadece nakdî para olarak 18.000-19.000 miskal altın taşıyan kervana⁶⁷⁰ dair gelen haberlerin de önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Şam’dan dönen bu kervanın ele geçirilme ihtimali sadece Muhacirler için değil iktisadî durumu zayıf olan Ensar ve diğer Müslümanlar için de kayda değer bir gelişmedir. Neticede Ensar, Bedir Savaşı’yla ilk kez askerî bir harekâta katılmıştır.

⁶⁶⁵ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce, 2. Basım, İstanbul: Kitabevi, 2015, 204.

⁶⁶⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/442; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/36.

⁶⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615; Taberî, *Târih*, 2/435.

⁶⁶⁸ Fethullah Zengin, *İslâm Tarihinde Ensar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 81.

⁶⁶⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/13-15.

⁶⁷⁰ Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/27-28.

Ensarin askerî harekâtlara katılmaya başlaması, muharip ihtiyacını karşılamaya yönelik önemli bir gelişmedir. Zira onların nüfusu Muhacirlere göre çok daha fazlaydı. Ayrıca yakın geçmişte aralarında geçen uzun harpler, onlara büyük maharet kazandırmış⁶⁷¹ ve kendilerini “Savaşta sabırlı ve düşmanla karşılaştıklarında sözlerine sadık kimseler.” olarak tanımlamışlardır.⁶⁷² Ensarin katıldığı ilk savaş Bedir’dir.⁶⁷³ Bununla birlikte savaş öncesi, Ensarin Akabe biatlarından kaynaklı olarak düşüncelerinden emin olmayan Hz. Peygamber “Ey insanlar bana yol gösterin!”⁶⁷⁴ sözleriyle durumlarını öğrenmek istemiş ve olumlu yanıt almıştır. Bedir Savaşı’na katılan Ensar artık harplerde belirleyici rol oynamaya başlamış, özellikle Uhud ile Huneyn savaşlarında ordunun dağıldığı savaş anında meydanı terk etmeyerek direnç noktası olmuştur. Uhud Savaşı’nda insanlar dağlara kaçmaya başladığında⁶⁷⁵ Hz. Peygamber’in etrafında kalan ve sebat eden az sayıdaki insan arasında Ensar dikkat çekmiştir. Sebat edenler arasında Muhacirlerden Hz. Ebû Bekir, Abdurrahmân b. Avf, Ali b. Ebî Tâlib, Sa’d b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Ubeyde b. Cerrâh ve Zübeyr b. Avvâm; Ensardan ise Hubâb b. Münzir, Hâris b. Sümme, Sehl b. Huneyf, Ebû Dücâne, Asım b. Sâbit, Üseyd b. Hudayr ve Sa’d b. Muâz’ın adı zikredilmiştir.⁶⁷⁶ Ayrıca Ensardan Umâre b. Ziyâd’ın da Hz. Peygamber’i can siparene bir şekilde savunurken aldığı on dört yara ile hayatını kaybettiği nakledilmiştir.⁶⁷⁷ Keza onu savunan bir diğer Ensarî Ebû Talha da Uhud Savaşı’na heybesinde 50 okla katılmış ve Hz. Peygamber’in önüne geçip onu müdafaa etmiştir.⁶⁷⁸ En önemlisi de savaş sonunda şehit olan 70 Müslümandan dördünün Muhacir, geriye kalanların ise Ensar olmasıdır.⁶⁷⁹ Ensarin önemli rol oynadığı bir diğer savaş Huneyn’dir. Savaşın başlarında yaşanan hezimetle Benî Süleym ve Mekkeliler kaçtığında Ensarin temsilcileri Sa’d b. Ubâde ile Üseyd b. Hudayr, Hazrec ve Evs kabilerine yaptıkları çağrıyla onları tekrar toplamış ve bu vesileyle Müslümanlar üstün gelmiştir.⁶⁸⁰ Bunun

⁶⁷¹ Ahmed Accâc Keremî, *el-İdâre fî asri’r-Resûl* (Kâhire: Dârü’s-Selâm, 1427/2006), 55.

⁶⁷² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/289; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/26.

⁶⁷³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/10; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/260.

⁶⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615; Taberî, *Târih*, 2/435; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/100.

⁶⁷⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/237; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/146.

⁶⁷⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/240; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 55/267; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, 10/432-433.

⁶⁷⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/241; İbn Sa’d, *Tabakât*, 4/238; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 2/335.

⁶⁷⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/243; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 19/410; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/150.

⁶⁷⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/15; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/774; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/500; Kurtubî, *el-Câmi’*, 4/186.

⁶⁸⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/904; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 5/331.

yanı sıra Huney Savaşı'nın zor anında sebat edenlerin 100 muharipten oluştuğu, bunlardan 67 kişinin Ensardan olduğu belirtilmiştir.⁶⁸¹

Savaşların asıl unsuru Ensar ve Muhacirin yetişkin erkekleri olmakla birlikte zaman zaman kadın, çocuk ve kölelerin de orduda yer aldığı kaynaklarda belirtilmiştir. Gerekli fiziki yeterliliğe ve dirence sahip olmadıkları için cihâdın farz kılınmadığı kadınlar,⁶⁸² Hz. Peygamber dönemi savaşlarında geri hizmette yardımcı olmak için yer almışlardır. Yaralıları tedavi etmek,⁶⁸³ yiyecek taşımak, yaralılara su vermek,⁶⁸⁴ su tulumlarını dikmek, hastalara bakmak, yüklere nezaret etmek,⁶⁸⁵ cephe gerisinde yün eğirip elbise dikmek, ok hazırlamak, yemek yapmak,⁶⁸⁶ yaralıları ve ölenleri taşımak⁶⁸⁷ gibi geri hizmet kapsamındaki görevleri yerine getirmişlerdir.⁶⁸⁸ Özellikle yaralılarla ilgilenecek kimselere ihtiyaç vardı. Uhud Savaşı'na katılan on dört kadından biri olan Nüseybe bt. Ka'b⁶⁸⁹ yaralıları tedavi etmek için hazırladığı yara bezlerini çantasına koymuş ve bunları kullanmıştır.⁶⁹⁰ 20 kadının iştirak ettiği Hayber Savaşı'nda⁶⁹¹ yer alanlardan biri olan Ümmü Sinân ise evden getirdiği bazı ilaçları yaralıları tedavide kullanmıştır.⁶⁹² Kuaybe bt. Sa'd bt. Utbe mescitte kurulan bir çadırda, yaralıları tedavi etmiş ayrıca kayıp ve kimsesizlerle ilgilenmiştir. Hendek Savaşı'nda yaralanan Sa'd b. Muâz da tedavi için bu çadıra gönderilmiştir.⁶⁹³ Kuaybe'nin Hayber'e de katıldığı ve bir muharip gibi hisse verildiği de nakledilmiştir.⁶⁹⁴ İstisnâî bir durum olarak Müslüman kadınlardan Ümmü

⁶⁸¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/901. Ensarın savaşlardaki rolleri hakkında ayrıca bk. Fethullah Zengin, "Hz. Peygamber (sav)'in Devletleşme Çalışmalarına Ensar'ın Askeri Katkısı: Seriyeler", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 175-197.

⁶⁸² Serahsî, *Mebûrât*, 10/45.

⁶⁸³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/685.

⁶⁸⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/248-249.

⁶⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/687.

⁶⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/78.

⁶⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/80.

⁶⁸⁸ Kadınların savaşlardaki rollerine dair bk. Merve Aktaş, *Hz. Peygamber'in Savaşlarında Kadın* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021).

⁶⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/249-250; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/153.

⁶⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/227.

⁶⁹¹ Bahsi geçen diğer Müslüman kadınlardan ismi kaydedilenler şunlardır: Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme, Safiyye bt. Abdülmuttalib, Ümmü Eymen, Resûlullahın mevlası ve Ebû Râfi'nin eşi Selma, Ümmü Menî, Kuaybe bt. Sa'd el-Eslemiyye, Ümmü Mutâ el-Eslemiyye, Ümmü Süleym bt. Milhân, Ümmü'd-Dahhâk bt. Mes'ûd el-Hârisiyye, Hind bt. Amr b. Hârâm, Ümmü'l-Alâ el-Ensâriyye, Ümmü Âmir el-Eşheliyye, Ümmü Atiyye el-Ensariyye ve Ümmü Selîm. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/685.

⁶⁹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/687.

⁶⁹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/510.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 6/252; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/297.

Umâre Nüseybe bt. Ka‘b ise bizzat savaşmış ve Uhud’da 12 kılıç veya mızrak darbesi almıştır.⁶⁹⁵ Huneyn Savaşı’na da katılan Ümmü Umâre Müslümanların geriye düştüğü ve Hz. Peygamber’in etrafında az sayıda insanın kaldığı anda eline aldığı kılıçla bizzat çarpışmıştır.⁶⁹⁶

Savaşların diğer bir unsuru çocuklardır. Ancak onların savaşa katılım mükellefiyetleri yoktu. Zira bunun için baliğ olmak şart koşulmuştur. Çünkü henüz olgunlaşmamış bireylerin savaşacak dirence sahip olmadıkları düşünülmüştür.⁶⁹⁷ Burada belirleyici olan husus baliğ olmaktan ziyade bireyin silah kullanabilecek fiziki yeterliliğe sahip olmasıdır. Nitekim Abdullah b. Amr, İslâm öncesi Yahudilerle yaptıkları savaşta silah kullanabilenlerin katıldığını diğerlerinin ise geri çevrildiğini söylemiştir.⁶⁹⁸ Hz. Peygamber sefer öncesi kendisine arz edilenlerden yaşı küçük olan, ergenlik çağına girmemiş veya olgunlaşmamış kimseleri tespit ettiğinde geri çevirse de⁶⁹⁹ bazılarının katılmasına onay vermiştir. Bu bağlamda çocuk yaşta iyi ok atan Râfi b. Hadîc ile Râfi’yi güreşte yenen Semûre b. Cundüb Uhud Savaşı’na katılmışlardır.⁷⁰⁰ Dolayısıyla zaman zaman yetenekleri ve fiziki yeterlilikleri baz alınarak kimi çocuklar da harplerde yer almıştır. Savaşa katılmalarına müsaade edilmesinin bir başka sebebi ise silah kullanmaktan ziyade geri hizmette yardım etmeleriydi. Hz. Peygamber, Hayber Savaşı için sefer esnasında kendisine hizmet edecek birini isteyince Ebû Talha henüz çocuk olan Enes b. Mâlik’i göndermiştir.⁷⁰¹ Yine Hendek Savaşı’nda kazma işinde çalışacak bazı çocuklar arz edilince bir kısmını kabul ederken geri kalanlarını geri çevirmiştir. Ancak savaş ciddileşince baliğ olmayan çocuklar da kalelere gönderilmiştir.⁷⁰²

⁶⁹⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/268; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 10/383; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 5/198; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/162.

⁶⁹⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/903; İbn Sa‘d, *Tabakât*, 8/304.

⁶⁹⁷ Serahsî, *Mebsût*, 10/45.

⁶⁹⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/22-23.

⁶⁹⁹ Bedir Savaşı’na katılmak isteyen Abdullah b. Ömer, Üsâme b. Zeyd, Râfi b. Hâdic, Berâ b. Âzib, Üseyd b. Zühayr, Zeyd b. Erkam ve Zeyd b. Sâbit çocuk oldukları gerekçesiyle geri çevrilmişlerdir. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/21.

⁷⁰⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/216; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/136. Uhud Savaşı öncesinde geri çevrilenler Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Üsâme b. Zeyd, Nu‘mân b. Beşîr, Zeyd b. Erkam, Berâ b. Âzib, Üseyd b. Zühayr, Arâbe b. Evs ve Ebû Saîd el-Hudrî’dir.

⁷⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/68; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 74.

⁷⁰² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/453. Belâzurî’nin aktardığına göre ise Zeyd b. Sâbit, Ebû Saîd el-Hudrî, Berâ b. Âzib ile 15 yaşındaki Abdullah b. Ömer’in katılımına izin verilmiştir. Bk. Belâzurî, *Ensâbü’l-eshrâf*, 1/344.

Köle ve cariyeler de zaman zaman savaşlara dâhil edilmiştir. Bununla birlikte Arapların sosyal hayatında toplumsal hiyerarşinin en alt tabakasında yer alan köleler, muharip statüsünde kabul edilmemiştir. Çünkü savaş sadece canla değil aynı zamanda malla da gerçekleştirilen bir eylemdir. Köle ise canı başkasının mülkiyetinde olduğu için mal edinme hakkı olmadığı gibi savaşa ehil bireyler olarak da değerlendirilmemiştir.⁷⁰³ Dolayısıyla kölelerin sefere katılımı hür muharip statüsünde olmayıp tamamen efendilerine bağımlıydılar ve onların izni olmadan iştirak etmeleri mümkün olmamıştır.⁷⁰⁴ İlk savaşlarda Müslüman ordusunda kölelerin varlığı oldukça sınırlıydı. Bu duruma işaret eden İbn Hacer, Hendek Savaşı için hazırlıklar yapılırken hendekleri kazan kimselerin sadece Ensar ve Muhacirlerden olduğunu zira çalıştıracak kölelere sahip olmadıklarını ifade etmiştir.⁷⁰⁵ Buna rağmen az da olsa köleler savaşlara iştirak etmişlerdir. Bedir Savaşı'na Abdurrahmân b. Avf, Hatıb b. Ebî Beltea ve Sa'd b. Muâz'ın üç kölesi katılmıştır. Yine Hz. Peygamber'e ait bazı köleler de savaşlarda yer almışlardır. Bunlardan şukrân, Bedir⁷⁰⁶ ve Müreysi savaşlarında ganimet sorumlusu olarak görevlendirilmiştir.⁷⁰⁷ Hayber Savaşı'na katılan Kerkere ise⁷⁰⁸ bineğin bakımını yerine getirmiştir.⁷⁰⁹ Son olarak başka bir seferde Enceşe isimli kölenin develerle ilgilendiği belirtilmiştir.⁷¹⁰ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Müslüman ordusundaki köleler muharip statüsünde olmayıp sadece geri hizmette çalıştırılmışlardır. Cariyelerin savaşlardaki durumu da kölelerle benzer olup geri hizmette yardımcı olmuşlardır. Bununla birlikte kaynaklarda Hz. Peygamber döneminde seferlere cariyelerin iştirak ettiğine dair bilgilere pek rastlanmamaktadır. Bunun istisnası ise Hudeybiye Seferi hakkında aktarılan bir rivayettir. İsmi telaffuz edilmeyen Medineli bir Müslümanın sefere dâhil ettiği cariyesi ona hizmet etmiştir.⁷¹¹

Hz. Peygamber döneminde muharip temin etmek önemli bir meseleydi. Bunun finansmanı ise oldukça basit bir yöntemle dayanıyordu. Muhariplerin tamamı

⁷⁰³ Serahsi, *Mebisüt*, 10/70.

⁷⁰⁴ Serahsi, *Mebisüt*, 10/45.

⁷⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/394.

⁷⁰⁶ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/105.

⁷⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/46.

⁷⁰⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/187.

⁷⁰⁹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/681.

⁷¹⁰ Huzâi, *Tahrîcü'd-delâlat*, 410.

⁷¹¹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/588; İbn Hişâm, *es-Sire*, 2/311; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/113.

gönüllülerden müteşekkil olduğu için ganimet elde edildiği takdirde 5/1'lik humus çıkarıldıktan sonra geriye kalan 5/4'lük kısmının muhariplere dağıtılacağı Enfâl sûresinde açıkça belirtilmiştir.⁷¹² Dolayısıyla aldıkları ücret, ele geçirdikleri ganimetin miktarına bağlıdır.⁷¹³ Muhariplerin ganimetten aldıkları hisseleri haricinde bir de ücret karşılığı savaşa katılma şeklinde tanımlanan “cuâle” kavramından bahsetmek gerekir. Yaygın olarak “Savaşa katılmayan kimsenin yerine gönderdiği kişiye ödediği ücrettir.” şeklinde tanımlanmaktadır.⁷¹⁴ Başka bir tanıma göre ise sefere katılmayan kişilerin muhariplere verecekleri mali destektir. Bu mali desteğin amacı silah, binek ve diğer savaş aletlerini temin etmek olduğu için ev ihtiyaçları gibi başka yerlerde harcamak doğru değildir.⁷¹⁵ Bir diğer tanıma göre ise savaşa gitmeyen kimsenin kendi yerine cihâda katılacak birine ücret ödemesidir. Yani yerine parayla adam tutmasıdır ki doğrudan ücretli muharip demek mümkündür.⁷¹⁶ Ayrıca ücret karşılığı savaşan kişiye de câil denilmiştir.⁷¹⁷ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere askerî harekâtlara katılan ücretli muharip için iki durum vardır; geri hizmette çalışmak veya bizzat savaşmak.⁷¹⁸

Savaşlara ücret karşılığında katılmak ve dolayısıyla ücretli muharip meselesine dair mezhepler arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefilere göre cihâd için birini kiralamak caiz değildir.⁷¹⁹ Bu kapsamda Serahsî, bir muharibin cihâda yetecek miktarda malı varsa başkasına muhtaç olmadığını ve yapılan eylemin tam bir cihâd sayılabilmesi için kişinin kendi malıyla ve canıyla katılması gerektiğini öne sürmüştür. Başkasından mali destek alarak savaşa katılmanın ise ücret alarak çalışan kimsenin davranışını andıracağını ve böyle bir cihâdın Allah rızası için yapılmış olmayacağını söylemiştir.⁷²⁰ Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hanefiler ile aynı görüşte olup caiz olmadığını savunmuştur.

⁷¹² Enfâl, 8/41.

⁷¹³ Bunun haricinde muhariplere maaş ödendiğine dair bir görüş de vardır. Bk. Murat Akarsu, *Kabilelerden Devlete Medine Tecrübesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 157. Ancak bu dönemde henüz devlet hazinesinin böyle bir gücü olmadığı gibi savaşanlara birtakım yardımlar dışında maaş ödendiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

⁷¹⁴ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-hadîs*, 2/542; Mehmet Akif Aydın, “Cuâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁷¹⁵ Serahsî, *Mabsût*, 10/19.

⁷¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/124.

⁷¹⁷ Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002), 6/2486.

⁷¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/125.

⁷¹⁹ Serahsî, *Mabsût*, 10/19.

⁷²⁰ Serahsî, *Mabsût*, 10/75.

Şâfîî ise cihâdın kendisine farz olduğu kişi için herhangi bir ücret söz konusu olmadığını, katıldığı savaşta sadece hissesini alacağını belirtmiştir. Zira savaşmak için ordu saflarına katılan hür Müslüman için artık savaş farz-ı ayn olmuştur. Bu durumda ganimetteki payı dışında bir şey söz konusu olmadığı gibi⁷²¹ üzerine cihâdın farz olduğu böyle bir kimseyi ücretle tutmanın caiz olmadığını öne sürmüştür.⁷²² Bununla birlikte ordu komutanının böyle bir yetkisi olduğunu ve gerektiğinde ücret karşılığı muharip toplayabileceğini de eklemiştir.⁷²³ Ahmed b. Hanbel (ö. 242/855) ise gerek gördüğü takdirde devlet başkanının buna başvurabileceğini ve caiz olduğunu savunmuştur. Ancak bu kişilerin ganimet taksimine dâhil edilmeyip sadece üzerine anlaşılan ücreti alabileceklerini söylemiştir.⁷²⁴ Cuâle konusundaki düşüncesi sorulan Abdullah b. Ömer ise savaştan geri kalanların diğerlerine maddi destek verebileceklerini ancak kendi savaş görevlerini başkasına satmalarının söz konusu olmadığını savunmuş ve mekruh olarak değerlendirmiştir. Zira bu durumda kişinin kendi savaşını sattığını, ücret veya ödül verenin de savaştan kaçtığını belirtmiştir. Bu konuda en aykırı görüş öne süren âlimler ise Hasan Basrî (ö. 110/728) ile İbn Sîrîn (ö. 110/729) olmuştur. İkisi de ücretli muharibe cevaz verdikleri gibi bunlara ganimetten pay verilebileceğini de savunmuşlardır. Sevrî (ö. 161/778) ise hizmet için tutulan kimseye hisse verilmesini savaşması şartına bağlamıştır.⁷²⁵

Cuâle meselesinin âlimlerin gündemine girmesi muhtemelen geç dönemlerin konusudur. Sonraki dönemlerde savaşların yoğun olarak devam ettiği sefer durumlarında bazı kimseler ellerindeki bineği kiraya vererek veya ganimeti kendisine ait olmak üzere savaşa katılacak kişinin tüm masraflarını karşılayıp belli ücret karşılığında savaşa katılmasını sağlamak suretiyle, bunu bir tür kazanç yöntemi olarak kullanmışlardır. Nitekim bir savaşa katılmak için hazırlık yapan Atiyye b. Kays başkasından binek kiralamıştır. Ganimetler taksim edilirken at için 400 dinâr pay düşmüş ve bunun yarısını atın sahibine vermiştir.⁷²⁶ Ancak benzer uygulamalar Hz. Peygamber döneminde de vuku bulmuştur. Tebük Seferi'ne katılmak isteyen Vâsile b. Eska el-Leysî Kaynukâ çarşısında:

⁷²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/125.

⁷²² İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/303.

⁷²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/124.

⁷²⁴ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/303.

⁷²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/124-125.

⁷²⁶ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 120.

“Ganimetten alacağım hisse ona ait olmak üzere kim beni bindirecek!” diye çağrıda bulunması üzerine Ka‘b b. Ucre tüm ihtiyaçlarını karşılamak şartıyla onunla anlaşma yapmış ve birlikte sefere çıkmışlardır. Sefer esnasında Hâlid komutasındaki birliğe katılan Vâsile, altı genç deve elde etmiş ve Ka‘b b. Ucre’ye teslim etmek istemiş, ancak Ka‘b amacının mal olmadığını söyleyerek geri çevirmiştir.⁷²⁷ Yine Hz. Peygamber döneminde doğrudan savaşmak için olmasa da geri hizmette çalışmak üzere bazıları seferlere katılmıştır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber, ganimetleri dağıtırken gelen bir kişiye hisse vermemiş ve kendisinin kiralık olduğunu söyledikten sonra “Senin dünya ve ahirette nasibin ancak iki dinâr!” diyerek onu geri çevirmiştir.⁷²⁸ Muhtemelen burada bahsedilen kişi Ya‘lâ b. Ümeyye’nin kiraladığı kişidir. Zira başka bir rivayette, yaşlı olan Ya‘lâ b. Ümeyye’nin Tebük Seferi’nde kendisine yardımcı olacak bir hizmetçi aradığından bahsedilmiştir. Ganimetten elde edeceği pay ile hem onun ücretini hem de kendi ihtiyaçlarını karşılamayı planlamıştır. Bunun üzerine bahsi geçen şahıs bu işi yapabileceğini ancak ücretin ganimetin durumuna bağlı olmaksızın kesinleştirilmesini istemiş, zira ganimetin ele geçirilmesinin garanti olmadığını söylemiştir. Ya‘lâ teklifi kabul etmiş ve üç dinâr karşılığında anlaşmışlardır.⁷²⁹ Başka bir yerde bu kişinin askerlerden biriyle kavga ettiğinden de bahsedilmiştir.⁷³⁰ Bir diğer örnek ise Seleme hakkındadır. Bir savaşta Talha’nın kendisini ücretli tuttuğunu ve atın bakımı ile ilgilendiğini söylemiştir. Bu savaşta Seleme’nin de ganimetten pay aldığı belirtilmiştir.⁷³¹ Kaynaklardan elde ettiğimiz son örnek ise Müreysî Savaşı’na katılan Cehcâ b. Saîd el-Gıfârî hakkındadır. Seferde Hz. Ömer’e hizmet eden Cehcâ, su taşıma,⁷³² atın bakımı vs. işlerle ilgilenmiş ve bunu ücret karşılığı yapmıştır.⁷³³ Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde ücret karşılığı savaşlara katılım durumunun oldukça sınırlı kaldığı, Vâsile hariç diğerlerinin sadece geri hizmette çalıştıkları görülmektedir.

⁷²⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1029.

⁷²⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 10/75-76.

⁷²⁹ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 120; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/125.

⁷³⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1012; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 120.

⁷³¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/125.

⁷³² İbn Sa‘d, *Tabakât*, 5/108; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 1/574.

⁷³³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/418.

1.2.2. Silah

Savaş ekonomisi kapsamında finansmanın önemli unsurlardan biri silahlardır. Ekseriyetle kılıç, ok ve mızraktan oluşan silahların yanı sıra⁷³⁴ koruyucu teçhizatlar olarak zırh, kalkan ve tolga kullanılmış, kuşatma savaşlarında da mancınık, debbâbe vs. aletlerden istifade edilmiştir. Bunlar arasında muhariplerin ana silahı kılıçtır. Kalitelisinin çelik ve saf demirden üretildiği kılıçların kısa, tek veya çift uçlu şeklinde farklı türleri vardı. Ayrıca kılıç yapan ustaya el-kayn, cilalama işiyle ilgilenen kişiye ise es-sakîl denilmiştir.⁷³⁵

Kılıç üretimi yapılan yerler Hindistan, Süleymaniye, Şam, Horasan⁷³⁶ ve Yemen'di.⁷³⁷ Şam'da üretilen Rûm kılıcının yapım aşamasında demiri kesecek derecede su verilmekteydi. Bu yüzden oldukça sağlamdı. Yemen'de üretilen kılıçlar ise yumuşak şeyleri kesmede etkili olmalarına rağmen demir ve benzeri maddelere karşı kırılıyordu.⁷³⁸ Mute Savaşı'nda Hâlid b. Velîd'in elinde dokuz kılıç kırıldığı, son olarak Yemen yapımı bir kılıç kullandığı rivayet edilmiştir.⁷³⁹ Hind kılıcından da sıklıkla bahsedilmiştir. Temîm kabilesinden Munka b. Husayn bir şiirde Hind kılıcına şöyle değinmiştir: "Onun alnının üstündeki Hind kılıçları çaktıklarında / Delip geçen Tihâme şimşekleri gibidir."⁷⁴⁰ Hevâzin reisi Mâlik b. Avf, Sakîf kabilesine saldırmaya başladığı dönemde Hind kılıcından şöyle bahsetmiştir: "Harp kızışıp bölüğün dişleri sertleştiği zaman / Meşref ve Hind kılıcının darbesiyle."⁷⁴¹ Keza Endülüslerin ve Murâbitların şairlerinden Ebû Bekir Sayrafî, Taşfîn b. Ali'yi methettiği şiirinde zırhın kaygan yüzünü kesmek için Hind yapımı kılıcın etkili olduğunu söylemiştir.⁷⁴² Bunların yanı sıra Hicâz'da yaygın olmamakla birlikte kılıç üretimiyle iştigal eden köleler vardı. Hadramî ailesine ait Ayn-ı Temr kökenli iki köle Mekke'de kılıç yapımında çalışmışlardır.⁷⁴³

⁷³⁴ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/8.

⁷³⁵ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/94.

⁷³⁶ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/240. Kılıçların yapım malzemeleri ve çeşitleri hakkında bk. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, *Risâletü'l-Kindî fi ameli's-suyûf*, thk. Faysal Dabdûb (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1962).

⁷³⁷ Cevâd Alî, *Mufassal*, 10/94.

⁷³⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/240.

⁷³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/28; Taberî, *Târih*, 3/367.

⁷⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/173; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/263.

⁷⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/208.

⁷⁴² İbn Haldûn, *Târih*, 1/206-207.

⁷⁴³ Cevâd Alî, *Mufassal*, 12/18.

Müslümanların kılıçları oldukça basitti. Ebû Ümâme'den aktarıldığına göre Hz. Peygamber döneminde muhariplerin kılıçlarında ne altın ne de gümüş süsler vardı. Kılıçların süsü tabaklanmamış ham deri, kalay ve deriden ibaretti.⁷⁴⁴ Bununla birlikte Ömer b. Hattâb'ın Bedir Savaşı'nda kullandığı kılıcın alt kısmının gümüş olduğu bilgisi⁷⁴⁵ bazı farklılıklar olduğuna da işaret etmektedir.⁷⁴⁶

Kılıçtan sonra ikinci önemli silah ok olup, Araplar bedevî hayat şartlarının gereği olarak bu aleti kullanmakta ustalaşmışlardı. Çünkü ok hem savaşmak hem de avlanmak için istifade edilen bir aletti. Nitekim Corcî Zeydân'a göre Arapların Bizans'a üstün gelmelerinin sebeplerinden biri de okçuluktaki maharetleriydi.⁷⁴⁷ Ayrıca İslâm öncesi Arap kültüründe, iyi ok atmak kâmil insan hasletlerinden biri kabul edilmiş, yüksek isabetle hedefi tutturular herkes tarafından tanınmıştır.⁷⁴⁸ Ekseriyetle ağaç dalından veya tahtadan yapılan okların çeşitleri vardı.⁷⁴⁹ Bilhassa yaya ve süvarilerin okları farklıydı. Seleme b. Ekva, Hudeybiye'de kendisine iki ok verildiğini, birinin yaya diğerinin süvari oku olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁰ Ok üretiminde öne çıkan yer ise Yesrib'di. Burada silah üretimiyle uğraşan Yahudilerin, kaliteli oklar yaptıklarından bahsedilmiştir.⁷⁵¹

Ok atmak için kullanılan yaylar da önemli savaş aletleridir. Bunlar demirden, bakırdan⁷⁵² veya ağaçtan yapılırdı. Ağaçtan üretilenlerin Neb, Şevhat ve Şiryân gibi farklı çeşitleri vardı. Dağın tepesindeki bir ağaçtan yapılan yay Neb, dağın eteğinde bulunan bir ağaçtan yapılmış yay Şiryân ve dağın aşağı kısımlarındaki bir ağaçtan yapılmış yay ise Şevhat olarak isimlendirilmiştir.⁷⁵³ Hz. Peygamber'in sahip olduğu Revhâ, Sevâd, Zevrâ, Safrâ ve Ketûm isimli yayları Neb; Beydâ ise Şevhat yapımıydı.⁷⁵⁴

⁷⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/95.

⁷⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/150.

⁷⁴⁶ Savaşlarda kılıçların kaliteli olması önemli olmakla birlikte esas olan kullanan kişinin yeteneğiydi. Bu konuda oldukça mahir bir kimse olarak bahsedilen Benî Süleym kabilesinin reisi Dahhâk b. Süfyân el-Kilâbî aynı zamanda Hz. Peygamber'in muhafızıydı ve 100 süvariye bedel bir savaşçı olarak zikredilmiştir. Bk. Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 424.

⁷⁴⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/238-239.

⁷⁴⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/98.

⁷⁴⁹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/98.

⁷⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/211.

⁷⁵¹ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 55.

⁷⁵² Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/98.

⁷⁵³ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 425.

⁷⁵⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 423.

Okların önemli bir silah olmasına bağlı olarak ordudaki mahir okçular da kritik öneme sahipti. Nitekim muharip kuvvetlerin sahip oldukları iyi okçular zaman zaman ciddi sıkıntılara sebebiyet vermiştir. Uhud Savaşı'nda çok sayıda sahâbî ok darbelerine maruz kalmış, özellikle müşriklerden Mâlik b. Züheyr ve Hibbân b. Arika'nın gizlendikleri kayanın arkasından attıkları oklar birçok sahâbînin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.⁷⁵⁵ Yine Huneyn Savaşı'nda okçuluktaki maharetleriyle bilinen Hevâzin kabilesi Müslümanlara zor anlar yaşatmıştır.⁷⁵⁶ Aynı şekilde Tâif Kuşatması'nda Sakîf mensuplarının mızraklara benzeyen enli oklarının neredeyse hiçbiri boşa gitmemiş ve Müslümanlar kalkan kullansa da ok yağmurundan çok sayıda yaralanan olmuştur. Bunun üzerine ordunun yerleşim yeri geri çekilerek menzilden çıkmışlardır.⁷⁵⁷ Muhtemelen Hz. Peygamber bu gibi sebeplerden dolayı yetenekli okçuların savaşlardaki etkinliğini bildiği için Müslümanları şu sözlerle okçuluğa teşvik etmiştir: “Ok atmak, ata binmek ve eşyle vakit geçirmek dışındaki oyunlarla iştigal etmek müminler için batıldır.”⁷⁵⁸

Savaşlarda yaygın olarak kullanılan aletlerden bir diğeri mızraktır. Düşmana saptamak için kullanılan mızraklar sivri uçlara sahip olup uzunluk ve ağırlıklarına göre farklı çeşitleri vardı. Yapı malzemesinde demir ve başka şeyler kullanılmakla birlikte sağlam ağaç dallarından da yapılmıştır. Özellikle Zû Yezen'e nispet edilen Yezniyye mızrakları meşhurdu. Bunun haricinde Ka'debiyye, Şar'abiyye, Hatiyye, Redîniyye, Müncel, Semhurîyye gibi farklı çeşitleri vardı. Tüm bunlar Arap Yarımadası'nda üretilirken sadece Hatiyye mızraklarının Hecer'de bulunduğu ve buraya da Hind bölgesinden getirildiği belirtilmiştir.⁷⁵⁹ Mızrakların dipçiklerinde ise bakır gibi malzemeler kullanılmıştır.⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/241-242.

⁷⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/29.

⁷⁵⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/926; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/236.

⁷⁵⁸ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdü'l-Ferîd* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 1/159. Okçulukta öne çıkan ve savaşlarda yararlılık gösteren bazı sahâbîler zikredilmiştir. Bunlar Sa'd b. Ebî Vakkas, Sâib b. Osmân b. Maz'ûn, Mikdad b. Amr, Zeyd b. Hârîse, Hâtîb b. Ebî Beltea, Utbe b. Gazvân, Hırâş b. Simme, Kutbe b. Âmir, Bişr b. Berâ, Ebû Nâile Silkân b. Selâme, Ebû Talha, Âsım b. Sâbit ve Katâde b. Nu'mân'dır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/243; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 19/410; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa Türkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 15/20.

⁷⁵⁹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/96-97.

⁷⁶⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/215.

Okçuluk gibi mızrak kullanmak da maharet gerektiriyordu. Bu yüzden kâmil insanın özelliklerinden biri de mızraktaki yeteneğiydi. Bu tanıma uyduğu rivayet edilen Üseyd b. Hudayr okuma-yazma, ok atma ve mızrak kullanmada mahir biri olarak bilinmiştir.⁷⁶¹ Bununla birlikte mızrak kullanmada en yetenekli kimseler Habeşlilerdi. Sadece savaşlarda değil avlanmak ve eğlenmek için de mızraktan faydalanıyorlardı. Bir rivayete göre Habeşli bir grup Hz. Peygamber'in huzurunda mızraklarla dans gösterisi sergilemişlerdir.⁷⁶² İyi mızrak kullanan Habeşlilerin bu özelliği savaşlarda da ön plandaydı. Uhud Savaşı'nda uzaktan attığı mızrakla Hamza b. Abdülmuttalib'in ölümüne sebep olan Vahşî b. Harb, Habeş kökenliydi.⁷⁶³

Savaşlarda kılıç, ok ve mızrak haricinde bir de koruyucu teçhizatlar kullanılmıştır. Bunların en önemlisi olan zırh, savaşçının sırt ile göğüs bölgesini örten, kılıç ve mızrak darbelerine karşı koruyucu bir silahtı.⁷⁶⁴ Yapı malzemesinde demir, çelik ve ketenin kullanıldığı zırhlar genellikle Rûm ve Fars bölgelerinde üretiliyordu.⁷⁶⁵ Arap Yarımadası'nda ise Yemen karyelerinden Selukiyye⁷⁶⁶ ile Hicâz'da Yesrib Yahudileri zırh yapımıyla uğraşıyorlardı.⁷⁶⁷ Yine Mekke'de zırh tamiri yapan köleler vardı. Bedir Savaşı'na hazırlanan Utbe b. Rebîa ile Şeybe b. Rebîa'nın zırhlarını ve savaş aletlerini Addâs isimli köle tamir etmiştir.⁷⁶⁸ Demir, çelik ve keten haricinde bir de deve derisinden yapılan zırha benzeyen koruyucu giysiler vardı. Bunlar zırhların altına giyiliyordu.⁷⁶⁹

Ordunun sahip olduğu zırhlı sayısı, savaşın sonucuna da tesir eden önemli bir etkendi. Bedir Savaşı'na çıkan Mekke ordusundaki 100 süvarinin tamamı ile piyadelerin bir kısmı zırhlıydı.⁷⁷⁰ Benî Kaynukâ hakkında verilen bilgilerde savaşabilecek 700 yetişkin erkeğe

⁷⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/559.

⁷⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/93.

⁷⁶³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/662; İbn Abdülberr, *el-İstiâb*, 4/1564. Bazı devlet adamları, Habeşlilerin bu özelliklerinden hususi olarak istifade etmişlerdir. Hilafet iddiasıyla ortaya çıkan ve merkezi Şam'da bulunan Emevî yönetimine karşı çıkan Abdullah b. Zübeyr, Şam ordusu ile yapacağı savaş için Habeşistan'dan iyi mızrak kullanan savaşçılar getirtmiştir. Bu Habeşli savaşçılar, mızraklarıyla Şam ordusundan çok sayıda adam öldürmüşlerdir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/150.

⁷⁶⁴ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/102.

⁷⁶⁵ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/243.

⁷⁶⁶ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/103.

⁷⁶⁷ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 55.

⁷⁶⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/33. Bedir'de öldüğü rivayet edilen Addâs, Nînovâ kökenli Hristiyan bir köle olup aynı zamanda Taif'te Hz. Peygamber'e üzüm ikram eden kişidir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/421.

⁷⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/806; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/415.

⁷⁷⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/39.

sahip oldukları ve 300 kişinin de zırhlı olduğu vurgulanmıştır.⁷⁷¹ Yine Uhud Savaşı'na çıkan Kureyş ordusunda 700 zırhlı savaşçı olduğuna dair bilgi verilmiştir.⁷⁷² Ayrıca zırh sahibi olanlar genellikle süvarilerden müteşekkildi.⁷⁷³ Dolayısıyla zırhların değerli eşyalar oldukları ve bunları temin edenlerin diğerlerine göre iktisadî açıdan daha güçlü olduklarını söylemek mümkündür.

Bir diğer koruyucu silah kalkandır. Deri veya ahşap⁷⁷⁴ gibi farklı malzemelerden üretilmekle birlikte Müslümanların kullandığı kalkanlar genellikle deriden yapılmıştır. Mute Savaşı'na katılan bir Himyerli, kesilen deve derisini alıp güneşe sermiş, kenarlarına kazıklar çakmış, akabinde ise deri kuruyunca kılıç kabzası ile kalkan yapmıştır.⁷⁷⁵ Yine Hz. Ali'nin Bedir'de kullandığı kalkanının deriden üretildiği belirtilmiştir.⁷⁷⁶ Hz. Peygamber'in kullandığı üç kalkanından birinin farklı malzemedan yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira üzerinde koç kabartmasının olduğu ve bunu sildirdiği rivayet edilmiştir.⁷⁷⁷

Zırh ve kalkan haricinde miğfer gibi farklı koruyucu teçhizatlardan da bahsedilmiştir. Ancak bunların çok da kaliteli olmadıkları ve diğer teçhizatlara nazaran daha az oldukları söylenebilir. Uhud Savaşı'na başında miğferle katılan Hz. Peygamber'in⁷⁷⁸ miğferi kırılmıştır.⁷⁷⁹ Miğferler darbelere dayanıklı olmasalar da uzaktan atılan oklara karşı koruyucu özellikleri vardı. Huneyn Savaşı'nda üzerlerinde silah bulunmayan bazı genç sahâbîlerin miğferleri de olmadığı için saldırı esnasında geri çekilmişlerdir. Zira Hevâzin

⁷⁷¹ İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, 314; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/48; Taberî, *Târih*, 2/480; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/174; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/344.

⁷⁷² Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/203; Taberî, *Târih*, 2/505; Ebu'l-Hasen Alî b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmail es-Sâvî (Kâhîre: Dârü's-Sâvî, 1938), 211; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/42.

⁷⁷³ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1/243.

⁷⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/806; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/415.

⁷⁷⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/768; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/374; Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, thk. Şuayb el-Arnaût Başkanlığındaki Heyet (Bejrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1/128.

⁷⁷⁶ İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, 331; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/334; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/215.

⁷⁷⁷ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 431.

⁷⁷⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/219.

⁷⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/97. Uhud Savaşı'nda müşrik ordusundaki Ebû Sa'd b. Ebî Talha, başındaki miğfere rağmen boğazına ok isabet etmiştir. Zira miğferinin etekleri yoktu. Dolayısıyla miğfer koruyucu olmakla birlikte kaliteli bir teçhizat değildi. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/227.

ve Benî Nasr kabilelerinin okçuları neredeyse her attıklarını isabet ettirecek kadar maharetliydi.⁷⁸⁰

Saldırı ve koruyucu silahlar dışında bir de kuşatmada kullanılan teçhizatlar vardı. Bunlar mancınık, debbâbe ve arrâdeydi. Kuşatma silahı olarak kullanılan mancınık ahşaptan yapılmaktaydı.⁷⁸¹ Bu silahı kullanan ilk kişinin Ezd kabilesine mensup Hîre meliki Cezîme el-Ebraş olduğu rivayet edilmiştir. Başka görüşe göre ise ilk mancınık, Hz. İbrâhim'i ateşe atarken kullanılmıştır.⁷⁸² Debbâbe ise tahtadan üretilmesinin yanı sıra⁷⁸³ sığır veyahut deve derisinden de yapılan, küçük bir ev şeklinde olup kalelere tırmanmakta istifade edilen bir teçhizattı.⁷⁸⁴ Arrâde ise mancınığa benzemekle birlikte daha küçük bir kuşatma silahıydı.⁷⁸⁵ Bu aletlerin yapıldığı yer Cüreş'ti.⁷⁸⁶ Nitekim Müslümanlara karşı saldırı hazırlığında olan ve ordu toplayan Hevâzin kabilesinin çağrısına karşılık veren Sakîf hemen hazırlıklara başlamış, bu kapsamda debbâbe ile mancınık yapımı için⁷⁸⁷ Urve b. Mes'ûd ile Gaylân b. Seleme'yi Cüreş'e göndermiştir.⁷⁸⁸ Urve Tâif'e döndüğünde debbâbe, mancınık ve arrâde yapımına başlamıştır.⁷⁸⁹

Müslümanlar kuşatma silahlarını ilk olarak Tâif Muharasası'nda tecrübe etmiştir. Yirmi günden fazla süren savaşta mancınık kullanılmıştır.⁷⁹⁰ Yine Tâif'te bazı muhâripler, sığır derisinden üretilen debbâbenin⁷⁹¹ altına girerek kale duvarlarını tırmanmaya çalışmış ancak kaleden üzerlerine önce kızgın yağ dökülmüş, akabinde ise atılan oklara hedef oldukları için bir kısmı hayatını kaybetmiştir.⁷⁹² Tâif'ten sonra kuşatma silahlarının

⁷⁸⁰ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 96.

⁷⁸¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/152.

⁷⁸² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/153.

⁷⁸³ Abdüsselâm Muhammed Harûn, *Künnâşetü'n-nevâdir* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1995), 61.

⁷⁸⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 494; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 2/46.

⁷⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/288; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 8/371.

⁷⁸⁶ Korunaklı bir kaleye sahip olan Cüreş'te Yemenî kabileler ikamet ediyordu. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/287.

⁷⁸⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/805.

⁷⁸⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/924; İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/64.

⁷⁸⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/960.

⁷⁹⁰ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 491.

⁷⁹¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/927.

⁷⁹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/928; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 494. Bir rivayete göre Tâif Savaşı'nda kullanılan mancınık ile iki debbâbeyi Yezid b. Zem'a, Tufeyl b. Amr veya Hâlid b. Saîd Cüreş'ten getirmiştir. Başka bir rivayete göre ise sadece mancınığı Selman-ı Fârisî yapmıştır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/927.

kullanıldığı ikinci savaş Hayber'dir. Ketibe kalelerinden Kamûs'a sığınan Yahudileri kuşatan Müslümanlar, buraya mancınıkla saldırmıştır.⁷⁹³

Savaşlarda maliyet gerektiren teçhizatların yanı sıra doğadaki bazı malzemelerden de etkin bir biçimde istifade edilmiştir. Taşlar bir savaş vasıtası olarak kaynaklarda sıkça zikredilmiştir. Uhud Savaşı'ı için çarpışma merkezi hususunda ihtilaf edildiğinde Medine'de kalmayı savunanlardan biri olan Abdullah b. Selûl, Câhiliye döneminde şehirde savaştıklarını, ailelerini kaleye yerleştirdiklerini ve çoğu kez düşmana atmak üzere bir ay boyunca çocukların taş topladıklarından bahsetmiştir.⁷⁹⁴ Uhud Savaşı'nın başlarında yaklaşık bir saat boyunca iki taraf birbirlerine taş atmıştır.⁷⁹⁵ Uhud'dan sonra Müslümanlarla savaşan Benî Nadîr Yahudileri kalelerine çekilmeleri durumunda savaş hazırlıkları kapsamında içeriye taş yığacaklarından bahsetmişlerdir.⁷⁹⁶ Hendek Savaşı'nda ise çukurlar kazılırken taşlar arkaya dizilmiş, ayrıca Sel' dağından toplanan taşlar siper arkasına yerleştirilmiştir. Bunlar, düşmana attıkları en büyük silahlarıydı.⁷⁹⁷ Yine Kureyza Gazvesi'nde taşlardan faydalanmışlardır.⁷⁹⁸

Bahsi geçen silahların temin edilmesinde bireysel sorumluluk esas alınmıştır. Her bir muharip evinde veya başka yerde sakladığı teçhizatlarını alıp bakımlarını yaptıktan sonra savaşta kullanmak üzere hazır hale getirmiştir. Uhud Savaşı öncesi Seleme b. Selâme b. Vakş, harp teçhizatlarını bulunduğu yerden almak için el-Ird mevkindeki çiftliğine gelmiş ve buraya sakladığı kılıcıyla zırhını çıkararak savaşa hazırlanmıştır.⁷⁹⁹ Bireylerin sahip oldukları silahlara ilaveten zaman içerisinde savaş ganimetlerinin artmasıyla harp teçhizatlarının tedarik edilmesinde önemli bir kaynak elde edilmiştir. Çünkü ganimetler üç farklı şekilde taksim edilmiş ve bunların ikisinde muharipler doğrudan paylarını almışlardır. Birincisi, her bir muharip öldürdüğü düşmanın giysisini, süs eşyalarını,

⁷⁹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/670; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/255; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/387.

⁷⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/209-210; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/248.

⁷⁹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/223; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/33.

⁷⁹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/368.

⁷⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/446.

⁷⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/501.

⁷⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/208. Savaş aletleri, kıymetli malzemeler oldukları için hırsızlık durumlarına karşı korunaklı yerlere depolanarak veya bir yere gömülerek muhafaza edilirdi. Hz. Peygamber döneminde çok mal sahibi olanlardan biri olarak bilinen Rifâa b. Zeyd'in evinin kilerine sakladığı iki zırhı çalınmıştır. İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/259.

savaş aletlerini ve bineğini alma hakkına sahipti.⁸⁰⁰ Seleb denilen bu uygulamanın dayanağı ise Hz. Peygamber'in savaşta söylediği şu sözlerdir: "Kim birini öldürürse onun şahsi eşyaları öldürene ait olacaktır."⁸⁰¹ İkincisi, karargâhta toplanan, savaş meydanından kaçarken düşmanın bıraktığı veya kim tarafından öldürüldüğü bilinmeyen kimsenin üzerindeki silahlardan, muhariplerin aldıkları hissedir. Ganimetler taksim edilirken bunların 1/5'lik kısım olan humus, devlet payı olarak alınırken geriye kalan 4/5'lük kısmı muhariplere taksim edilmiştir. Ayrıca humus kapsamında alınan harp teçhizatları da ihtiyaca göre sahâbîlere dağıtılmıştır. Hz. Peygamber, Hayber ganimetlerinin humusunu infak ederken bazı silahları hediye etmiştir.⁸⁰² Yine Kaynukâ Yahudilerinden elde edilen ganimetler arasındaki zırhlardan birini Sa'd b. Muâz'a birini de Muhammed b. Mesleme'ye vermiştir.⁸⁰³ Üçüncüsü ise at ve deve kullanmaksızın yani savaş için herhangi bir bedel ödemedi sulh sonucu elde edilen silahlardır. Fey kapsamında değerlendirilen bu silahlar hiçbir şekilde taksim edilmeden doğrudan devlete ait mallar olarak teslim alınmıştır. Benî Nadîr Yahudilerinden elde edilen savaş aletleri bu kapsamda değerlendirilmiştir. Zira Müslüman muharipler herhangi bir bedel ödemedi ve bir çarpışmaya girişmeden silahları elde etmişlerdir. Yapılan anlaşmaya göre silahları hariç develere yükleyebilecekleri malları götürmelerine izin verilmiştir. Geriye kalan tüm malları ve silahları ise fey kapsamında değerlendirilerek Hz. Peygamber'e hususi kılınmıştır.⁸⁰⁴ Ancak fey kapsamında hazineye alınan bu teçhizatlar da muhtemelen ihtiyacı olan muhariplere verilmek üzere depolanmıştır. Dolayısıyla Müslümanlar savaş ganimetleriyle birlikte gerek bireysel gerekse de devlet düzeyinde önemli bir kaynak elde etmişlerdir.

Savaş ganimetlerinden ele geçirilen silahlar haricinde fethedilen toprak gelirlerinin bir kısmı, savaş esirlerinin satışı veya ganimet olarak elde edilen nakdî paralar da teçhizat alımı için harcanmıştır. Benî Kureyza Savaşı'nda ele geçirilen esirlerin bir kısmını teslim alan Sa'd b. Zeyd el-Ensârî onları Necid'de sattıktan sonra elde edilen parayla silah ve at

⁸⁰⁰ İbn Kudâme, *Muğni*, 9/239.

⁸⁰¹ İmâm Mâlik, "Cihâd", 10; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/478; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/293.

⁸⁰² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/680.

⁸⁰³ Halebî, *es-Sîre*, 2/287.

⁸⁰⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 27.

satın almıştır.⁸⁰⁵ Esirlerin diğer bir kısmı ise Sad b. Ubâde ile Şam'a gönderilmiştir. Bunları satıp karşılığında silah ve atlar satın almıştır.⁸⁰⁶ Bir başka Yahudi kabilesi Benî Nadîr'in mallarından elde edilen gelirlerin bir bölümü savaşlarda kullanılmak üzere silah, deve ve at gibi binek hayvanları için harcanmıştır.⁸⁰⁷ Tâif'te bulunan Lat tapınağı yıkılırken ele geçirilen malların bir kısmı Allah yolunda ve silah temininde tasarruf edilmiştir.⁸⁰⁸

Harp teçhizatlarının önemini bilen Hz. Peygamber, esir alınan bazı kimseler için fidye olarak nakdî para yerine silahlarını almayı şart koştur. Bedir esirlerinden Nevfel b. Hâris'ten fidye olarak 1.000 mızrak almıştır.⁸⁰⁹ Yine bu savaşta esir alınan Velîd b. Velîd el-Muğîre'nin fidyesi için bir rivayete göre 4.000 dirhem karşılığında anlaşma yapılırken, diğer rivayete göre ise Hz. Peygamber hususi olarak şikkesi karşılığında onu serbest bırakmıştır. 100 dinâr değerinde geniş bir zırh yelek olan şikkenin içerisinde birer kılıç ve miğfer vardı.⁸¹⁰

Bazı savaşlarda ihtiyaç duyulan teçhizatlar ödünç alınarak temin edilmiştir. Bu kapsamda Huneyn Savaşı için Safvân b. Ümeyye'den ödünç alınan 400⁸¹¹ veya 100 zırh müştemilatlarıyla birlikte savaş meydanına taşınmıştır.⁸¹² Buna karşılık ele geçirilen ganimetlerden koyun, deve ve otlakların olduğu bir vadinin tamamı Safvân'a verilmiştir.⁸¹³ Yine Huneyn Savaşı için Nevfel b. Hâris'ten 3.000 mızrak ödünç alınmıştır.⁸¹⁴ Hendek Savaşı'nda ise kazı yapmak için Benî Kureyza'dan çok sayıda balta, çapa ve sepet ödünç alınmıştır.⁸¹⁵

Nihayetinde muhariplerin başta şahsi mülkleri olmak üzere savaşdaki hisseleri, Hz. Peygamber'in devlet hissesinden verdiği silahlar, gelirlerin bir bölümünün teçhizat

⁸⁰⁵ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 385.

⁸⁰⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/523.

⁸⁰⁷ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 384.

⁸⁰⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/972.

⁸⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/42.

⁸¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/123.

⁸¹¹ İbn Haldûn, *Târih*, 2/465.

⁸¹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/890; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/440; Taberî, *Târih*, 3/73; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/376; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/312; Halebî, *es-Sîre*, 3/153.

⁸¹³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/854.

⁸¹⁴ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 4/1512.

⁸¹⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/445.

finansmanına ayırılması ve silahların ödünç alınması gibi yöntemler, harp teçhizatlarının finanse edilmesinde kullanılan esas kaynaklardır. Dolayısıyla Müslümanların, gelirlerinin bir kısmını savaşlara yönelik sarf ettiğini söylemek mümkündür. Teçhizatlara yönelik harcamaları önemseyen Hz. Peygamber gerek bireysel gerekse de devlet düzeyinde silah teminine özen göstererek savaş ekonomisi kapsamında değerlendirilebilecek bir politika takip etmiştir. Medine dönemi boyunca bu politikanın sürdürülmesini istemiş ve Tebük sonrası artık savaş sürecinin bittiğini düşündükleri için silahlarını satmaya başlayan Müslümanları engelleyerek⁸¹⁶ teçhizatlara yönelik harcama politikasının devam edeceğini ifade etmiştir.

1.2.3. Binek

Binekler, savaşların finanse edilmesinde kayda değer bir öneme sahipti. Bunlar, dönemin şartlarında belli maliyet gerektiren hayvanlar oldukları için aynı zamanda kişinin iktisadî durumunun göstergesi kabul ediliyordu. Bu yüzden Serahsî savaşlarda fakir olanların piyade, orta hâllilerin süvari ve ortanın üzerindeki zenginlerin ise hem kendileri hem de başkaları için binek temin ettiklerini söyleyerek⁸¹⁷ esasında binek sahibi olmanın iktisadî bir yeterliliğe de delalet ettiğini ifade etmiştir. Nitekim ilk dönemlerde iktisadî olarak zayıf olan Müslümanlar, ihtiyaç duyulan binekleri tedarik etmekte sorun yaşamışlardır.

Savaşlarda binek olarak tercih edilen hayvan ekseriyetle deveydi. Çünkü susuzluğa uzun süre dayanabildiği gibi uzak çöl mesafelerini katetmek için de oldukça elverişliydi.⁸¹⁸ Bu yüzden başta savaş olmak üzere sefer durumlarında ekseriyetle deveden istifade edilmiştir. Daha da önemlisi Araplar, deve üzerinde savaşan kimseler olarak bilinmiş ve eski kitabelerde bu şekilde resmedilmişlerdir. Ayrıca deve üzerindeki savaşçıya “er-râkib” denilmiş⁸¹⁹ ve bu tabirle sadece deve binicisi kastedilmiştir. At binicisi ise “el-fâris” olarak adlandırılmıştır.⁸²⁰

⁸¹⁶ İbn Sa‘d, *Tabakât*, 2/152; Mâverdi, *el-Hâvi’l-kebîr*, 14/84; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 2/83; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 5/470.

⁸¹⁷ Serahsî, *Mebûsât*, 10/78.

⁸¹⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/9.

⁸¹⁹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/118.

⁸²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 29/506.

Savaşlarda kullanılan bir diğer binek hayvanı az olmakla birlikte atlardır. Buna rağmen Araplar atlardan nasıl istifade edeceklerine dair oldukça tecrübeli oldukları için savaşların keyfiyetine göre atın cinsiyetini dikkate almışlardır. Düşman üzerine yapılan gece saldırılarında erkek ata göre daha az ses çıkaran dişi atlar kullanılmıştır. Meydan savaşlarında ise durum farklıydı. Özellikle saf halinde yapılan savaşlar, kale kuşatması, seriyye ve karargâh kurmak için erkek atlar daha uygundu. Bunların haricinde tuzak kurmak veya öncü birliklerde, diğerlerine göre oldukça dayanıklı oldukları söylenen hadım edilmiş atlar tercih edilmiştir.⁸²¹ Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber ve ashâbı, Medine’de dişi atlar olmasına rağmen daha dayanıklı oldukları için aygırları tercih etmişlerdir.⁸²²

Atlar en değerli binek hayvanları kabul edilirken, süvarilerin varlığı savaşlarda belirleyici olmuş, buna bağlı olarak binicilikte yetenekli olmak üstün vasıflardan sayılmıştır.⁸²³ Atın en önemli özelliği savaşlarda uygulanan kerr ve ferr taktiği için en uygun hayvan olmasıdır. Bu yüzden Hz. Peygamber: “Ben at için iki hisse, süvariye de bir hisse tayin ettim. Kim bunu eksiltirse Allah da onu eksiltsin.”⁸²⁴ sözleriyle piyadenin aldığı hissenin üç katının süvarilere verileceğini ifade etmiştir. Atın dışında kalan deve, katır, eşek veya fil gibi hayvanlar için ise böyle bir durum söz konusu olmamıştır.⁸²⁵ Zira bahsi geçen hayvanların savaşlardaki belirleyiciliği ata nispeten çok daha azdı.⁸²⁶

Savaşları finanse etmeye yönelik politikanın bir parçası olarak Müslümanların binek edinmeye teşvik edilmesi ve at sahiplerine ganimetten daha fazla pay verilmesi önemli bir girişimdir. Zira henüz temelleri atılan devletin hayvan kaynağı yetersizdi ve Müslümanların bireysel çabalarıyla binek ihtiyaçlarını temin etmeleri elzemdi. Ayrıca

⁸²¹ Ahmed b. Abdülvahhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûnî'l-edeb* (Kâhire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1423/2002), 9/35; Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/118.

⁸²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/66. Deve ve at dışında az da olsa katır ve eşek gibi hayvanlardan da istifade edilmiştir. Hz. Peygamber, Huneyn Savaşı’nda binek olarak katır kullanmıştır. Bk. Fezârî, *es-Sîre*, 203; Taberî, *Târih*, 3/78; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/333.

⁸²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/161.

⁸²⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/49; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/97; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/488; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/11; Buhârî, “Meğâzî”, 38.

⁸²⁵ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/251.

⁸²⁶ Atlar çok kıymetli hayvanlar olduğu için savaş anında düşmanın elinde geçme riski olan durumlarda sahipleri tarafından ayakları kesilmek suretiyle telef edilirdi ki buna “akr” denilmiştir. Bu yüzden Mute Savaşı komutanlarından Ca’fer b. Ebî Tâlib, Müslümanların savaşta geriye düştüğü esnada kimsenin kurtulamayacağını düşünerek ölmeden önce atının ayaklarını kesmiştir. Bk. Serahsî, *Mebûsât*, 10/29.

ilerleyen süreçlerde devlete ait hayvan servetinin gelişmesine karşın nüfusun da sürekli artmasıyla birlikte orduların büyümesi, hayvanlara yönelik ihtiyacı sürekli kılmıştır. Müslümanlar Bedir Savaşı'na çıktıklarında takriben 300 kişi olmalarına karşılık binek sayısı 70 deve ve iki attan ibaretti. Bu yüzden develere sırayla binmişlerdir.⁸²⁷ 1500 kişinin katıldığı Bedrü'l-Mev'îd Gazvesi'nde sadece 10 at,⁸²⁸ Hayber Savaşı'nda ise iki yüz at vardı.⁸²⁹ 30.000 kişiden oluşan Tebük Seferi'nde ise 10.000 at⁸³⁰ ve 12.000 deve mevcut olup⁸³¹ Bedir'de olduğu gibi hayvanlar ortaklaşa kullanılmıştır.⁸³²

Müslümanların bireysel olarak binek temin etmeye yönelik girişimleri arasında ganimetlerin hususi bir yeri vardır. Çünkü savaşlardan elde ettikleri gelirlerle kişisel mülklerine binek olarak kullanabilecekleri develeri dâhil etme imkânı elde etmişlerdir. Bunlardan Hz. Peygamber'in katıldığı Bedir, Müreysî ve Huneyn savaşları veya sahâbîlerin komutasında gerçekleştirilen Karâretü'l-Küdr, Hadira, Kurtâ, Gamr ve Siy gibi çeşitli seriyyelerden binlerce hayvan ele geçirilmiştir. Sadece Huneyn'de 24.000,⁸³³ Müreysî'de ise 2.000 deve⁸³⁴ ganimet olarak alınmış ve humusu çıkarıldıktan sonra kalanı muhariplere taksim edilmiştir.

Savaş ganimetleri binek ihtiyacını karşılamada hem bireysel hem de devlet düzeyinde önemli bir kaynak olmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber devleti temsilen başka girişimlerde de bulunmuştur. Benî Kureyza esirlerinin satışından elde edilen gelirin bir kısmıyla çok sayıda at satın almış⁸³⁵ ve bunları Müslümanlara dağıtmıştır.⁸³⁶ Binek temininde bir diğer kaynak ise zekât gelirleriydi. Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre bir ordu teçhiz etmesi emredilmiş ancak develer yetersiz kaldığı için Hz. Peygamber,

⁸²⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/14; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/83.

⁸²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/387; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/56; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/80; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/228.

⁸²⁹ Vâkıdî, Hayber'deki at sayısı hakkında 200 veya 300 şeklinde farklı rakamlar zikredildiğini ancak 200 rakamının daha doğru olduğunu söylemiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/689.

⁸³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/151.

⁸³¹ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/368.

⁸³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/153.

⁸³³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/943; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/141; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/415; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/400; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/339; Halebî, *es-Sîre*, 3/170.

⁸³⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/410; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/205; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/346; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 1/470; Halebî, *es-Sîre*, 2/379.

⁸³⁵ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 385.

⁸³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/486.

genç zekât develeri karşılığında develer alınmasını istemiştir. Buna göre daha sonra alınacak zekât develerinden ödenmek üzere bir deveye karşılık iki deve verilerek binek temin edilmiştir.⁸³⁷

Savaşlar için binek ihtiyacını karşılamaya yönelik varlıklı kimselerin yaptıkları yardımlar da önemlidir. Sa'd b. Ubâde Bedir Savaşı için yirmi deve infak etmiştir.⁸³⁸ Yine Tebük Sefer'i için binek temininde başta Osmân b. Affân⁸³⁹ olmak üzere diğer sahâbîler çok sayıda kişinin binekle savaşa katılmasına yardım etmişlerdir.⁸⁴⁰ Ordunun binek ihtiyacı hususunda en önemli gelişme ise süvarileriyle meşhur kabilelerin Müslüman olmasıdır. Bu kabilelerden biri Ahmes'tir. İslâm öncesi süvarileri sayesinde ani baskınlarla yağmalama faaliyetleri yapıp yakalanmadan hızlıca dönüyorlardı. Nitekim Hz. Peygamber tarafından Zü'l-Halasa tapınağını yıkmaya gönderilen Cerîr b. Abdillâh el-Becelî, mesafenin uzaklığından dolayı deveyle gitmenin zaman kaybına sebep olacağını söyleyip atlarla gitmeyi önerdiğinde, Ahmes kabilesinden 150 süvari emrine verilmiştir.

⁸³⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/448; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/426; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/419. Bahsi geçen rivayetin yanı sıra iki örnekten daha bahsedilmiştir. Abdullah b. Ömer, Rebeze'de teslim etmek üzere dört deve karşılığında bir binek devesi almıştır. Keza Râfi b. Hadîc daha sonra iki deve vermek üzere bir binek devesi almıştır. Bk. Buhârî, "Kitâbü'l-Büyû", 108; bu iki farklı örneğin zamanı belirtilmemiş olsa da binek temin etmek için bireysel veya devlet düzeyinde farklı yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi bu yöntem faiz gibi görülmeye değer farklı bir durum söz konusudur. Öncelikle Buhârî'de geçen son iki örneğe değinen İbn Battâl, kölenin köle, hayvanın da hayvan karşılığında satışı konusunda âlimlerin cevaz verdiğini ve delil olarak Hz. Peygamber döneminde meydana gelen ilgili haberi referans gösterdiklerini belirtmiştir. Bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 6/350-351; diğer bir husus ise mübâdele işleminin faiz sayılması için akit yapılırken fazlalığın şart koşulması gerekmektedir. Hibe gibi şart olmaksızın ödeme esnasında yapılan ek ödeme faiz sayılmaz. Bk. Hüseyin Baysa, *İslam Hukukunda Ribanın İletisi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2004), 19; ayrıca bunu manevi mükâfat olarak değerlendirmek de mümkündür. Çünkü menfaat gözetmeksizin borçlunun teşekkür etme duygu ve düşüncesiyle fazladan ödeme yapması faiz kapsamının dışındadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in zaman zaman deve ve hurma ödünç aldığı, daha sonra fazladan ödediği belirtilmiştir. Bk. Hüseyin Baysa, *Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat "Kureyş Kervanları"* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 249; tüm bunların yanı sıra bahsi geçen habere yine de ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Tahavî'ye göre söz konusu olay, ribanın tahririnden önce vuku bulmuştur. Bk. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, 2010), 12/45; nitekim Şevkânî (ö. 1250/1834) Abdullâh b. Amr'ın yaşadığı rivayet edilen olaya işaret ederek tahrime delalet eden haberi, mübahlığa delalat eden habere tercih etmek gerektiğini belirtmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, thk. Usameddîn es-Sabbâbetî (Mısır: Dârü'l-Hadîs, 1993), 5/243; bunların haricinde hadisenin farklı bağlamlarda nasıl değerlendirildiğine dair ayrıca bk. Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kuddûrî, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed (Kâhire: Dârü's-Selâm, 2006), 5/2324-2326.

⁸³⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/25; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/83.

⁸³⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/434; Halebî, *es-Sîre*, 3/184.

⁸⁴⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991-994.

Ka‘betü’l-Yemâniyye olarak da bilinen bu tapınağı yıkan Ahmesliler, güvenli bir şekilde hızlıca Medine’ye dönmüşlerdir.⁸⁴¹ Süvarileriyle meşhur ve Müslüman olan bir diğer kabile Benî Süleym’dir. İslâm Devleti’ne tâbi olduktan sonra 900 süvari ile Mekke’nin Fethi’ne ve Huneyn Savaşı’na katılmışlardır.⁸⁴²

1.2.4. İaşe

Savaş dönemlerinde ordunun ihtiyacı olan iaşenin temini, seferlerin sevk ve idaresindeki esas meselelerdendir. Bununla birlikte Hz. Peygamber döneminde insan, silah ve binek teminine göre iaşenin tedarik edilmesi daha geri planda kalmıştır. Zira harp teçhizatları olmadan savaşları idare etmek mümkün olmasa da iaşe temininde herhangi bir sorun olduğunda farklı alternatifler vardı. Ayrıca tüketilen ürünlerin sınırlılığı da iaşe teminini daha mümkün kılmıştır.

Diğer unsurlara göre geri planda kalmakla birlikte iaşe temini, bazı durumlarda savaşların seyrinde etkili olmuştur. Özellikle kalelerine çekilen topluluklar için muhasara savaşlarında uzun süre direnebilmenin birincil önceliği iaşe olmuştur. Müslümanlara karşı kalelerinde savunma savaşı yapan Tâif ve Hayber Yahudilerinin bu konuda önemli avantajları vardı. Kesilmeyen sulara ve bol miktarda erzağa sahiplerdi. İaşe hususunda avantajlı olduklarını bilen Sakîf kabilesi, Hevâzin’in müttefiki olarak Huneyn’deki savaşa katılmadan önce yenilmeleri ve Müslümanların karşı saldırıya geçmesi halinde kaleye çekileceklerini, sağlam bir kaleye sahip olmalarının yanı sıra çok fazla yiyeceklerinin olduğunu vurgulamışlardır.⁸⁴³ Bu yüzden Huneyn’deki yenilgiden sonra hızlıca kalelerine çekilen Sakîf Arapları, kuşatılacaklarını hesap ettikleri için bazı kabilelerden yardım alma, kaleye taş yığma, silah ve demir gibi harp teçhizatlarını hazırlama girişimleriyle birlikte⁸⁴⁴ bir yıl yetecek kadar erzak depolamışlardır.⁸⁴⁵ Yaklaşık 15 veya 19 gün süren kuşatmada, Benî Sakîf’in direnci kırılmamış ve kuşatma kaldırılarak

⁸⁴¹ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 154; İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/292.

⁸⁴² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/812; İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/160.

⁸⁴³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/886.

⁸⁴⁴ Zürkânî, *Şerhu’l-Mevâhibi’l-ledünniyye*, 4/7.

⁸⁴⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/924; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/341; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 2/250; İbn Kayyim, *Zâdü’l-meâd*, 3/619; Kastallânî, *el-Mevâhibü’l-ledünniyye*, 1/406.

Müslüman ordusu geri çekilmiştir.⁸⁴⁶ Aynı şekilde Hayber silah, su ve yiyecek zenginliğinden dolayı yıllarca sürecek bir kuşatmaya karşı direnebilecek güce sahipti.⁸⁴⁷

Hendek Savaşı dışında şehirlerine çekilmek zorunda kalmayan Müslümanlar buna rağmen iâşe konusunda zaman zaman sorun yaşamışlardır. Bu sorunların temelinde iki sebep vardır. Birincisi, Muhacirlerin maddi durumlarının yetersizliği; ikincisi ise mevsimsel şartlardan kaynaklanan kuraklıklar ve savaş bölgesinin iklimidir. Muhariplerin birçok seferde iâşe sorunu yaşadıkları kaynaklarda zikredilmiştir. Habat Seriyyesi'nde büyük açlık sıkıntısı yaşanmıştır. Yaya olarak sefere çıkan sahâbilerin yük taşıyan birkaç develeri dışında kesimlik hayvanları yoktu. Azıklarını toplayarak bir hurmayı bile bölüşecek kadar zorluğa düşmüşler, açlıktan ağaç yapraklarını yemişlerdir.⁸⁴⁸ Hicretin 7. yılının Ramazan ayında gerçekleştirilen, 130 kişinin katıldığı Meyfa'a Seriyyesi'nde de yolda azıkları bittiğinde ciddi açlık sıkıntısı çektikleri için hurmaları taneyle bölüşmüşlerdir.⁸⁴⁹ Hudeybiye dönüşünde yiyecekleri tükenip şiddetli bir açlığa yakalandıklarında binek devlerini kesip yağından ve etinden faydalanmayı, derisinden de ayakkabı yapma teklifleri Hz. Peygamber tarafından kabul edilmiştir. Fakat Ömer b. Hattâb konuya müdahil olarak develeri kesmenin doğru olmadığını, bunun yerine herkesin kalan yiyeceklerini bir araya getirmelerini önermiş, Hz. Peygamber'in kabul etmesiyle yüklerindeki hurma ve sevîkleri bir araya toplayıp birlikte tüketmişlerdir.⁸⁵⁰ Benzer bir durum Tebük dönüşünde de yaşanmıştır. Ordu ciddi azık sıkıntısı çektiğinde develerini kesmek için izin istemişler ve Hz. Peygamber de müsaade etmiştir. Ancak Hz. Peygamber, Hz. Ömer ile istişare ettikten sonra kararını değiştirdiğini çünkü bunun risk teşkil edeceğini ayrıca develerin zayıf olduğunu söylemiştir. Bunun yerine Hudeybiye'deki gibi un, hurma ve sevîk gibi azıklar bir araya getirilerek taksim edilmiştir.⁸⁵¹

Bir diğer sorun ise mevsimsel şartlardan dolayı yaşanan kuraklık veya bölgenin iklimidir. Bu konuda Hendek Savaşı'nın meydana geldiği hicretin 8. yılı önemlidir. Söz konusu yıl,

⁸⁴⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/927.

⁸⁴⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/640.

⁸⁴⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/304; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/774; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/205.

⁸⁴⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/726.

⁸⁵⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/616; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 5/148; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/58.

⁸⁵¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1037-1038.

arazilerin çorak olduğu, yaşlı deve ve atların helak olduğu bir seneydi.⁸⁵² Bu yüzden Müslümanlar Medine’de olmalarına rağmen ciddi açlık çekmiş, getirilen hurma gibi yiyecekleri birlikte tüketmişlerdir. Amre bt. Revâhâ’nın büyük bir tabakta getirdiği acve hurması paylaştırılmıştır.⁸⁵³ Yine Hz. Peygamber’in açlık çektiğini gören Câbir b. Abdullah’ın kestiği bir koyun ile biraz arpadan yapıma ekmekten oluşan yemek birçok kişiye ikram edilmiştir.⁸⁵⁴ Başka bir gün ise Ümmü Âmir el-Eşheliyye’nin gönderdiği yağda kavrulmuş hurma tabağının bir kısmını yiyen Hz. Peygamber kalanını ashâbına göndermiştir.⁸⁵⁵

Hendek Savaşı’nın gerçekleştiği sene yaşanan kuraklık, müşrik ordusunu da etkilemiştir. Kurak bir mevsim olmasının yanı sıra Medineliler, müşrik ordusu gelmeden bir ay önce ekinleri hasat etmiş, tahıl ve samanlarını depolamıştır. Savaşa katılan Gatafân kabilesi 300 civarındaki atlarını, ekinleri hasat edilmiş Medine vadilerinde yedirirken develeri ise açlıktan ölecek hale gelmiştir. Bu durum, bineklerini beslemek isteyen müşriklerin ciddi sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur.⁸⁵⁶ Hicretin 8. yılı kurak geçtiği gibi savaşın olduğu mevsimde şiddetli bir soğuk vardı.⁸⁵⁷ Bu yüzden hendeklere sıkışan ve usanan Kureyş ordusu, bir an önce Medine’nin merkezine saldırmak istemiş ancak hendekleri aşamadıkları için ordunun saldırı planı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸⁵⁸ Dolayısıyla müşrik ordusunun kuşatmayı kaldırıp geri çekilmesinde Müslümanların direnişiyle birlikte mevsimsel şartlardan kaynaklı kuraklık ve şiddetli soğuk havanın etkisinden bahsetmek mümkündür.

Mevsimsel şartların sorun teşkil ettiği bir diğer savaş Tebuk’tür. Şiddetli yaz sıcaklarının olduğu bir döneme denk gelen, uzun mesafe katetmeyi gerektiren sefere katılmak için insanlar istekli değillerdi. Ayrıca o yıl kurak geçmişti ve ürünlerin de toplanma

⁸⁵² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/480; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/240; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/383.

⁸⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/218; İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-ğâbe*, 7/401.

⁸⁵⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/452; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/218; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 5/156.

⁸⁵⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/477; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 33/223; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/370; Halebî, *es-Sîre*, 2/439.

⁸⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/444; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/244; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/372.

⁸⁵⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/488.

⁸⁵⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/492.

mevsimiydi.⁸⁵⁹ Bu seferde yaşanan bir diğer sorun da su problemidir. Susuzluktan dolayı develerini kesip işkembelerini sıkarak içindeki suyu içmişlerdir.⁸⁶⁰

Mevsimsel şartlara bağlı olan bir diğer sorun, savaş bölgesinin iklimiydi. Bu durum muhariplerin iaşe sıkıntısı yaşamasına sebep olan başka bir etken olarak kaynaklarda belirtilmiştir. Hayber Savaşı'nda iaşe sorunu yaşayan Müslümanlar, veba tehlikesine rağmen Hayber'in sağlıklı meyvelerinden yedikleri için sıtmaya tutulmuşlardır.⁸⁶¹ Burası nemli bir iklime sahip vebanın olduğu bir yerdi.⁸⁶² Ayrıca açlık sıkıntısı çektikleri için yakaladıkları 20 veya 30 eşeği kesip tencerelerde kaynatmaya başlamışlardır. Hz. Peygamber ise bunu görünce münadiye şunu söylemesini emretmiştir: "Ehli eşekleri, kesici dişleri olan yırtıcıları, pençeleri olan kuşları yemesinler ve kadınlarla mut'a yapmasınlar."⁸⁶³

İaşe olarak tüketilen ürünlerin başında hurma gelmektedir. Çünkü Medine'nin başlıca üretim ve geçim kaynağı olduğu için muhariplerin de temel iaşe maddesiydi. Sefere çıkmadan önce bunu Medine'de temin ediyorlardı. Ordunun diğer iaşe maddeleri ise un,⁸⁶⁴ sevîk ve kesimlik develerdir. Mekke'nin Fethi öncesinde hazırlık yapan Hz. Peygamber'in eşi Aişe azık olarak un, sevîk ve hurma hazırlamıştır.⁸⁶⁵ Bunlar haricinde Medine dışına düzenlenen seferler esnasında hediye edilen, avlanan, satın alınan veya düşmandan ele geçirilen çeşitli ürünler erzak olarak kullanılmıştır. Bu ürünler salatalık,

⁸⁵⁹ İbn Hazm, *Cevâmiü's-sîre*, 249.

⁸⁶⁰ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/227.

⁸⁶¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/646.

⁸⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/643.

⁸⁶³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/660-661.

⁸⁶⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/585. Muhariplerin erzakları, yurtlarında en çok üretilen ve tüketilen gıdalara göre değişiklik arz etmekteydi. Ziraata elverişli olmayan ve gıda ihtiyaçlarını dışardan temin eden Mekkelilerin savaşlarda en çok tükettikleri gıda malzemesi olarak sevîk ön plan çıkmaktaydı. Bedir Savaşı sonrası Medine yakınlarına ani bir saldırı gerçekleştiren ve hemen geri kaçan Mekkeliler, iaşe olarak yanlarına sevîk almışlardı. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/181.

⁸⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/796; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/352.

⁸⁶⁶ deve yumurtası,⁸⁶⁷ çekirge,⁸⁶⁸ kertenkele,⁸⁶⁹ yaban eşegi,⁸⁷⁰ koyun, süt, ekme, ıtır, acur⁸⁷¹ ve Mecusîlerin yaptığı peynir⁸⁷² gibi farklı yiyeceklerdir.

İaşelerin tüketilme biçimi ise duruma göre farklılık arz etmiştir. Rivayetlerdeki haberlerden iaşelerin bireysel, küçük gruplar veya topluca tüketildiği anlaşılmaktadır. Bedir Savaşı ile ilgili aktarılan rivayetlerin birinde geçen sahnede, Bilâl'in kendisi için hamur yoğurduğundan bahsedilmiştir.⁸⁷³ Hudeybiye Seferi'nde ise Hz. Peygamber herkesin azıklarını çıkarıp pişirmelerini emrettiğinde insanlar küçük gruplar halinde 500 ateş yakmıştır.⁸⁷⁴ Hayber için yola çıkıp Sahbâ'da konakladıklarında ise Hz. Peygamber, kendisine getirilen sevîk ve hurmayı ashâbıyla paylaşmıştır.⁸⁷⁵ Başka rivayete göre ise sadece sevîk getirilmiştir.⁸⁷⁶ Kureyza Savaşı'nda birkaç yük hurma herkese pay edilmiş ve topluca tüketilmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de bu hurmalardan yemişlerdir.⁸⁷⁷ Son olarak Tebük Seferi'nde Hz. Peygamber için tulumdan çıkarılan yağ, keş peyniri ve yoğrulmuş hurma, deriden bir yaygın üzerine serilerek diğer sahâbîlerle birlikte tüketilmiştir.⁸⁷⁸

Silah ve binek temininde olduğu gibi iaşelerin tedarik edilmesinde de bireysel sorumluluk esas alınmıştır. Her muharip kendi iaşesini hazırlayıp sefere çıkıyordu. Bedir Savaşı'na katılan Müslümanların her biri azık olarak yanlarına bir sâ' hurma almıştır.⁸⁷⁹ Bireysel sorumluluk esas olmakla birlikte iaşe temininde bir diğer yöntem varlıklı kimselerin yaptıkları infaklardır. Bilhassa maddi durumu yeterli olmayan Muhacirler için hurmanın tedarik edilmesinde Medineli Ensarın rolü önemlidir. Zira hurma üretim merkezlerinden olan Medine'de verimli bahçelere sahip varlıklı kimseler vardı. Bunlar arasında en

⁸⁶⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/398.

⁸⁶⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/399; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 7/321.

⁸⁶⁸ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/189.

⁸⁶⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/575; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/34.

⁸⁷⁰ İmâm Mâlik, "Hac", 76; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/306.

⁸⁷¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/577.

⁸⁷² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/131; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/197.

⁸⁷³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/83.

⁸⁷⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/585.

⁸⁷⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/639.

⁸⁷⁶ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/359.

⁸⁷⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/500.

⁸⁷⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1018.

⁸⁷⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/24.

bilineni ise Sa'd b. Ubâde'dir.⁸⁸⁰ Sa'd, Müslümanlar Medine'ye hicret etiğinde günlük hayatta ve savaş durumlarında sürekli yardımlarda bulunmuştur. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde her gün bir çanak içerisinde ekseriyetle et tiridi olmak üzere süt tiridi, sirke ve zeytin yağı tiridi veya tereyağı tiridi gibi çeşitli yemekler göndermiştir.⁸⁸¹ Aynı şekilde savaşlar için de çok sayıda infakta bulunmuştur. Kureyza Savaşı'na katılanlara birkaç yük hurma göndermiş,⁸⁸² Uhud Savaşı'nın devamı olan Hamraü'l-Esed Gazvesi'nde iaşenin ekseriyeti olan 30 yük hurma ile günde iki veya üç tanesi kesilen develeri bağışlamış,⁸⁸³ ayrıca Benî Nadîr kuşatmasında tüketmeleri için hurma infak etmiştir.⁸⁸⁴ Hudeybiye için çok sayıda kurbanlık götürülenlerden biri olan Sa'd,⁸⁸⁵ oğlu Kays vasıtasıyla Gâbe Gazvesi'ne çıkanlara hurma çuvalları ile birlikte on tane kesimlik deveyi ulaştırmıştır.⁸⁸⁶ Yine Hudeybiye seferinde yol üzerinde bir arkadaşının kendisine hediye ettiği hayvanları Hz. Peygamber'e teslim etmiştir.⁸⁸⁷ Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasında Cüheyne tarafındaki deniz sahiline gönderilen 300 kişilik birlik, büyük açlık sıkıntısı yaşadığında Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Kays, Cüheyneli birinden beş deve satın almak istediğinde mal sahibi olmamasına rağmen Sa'd b. Ubâde b. Düleym'in oğlu olması, Cüheyneli adam için yeterli bir teminat olmuştur.⁸⁸⁸ Nitekim daha sonra

⁸⁸⁰ Medine yerlilerinden Hazrec kabilesine mensup Sa'd b. Ubâde, cömertlikleriyle bilinen bir aileye mensuptu. Kendisi de cömertliğiyle bilinen Sa'd hakkında Hazreclilerin "O bizim liderimizdir. Bizim efendimiz ve efendimizin oğludur. Kıtık zamanlarında yedirir, yorgunları bindirir, misafirleri yedirir, bela ve musibet zamanlarında verir, aşiretin yükünü üstlenir." dedikleri rivayet edilmiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/547; atalarından miras aldığı geleneklerden birine göre burçlarından şu çağrışı yaptırdığı nakledilmiştir: "Kim iç yağımı veya eti seviyorsa Sa'd b. Ubâde'ye gelsin." Yine Sa'd b. Ubâde'nin cömertliğe dair şöyle dua ettiği rivayet edilmiştir: "Allah'ım! bana cömertlik yapmayı ve şükretmeyi nasip et. Cömertlik ise bir şeyler yapmakla olur. Bir şeyler yapmak için ise mal gereklidir. Allah'ım! az mal benim için yeterli değildir. Ben az mala uygun birisi değilim." Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/566-567; Hz. Peygamber'in de Sa'd b. Ubâde ailesine yönelik: "Cömertlik, bu ailenin evinde büyümüştür." dediği rivayet edilmiştir. Bk. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/408; aileden miras alınan bu haslet Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Kays ile devam etmiş ve hisardan davet çağrıları yapılmıştır. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/566-567; yine bir rivayete göre Kays b. Sa'd'dan 30 bin borç alan biri, borcunu geri vermek istediğinde Kays, "Verdiğimizi geri almayız!" diyerek reddetmiştir. Başka bir rivayette ise Kays'ın insanlardan oldukça çok alacağı olduğundan bahsedilmiştir. Kays ölmeden önce hastalandığında borçlu kimselerin utandıkları için gelmediklerini öğrenince bir münadi vasıtası ile tüm borçları sildiğini ilan etmiştir. Bk. Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 353.

⁸⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/567.

⁸⁸² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/500.

⁸⁸³ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *es-Sîre*, 2/351.

⁸⁸⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/372.

⁸⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/573.

⁸⁸⁶ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/123.

⁸⁸⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/592.

⁸⁸⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/774-775; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 49/411; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 5/317.

Cüheyneli adam Medine'ye geldiğinde Sa'd adamın borcunu fazlasıyla ödemiştir.⁸⁸⁹ Sa'd b. Ubâde haricinde iâşe temininde yardımcı olan diğer sahâbîlerden biri Âsım b. Adî'dir. Tebük seferi için 70 yük⁸⁹⁰ veya 90 yük hurma infak ettiği rivayet edilmiştir.⁸⁹¹ Ayrıca Muhacirlerden Hz. Ebû Bekir, Abdurrahmân b. Avf, Osmân b. Affân, Talha b. Ubeydullah gibi varlıklı Müslümanların yaptıkları infaklar da önemlidir. Söz konusu sahâbîler Hudeybiye Gazvesi'ne çok sayıda kurbanlık deve götürmüşlerdir.⁸⁹²

Bir diğer yöntem ise savaş esnasında ele geçirilen ganimetlerin tüketilmesidir. Bunlar, ücret ödemedi ve nakliyat için herhangi bir çaba sarf etmeden elde edildiği için önemli bir kaynaktır. Âlimlerin ekseriyetine göre muharibin ele geçirilen ganimetlerden günlük gıdasını, kendisini dirençli kılacak erzağı ve genel olarak yenmesi adet olan gıdaları yemelerinde sakınca yoktur. Bineği için alacağı yemi de bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Bunların ganimet taksiminden önce veya sonra alınması ile devlet başkanının iznine dayanarak veya izni olmadan alınıp tüketilmesi arasında fark olmadığını, zira gıda malzemelerinin savaş esnasında en çok ihtiyaç duyulan mallar arasında olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁹³ Bu görüşlerin dayanak noktası ise Hz. Peygamber'in savaşlardaki uygulamalarıdır. Abdullah b. Ömer'den gelen bir rivayete göre savaşlarda bazen bal ve üzüm elde edilmiş, bunları ganimete dâhil etmeden tüketmişlerdir.⁸⁹⁴ Bir başka rivayete göre Hayber Savaşı'nda ganimetlerden sorumlu Ka'b b. Zeyd el-Ensârî, muhariplerden birini yiyecek çuvalı ile arkadaşlarına giderken gördüğünde müdahale etmeye çalışmış ancak durumu gören Hz. Peygamber insanların ganimetlerden yemelerine izin vermesini söylemiştir.⁸⁹⁵

Savaş ganimetlerinden elde edilecek muhtemel erzaklar muhariplerin direncini artırmada kritik bir öneme sahipti. Hayber Savaşı, bu durumun en bâriz örneğidir. Zorlu bir savaşa sahne olan Hayber'de, Netât kalesinde günlerce savaşmalarına rağmen içerisinde yiyecek olan bir kale ele geçiremeyen Eslem kabilesi, açlıktan kırıldıklarından şikâyet etmişlerdir.

⁸⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/776.

⁸⁹⁰ İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, 2/35; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/435; Halebî, *es-Sîre*, 3/184.

⁸⁹¹ Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/123; Mübârekpûrî, *Rahîku'l-mahtûm*, 368.

⁸⁹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/573.

⁸⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/255.

⁸⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/256.

⁸⁹⁵ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 501.

Bunun üzerine Sa'b b. Mu'âz kalesi hedef alınmış ve fethedildiğinde oraya ilk varanlar Eslem kabilesi olmuştur.⁸⁹⁶ Bu kale 500 savaşçının yanı sıra yiyecek, yağ, hayvan ve eşyaların depolandığı bir yerdir. Günlerce savaşmalarına rağmen akasya ağacı haricinde bir şey bulamayan Müslümanlar,⁸⁹⁷ üç gün sonunda burayı fethettiklerinde⁸⁹⁸ ekmek, pişmiş yemekler, etler,⁸⁹⁹ arpa, hurma, yağ, bal, zeytinyağı ve iç yağlar gibi çeşitli yiyecekler elde etmişlerdir. Hz. Peygamber muhariplere yemelerini, hayvanlarını beslemelerini ancak yiyecekleri başka yerlere taşımamalarını emretmiştir. Müslümanlar orada kaldıkları sürece hayvanları için yem dâhil tüm yiyecek ihtiyaçlarını buradan tedarik etmişlerdir. Bu yiyeceklerden kimse men edilmediği gibi humus da uygulanmamıştır. Takriben bir ay süren seferde muhariplerin erzak ihtiyacı ile bineklerin yemleri bu şekilde temin edilmiştir.⁹⁰⁰

İaşe temininde kullanılan kaynaklar arasında devletin sınırlı bir rolü vardır. Öncelikle savaş ganimetlerden devlet payı olarak alınan humus içerisindeki at, deve ve harp teçhizatları depolanırken yiyecek, giyecek türü malzemeler ise doğrudan ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Bu yüzden devletin iaşe teminine yönelik ciddi bir katkısından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte devletin zamanla teşekkül eden hayvan kaynağı, bazı seferlerde iaşe ihtiyacını kısmen karşılamıştır. Hz. Peygamber Hudeybiye'ye 70 kurbanlık,⁹⁰¹ Umretü'l-Kazâ için ise 60 büyük kurbanlık götürmüştür.⁹⁰² Devletin bir diğer rolü ise daha önce fethedilen yerlerden istifade edilmesini sağlamasıdır. Mute Savaşı için yola çıkan ordu, Vâdi'l-Kurâ'da birkaç gün konaklamıştır.⁹⁰³ Son olarak Hz. Peygamber'in sefer durumlarında ihtiyaç sahiplerine yardım ettiğine dair rivayetler nakledilmiştir.⁹⁰⁴ Müreysî Savaşı dönüşünde Ensar ve Muhacirlerin tartıştıkları esnada münafıkların başı olarak bilinen Abdullah b. Selûl,

⁸⁹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/659. Hayber'de savaş bölgesi üç temel mıntıkadan müteşekkildi. Malların ve çocukların yerleştirildiği Vetih ve Sülâlim, savaşçıların yerleştirildiği Netât ve zahirelerin depolandığı Ketîbe. Bk. Şerif, *Mekke ve'l-Medîne*, 396.

⁸⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/658.

⁸⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/662-663.

⁸⁹⁹ Taberî, *Târih*, 3/357.

⁹⁰⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/664-665.

⁹⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/267; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/276.

⁹⁰² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/732.

⁹⁰³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/760.

⁹⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/274.

bedevîler dağıldıktan sonra Hz. Peygamber'e yemek götürmelerini söylemiş,⁹⁰⁵ çünkü Hz. Peygamber mümkün mertebe insanları sofrasında ağırlayarak iâşesini paylaşmıştır.

İaşe teminine yönelik kullanılan bir diğer yöntem avcılıktır. Hudeybiye seferinde bir grup sahâbî yakaladıkları yaban eşeğini yemiştir.⁹⁰⁶ Habat Seriyyesi'nde deniz kıyısına vurmuş büyük bir balık on iki gün boyunca tüketilmiştir.⁹⁰⁷ Avlanmaya dair son haber Tebük Seferi hakkında nakledilmiştir. Azıklar bitince on kişi avlanmaya çıkmıştır. Ebû Katâde beş yaban eşeği, Râfi b. Hadîc yirmi ceylan, diğerleri de ikişer-üçer ceylanla bir tane deve kuşu yakalamış ve bunlar herkese taksim edilmiştir.⁹⁰⁸ Başka bir rivayette ise beş yaban eşeği ile çok sayıda ceylan avlandığı belirtilmiş ancak kimin kaç tane yakaladığından bahsedilmemiştir.⁹⁰⁹

Bazı seferlerde yol üzerindeki bedevî kabilelerin hediye olarak gönderdiği hayvanlar da iâşe temininde kullanılmıştır. Özellikle Hudeybiye seferinde önemli miktarda yiyecek malzemesinin bu şekilde tedarik edildiği anlaşılmaktadır. Müslümanlar Ebvâ'ya vardıklarında İmâ b. Rahdâ'nın hediye olarak gönderdiği 100 koyun ve iki süt yüklü deve herkese pay edilmiş ayrıca başkaları tarafından Hz. Peygamber'e ekmek, ıtır ve acur hediye edilmiştir.⁹¹⁰ Bir konaklama yerinde ise Huzâa kabilesinden Amr b. Sâlim ile Büsr b. Süfyân'ın hediye ettikleri ve sayısı belirtilmeyen deve ile koyunlar muhariplere taksim edilmiştir.⁹¹¹ Hudeybiye seferinde hediyelerin yanı sıra yine bazı müşrik bedevîlerden süt ile kertenkele satın alınmıştır.⁹¹²

İaşe temininde kullanılan son yöntem ise mecbur kalınan durumlarda sürülere yapılan saldırılardır. Bir sefer esnasında Zu'l-Huleyfe denilen yerde Müslümanların azıkları bitmiş ve açlık çekmeye başlamışlardır. Bu esnada bir sürü ele geçirilmiş ve hayvanlar taksim edilirken on koyun bir deveye denk gelecek şekilde herkese pay edilmiştir.⁹¹³ Yine

⁹⁰⁵ Enfâl Sûresi'nde bu durumdan bahsedilmiştir. Bk. el-Enfâl 9/7; ayrıca bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/342; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/360.

⁹⁰⁶ İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 2155.

⁹⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/777.

⁹⁰⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1035.

⁹⁰⁹ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/69.

⁹¹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/577.

⁹¹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/592; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/285; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/42.

⁹¹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/575.

⁹¹³ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 28/500; Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 191.

500 muharibin katıldığı Zatü's-Selâsil Savaşı'nda yiyecek temin etmek için etrafa gönderilen atlıların ele geçirdiği koyun ve develer iaşe olarak tüketilmiş, ayrıca sefer esnasında bunlardan başka yiyecek olmadığı da belirtilmiştir.⁹¹⁴ İaşe sıkıntısının yoğun hissedildiği Hendek Savaşı'nda Hayber Yahudilerinin müşrik ordusuna gönderdiği 20 deve yükü yiyecek ile hayvan yemleri, Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir.⁹¹⁵ Hayber Savaşı'nda ise Yahudilere ait bir sürüden ele geçirilen iki koyun kesilip bir grup tarafından tüketilmiştir.⁹¹⁶

1.2.5. Nakliye

Savaş ekonomisi kapsamında finansmanın son unsuru savaş malzemelerinin nakliyesidir. Bu hususta muharipler tarafından binek olarak istifade edilen develer, iaşe ve teçizatların taşınmasında da kullanılan temel vasıtalarlardır. Bu hayvanların yük kapasitesine işaret eden Halil İnalçık, Osmanlı ordusunda silah, cephane, hacimli malların ve her çeşit ağır yüklerin taşınmasında kullanılan develerin, at ve katırın iki katı kadar yani 250 kilo taşıma kapasiteleri olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁷ Bu özelliklerinden dolayı develer eskiden beri seferlerde nakliye amaçlı kullanılmıştır.

Hz. Peygamber döneminde, içerisinde çeşitli yüklerin olduğu çuvallar,⁹¹⁸ iaşe, silah, yaralı ve ölülerin taşınması gibi nakliye gerektiren işlerde develerden istifade edilmiştir. Huneyn Savaşı için Safvân b. Ümeyye'den ödünç alınan 100 zırh ve edevatları, savaş alanına develerle taşınmıştır.⁹¹⁹ Bazı seferlerde birliğin topluca tüketmesi için alınan iaşe malzemeleri de bu hayvanlarla nakledilmiştir. Habat Seriyesi'nde sadece iaşelerin nakliyesi ise birkaç deve alınmıştır.⁹²⁰ Muharipler tarafından binek olarak kullanılan develer aynı zamanda ölüleri ve yaralıları taşımada da kullanılmıştır. Uhud Savaşı'nda hayatını kaybedenler develerle Medine'ye taşınmıştır. Hind bt. Amr, kocası Amr b.

⁹¹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/771.

⁹¹⁵ Mübârekpûrî, *Rahîku'l-mahtûm*, 284; Muhammed Hamidullah, "Hendek Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998); Bünyamin Erul, "Rivayetlerde Hendek ve Hendekteki Rivayetler", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (2021), 34.

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/284; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/660.

⁹¹⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, 1/77.

⁹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/273.

⁹¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/890; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/440; Taberî, *Târih*, 3/73; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/376; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/312; Halebî, *es-Sîre*, 3/153.

⁹²⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/774.

Cemûh, oğlu Hallâd ve kardeşi Ebû Câbir Abdullah b. Amr'ın cenazelerini develer üzerinde Medine'ye getirmiştir.⁹²¹ Nakliyede kullanılan ikinci vasıta ise kölelerdir. Ümmü Seleme'nin satın aldığı ve Hz. Peygamber'e hizmet etmesi şartıyla azat edip ona hediye ettiği Mihrân'a Sefine lakabı verilmiştir. Çünkü bir seferde taşıdığı fazla eşyalardan dolayı Hz. Peygamber'in ona "Sen ancak bir sefinesin" dediği nakledilmiştir.⁹²²

Nakliyede kullanılan bu vasıtalar için ciddi bir maliyet söz konusu olmasa da seferlerin nitelik ve nicelik olarak artmaya başlaması zaman içerisinde bu meselenin de iktisadî olarak önemini artırmış olmalıdır. Özellikle Tebük gibi uzak yerlere yapılan seferlerle birlikte nakliyenin daha maliyetli bir iş olmaya başladığını söylemek mümkündür.

2. Savaşların Gelirleri

Savaş süreçlerinde harp harcamalarına karşılık elde edilen ganimetler, savaş ekonomisinin esas meselelerinden biridir. Bu ganimetlerin içeriklerini ele almadan önce Müslümanların geçimlerini nasıl temin ettiğini ve ganimetlerin bir gelir kaynağı haline gelme keyfiyetini izah etmemiz gerekmektedir. Öncelikle geçim vasıtalarının temelinde emek vardır. İnsanoğlu için çalışarak, gayret sarfederek kazanç sağlamak ve geçimini temin etmek esastır. Buna karşılık emek sarfetmeden sadece insanlardan yardım talep ederek geçinmeye çalışmak tasvip edilmediği gibi çalışmayı ve mülk edinmeyi kerih görenler de eleştirilmiştir. Çalışmanın ehemmiyetine dikkat çeken İbn Hacer, "Bir Müslüman ağaç diktiği veya bir şey ektiği vakit bunlardan kuş, insan ya da hayvan rızıklanırsa o kişiye sadaka yazılır." hadisini aktararak mal-mülk edinip bunlarla meşgul olmanın caiz olduğunu ayrıca zahitlik taslayarak mal edinmeyi inkâr eden bazı tasavvuf ehli kimselerin görüşlerinin de yanlış olduğunu söylemiştir.⁹²³ Onlar "Mal-mülk edinmeyin dünyaya meyledersiniz!"⁹²⁴ hadisine işaret ederek dünya ile uğraşmayı kerih görmüşlerdir. Kurtubî ise söz konusu hadisin dünya işleri ile çok meşgul olup dinî yükümlülükleri yapmamakla

⁹²¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/265.

⁹²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/100-101; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 4/268.

⁹²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/3-4.

⁹²⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 1/297; Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996), 1/220; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/84; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/140.

ilgili olduğunu ve bir önceki hadiste belirtildiği üzere yetecek miktarda mal-mülk edinmek veya Müslümanların yararı için kazanç sağlayıp sevap kazanmanın meşru olduğunu öne sürmüştür.⁹²⁵ Serahsî de bu hususta olumsuz düşünen tasavvuf ehlini eleştirmiştir.⁹²⁶

İslâm dini her daim çalışarak geçimini temin etmeye teşvik etmiştir. Peygamberlere dair aktarılan haberlerde çoğunun meslek sahibi olduğu ve geçimlerini çalışarak temin ettikleri belirtilmiştir. Hz. Âdem çiftçi, Hz. Nuh marangoz, Hz. İdris terzi, Hz. İbrâhim bezzâz (kumaş ticaretiyle uğraşan kimse),⁹²⁷ Hz. Davûd ise zırh yapan bir demirciydi. Âyet-i kerîmede “Ona sizin için zırh yapmasını öğrettik ki savaşlardan sizi korusun...”⁹²⁸ sözleriyle buna işaret edilmiştir. Yine Hz. Süleymân hasır sepet ustası, Hz. Zekeriya marangozdu. Hz. İsa ise annesinin eğirdiği ipliklerle geçinmiştir. Hz. Peygamber de koyun çobanlığı, ticaret, ziraat gibi farklı mesleklerle geçimini sağlamıştır.⁹²⁹

Çalışarak geçinmeye teşvik eden İslâm dini aynı zamanda prensipleriyle bağdaşmayan geçim vasıtalarını da yasaklamıştır. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra içki, leş ve domuzun yanı sıra put satışının da yasaklandığını ilan etmiştir.⁹³⁰ Yasaklanan geçim vasıtaları arasında en yaygını ise faiz ile yapılan alışverişlerdir. Bu yüzden Tâiflilerin “Bütün mallarımız ribadandır.” gerekçesiyle ayrıcalık isteklerini Hz. Peygamber: “*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz faizden geriye kalanı bırakın!*”⁹³¹ âyetini okuyarak kesin bir dille reddetmiştir.⁹³²

İslâm dini çalışmaya teşvik etmekle birlikte hangi geçim vasıtalarının daha faziletli olduğuna dair bir söylem ortaya koymamıştır. Peygamberlere dair aktarılan haberlerde her birinin farklı bir iş kolunda geçimini temin ettiği belirtilmiştir. Buna rağmen âlimler arasında geçim vasıtalarının keyfiyeti ve bunların en faziletlisinin hangisi olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. İbn Haldûn'a göre geçim vasıtalarının birincisi, devlet

⁹²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/4.

⁹²⁶ Serahsî, *Mebsût*, 30/247.

⁹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kesb*, thk. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Abdülhâdi Harsûnî, 1400/1980), 35.

⁹²⁸ el-Enbiya 21/80.

⁹²⁹ Şeybânî, *el-Kesb*, 36.

⁹³⁰ Buhârî, “Büyü”, 112.

⁹³¹ el-Bakara 2/278.

⁹³² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/966-967.

tarafından halktan tahsil edilen vergi, öşür, cizye, gümrük ve haraçlardır. İkincisi, hayvancılıktır. Bu da avcılık veya hayvanları ehlileştirerek onlardan istifade etmek şeklindedir. Üçüncüsü, tarımsal faaliyetlerdir ki ekin ekme ve ağaç dikmekten ibarettir. Dördüncüsü ise yazı, hesap işleri, terzilik, dokumacılık, binicilik gibi meslekleri kapsayan zanaattır. Bir de bunların dışında muayyen olmayan işlerde çalışarak hayatını kazanan kimseler vardır.⁹³³ Beşincisi ise ticarettir. Harîrî ve başka âlimlere göre de geçim vasıtaları idarecilik, ticaret, çiftçilik, bahçecilik, sanat ve hünelerle meşgul olmaktır.⁹³⁴ Hanefî âlimlerinden Şeybânî (ö. 189/805) ve Serahsî'ye göre ise geçim vasıtaları işçilik, ticaret, ziraat ve zanaattır.⁹³⁵ Osmanlı dönemi âlimlerinden Kınalızade'ye (ö. 979/1572) göre de servet edinme vasıtaları ticaret, zanaat ve tarımdan ibarettir. Ancak bazı fakihlerin emareti yani askerî güçle elde edilen gelirleri de servet edinme vasıtası olarak kabul ettiklerini eklemiştir.⁹³⁶

Bahsi geçen meslekler arasında ziraat, zanaat ve ticaretten hangisinin daha faziletli olduğuna dair ihtilaf edilmiştir.⁹³⁷ Bazılarına göre ticaretle kıyaslandığında ziraat derece olarak aşağıdadır. Buna delil olarak da Hz. Peygamber'in, Ensardan birinin evinde gördüğü tarım aleti için söylemiş olduğu şu sözüne işaret etmişlerdir: "Bu alet kimin evine girse, oraya zillet de girer."⁹³⁸ Bu görüşü savunan Şâfiî âlimleri olmuştur.⁹³⁹ Bazı âlimlere göre ise ziraat daha faziletli bir geçim vasıtasıdır. İbn Hacer ziraatın en temiz ve tevekküle en yakın geçim vasıtası olduğu gerekçesiyle daha faziletli olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁰

Geçim vasıtalarına dair aktarılan bilgilerde dikkat çeken husus ise savaş gelirlerinin doğrudan zikredilmemiş olmasıdır. Sadece İbn Haldûn ve Kınalızâde bu konuya temas etmişlerdir. İbn Haldûn'un birinci geçim vasıtası olarak işaret ettiği ve devlet tarafından halktan tahsil edilen öşür, cizye, gümrük ile haraç gibi vergiler esasında savaşlar sonucu

⁹³³ İbn Haldûn, *Târih*, 1/479.

⁹³⁴ İbn Haldûn, *Târih*, 1/480.

⁹³⁵ Şeybânî, *el-Kesb*, 63; Serahsî, *Mebûsût*, 30/258.

⁹³⁶ Ali Çelebi Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 676.

⁹³⁷ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 5/11-12; Abdülvâhid b. İsmâil er-Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb fi fûrû'ı mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Târik Fethî es-Seyyid (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 4/346.

⁹³⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 30/259.

⁹³⁹ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 5/11-12; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 4/346; Serahsî, *Mebûsût*, 30/259.

⁹⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/304.

itaat altına alınan ahaliden toplanan gelirlerdir. Yine İbn Haldûn'un belirttiği üzere Harîri gibi kimi edip ve filozoflar da emirliği bir geçim vasıtası olarak kabul etmişlerdir.⁹⁴¹ Kınâlızade de aynı şekilde bazı âlimlerin savaş sonucu ele geçirilen gelirleri bir servet edinme yöntemi olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir.

Bir kısım âlim ise azınlıkta kalsalar da emaret gibi dolaylı bir tabir yerine doğrudan ganimeti geçim vasıtalarından biri olarak kabul etmiş ve en temiz kazanç yolu olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre ganimet diğer peygamberlerden farklı olarak sadece Hz. Peygamber'e helal kılınmış ve onun rızkı bilinen kazanç yollarından ziyade ganimet ile var edilmiştir.⁹⁴² Bu düşüncenin temelinde ise Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayettir. Buna göre Hz. Peygamber, acziyet ve zayıflıklarından dolayı diğer peygamberlerden farklı olarak ganimetin sadece kendisine helal kılındığını ve ondan önceki peygamberlere yasakladığını söylemiştir.⁹⁴³ Şâfiî âlimlerinden Cüveynî (ö. 478/1085) ve Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre cihâd/savaş İslâm'ın şiarı olup Müslümanlar için en büyük kazanç vesilesidir.⁹⁴⁴ Başka bir Şâfiî âlimi Büceyrimî (ö. 1221/1806), söz konusu rivayeti referans alarak en faziletli kazanç yolunun ganimet olduğunu savunmuştur.⁹⁴⁵ Hanefî mezhebine mensup dilci Râzî (ö. 666/1268) dört mekâsib olduğunu ve en faziletlisinin de cihâd olduğunu öne sürmüştür.⁹⁴⁶ Bir Osmalı âlimi olan ve Hanefî mezhebine mensup Halebî'ye (ö. 956/1549) göre de en faziletli kesb, cihâd ile elde edilendir.⁹⁴⁷

⁹⁴¹ Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, *el-Makâmât* (Beyrût: Matbaatü'l-Maarif, 1874), 536; İbn Haldûn, *Târih*, 1/480.

⁹⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/98.

⁹⁴³ Buhârî, "Humus", 8; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1022. Rivayet edildiğine göre bir peygamber zamanında savaş sonucu ele geçirilen ganimetler toplandığında yok edici bir ateş gelmiştir. Bunu gören peygamber ganimet mallarının çalındığını anlamış ve her kabileden bir kişinin gelip çalmadığına dair yemin etmesini istemiştir. Onlardan birinin eli peygamberin eline yapışınca o kabile mensuplarının çaldığı anlaşılmalı ve kabile üyelerinin tek tek yemin etmeleri emredilmiştir. Nihayetinde iki-üç kişinin çaldıkları ortaya çıkmıştır. Akabinde ise gökten gelen bir yangın ganimetleri yakmıştır. Bk. Buhârî, "Humus", 8; İbn Hacer bahsi geçen olayın Eriha'da meydana geldiğini ve söz konusu peygamberin de Yûşa b. Nûn olduğunu nakletmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/221.

⁹⁴⁴ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2007), 17/474; Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991), 10/278.

⁹⁴⁵ Süleyman b. Muhammed el-Büceyrimî, *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatib* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 4/263.

⁹⁴⁶ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Tuhfetü'l-mülûk*, thk. Abdullâh Nezâr Ahmed (Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996), 268.

⁹⁴⁷ İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, thk. Halîl İmrân el-Mansûr (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 183.

Hülasa, azınlıkta kalsalar da bazı âlimler tarafından savaş gelirleri teorik olarak bir geçim vasıtası olarak kabul edilmiştir. Ancak daha da önemlisi eski tarihlerde savaşların bir geçim vasıtası olduğu, sorunları çözmeye yönelik bir kaynak olarak kullanıldığı veya zenginleşmek için başvurulan bir yöntem olarak tercih edildiği bilinmektedir. Bu durum gerek İslâm öncesi gerekse de İslâm sonrası Arap Yarımadasında da geçerli bir vakıadır.

Medine’de Müslümanların iktisadî hayatlarının temeli ekseriyetle tarım ve ticarete dayanıyordu. Temel uğraşlarına dair kaynaklardan aktarıldığına göre genellikle Ensar tarımla, Muhacirler ticaretle,⁹⁴⁸ Ebû Hüreyre gibi ticaret yapacak bir sermayesi ve işleyecek bir arazisi olmayan kimseler ise çalışmadıkları için Hz. Peygamber’in sohbetiyle iştigal etmişlerdir.⁹⁴⁹ Hicretin ikinci yılının Safer ayında⁹⁵⁰ Mekke kervanlarına yönelik başlayan askerî harekâtlar ile durum değişmiştir. Artık savaşlardan elde edilecek muhtemel ganimetler kazanç kaynaklarından biri olmuş, özellikle ihtiyaç sahibi Muhacirler için savaş gelirleri önemli bir kazanım haline gelmeye başlamıştır. Bedir, Kaynukâ, Benî Nadîr, Kureyza, Hayber, Müreysî ve Huneyn savaşlarından elde edilen ganimetler kayda değer gelişmelerin önünü açmıştır. Bu gelişmeler hem bireysel hem de devlet düzeyindedir. Birçok Müslüman elde ettiği ganimetlerle zenginleşmiştir.⁹⁵¹ Aynı şekilde devlet için de başta humus olmak üzere anlaşmalardan elde edilen vergilerle⁹⁵² yeni gelir kaynakları ihdas edilmiştir.

Büyük savaşlardan sonra elde edilen ganimetler harplerin doğal bir sonucundan ibaret olmakla birlikte daha küçük çaplı askerî harekâtlar olan seriyyeler için ganimet bağlamında farklı bir durum söz konusudur. Bazı seriyyelerde düşmanla çarpışmaktan ziyade hızlı bir akınla ganimet elde edilmesi planlanmıştır. Bu yöntem ise Arap Yarımadası’nda bedevîler arasında yaygındı. Akıncılar, düşman kabilesinin topraklarına girerek develeri, sığırları, diğer malları alır ve kan dökmekten de kaçınırlardı. Böylece

⁹⁴⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/235; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 7/420.

⁹⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/238. Medine’de Müslümanların geçim kaynakları hakkında detaylı bilgiler için ayrıca bk. Fethi Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 231-281; İbrahim Halil Gümüştekin, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Ekonomik Hayat* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 55-94.

⁹⁵⁰ Halebî, *es-Sîre*, 2/170.

⁹⁵¹ Acar, *İslam’da Savaş*, 2011.

⁹⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 808.

mümkün olduğunca kan davasını başlatmaktan sakınmaya çalışırlardı.⁹⁵³ Müslümanların gerçekleştirdikleri bazı seriyyeler benzer özellikler taşımaktadır. Hicretin 8. yılında Necid bölgesinde yaşayan Gatafân kabilesi mensuplarına yönelik gerçekleştirilen Hadira Seriyyesi'nde⁹⁵⁴ ani bir baskınla 200 deve, 1.000 koyun, çok sayıda köle ve cariye elde edilerek hızlıca Medine'ye dönülmüştür.⁹⁵⁵ Zaman zaman ihtiyaç sahibi bazı kimseler mal elde etmeleri için hususi olarak askerî harekâtlara dâhil edilmişlerdir. Bunlardan biri hicretin 8. yılında Ebû Katâde komutasında gönderilen birlikte yer alan Abdullah b. Ebî'l-Hadred el-Eslemî hakkındadır. Sürâka b. Hârise'nin kızını 200 dirhem mehir üzerine nikahlayan Abdullah⁹⁵⁶ gerekli parayı bulamayınca "Fakir olanların masrafı Allah'a ve Resûlü'ne aittir." diyerek yardım istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 14 kişilik seriyyeye onu da dâhil etmiştir. 200 deve ve 1.000 koyunun elde edildiği seriyyede kişi başına 12 deve düşmüştür.⁹⁵⁷

İlerleyen zamanlarda büyük savaşların ve seriyyelerin olağan durumlar haline gelmesiyle Hz. Peygamber elde edilecek muhtemel ganimetlerle vaatlerde bulunmuştur. Ebû Katade komutasında gerçekleşen seriyyede ele geçirilen ve "Ceylan gibi, gençliği ve güzelliği ile hayranlık uyandıran bir kız!" olarak tasvir edilen esirlerden birini daha önce söz verdiği Mahmiyye b. Cez'e bağışlamıştır.⁹⁵⁸ Bir başka örnek ise Huneyn Savaşı hakkındadır. Ele geçirilen Hevâzin esirleri Müslüman olmayı kabul eden kabilelerine geri verildiğinde, hissesine düşenleri karşılıksız geri bırakmak istemeyenlere ise daha sonra elde edilecek savaş ganimetlerinden olmak üzere⁹⁵⁹ esir başı 6 deve verileceği vadedilmiştir.⁹⁶⁰

Gerek büyük savaşlarda elde edilen ganimetler gerekse de devleti temsilen Hz. Peygamber'in ihtiyaç sahibi birini seriyyeye dâhil ederek iktisadî sorununu çözmeye çalışması veya elde edileceğini tahmin ettiği savaş gelirleriyle vaatlerde bulunması artık ganimetin olağan bir geçim vasıtası haline geldiğini göstermektedir. Nitekim zaman

⁹⁵³ Armstrong, *Hz. Muhammed*, 260.

⁹⁵⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/777-778.

⁹⁵⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/780; Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/347; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/187.

⁹⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/777; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/215; Taberî, *Târih*, 3/34.

⁹⁵⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/778; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/185; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, 3/376.

⁹⁵⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/37; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/187; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, 3/371.

⁹⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/953.

⁹⁶⁰ İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/133; Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/33; Halebî, *es-Sîre*, 3/180.

içerisinde Medine'nin iktisadî hayatının temeli olan ziraat, ticaret, zanaat ve hayvancılığa ganimetler de eklenmiştir.⁹⁶¹

Müslümanların savaşlardan elde ettiği ganimetleri şu başlıklar altında inceleyeğiz: Esir, silah, hayvan, para ve değerli eşyalar, giysiler ve diğer emtia, arazi, cizye, zekât. Bunların bir kısmı savaş sonrası ele geçirilip akabinde Medine'ye nakledilmiştir. Diğerleri ise cizye, zekât ve arazilerden elde edilip yılın belirli mevsimlerinde Medine'ye gönderilen deve, koyun ve hurma gibi çeşitli ürünlerdir. Ayrıca İslâmiyete tâbi olan kabilelerin gönderdiği zekât malları ele alınacaktır. Çünkü savaşla fethedilen bölgelerden Müslüman olanların gönderdiği zekât malları doğrudan olmasa da dolaylı olarak savaş gelirleri kapsamında değerlendirilebilir. Bu malların hangi savaşlardan elde edildiklerini tespit etmeye çalışmamızın amacı ise ganimetleri rakamsal olarak kaydetmekten ziyade en çok hangi savaş gelirlerinin iktisadî hayata etki ettiğini ve Müslümanların hayatlarında yaşanan değişimlerin zamanını anlamaktır. Ayrıca elde edilen ganimetlerin niteliğini ve niceliğini öğrenmek, Müslümanlara karşı savaşan kesimlerin iktisadî durumlarını anlamamıza da yardımcı olacaktır.

2.1. Esir

Toplumsal statüde diğer insanlardan aşağı kabul edilen ve tarihi çok eskilere dayanan köleler farklı kaynaklardan elde edilmişlerdir. Köle bir anne-babaya sahip kişi için doğumla gelen kölelik, satın alma yoluyla kölelik, hibe yoluyla kölelik, terk edilen ya da kaçırılan çocukların köleleştirilmesi, borcunu ödeyemeyenlerin alacaklıları tarafından köleleştirilmesi, yasalara karşı geldiği için köle olma gibi farklı kaynaklar mevcuttu. Ancak köleliği ortaya çıkararak baskın sebep savaştır. Savaş sonucunda mağlup edilen ve ele geçirilen esirler köleleştirilmiştir.⁹⁶²

⁹⁶¹ Safa, *Hz. Peygamber döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, 196. Savaş gelirlerinin ilerleyen zamanlarda daha da artacağını öngören Hz. Peygamber'in şu sözleri söylediği rivayet edilmiştir: "İnsanlar öyle bir zamana yetişecekler ki bereketli beldelere çıkacaklar orada yiyecek, giyecek ve binek elde edeceklerdir. Arkadaşlarına şöyle yazacaklardır: "Bize gelin. Çünkü siz çorak bir arazidesiniz. şayet bilirlerse o gün Medine onlar için daha hayırlıdır. Onlardan geçim sıkıntısına ve zorluklara sabreden her bir fert için ben kıyamet gününde şefaatçi ya da şahit olurum." Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/13; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3/144; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 12/251; Halebî, *es-Sîre*, 2/80.

⁹⁶² Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, çev. Enver Günsel (İstanbul: Truva Yayınları, 2006), 12; Vecdi Akyüz-Nihat Engin, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, thk. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 4/179-181.

Yunan, Roma, Çin, Hind coğrafyalarında kabul edilen kölelik kurumu Arap Yarımadasında da varlığını korumuştur. Özellikle beden gücü gerektiren zorlu tarım, hayvancılık ve el sanatları gibi alanlarda çalıştırılmak üzere farklı yollarla temin edilen köleler,⁹⁶³ başta Habeşistan olmak üzere komşu bölgelerden getirilerek pazarlarda satılmıştır. Mekke’de köle ticareti yaygın olup⁹⁶⁴ Abdullah b. Cüd’ân bu alanda ön plana çıkmıştır. Sahip olduğu cariyelerine fuhuş yaptırdığı, doğan çocukları da bazen sattığından bahsedilmiştir.⁹⁶⁵ Başka yerlerden Mekke’ye getirilen kölelerin alım-satımını gerçekleştiren Abdullah, Kelb kabilesinin Rûm topraklarından Mekke’ye getirdiği Süheyb’i satın alan kişidir.⁹⁶⁶ Yine Amr b. el-Âs’ın annesi Nâbiğâ onun elinde bir cariyeye iken As b. Vâil tarafından satın alınmıştır.⁹⁶⁷

Arap Yarımadası’nda varlığını koruyan kölelik, İslâmiyetin ortaya çıktığı tarihte yaygın bir şekilde mevcudiyetini muhafaza etmiş ve köleler efendilerinin bir mülkü olarak zor koşullarda yaşamışlardır. İslâmiyetin doğuşuyla şartlarında iyileştirmeler olmakla birlikte bu kurumun varlığı devam etmiştir. Özellikle savaşta ele geçirilen esirler, mal hükmünde kabul edilerek köleleştirilmiştir.⁹⁶⁸ Hanbeli âlimlerinden İbn Kudâme savaşta ele geçirilen esirleri üç kısma ayırmıştır. Birincisi, kadın ve çocuk esirlerdir ki öldürülmeleri caiz olmayıp ancak Müslümanların elinde köleleştirilirler. İkincisi, kitap ehline mensup erkek esirler ile cizye vermeyi kabul eden Mecûsîlerdir. Devlet başkanı bu esirleri emân ile serbest bırakmak, öldürmek, takas etmek ya da köle olarak tutma hususunda muhayyerdir. Üçüncüsü ise cizye alınması kabul edilmeyen putperestler ve benzer esirlerdir. Devlet başkanı bunları emân ile serbest bırakmak, öldürmek veya fidye karşılığı serbest bırakmakta muhayyer olsa da bu esirlerin köle olarak tutulması caiz değildir.⁹⁶⁹ İbn Kudâme’nin esirlere yönelik cevaz verdiği bu uygulamaların tamamı Hz. Peygamber zamanında tatbik edilmiştir. Özellikle bazı savaş esirleri fidye karşılığı serbest bırakılarak veya pazarlarda satılarak kayda değer gelirler elde edilmiştir.

⁹⁶³ Ali Hatalmış, *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 175.

⁹⁶⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 117.

⁹⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 576; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/96.

⁹⁶⁶ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/727.

⁹⁶⁷ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 4/232.

⁹⁶⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 10/64; İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/223.

⁹⁶⁹ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/921-922.

Bedir, Huneyn, Kureyza, Müreysî savaşlarında ve daha küçük çaplı seriyyelerde çok sayıda esir ele geçirilmiştir. Bedir'deki esir sayısı 70'tir.⁹⁷⁰ Bazı rivayetlere göre 49 veya 74'tür. Tüm rakamları aktaran Vâkıdı ise doğru sayınının 70 olduğunu belirtmiştir.⁹⁷¹ Müreysî Savaşı'nda 700'den fazla esir alındığına dair rivayet olsa da⁹⁷² kaynakların ekseriyeti bu sayıyı 200 olarak kaydetmiştir.⁹⁷³ Kureyza Savaşı'nda 600, 700 veya 750 yetişkin erkek⁹⁷⁴ ve 1.000 civarında kadın ile çocuk teslim alınmıştır.⁹⁷⁵ Huneyn esirleri ise sadece kadın ve çocuklardan müteşekkil 6.000 kişiydi.⁹⁷⁶ Bunların haricinde gerçekleştirilen seriyyelerde de esirler elde edilmiştir. Karâretü'l-Küdr Seriyyesi'nde Yesâr isimli bir köle,⁹⁷⁷ Katan Seriyyesi'nde üç köle,⁹⁷⁸ Hadira Seriyyesi'nde dört yetişkin kadınla beraber genç kızlar ve erkek çocuklar esir alınmıştır.⁹⁷⁹ Taberî'de aktarılan rivayete göre ise sadece yetişkin kadınların esir alındığı belirtilmiş ve çocuklardan bahsedilmemiştir.⁹⁸⁰ Zatü'r-Rikâ Gazvesi'nde bazı kadınlar ele geçirilmiştir.⁹⁸¹ Hismâ Seriyyesi'nde 100 çocuk ve kadın,⁹⁸² Hevâzin'in bir boyu üzerine yapılan askerî harekâta da bazı kadınlar teslim alınmıştır.⁹⁸³ Tay kabilesine yönelik Fûls Seriyyesi'nde yetişkin erkeklerle birlikte kadın ve çocuklar,⁹⁸⁴ Temîm kabilesine yönelik seriyyede 11 erkek, 30 çocuk ve 11 kadın esir olarak ele geçirilmiştir.⁹⁸⁵

Esirler iktisadî açıdan önemli bir kaynak olmakla birlikte Hz. Peygamber onlara yapılacak muamele hususunda salt maddi kaygılarla hareket etmediği için Müslüman olan esirleri serbest bırakmıştır. Aynı şekilde ailelerinden teslimiyetlerini bildiren ve Müslüman

⁹⁷⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/384; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/487; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/714; Taberî, *Târih*, 2/426.

⁹⁷¹ Vâkıdı, *Meğâzî*, 1/115-116, 144.

⁹⁷² Halebî, *es-Sîre*, 2/379.

⁹⁷³ Vâkıdı, *Meğâzî*, 1/410; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/129; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/205; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/346.

⁹⁷⁴ Vâkıdı, *Meğâzî*, 2/518.

⁹⁷⁵ Vâkıdı, *Meğâzî*, 2/523; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/253.

⁹⁷⁶ Vâkıdı, *Meğâzî*, 3/943; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/488; Taberî, *Târih*, 3/82; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/112.

⁹⁷⁷ Vâkıdı, *Meğâzî*, 1/183; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/347; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/172.

⁹⁷⁸ Vâkıdı, *Meğâzî*, 1/343; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/321; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/55.

⁹⁷⁹ Vâkıdı, *Meğâzî*, 2/780; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/187.

⁹⁸⁰ Taberî, *Târih*, 3/35.

⁹⁸¹ Vâkıdı, *Meğâzî*, 1/397.

⁹⁸² Vâkıdı, *Meğâzî*, 2/558; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/146; Halebî, *es-Sîre*, 3/251.

⁹⁸³ Vâkıdı, *Meğâzî*, 2/754.

⁹⁸⁴ Vâkıdı, *Meğâzî*, 3/987.

⁹⁸⁵ Vâkıdı, *Meğâzî*, 3/975; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/411; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/212; Halebî, *es-Sîre*, 3/282.

olduklarını beyan eden kabilelerin esirlerini karşılıksız serbest bırakmıştır. Bu hususta Huneyn esirlerinin ayrı bir yeri vardır. Zira savaşta ele geçirilen esir sayısı 6.000 kadın ve çocuktur.⁹⁸⁶ Bu esirler muhariplere dağıtılmış ancak Hevâzin kabilesinden bir heyetin Medine'ye gelip bağılıklarını bildirmeleri ve Müslüman olmaları üzerine Hz. Peygamber esirlerin serbest bırakılması için harekete geçmiştir. Nihayetinde Uyeyne b. Hısn gibi örnekler hariç tüm savaşanlar esirlerini karşılıksız geri vermiştir.⁹⁸⁷ Ayrıca Hz. Peygamber karşılıksız serbest bırakmak istemeyenler için esir başına 6 deveyi fidye olarak belirlemiş, bunu daha sonra savaşlardan elde edilecek gelirlerden tahsil edeceğini beyan etmiştir.⁹⁸⁸ Bir başka örnek ise Temîm esirlerine dairdir. Esir alınan 11 erkek, 30 çocuk ve 11 kadın Remle bt. Hâris'in evine hapsedilmiş ancak kabile mensupları Medine'ye gelip teslimiyetlerini bildirince ailelerine bağışlanmışlardır.⁹⁸⁹ Hevâzin ve Temîm kabilesi esirlerine yapılan bu muamele diğer birçok esire de uygulanmıştır. Çünkü esas olan kabilelerin Müslüman olması ve Medine'ye bağılıklarını bildirmeleriydi.

İktisadi olarak istifade edilen ilk savaş esirleri Bedir'de teslim alınan Mekkelilerdir. Öncelikle esirlere yapılacak muamele hususunda Müslümanlar farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Sa'd b. Muâz⁹⁹⁰ ve Ömer b. Hattâb öldürülmeleri yönünde fikir beyan ederken Hz. Ebû Bekir ise akrabalık bağlarını gözetip hidayete ulaşmalarını umarak ve alınacak fidyelerle Müslümanların maddi kuvvet bulacakları gerekçesiyle fidye karşılığı serbest bırakılmalarını önermiştir. Hz. Peygamber ise sahâbilerle yaptığı istişareler neticesinde esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılmasını kararlaştırmıştır.⁹⁹¹ Bu kararın alınmasında Müslümanların yaşadıkları iktisadî sorunların etkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü bir rivayete göre Hz. Peygamber ashâbına fakir olduklarını hatırlatmış ve esirlerini fidye almadan veya boyunlarını vurmada serbest bırakmamalarını tavsiye etmiştir.⁹⁹²

⁹⁸⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Mısrî İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-hadis*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû'l-Hayr (Riyâd: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1995), 671; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/488; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/171.

⁹⁸⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/950-952; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 2/324.

⁹⁸⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/952; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/489.

⁹⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973-975.

⁹⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/106; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/628; Taberî, *Târih*, 2/449; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 1/300.

⁹⁹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/107-108; Taberî, *Târih*, 2/474-476; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/113.

⁹⁹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/109-110; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 150; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/143; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/245.

Bedir esirleri için biçilen bedeller 4.000, 3.000, 2.000 ve 1.000 dirhemdir. Rakamlar esirlerin maddi durumlarına göre belirlenmiştir. Zengin bir oğlu olduğu söylenen Ebû Vedâa'nın fidyesi 4.000 dirhem olarak tayin edilmiştir.⁹⁹³ Benî Mahzûm esirlerinden 3 kişi için gelen Abdullah b. Ebî Rebîa her biri için 4.000 dirhem ödemiştir. Yine Benî Esed b. Abdüluzza'nın üç esirini kurtarmak üzere gelen Osmân b. Ebî Hubeyş her biri için 4.000 dirhem vermiştir. Ebü'l-Münzir b. Ebî Rifâa ise 2000 dirhem, Ebû At'a b. Sâib de 1000 dirhem karşılığında serbest kalmıştır.⁹⁹⁴

Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hırâş b. Sımme, Übey b. Ka'b, Ammâr b. Yâsir, Ebû Nadle, Sevâd b. Gaziyye, Bilâl, Vâkıd b. Abdullah, Abdullah b. Caşş, Abde b. el-Hashâs, Abdurrahmân b. Avf, Hâtıb b. Ebî Beltea, Sâbit b. Akram ve Mâlik b. Duşşüm gibi çok sayıda sahâbî, esirlerinden gelir elde etmiştir. Ekseriyetle esir başına 4.000 dirhem kazanmışlardır. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Velîd b. Ukbe'den 4.000; Ebû Nadle, Mus'ab b. Umeyr'in kardeşi Ebû Azîz'den 4.000 dirhem; Sevâd b. Gaziyye, Bilâl, Vâkıd b. Abdillâh ve Abdullah b. Caşş da ellerindeki birer esir için 4.000 dirhem;⁹⁹⁵ Abde b. el-Hashâs aynî malların da olduğu toplam 4.000;⁹⁹⁶ Abdurrahmâm b. Avf, Hâtıb b. Ebî Beltea, Sâbit b. Akram ve Mâlik b. Duşşüm da aynı miktarlarda nakdî para almışlardır. Bazı esirler ise paraları olmadığı gibi onları kurtarmak için kimse gelmediğinden dolayı fidyesiz bırakılmıştır. Bunlardan biri Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin elindeki Muttalib b. Hantab'tır. Cümâh kabilesine mensup Rebîa b. Derrâc da parası olmadığı için değeri düşük bir şey karşılığında serbest bırakılmıştır. Kimi esirler ise tutsak iken vefat etmiştir. Benî Teym'den Mâlik b. Abdullah, Kutbe b. Âmir'in elinde esirken ölmüştür.⁹⁹⁷

Önemli sayıda esirin ele geçirildiği ve iktisadî getirisi olan bir diğer savaş ise Müreysî'dir. Yakalanan köle ve cariye sayısı 200'dür.⁹⁹⁸ Esirlerin bazıları fidye karşılığı bazıları ise karşılıksız serbest bırakılmıştır. Kadın ve çocuklardan her birinin fidye ücreti altı deve olarak belirlenmiştir. Müslümanlardan bazıları esirlerini Medine'ye getirmiş ancak daha

⁹⁹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/129; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/110; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/332-333; Halebî, *es-Sîre*, 2/264.

⁹⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/140-141.

⁹⁹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/139-140.

⁹⁹⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/141; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/513.

⁹⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/138-143.

⁹⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/410; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/205; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/346; Halebî, *es-Sîre*, 2/379.

sonra Benî Mustalik'ten bir heyet Medine'ye gelerek ailelerinin fidyesini ödeyince esirler geri dönmüştür. Özellikle kadınlardan evine dönmeyen kalmamıştır.⁹⁹⁹ Kadınlar ifadesinden anlaşılacağı üzere bazı erkek çocukları muhtemelen aileleri tarafından kurtarılmamış ve köle olarak Medine'de kalmaya devam etmiştir. Nitekim bir rivayete göre savaşta esir düşenlerden Ubeyd isimli biri, Useyd b. Ebî'l-Îs b. Ümeyye'nin payına düşmüş ve Medine'de kalmıştır. Daha sonra mülkiyeti Abdullah b. Hâlid Ebü'l-Îs b. Ümeyye'ye geçen Ubeyd, efendisi tarafından azat edilmiştir.¹⁰⁰⁰

İktisadi gelir elde edilen en önemli esirler ise Kureyza Savaşı'nda teslim alınan Yahudilerdir. Kadın ve çocuklardan oluşan 1.000 esir vardı. Ganimete dâhil edilen esirlerden bazıları humus olarak devlet payına düşerken geriye kalanlar ise savaşanlara dağıtılmıştır.¹⁰⁰¹ 36 tanesinin süvari olarak katıldığı savaşta 3.000 muharip vardı.¹⁰⁰² Dolayısıyla esirlerin de dâhil olduğu tüm ganimetler 3.072 hisseye taksim edilmiştir.¹⁰⁰³ Savaşa atı ile katılan Muhammed b. Mesleme, hissesine karşılık 45 dinâr değerindeki bir kadınla iki çocuğunu almıştır. Müslümanlar hisselerine düşen esirleri müşrik Araplara, Medine, Teyma veya Hayber Yahudilerine satarken annesi olmayan çocuklar ise sadece Müslümanlara satılmıştır. Humus kapsamında devlete ait esirler Necid ve Şam bölgelerinde satışa çıkarılmıştır.¹⁰⁰⁴

Yahudilerle yapılan Hayber Savaşı'nda ise az sayıda esir alınmıştır. Zira savaş öncesi 2.000'den fazla kadın ve çocuk Ketîbe kalesinde korunmaya alınmıştır. Daha sonra savaş Ketîbe kalesine dayandığında Yahudiler ile sulh yapılmış ve kimse esir alınmamıştır.¹⁰⁰⁵ Bu savaşta sadece iki yerde esir alındığı anlaşılmaktadır. Birincisi Şık kalelerinden biri olan Nizâr'da ele geçirilenlerdir. Bu kalede Safiyye bt. Huyey ve amca kızlarının da dâhil olduğu bazı kız çocukları esir alınmıştır.¹⁰⁰⁶ Diğeri de yapılan anlaşmaya uymayan ve hazineyi sakladıkları anlaşılan Ebu'l-Hukayk ailesidir. Hazineyi sakladıkları ve

⁹⁹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/412.

¹⁰⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/455; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 6/144.

¹⁰⁰¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/680.

¹⁰⁰² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/521.

¹⁰⁰³ İbnü't-Tallâ', *Akdiyetu'r-Resûlullah*, 38; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/252; Şâmî, *Sübülü'l-hudâ*, 5/15.

¹⁰⁰⁴ Esir satın alanlar arasında Medine Yahudilerinden Ebû Şahm dikkat çekmektedir. İki kadın ve üç çocuğunu 150 dinâr karşılığında satın almıştır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/522-524.

¹⁰⁰⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/669-670.

¹⁰⁰⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/668.

Müslümanlara teslim etmedikleri anlaşılınca Kinâne b. Ebu'l-Hukayk öldürülmüş, kadın ve çocukları da esir alınmıştır.¹⁰⁰⁷ Bu esirlerin nasıl değerlendirildiğine dair kaynaklarda detaylı malumat nakledilmemiştir. Esirlerden biri olan Safiyye bt. Huyey ile Hz. Peygamber evlenmiştir. Bir rivayete göre Safiyye, safi hakkı kapsamında Hz. Peygamber'in payına düşmüştür.¹⁰⁰⁸ Başka bir rivayete göre ise Dihye el-Kelbî'nin payına düşen Safiyye Hz. Peygamber tarafından satın alınmıştır.¹⁰⁰⁹

2.2. Silah

Kılıç, kalkan, zırh, mızrak gibi harp teçhizatlarından oluşan silahlar, iktisadî karşılığı olan değerli eşyalardır. Kaynaklarda, savaşlarda ele geçirilen silahlara dair detaylı bilgiler aktarılırken sadece kazanılan savaşlar değil istenen neticenin alınmadığı harplerde elde edilen az sayıdaki teçhizatlar hakkında da detaylı malumat verilmiştir. Uhud Savaşı Müslümanlar için istenilen netice ile sonuçlanmamasına rağmen aktarılan rivayetlerde elde edilen birkaç savaş aleti hakkında bilgi verilmiştir. Osmân b. Abdillâh b. Muğîre'yi öldüren ve selebini alan Hâris b. Sımme'nin silah alabildiğine işaret edilmiştir.¹⁰¹⁰ Bu savaşta seleb alan yegâne kişi olan Hâris, güzel bir zırh, miğfer ve kılıç elde etmiştir.¹⁰¹¹ Yine istenen neticeye ulaşılmayan bir diğer harp olan Mute Savaşı'na dair elde edilen çok az sayıdaki savaş aletleri hakkında bilgi verilmiştir. Huzeyme b. Sâbit'in dümanını öldürdüğü ve akabinde içinde yakut bulunan bir tolgayı ele geçirdiği rivayet edilmiştir.¹⁰¹² Daha sonra Hz. Ömer döneminde bu tolgayı 100 dinâra satın Benî Hatme'den hurma bahçesi satın almıştır.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/672-673.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/117; Buhârî, "Meğâzî", 38. Safi, Hz. Peygamber'in ganimet malları içerisinde kendisi için ayırdığı kılıç, at, cariye ve elbise gibi değerli mallardır. Bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/487; Serahsî, *Mebûsât*, 10/9; İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/459.

¹⁰⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/110; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/393; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/268.

¹⁰¹⁰ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 1/292; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/615.

¹⁰¹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/253; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/156; Halebî, *es-Sîre*, 2/321.

¹⁰¹² Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/324; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/152. Vâkıdî ve İbn Asâkir'in aktardıkları rivayetlerde ise bu kişinin Gaziyye isimli biri olduğu kaydedilmiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/769; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 16/359. Ancak Huzeyme olması daha mümkün görünmektedir. Zira Evs kabilesinin Benî Hatme boyuna mensup olan Huzeyme'nin yukarıda geçtiği üzere Benî Hatme yurdundan hurma bahçesi satın alması, bu ihtimali artırmaktadır.

¹⁰¹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/769. Müslümanların geri çekilmek zorunda kaldıkları bu savaşta çok az sayıda ganimet elde edilmiştir. Bunlar arasında değerli bir yüzük de vardı. Hz. Peygamber, bunları taksim etmeksizin seleb sahibine vermiştir. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/768.

Kayda değer miktarda silahların ganimet olarak alındığı ilk savaş Bedir'dir. Savaşta önemli miktarda silah ve cephane ele geçirilmiştir.¹⁰¹⁴ Mağlup olan Mekkelilerin savaş meydanından kaçarken ağırlıklarını hafifletmek amacıyla attıkları çok sayıda zırh onları takip eden Müslümanlar tarafından toplanmıştır. Sahâbîlerden bir tanesi topladığı üç zırhı alıp evine götürmüştür.¹⁰¹⁵ Yine Hz. Peygamber'in sahip olduğu dokuz kılıçtan biri olan Zülfikâr, Bedir ganimetlerindedir.¹⁰¹⁶ Kılıcın eski sahibi ise Münebbih b. Haccâc'tı.¹⁰¹⁷ Ayrıca savaş esirlerinden fidye olarak 1.000 mızrak¹⁰¹⁸ ve 100 dinâr değerinde bir şikke elde edilmiştir.¹⁰¹⁹ Harp aletlerinin ele geçirildiği savaşlar hususunda Medine ve Hayber Yahudilerinin ise ayrı bir yeri vardır. Çünkü silah üretimiyle iştigal ettikleri için teçhizat açısından zengin oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle Medine Yahudilerinin zırh ve ok yapımıyla uğraştıklarından bahsedilmiştir.¹⁰²⁰ Yine Hayber Yahudilerinden 10.000 muharipten¹⁰²¹ 1.000 kişinin zırhlı olduğu belirtilmiştir.¹⁰²²

Yahudilerle ilk savaşlar Medine'de meydana gelmiştir. Bedir'in hemen akabinde gerçekleşen savaş sonucunda sürgün edilen ilk Yahudi topluluğu olan Benî Kaynukâ'dan çok sayıda silah ele geçirilmiştir. 700 savaşçıya sahip kabileden 300¹⁰²³ veya 400 zırhlı vardı.¹⁰²⁴ Muhtemelen bu zırhların da olduğu tüm silahlar ganimet olarak alınmıştır. Hz. Peygamber'in bu ganimetlerden üç yay, iki zırh, üç kılıç ve üç mızrak elde ettiği nakledilmiştir.¹⁰²⁵ Medine'den sürgün edilen ikinci Yahudi topluluğu Benî Nadîr kabilesinden ele geçirilen silahlar 50 zırh, 50 miğfer ve 340 kılıçtır.¹⁰²⁶ Medine'den sürgün edilen son Yahudi topluluğu Benî Kureyza'dan ele geçirilen silahlar arasında ise 1.500 kılıç, 300 zırh, 1.000 mızrak, 1.500 kalkan ile yapımında tahta kullanılmayıp sadece deriden yapılan ve cuhfe denilen kalkanlar mevcuttu.¹⁰²⁷

¹⁰¹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/103; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/112; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/62.

¹⁰¹⁵ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/96.

¹⁰¹⁶ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 416.

¹⁰¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/103.

¹⁰¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/42.

¹⁰¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/122; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/302; İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 4/1558.

¹⁰²⁰ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 55.

¹⁰²¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/634.

¹⁰²² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/637.

¹⁰²³ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/309.

¹⁰²⁴ İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, 314; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/48.

¹⁰²⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/178-179.

¹⁰²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/54.

¹⁰²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/71; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/239; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/107.

Medine Yahudilerinden sonra harp teçhizatlarının elde edildiği bir diğer Yahudi topluluğu Hayber'dir. Çok sayıda kalenin bulunduğu bölgede öncelikle Şık kalesindeki silahlar ele geçirilmiştir. Kaledeki bir evin altına saklanan silahlar arasında demonte bir mancınık, iki debbabe, zırh, miğfer ve kılıç gibi silahlar vardı.¹⁰²⁸ Silahların ele geçirildiği bir diğer yer ise Netât'ta bulunan Sa'b b. Mu'âz kalesidir. Burada, mancınık, debbabe ve başka savaş aletleri ganimet olarak alınmıştır.¹⁰²⁹ Savaşın devamında direnmeden teslim olan ve sulh yapılan Ketûbe ahalesinin teslim ettiği teçhizatların ise¹⁰³⁰ 100 zırh, 400 kılıç, 1.000 mızrak ve kılıflarıyla birlikte 500 Arap yayından müteşekkil olduğu belirtilmiştir.¹⁰³¹

Seriyyelere dair aktarlan haberlerde de zaman zaman ele geçirilen silahlar hakkında bilgiler nakledilmiştir. Ali b. Ebî Tâlib komutasında gerçekleştirilen bir seriyyede Ebû Şemr el-Gassânî'nin tapınağa adadığı bazı silahlar ele geçirilmiş ve bunlar arasında Resûb ile Mihdem isimli kılıçlar Hz. Peygamber'in mülkiyetine geçmiştir.¹⁰³² Yine Dûmetü'l-Cendel ahalesi sulh yapmayı kabul ettiğinde anlaşma çerçevesinde kendilerinden 400 zırh ve 400 mızrak alınmıştır.¹⁰³³

Kaynaklarda aktarılan bilgiler dikkate alındığında ekseriyetle Mekke müşrikleri ve Hicâz Yahudileriyle yapılan savaşlar neticesinde silahların ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise diğer toplulukların silah servetlerinin daha az olmasıdır. Nitekim rivayetlere bakıldığında Mekke müşrikleri veya Yahudilerle yapılan savaşlarda, aradaki güç farkını ifade etmek için onların sahip oldukları harp teçhizatlarına işaret edilmiştir. Özellikle ordu içerisindeki zırhlı savaşçı sayısının önemli bir detay ve ordunun gücü hususunda bir kriter olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Bedir Savaşı'na dair nakledilen haberlerde müşrik ordusunun çok sayıda zırhlı savaşçıya sahip oldukları vurgulanmıştır.¹⁰³⁴ Uhud Savaşı'nda ise Müslüman ve müşrik ordusu arasındaki güç

¹⁰²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/647-648.

¹⁰²⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/664.

¹⁰³⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/669-670.

¹⁰³¹ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/131; Halebî, *es-Sîre*, 3/61.

¹⁰³² Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 416.

¹⁰³³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1027; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/152; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/272; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/677; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/64; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/424; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/22; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/128.

¹⁰³⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/39; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 204.

farkını ifade etmek için müşriklerin sahip olduğu 700 zırhlı savaşçıya karşılık Müslüman muharıplerden sadece 200 kişinin zırhlı olduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁵ Yine Hayber savaşında Yahudilerden 1.000 savaşçının zırhlı olduğu zikredilmiştir.¹⁰³⁶

2.3. Hayvan

Savaşlarda ele geçirilen ganimetler arasında hayvanlar dikkat çekmektedir. Bedir’de ele geçirilen hayvanlar 150 deve ile 10 attır. Bunlardan Hz. Peygamber’in hissesine düşen Ebû Cehil’in devesi Hudeybiye’de kurbanlık olarak kesilinceye kadar gazvelerde binek olarak kullanılmıştır.¹⁰³⁷ Gatafân ve Benî Süleym üzerine düzenlenen Karâretü’l-Küdr Gazvesi’nde çok sayıda hayvan ele geçirilmiştir. Belâzurî’nin aktardığına göre bunlar deve ve koyundan müteşekkil 500 hayvandan ibarettir.¹⁰³⁸ Diğer kaynakların ekseriyetinde ele geçirilen hayvanların çeşidi belirtilmemiş olsa da aynı şekilde 500 devenin ele geçirildiği bilgisi verilmiştir.¹⁰³⁹ Vâkıdî’nin aktardığı başka bir rivayete göre ise 200 kişinin katıldığı bu askerî harekâta herkesin payına 7 deve düşmüştür.¹⁰⁴⁰ Dolayısıyla humus kapsamında dağıtılan hayvanlar da hesap edildiğinde 1.680 hayvan ele geçirildiğini söylemek mümkündür. Necid bölgesinde yaşayan Gatafân üzerine yapılan Hadira Seriyesi’nde bir rivayete göre 200 deve ve 1.000 koyun,¹⁰⁴¹ başka bir rivayette ise 200 deve ve 2.000 koyun;¹⁰⁴² Fedek’teki Sa’d mahallesi üzerine yapılan saldırıda ise 500 deve ve 2.000 koyun ele geçirilmiştir.¹⁰⁴³ Bunlardan el-hafide denilen sağmal deveyi Hz. Peygamber safî kapsamında almıştır.¹⁰⁴⁴ Müreysî Gazvesi’nde 2.000 deve ve 5.000 koyun;¹⁰⁴⁵ Kureyza Savaşı’nda çok sayıda koyun ve sulamada kullanılan

¹⁰³⁵ Taberî, *Târih*, 2/205; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/220; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/42.

¹⁰³⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/637.

¹⁰³⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/102-103; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/112.

¹⁰³⁸ Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/310.

¹⁰³⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/183; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/347; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/125; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/172; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 1/408.

¹⁰⁴⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/183.

¹⁰⁴¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/780.

¹⁰⁴² İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/323; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 4/60; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 2/206.

¹⁰⁴³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/563; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 3/260; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 2/150; Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ*, 4/126.

¹⁰⁴⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/86; Halebî, *es-Sîre*, 3/257.

¹⁰⁴⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/410; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/60; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/205; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/346; Halebî, *es-Sîre*, 2/379.

develer;¹⁰⁴⁶ Kurtâ Gazvesi'nde 150 deve ile 3.000 koyun;¹⁰⁴⁷ Gamr Seriyyesi'nde 200 deve;¹⁰⁴⁸ Taraf Seriyyesi'nde 20 deve;¹⁰⁴⁹ Hismâ Seriyyesi'nde 1.000 deve ile 5.000 koyun;¹⁰⁵⁰ Hayber Savaşı'nda çok sayıda koyun, sığır, eşek ve at;¹⁰⁵¹ Siy Seriyyesi'nde takriben 100 veya 400 deve;¹⁰⁵² Sakîf sürülerine yapılan saldırıda 100 deve ve 2000 koyun;¹⁰⁵³ Huneyn Savaşı'nda ise 24.000 deve ile 40.000 civarında olduğu tahmin edilen koyunlar;¹⁰⁵⁴ Dûmetü'l-Cendel'de 2000 deve ve 800 at elde edilmiştir.¹⁰⁵⁵ Ayrıca Katan,¹⁰⁵⁶ Zü'l-Kassa, Cinâb ve Tebâle seriyyelerinde sayısı belirtilmeyen çok sayıda hayvan ele geçirilmiştir.¹⁰⁵⁷

Bahsi geçen ganimetler özellikle bedevî Araplarla yapılan savaşlardan elde edilmiştir. Nitekim kaynaklarda onlarla yapılan savaşlarda, harp teçhizatlarına dair malumatlar sınırlı olmasına karşın ganimet hayvanlarına yönelik detaylı bilgiler nakledilmiştir. Bu yüzden Huneyn¹⁰⁵⁸ ve Müreysi'de ganimet alınan yüksek miktarlardaki hayvanlar hakkında bilgiler olmasına rağmen silahlara dair pek malumat verilmemiştir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/239.

¹⁰⁴⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/535; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/112; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/257-258.

¹⁰⁴⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/550; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/81; Taberî, *Târih*, 2/640; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/269; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/80; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/87.

¹⁰⁴⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/555; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/84; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/377; Taberî, *Târih*, 2/641; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/87.

¹⁰⁵⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/558; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/84.

¹⁰⁵¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/664, 671.

¹⁰⁵² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/753-755.

¹⁰⁵³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/955; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/208; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/406.

¹⁰⁵⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/943; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/141; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/415; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/400; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/339; Halebî, *es-Sîre*, 3/170.

¹⁰⁵⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1027; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/152; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 14/83; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/272; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/677; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/64; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/22. Kaynaklarda 800 at bilgisi için "re's" ifadesi kullanılmıştır. Sadece Kastallânî (ö. 923/1517) ve Diyarbekrî (ö. 990/1582) doğrudan at tabirini tercih etmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu rakamlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü dönemin şartlarında bu oldukça yüksek bir rakamdır. Bk. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Abdülmelik Şihâbüddîn el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye* (Kâhire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2001), 1/424; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/218.

¹⁰⁵⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/343.

¹⁰⁵⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/552, 728, 755. Bazı yerlerde koyun sayısı detaylı belirtilmemiştir. 10 koyun bir deveye karşılık geldiği için buna göre bir rakam telaffuz edilerek hepsi bir arada kaydedilmiştir.

¹⁰⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/339; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/339.

¹⁰⁵⁹ Taberî, *Târih*, 11/609; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/253; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/171.

2.4. Para ve Değerli Eşyalar

Savaşlarda zaman zaman para ve değerli eşyalar ganimet olarak alınmıştır. İlk olarak Karede Seriyyesi'nde Safvân b. Ümeyye riasetinde Şam'a giden Kureyş kervanından önemli miktarda para ve değerli emtia ele geçirilmiştir. Kervanda Ebû Zem'a'ya ait 300 miskal altın, altın-gümüş karışımı külçe, 300.000 dirhem değerinde gümüş tabaklar ve Kureyş'in başka malları vardı.¹⁰⁶⁰ Ele geçirilen bu malların humusu olan 20.000 dirhem çıkarıldıktan sonra kalanı muhariplere taksim edilmiştir.¹⁰⁶¹ Başka bir rivayete göre ise humusun değeri 25.000 dirhemdir.¹⁰⁶² Uhud Savaşı'nda az miktarda nakdî para ele geçirilmiştir. Âsım b. Sâbit b. Ebî'l-Aklah 50 dinâr, Abbâd b. Bişr ise 13 miskal bulunan bir kese ele geçirmiştir. Daha sonra bunları arz ettiklerinde Hz. Peygamber humusu almayıp hepsine onlara bırakmıştır.¹⁰⁶³ Huneyn'de ise elde edilen nakdî para 6.000¹⁰⁶⁴ veya 4.000 gümüş ukiyyedir.¹⁰⁶⁵ Tâif'teki Lat tapınağı yıkıldıktan sonra orada bulunan ziynet eşyalarına, giysilere, kokulara, altın ve gümüş mallara el konulmuştur.¹⁰⁶⁶

Nakdî para ve kıymetli mallar açısından en verimli ganimetler Hayber Savaşı'na aittir. Çok sayıda mücevheratın ele geçirildiği savaşta¹⁰⁶⁷ Ebu'l-Hukayk ailesinin hazinesi dikkat çekmektedir. Hazinenin içerisinde altın bilezik, bileklik, halhal, küpeler, zümrüitten yapılmış setler, altın yüzükler ve altınla kaplı bir halka vardı.¹⁰⁶⁸ Bu değerli eşyaların tamamı ganimet olarak ele geçirilmiştir.¹⁰⁶⁹ Yine Ketîbe halkı ile sulh yapıldığında altın ve gümüşlerine el konulmuştur. Bununla birlikte Yahudilerin para ve kıymetli mallarının sadece bir kısmını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü savaştan sonra kurulan pazarda, ganimet mallarını satın alıp tüketmişlerdir.¹⁰⁷⁰ Satış işleriyle ilgilenen Ferve ganimetin

¹⁰⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/198; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/33; Şâmî, *Sübülü'l-hudâ*, 6/32.

¹⁰⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/33; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/374; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/171.

¹⁰⁶² Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *el-İşâret ila sîreti'l-Mustafâ ve târihi min ba'dihi mine'l-hulefâ*, thk. Muhammed Nizâmüddîn el-Füteyh (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996), 226; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/240.

¹⁰⁶³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/232.

¹⁰⁶⁴ İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/415; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/400.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/141; Şâmî, *Sübülü'l-hudâ*, 5/339; Halebî, *es-Sîre*, 3/170.

¹⁰⁶⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/971-972.

¹⁰⁶⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/665.

¹⁰⁶⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/673; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/15.

¹⁰⁶⁹ Bu ziynet eşyaları düğünlerde ücret karşılığı ödünç veriliyordu. Mekke'de düğün olduğunda ziynetler bir ay boyunca emaneten alınırdı. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/671-672.

¹⁰⁷⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/669-670.

çokluğundan dolayı pazarın günlerce süreceğinden endişe etmesine rağmen mallar iki günde tüketilmiştir.¹⁰⁷¹

2.5. Giysiler ve Diğer Emtia

Giysi ve başka emtia, savaş ganimetlerine dâhil edilmiştir. Bunlar maddi değeri olan kıymetli eşyalar olduğu için taksim edilmek üzere toplanmaları elzemdi. Ayrıca öldürülen muharibin üstündeki kıyafetler de alınırdı ve bu durum bütün muharipler için geçerliydi. Bir rivayete göre Hâlid b. Saîd el-Âs, müşriklerden bir adamı öldürdükten sonra elbiselerini aldığında Hz. Ömer, isteyen Hâlid gibi hareket edebilir diyerek¹⁰⁷² bu davranışı onaylamıştır. Yine başka bir rivayete göre hicretin 6. yılının Rebiülahîr ayında Muhammed b. Mesleme komutasında Benî Sa'lebe ve Uvâl üzerine gerçekleştirilen Zü'l-Kassa Seriyyesi'nde Muhammed hariç diğerleri öldürülerek elbiseleri çıkarılmıştır.¹⁰⁷³

Bazı durumlarda sadece ölenlerin değil esirlerin giydikleri kıyafetler de alınmış, ancak bu durum Hz. Peygamber tarafından tasvip edilmediği gibi esirlerin giydirilmesine önem vermiştir. Bedir Savaşı'nda esir alınan Abbâs b. Abdulmuttalib Medine'ye getirildiğinde üzerindeki elbiselerine el konulmuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun için elbise getirilmesini isteyince Abbâs ile benzer fiziki özelliğe sahip Abdullah b. Übey'den kıyafet alınmıştır.¹⁰⁷⁴ Buna dair başka bir örnek ise Huneyn Savaşı hakkındadır. Hz. Peygamber esirler için Hecer yapımı hırkalar satın almak üzere Büsr b. Süfyân el-Huzâî'yi Mekke'ye göndermiş, satın alınan kıyafetlerle esirler giydirilmiştir.¹⁰⁷⁵

Savaş alanından ve karargâhtan toplanan giysiler eşit bir şekilde dağıtıldığı için haksızlık olmaması adına savaş esnasında elbiselerin giyilerek eskitildikten sonra yerine konulması

¹⁰⁷¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/680; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/233; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/55.

¹⁰⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/93. Giysilerin kıymetine dair Kureyza savaşında ilginç bir hadise yaşanmıştır. Esir alınan Huyey b. Ahtab, öldürülmeden önce giydiği değerli hüllesini kimse faydalanmasın diye yırtmıştır. Bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1989, 2/513.

¹⁰⁷³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/551. Giysiler kıymetli mallar olduğu için öldürülen kimsenin soyulması anlayışı sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bir rivayete göre Kербela'da öldürülen Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin b. Ali'nin sadece silahı gasp edilmemiş, üzerinde bulunan şalvar, ayakkabı, sarık ve ipekle karışık yün ceketini de alınarak çıplak bırakılmıştır. Şalvarını Bahr b. Ka'b, ceketini Kays b. Eş'as, ayakkabısını Esved b. Hâlid, sarığını ise Câbir b. Yezîd almıştır. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/444.

¹⁰⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/12; Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 142; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Ma'arifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmîatü'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1991), 5/240; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/163.

¹⁰⁷⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/943; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/126.

yasaklanmıştır.¹⁰⁷⁶ Öldürülen muharibin kıyafetleri için ise durum farklıydı. Zira seleb hakkı kapsamında bir muharip düşmanını öldürdüğü zaman kıyafetlerini alma hakkına sahipti.¹⁰⁷⁷

Önemli miktarda giysi türü mallarının ganimet olarak ele geçirildiği ilk savaş Bedir'dir. Ev eşyası, deriler gibi mallarla birlikte giysiler de ele geçirilmiştir.¹⁰⁷⁸ Kureyza Yahudileri mağlup edildikten sonra kalelerindeki cephane ve ev eşyalarının yanı sıra giysileri de toplanarak diğer mallarla birlikte Remle bt. Hâris'in evinde bir araya getirilmiştir.¹⁰⁷⁹ Hayber Savaşı'nda Ketibe kalesindeki Yahudiler teslim olduklarında tüm kıyafetlerine el konulurken sadece üzerlerindeki giysilerine dokunulmamıştır.¹⁰⁸⁰ Bir diğer Hayber kalesi Sa'b b. Muâz'da Yemen yapımı 20 bohça sert kumaş ile 1.500¹⁰⁸¹ veya 500¹⁰⁸² kırmızı kadife ele geçirilmiştir. Hicretin 10. yılında Ali b. Ebî Tâlib komutasında Mezhic kabileleri ile yapılan savaşta ise ganimetler arasında elbise balyalarının olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸³

Esir, silah, hayvan, nakdî para, giysi gibi önemli taşınır mallar haricinde ganimetler arasında değerli ev eşyaları, yiyecek balyaları, içki tulumları gibi çeşitli emtia vardı. Müslümanların Kureyş kervanına yönelik ilk saldırılarından biri olan Nahle Seriyyesi'nde Tâif'ten getirilen içki, kuru üzüm ve deriler;¹⁰⁸⁴ Bedir Savaşı'nda ev eşyaları,¹⁰⁸⁵ ticari amaçla develere yüklenmiş çok sayıda deri,¹⁰⁸⁶ Hayber'de arpa, hurma, yağ, bal, zeytinyağı, iç yağlar, kumaş, kap-kaçak, içki fiçileri, bakırdan ve çömlekten

¹⁰⁷⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/682; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/421; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 5/27; Serahsî, *Mebûât*, 10/21.

¹⁰⁷⁷ Buhârî, "Humus", 18; Tirmizî, "Siyer", 13. Bununla birlikte sonraki dönemlerde Müslüman devletlerin kurumsallaşması ve ordu düzeninin gelişmesiyle farklı görüşler serdedilmiştir. Hanefî ve Mâlikî âlimleri bu hakkın tamamen devlet başkanının yetkisinde olduğunu öne sürmüşlerdir. Şafîî ve Hanbelî âlimleri ise aksini iddia etmişlerdir. Bk. Saîd Havvâ, *el-Esâs fi's-Sünne* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1995), 7/3253; Hanbelî âlimlerinden İbn Kudâme ise Hz. Peygamber dönemindeki uygulamanın geçerli olduğunu dolayısıyla savaşın seleb hakkının devam ettiğini savunmuştur. Bk. İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/239.

¹⁰⁷⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/100; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/112; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/62.

¹⁰⁷⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/513.

¹⁰⁸⁰ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/232; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/388; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 4/136.

¹⁰⁸¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/664.

¹⁰⁸² Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/314.

¹⁰⁸³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1081; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/97; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/239.

¹⁰⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/10; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/19; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/91.

¹⁰⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/100.

¹⁰⁸⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/102; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/112.

yapılmış kaplar,¹⁰⁸⁷ ev eşyaları, envai malzemeler,¹⁰⁸⁸ Vadi'l-Kurâ'da ise çok sayıda ev eşyası ele geçirilmiştir.¹⁰⁸⁹ Bunlar arasında Müslümanlar için helal olan yiyecek ve içecekler savaş esnasında tüketilirken, Hayber¹⁰⁹⁰ ve Kureyza savaşlarında el konulan içki fiçileri ise yere akıtılmıştır.¹⁰⁹¹ Geriye kalan kıymete haiz mallar ise muhariplerin hisselerine göre taksim edilmiştir.

2.6. Arazi

Hz. Peygamber döneminde önemli miktarda arazi ganimet olarak alınmıştır. Bunun yanı sıra savaş ihtimaline karşın Müslüman olan veyahut herhangi bir tehdit unsuru olmadan Müslüman olmayı tercih ederek Medine'ye bağlanan ahaliyle birlikte İslâm Devleti'nin idaresindeki araziler genişlemiştir. Hukuki açıdan farklı uygulamalara tâbi bu mülklerin durumunu ele alan Ebû Ubeyd onları üç şekilde sınıflandırmıştır. Birincisi, Müslüman olan ahalinin mevcut arazileridir. Bunlar sahiplerine ait kabul edilmiş ve sadece öşre tâbi tutulmuştur.¹⁰⁹² Dolayısıyla kendi istekleriyle İslâm dinine giren ahalinin arazilerine haraç değil sadece öşür konulacağını belirtmiştir.¹⁰⁹³ Ebû Ubeyd'in bahsettiği bu husus haricinde savaşla fethedilmesine rağmen ahali Müslüman olmayı tercih edenlerin arazileri, Müslümanlar tarafından ihya edilen topraklar veya iktâ olarak verilen mülklerin tamamını bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) öşür arazileri olarak gösterdiği Yemen, Medine ve Tâif gibi beldelerin mülkleri¹⁰⁹⁴ bu kapsama girmektedir. Zira Hz. Peygamber döneminde onların mülklerine dokunulmamış sadece gerekli olan öşür alınmıştır. Yine Benî Nadîr Yahudileri ile savaş olmadan önce Müslüman olduklarını bildiren ve kabileleriyle hareket etmeyen Yamîn b. Umeyr ile Ebû Saîd b. Vehb'in mülklerine müdahale edilmemiş, Medine'de ikamet etmeye devam

¹⁰⁸⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/664.

¹⁰⁸⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/668.

¹⁰⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/711. Benî Kureyza Yahudileri kendilerinden sonra istifade etmemeleri için evlerini ve geride bıraktıkları diğer yapıları yıkıp bozmuş, develere yükleyebildikleri kapı eşikleri ve tahtaları da götürmüşlerdi. Anlaşma yapılana kadar Müslümanlar da onlardan geriye kalanları yakıp yıkmışlardı. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/377.

¹⁰⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/668.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/239.

¹⁰⁹² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 69.

¹⁰⁹³ Serahsî, *Mebûsât*, 10/83.

¹⁰⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/45.

etmişlerdir.¹⁰⁹⁵ Bu örneklerin yanı sıra Hz. Peygamber kabilelere gönderdiği mektuplarda Müslüman olmaları halinde üzerinde buldukları toprakların kendilerine ait olacağını bildirmiştir. Bu hususta öncelik almak isteyenler, herhangi bir savaş durumunda topraklarını kaybetmemek veya kabileden başkalarının Müslüman olup kendilerinden önce hak sahibi olmamaları için İslâm'a dinine bağlı olduklarını bildirerek arazilere mâlik olmuşlardır. Husayn b. Evs el-Eslemî'ye Furgayn ve Zâtü A'şâş, Benî Kurre b. Abdullah'a hayvanlarını otlattığı koruluk olan Mazalle, Benî ed-Dıbbâb'a Sâriye, Yezid b. Tufeyl'e ise Madda arazilerinin verileceğine ve korunacaklarına dair mektuplar gönderilmiştir. Buna benzer çok sayıda kişiye arazilerin mülkiyetine dair belge verilmiştir.¹⁰⁹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber "Daha önce herhangi bir Müslümanın ulaşmadığı bir şeye kim ulaşırsa onundur."¹⁰⁹⁷ sözleriyle İslâm dinine tâbi olanların, araziler için öncelikli hak sahibi olduklarını belirtmiştir.

İkincisi, savaş devam ederken anlaşma yapılan topluluklara ait arazilerdir. Hükümleri anlaşmada belirtilen şartlardan ibarettir. Bunun dışında arazilere taalluk eden bir durum söz konusu değildir.¹⁰⁹⁸ Fedek Yahudilerinden ele geçirilen araziler bu kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü Fedek, Müslümanlar tarafından kuşatılmadan önce harekete geçerek sulh yapmak istemiş ve bunun için Nûn b. Yûşa riyasetindeki heyeti göndererek bazı şartlar karşılığında anlaşma yapmışlardır.¹⁰⁹⁹ Negrân ahâlisinin arazileri için de benzer bir durum geçerlidir. Savaş olmadan İslâm Devleti'ne bağlanmayı ve belirlenen vergiyi ödemeyi kabul etmişlerdir. Bu yüzden arazileri kendilerine aitti. Hz. Ömer, onları Şâm ve Irak'a sürgün ettiğinde yöneticilere verdiği talimatla kendilerine hurmalık ve tarla gibi araziler verilmesini emretmiştir. Ayrıca el emekleri ile kazandıklarına da müdahale edilmemiş ve bunun terk etmek zorunda kaldıkları arazilerine karşılık olduğu vurgulanmıştır. Bunlara ilaveten onlardan iki yıl boyunca cizye alınmamıştır.¹¹⁰⁰ Cizye anlaşması yapılan Eyle, Cerbâ, Ezrûh, Dûmetü'l-Cendel ile Hecer Mecûsîlerine ait

¹⁰⁹⁵ Ebû Ya'la el-Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 199.

¹⁰⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/230-231; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 246.

¹⁰⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/72; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre", 36. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 1/280.

¹⁰⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 69.

¹⁰⁹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/707; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1/195; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/136.

¹¹⁰⁰ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 86; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/308.

araziler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Arazilerinin mülkiyeti kendilerine ait olan bu topluluklar sadece cizye ödemekle mükellef tutulmuşlardır.

Üçüncüsü, savaş sonucu zorla fethedilen arazileri kapsamaktadır. Bu arazilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Birinci görüşe göre söz konusu araziler ganimet olarak değerlendirilmelidir. Buna göre arazilerin humusu olan 1/5'i alındıktan sonra geriye kalan 4/5'lik kısmı savaşa katılanlar arasında taksim edilmelidir. İkinci görüşe göre ise arazilerin tasarrufu tamamen devlet başkanının yetkisi dâhilindedir. Devlet başkanı iki şekilde değerlendirebilir. İlk görüşü savunanların söylediği gibi ganimetin humusunu çıkarıp kalanını muhariplere taksim edebilir ki Hz. Peygamber'in Hayber arazilerine yönelik tasarrufu bu şekilde olmuştur. İkinci olarak ise arazileri muhariplere taksim etmeden fey statüsünde kabul ederek teslim alır ve Müslümanların maslahatına göre harcayabilir.¹¹⁰¹ Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilen Sevâd arazileri böyle değerlendirilmiştir.¹¹⁰²

Hz. Peygamber döneminde Yahudilerle yapılan savaşlarda ele geçirilen mülkler güç kullanılarak fethedildiği için Ebû Ubeyd'in bahsettiği üçüncü tür arazilere dâhildir. Medine'den sürülen ilk Yahudi kabilesi Benî Kaynukâ, kuyumculuk işiyle ilgilendiği için arazi ve çiftlikleri yoktu.¹¹⁰³ Bu yüzden kableden geriye yaşadıkları mülkler ve dükkânları haricinde herhangi bir taşınmaz mal kalmamıştır. Müslümanlar tarafından fethedilen ve ele geçirilen ilk araziler Benî Nadîr Yahudilerine aittir.¹¹⁰⁴ Onlara ait kayda değer miktarda arazi ve hurmalık ganimet olarak alınmıştır.¹¹⁰⁵ Bir diğer Yahudi kabilesi Benî Kureyza'nın da önemli miktarda üzüm ve hurma bağları vardı.¹¹⁰⁶ Bunların humusu çıkarıldıktan sonra kalanı taksim edilmiştir.¹¹⁰⁷ Savaş sonucu fethedilen en önemli araziler ise Hayber Yahudilerine ait geniş hurma bahçeleri ve tarım alanları olmuştur.¹¹⁰⁸

¹¹⁰¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 69.

¹¹⁰² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 70.

¹¹⁰³ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/179.

¹¹⁰⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, 26. Huzâî (ö. 789/1387) ise Ebû Ubeyd'in yaptığı tasnife dördüncü bir tür arazi çeşidini eklemiştir. Buna göre deve ve at kullanmaksızın ahali sürgün edilen mülkleri farklı bir tasnife tâbi tutarak arazileri dört şekilde sınıflandırmıştır. Bu bağlamda Benî Nadîr ile yapılan savaşta deve ve at kullanılmadığı için onlara ait arazilerin bu tasnife dâhil olduğunu öne sürmüştür. Bk. Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 529.

¹¹⁰⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 27.

¹¹⁰⁶ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/480.

¹¹⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/523.

¹¹⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/409.

2.7. Cizye

Cizye, zimmî statüsündeki ahaliden alınan baş vergisidir.¹¹⁰⁹ Bu vergi, İslâm topraklarında yaşayan zimmîlerin canlarının bağışlanması karşılığında alınmış,¹¹¹⁰ ayrıca politik olarak devlete bağlanmanın ve itaat etmenin göstergesi kabul edilmiştir. Nitekim Hendek Savaşı'ndan sonra kuşatılan Kureyza Yahudileri, çatışmaların başında kendilerine teklif edilen cizye ödeme şartını reddettiklerinde, söz konusu teklifin Araplara boyun eğmek anlamına geldiğini ve bunun yerine ölmeyi tercih ettiklerini söylemişlerdir.¹¹¹¹ Cizye vergisi devlete bağlılığın yanı sıra Müslümanların zimmî ahali karşısındaki psikolojik üstünlüğünün de göstergesidir. “*Küçülerek elleriyle cizye verene kadar savaşın.*”¹¹¹² âyetinde bu hususa işaret edilmiştir.¹¹¹³ Bununla birlikte bazı âlimler Müslümanların üstünlüğünü zimmîye hissettirecek bir üslupla cizyenin alınması gerektiğini ve bu yüzden kişinin bizzatihi gelip ödeme yapmasını şart koşmuş, dolayısıyla başkasının getirdiği cizyenin kabul edilmeyeceğini öne sürmüşlerdir.¹¹¹⁴

Hz. Peygamber döneminde cizye alınanlar Negrân, Eyle ve Dûmetü'l-Cendel Hıristiyanları ile¹¹¹⁵ farklı yerlerde ikamet eden Yahudi ve Mecûsî topluluklardır.¹¹¹⁶ Arap ve Acemlere mensup Hıristiyanlardan oluşan Negrân ahali savaşıma güçlerinin olmadığını ve cizye vermek istediklerini söyleyince kendileriyle sulh yapılmıştır.¹¹¹⁷ Görüşmede ürettikleri tüm meyveler üzerinde Hz. Peygamber'in hükmü olduğu ancak verginin bunlardan alınmayacağı belirtilmiştir.¹¹¹⁸ Bunun yerine ürettikleri elbiseler üzerinden anlaşmaya varılmıştır. 1000 tanesini Recep ayında, diğer 1000 tanesini de Safer

¹¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 58; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 519.

¹¹¹⁰ İbn Manzûr, “Lisânü'l-'Arab”, 14/147; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 520; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 37/353. Serahsî'ye göre ise cizye, öldürmekten vazgeçmenin bedeli değildir. Temel prensip olarak bir insanın kanı akıtılmayacağı için sadece geçici bir durum olan savaş sebebiyle insan öldürme eylemi gerçekleştirilir. Ancak zimmet akdi yapılarak bu geçici savaş durumu ortadan kalkmaktadır. Bu durumda insan kanının akıtılmayacağına dair temel prensip tekrar geçerli olur. Nihayetinde cizye herhangi bir şeyin bedeli olmaktan ziyade bir tür vergiden ibarettir. Bk. Serahsî, *Mesbût*, 10/81-82.

¹¹¹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/504; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 13/306.

¹¹¹² Tevbe, 9/29.

¹¹¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/201; Serahsî, *Mesbût*, 10/81.

¹¹¹⁴ Serahsî, *Mesbût*, 10/81; İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/363.

¹¹¹⁵ İbnü't-Tallâ', *Akdiyetu'r-Resûlullah*, 59.

¹¹¹⁶ Serahsî, *Mesbût*, 10/77.

¹¹¹⁷ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 519-520.

¹¹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/249.

ayında olmak üzere yıllık iki bin hülle alınması kararlaştırılmıştır.¹¹¹⁹ Her hülle bir ukiyye değerindeydi. Ayrıca ukiyyelerin ölçüsüne göre artma ve azalma durumunda elbiselerin miktarının değişebileceği de şartlarda belirtilmiştir. Buna ilaveten Yemen bölgesine düzenlenecek herhangi bir seferde orduya 30 zırh, 30 at ve 30 deve vermekle mükellef tutulmuşlardır.¹¹²⁰

Cizye alınan bir diğer topluluk Yemen'deki gayri müslimlerdir. Mensubiyetlerine ve dinlerine dair bilgi verilmeyen Yemenlilerin vergisini teslim almak üzere görevlendirilen Muâz b. Cebel'e bir dinâr veya ona denk me'âfir denilen giysilerden alması emredilmiştir.¹¹²¹ Me'âfir Yemen'de bulunan bir karye olup¹¹²² üretilen kıyafetler de buraya nispet edilmiştir.¹¹²³ Ayrıca bölgede yaşayan Me'âfir isimli bir kabilenin olduğu da söylenmiştir.¹¹²⁴ Buna göre Müslüman olmayan yetişkin erkeklerden cizye alınmıştır. Ebû Ubeyd'e göre ise yetişkin erkeklere ilaveten köle ve cariyelerden de cizye alınmıştır.¹¹²⁵

Şam bölgesinde bulunan bazı topluluklar da zimmî statüsüne alınarak cizye ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Dûmetü'l-Cendel ile Eyle Hıristiyanları gibi bazı topluluklar, Arapların Müslüman olduklarını görünce korkmaya ve İslâm Devleti'ne tâbi olduklarını bildirmeye başlamışlardır.¹¹²⁶ Bunlardan ahali Hıristiyan olup Dûmetü'l-Cendel'de yaşayan Kelb kabilesi üzerine Abdurrahmân b. Avf komutasında 700 kişiden oluşan birlikle askerî harekât düzenlenmiştir. Teslim olan kabilenin Hıristiyan lideri Esbağ b. Amr el-Kelbî, Müslüman olmuş ayrıca kızı Tumâdir ile Abdurrahmân b. Avf evlenmiştir. Bununla birlikte kabile cizye vermeyi kabul etmiştir.¹¹²⁷ Makrizî'nin ifade ettiği gibi muhtemelen sadece dinî inancı üzerinde kalmaya devam edenlerden cizye alınmıştır.¹¹²⁸

¹¹¹⁹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 520.

¹¹²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/249.

¹¹²¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/362; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/362; Beyhakî, *Ma'arifetü's-sünen*, 13/371; İbnü't-Tallâ', *Akdiyetü'r-Resûlullah*, 59; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 521.

¹¹²² Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/390; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 521.

¹¹²³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüga*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî (Bejrût: Dârü'l-İlm, 1987), 2/766.

¹¹²⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 521; Ebü'l-Hasen Nürüddin Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-me'âfih şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Bejrût: Dârü'l-Fikr, 2002), 6/2606; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 636.

¹¹²⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 35; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/125.

¹¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/250.

¹¹²⁷ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/560-562.

¹¹²⁸ Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/269.

Ayrıca Hz. Peygamber ihanetlerinden emin olmadığı için güvenilir bir bölgeye dönüştürmek amacıyla kabilenin silahlarına ve atlarına el koymuştur.¹¹²⁹

Cizye anlaşması yapılan bir diğer Hıristiyan ahali Eyle'dir.¹¹³⁰ Her yılın Recep ayında halis altından 100 dinâr ödemekle mükellef tutulmuşlardır.¹¹³¹ Başka rivayete göre ise 300 kişiden oluşan Eyle halkına 300 dinâr cizye konmuştur.¹¹³² Bu anlaşmaya ek olarak oradan geçen Müslümanları üç gün ağırlama, yedirme ve hayvanlarını besleme şartı ilave edilmiştir.¹¹³³

Hıristiyanların yanı sıra anlaşma yapılan bir diğer topluluk Yahudilerdir. Bunlar Cerbâ ve Ezruh'ta ikamet ediyorlardı.¹¹³⁴ Her yılın Recep ayında 100 dinâr ödeme karşılığında anlaşma yapılmıştır.¹¹³⁵ Anlaşma yapılan bir başka Yahudi topluluk Maknâ sakinleridir. Deniz kıyısında ikamet eden ahali ile yapılan cizye anlaşması, her yıl ürettikleri dokuma elbiselerini, meyvelerini,¹¹³⁶ ağaçtan yapılmış av aletlerini, yetiştirdikleri hayvanları, hurmaları ve zırlarının dörtte birini kapsamıştır.¹¹³⁷ Bir rivayete göre Hz. Peygamber Tebuk'te iken Ubeyd b. Yâsir b. Nümeyr ve Benî Vâil'den bir adamın Müslüman olduklarını bildirmeleri üzerine Maknâ gelirlerinin bir kısmını onlara vermiştir.¹¹³⁸

Hz. Peygamber döneminde cizye anlaşması yapılan bir diğer topluluk Bahreyn Mecûsîleridir.¹¹³⁹ Tarihi kaynaklarda Hecer olarak da bilinen Bahreyn'in yerel idarecisi Münzir b. Sâvâ'ya gönderilen mektupta kendisi ve ahalisi İslâm'a davet edilirken reddedenlerden ise cizye alınması istenmiştir. Zira burada Mecûsîler de vardı.¹¹⁴⁰

¹¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/45.

¹¹³⁰ İbn Kudâme, *Muğni*, 9/337.

¹¹³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/251; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/248.

¹¹³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/251; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 67; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/66.

¹¹³³ İbn Kudâme, *Muğni*, 9/337. Tüm bunların yanı sıra Şâfiî, Mekke Hıristiyanlarından da cizye olarak bir dinâr alındığını söylemiştir. Ancak onun dışında böyle bir bilgiyi aktaran veya açıklayan herhangi bir kaynağa ulaşamadık. Bk. Şâfiî, *el-Ümm*, 4/189.

¹¹³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/252.

¹¹³⁵ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/1031; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/251.

¹¹³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/252.

¹¹³⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 67; Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 5/78; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 120.

¹¹³⁸ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/1032; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/67.

¹¹³⁹ Huzâi, *Tahrîcü'd-delâlât*, 519.

¹¹⁴⁰ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, thk. Taha Abdürrauf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999), 144; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 28; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/108. Belâzurî, Bahreyn'de cizye alınan toplulukların Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsî dinine tâbi kimseler olduklarını belirtmiştir. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 144.

Akabinde İslâm Devleti'ne bağlanan bölgeye emir olarak Alâ b. Hadramî tayin edilirken vergilerini teslim alması için ise Ubeyde b. Cerrâh görevlendirilmiştir.¹¹⁴¹ Hicretin 10. yılında toplanan vergi miktarı ise 180.000 dirhemdi ve ilk kez dışardan bu kadar çok mal Medine'ye gönderilerek insanlara dağıtılmıştır.¹¹⁴²

2.8. Zekât

Savaşlar neticesinde İslâm Devleti'nin sınırları genişlemiş ve yılın muvakkat dönemlerinde vergiler alınmaya başlamıştır. Bu vergiler sadece gayri müslimlerden alınan cizyeden ibaret olmayıp Müslüman ahaliden de zekât alınmıştır. Nitekim Müslüman olanların yaşadığı ve artık İslâm'ın hüküm sürdüğü beldelerin zekâtını teslim almak üzere âmiller gönderilmiştir.¹¹⁴³

Âmiller tarafından teslim alınarak toplanan zekât aynı zamanda devlete bağlılığın bir göstergesidir. Bu yüzden kabilelerin Müslüman olmaları yeterli olmayıp zekâtlarını ödemeleri zaruriydi. Hz. Peygamber bu hususta “Allah'tan başka bir ilah bulunmadığına, Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehadet edip namazı dosdoğru kılincaya ve zekâtı hakkıyla verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunları yaptıkları takdirde kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. İslâm'ın gerektirdiği haklar ise bunların dışındadır. Onların gizli hallerinin hesabı Allah'a aittir.”¹¹⁴⁴ sözleriyle zekâtın hükmünü açıkça ifade etmiştir. Bu yüzden zekât ödemek istemeyen veya ödeyenlere engel olan kabilelere karşı mücadele etmiştir. Büsr b. Süfyân, Huzâa kabilesinin zekâtlarını tahsil etmek için gittiğinde Temîmlilerin engeliyle karşılaşmış ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Uyeyne b. Hısn komutasında 50 kişiden oluşan birlik bölgeye gönderilmiş, çok sayıda kişi esir alınarak Medine'ye getirilmiştir. Gelişmeler üzerine Temîmliler Medine'ye gelip bağlılıklarını bildirmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁴⁵ Yine Velîd b. Ukbe, Benî Mustalik kabilesinin zekâtlarını vermediğini söylediğinde Hz.

¹¹⁴¹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 520.

¹¹⁴² Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, thk. Süheyl Zekkâr (Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1988), 102; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 582-583. Başka bir rivayete göre ise toplanan verginin miktarı 100.000 dirhemdir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/294.

¹¹⁴³ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 541.

¹¹⁴⁴ Buhârî, “İmân”, 17.

¹¹⁴⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/974-975; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/254; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/352-353; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/118-119.

Peygamber birlik göndermeyi planlamış ancak Velîd'in yalan söylediği ortaya çıkınca vazgeçmiştir.¹¹⁴⁶ Başka bir haberde de Eşca kabilesinden birinin zekâtını alması için tayin edilen Abdurrahmân b. Rebî ez-Zaferî hakkındadır. Abdurrahmân geri çevrilince tekrar gönderilmiş ve zekâtını vermediği takdirde söz konusu şahsın boynunu vurması emredilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in ridde hadiselerinde savaş dışında bir seçeneği kabul etmeme tavrının bu hadiseye dayandığı söylenmiştir.¹¹⁴⁷ Zira onun hilafetinde bazı Arap kabileleri irtidat edip zekât vermeyi reddetmişlerdir.¹¹⁴⁸ Onlardan biri olan Kinde reislerinden Eş'as b. Kays¹¹⁴⁹ esasında kâfir olmadığını ancak malı konusunda cimri davrandığını akabinde ise zekât vermeme konusunda çıktığı yoldan geri döndüğünü söylemiştir.¹¹⁵⁰ Dolayısıyla zekât, Müslümanın malı üzerindeki Allah hakkı olmasının yanı sıra devlete itaat etmenin sembolü kabul edilmiştir.¹¹⁵¹

Savaşla veya savaşmaksızın İslâm Devleti'ne bağlanan yerlerden zekât alınmıştır. Mekke'nin fethedildiği yıl Yemen'e gönderilen Muâz b. Cebel dinî görevinin yanı sıra zekâtları da teslim almıştır.¹¹⁵² Tâif Kuşatması'nın akabinde teslim olan Sakîf'in üzüm, bal ve hurma gibi ürünlerinin zekâtı Medine'ye gönderilmiştir.¹¹⁵³ Zekât mallarının kayda değer bir gelir kaynağı olduğuna işaret eden en önemli gelişme ise hicretin 9. yılında

¹¹⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/92; Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/980-981; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/133.

¹¹⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/189. Bir rivayete göre Eşca kabilesine mensup adamın zekâtını alması için görevlendirilen Abdurrahmân üç kez gönderilmiş, en sonunda öldürme emrini almıştır. Bk. Aynı, *Umdetü'l-kârî*, 8/246; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3/7.

¹¹⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/37; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, thk. Muhammed Hacı vd. (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 17/300.

¹¹⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *er-Ridde*, ed. Yahya el-Cebûrî (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 50; Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, 5/156.

¹¹⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/235; Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî İbnü'l-Âdîm, *Büğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1988), 4/1907.

¹¹⁵¹ Zekât bir vergi olması ve devlete bağlılığın bir göstergesi olmakla birlikte diğer vergilerden farklı bir niteliğe sahiptir. Şâfiî ve Ebû Ubeyd gibi bazı âlimlere göre zekât toplanırken cizyeden farklı olarak en güzel mallardan alınmamalıdır. Bk. İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/336; ayrıca bir rivayete göre Hz. Peygamber'in "Zekât, vergi şeklini almadan kıyamet kopmaz." dediği rivayet edilmiştir. Burada zulmeden hükmetler kastedilmiştir. Zira böyle bir hükümet ahalinin malındaki Allah hakkının miktarını unuttur ve hukuka riayet etmez. Bu durumda zekâtı, ahalinin malı üzerindeki Allah hakkından ziyade vergi olarak telekki eder. Bk. İbn Haldûn, *Târih*, 1/494.

¹¹⁵² Şâfiî, *el-Ümm*, 2/77; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/590; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 567; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 81.

¹¹⁵³ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 64; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/48; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 8/397; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 4/1292.

sadakaları teslim almak üzere gönderilen çok sayıda âmildir.¹¹⁵⁴ Muhâcir b. Ebî Ümeyye, Ziyâd b. Lebîd, Adî b. Hâtim ve Mâlik b. Nüveyre gibi sahâbîler farklı kabilelerin zekâtlarını toplamak üzere görevlendirilmiştir.¹¹⁵⁵ Yine hicretin 10. yılında Necrân ahalisinden Müslüman olanlara İslâm'ı öğretmek için gönderilen Amr b. Hazm aynı zamanda zekât işleriyle ilgilenmiştir.¹¹⁵⁶ Aynı tarihlerde Mezhic kabilesine yönelik düzenlediği askerî harekâta ganimet malları elde eden Ali b. Ebî Tâlib ayrıca Müslümanların zekâtını da teslim almıştır.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/266; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3/10.

¹¹⁵⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/600; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 1/118; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/101.

¹¹⁵⁶ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 84; Hâlife b. Hayyat, *Târih*, 94; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 81.

¹¹⁵⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1081.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ GELİRLERİNİN DAĞITIMI VE İKTİSADİ HAYATA ETKİLERİ

Hz. Peygamber döneminin savaş ekonomisine dair en önemli gelişmeler, harplere bağımlı olarak gelişen iktisadî karakterli hareketliliklerdir. Toplumsal hayatın farklı alanlarında bireysel ve kurumsal düzeyde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İlk dönemlerden itibaren savaşların finansmanı için hususi bir politika takip eden Hz. Peygamber aynı şekilde savaş gelirlerinin taksim edilmesinde ve değerlendirilmesinde de önemli adımlar atarak, sistemli bir yapı inşa etmeye çalışmıştır. Bu minvalde savaşlardan elde edilen esir, silah, hayvan, para, değerli eşyalar, giysi, arazi vb. malları harplere iştirak eden muhariplere taksim ederken humus, cizye, fey ve zekât gelirlerini ise devlet hazinesinde toplamıştır. Böylece devlet hazinesini besleyen kaynaklar teşekkül etmiş ve Hz. Peygamber bunları askerî, diplomatik veya yardıma muhtaç kimseler için harcamıştır.

Savaş sürecinde çözülmesi gereken ilk mesele ganimetlerin dağıtımıydı. Çünkü adaletli bir taksimat yaparak muharipleri memnun etmek önemliydi. Bu yüzden Hz. Peygamber ganimet taksiminde bazı kurallara ortaya koyarak taksimat işini sistemli hale getirmeyi amaçlamıştır.

1. Savaş Gelirlerinin Dağıtımı

Savaş gelirlerinin dağıtımına yönelik mutabık olunan bir sistem mevcut olmadığı için Arap savaş geleneğinin bir devamı olarak muharipler, ele geçirecekleri malların bölüşülmeden sadece kendilerine ait olacağını, ayrıca çarpışmalarda öne çıkanların daha çok pay alacağını düşünmüşlerdir. Bu yüzden Bedir Gazvesi'nde ganimet dağıtımı tartışmalara sebep olmuştur. Bazıları harp alanındaki malları toplarken bazıları da esir ve ganimet peşine düşmüştür. Bunların haricinde bir grup insan ise Hz. Peygamber'in çadırında onu korumaya çalışmıştır. Dolayısıyla bir kısmının ganimet alırken diğerlerinin bir şey elde edememesi tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu ihtilafları Enfâl sûresinin ilgili âyetleriyle çözüme kavuşturan Hz. Peygamber, ganimetleri bir araya getirip tüm muhariplere eşit bir şekilde taksim etmeyi kararlaştırdığında Sa'd b. Muâz'ın "Ey Allah'ın Resûlü! Topluluğu koruyan süvari ile zayıf olanlar aynı payı mı alacak!"

sözlerinde ifade bulan itirazlara rağmen kararından vazgeçmemiştir.¹¹⁵⁸ Böylece düşmandan geriye kalan ve savaşız ele geçirilen mallarda tüm muhâriplerin hakkı olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra seleb hakkı olduğu gibi devam ettirilerek bu şekilde ele geçirilen ganimetler, düşmanını öldüren muhâribe ait kabul edilmiştir.¹¹⁵⁹ Ayrıca Hz. Peygamber zaman zaman toplumun maslahatını gözeterek kimilerine ganimetten daha fazla pay vermiştir. Örneğin Huneyn ganimetleri taksim edilirken bazı Kureyş ve bedevî Arap kabilelerinin önde gelenlerine fazladan mal dağıtmıştır.¹¹⁶⁰

Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu uygulamalar neticesinde geleneğe dayanan bireysel bölüşümler yerine daha paylaşımcı bir sistem geliştirilmiş ve ganimet dağıtımını sistematize edilmiştir. Ganimet malları sadece hayvanlardan oluştuğunda taksimat oldukça basit bir yöntemle yapılmıştır. Humus çıkarılıp kalan mallar herkese eşit bir biçimde dağıtılırken, on koyun bir deveye denk gelecek şekilde hesap edilmiştir.¹¹⁶¹ Ganimetler çeşitlendiğinde ise kıymet olarak birbirine denk eşyalar, parçalara taksim edilmiş daha sonra da herkes hissesine düşen parçayı veya parçaları almıştır.¹¹⁶² Ganimetler arasında yer alan esirlerin bölüşümü de aynı şekilde yapılmıştır. Savaşanlar, hisselerine karşılık esir elde etmişlerdir.¹¹⁶³ Sadece çok sayıda esirin ele geçirildiği ilk savaş olan Bedir'de ihtilaf edilmiştir. Herkes yakaladığı esirin kendisine ait olduğunu düşünmüş, ayrıca bazı esirleri kimin yakaladığı da belirsiz olduğu için tartışmalar yaşanmıştır. Esirlerden Süheyl b. Amr hususunda Mâlik b. Duşşüm'un başka bir sahâbiyle anlaşmazlığa düştüğünden bahsedilmiştir.¹¹⁶⁴ Hz. Peygamber ise esirlerin hepsini toplamış ve kura çekerek savaşanlara dağıtmıştır.¹¹⁶⁵

¹¹⁵⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/98-99.

¹¹⁵⁹ İmâm Mâlik, "Cihâd", 18; Şâfiî, *el-Ümm*, 4/149; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/686; Buhârî, "Humus", 18.

¹¹⁶⁰ Bu durumdan rahatsız olan Ensardan biri "Resûlullah kavmine kavuştu. Savaş zamanında onun ashâbıyız ancak ganimet taksiminde kavmi önde oluyor." sözleriyle sitemini dile getirmiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/956; buna benzer söylemlerin artması üzerine Sa'd b. Ubâde ile konuşan Hz. Peygamber, Ensarı toplayarak onlarla bir konuşma yapmış ve söz konusu gruplara fazla mal vermesinin nedenini izah etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/253-254.

¹¹⁶¹ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 191; Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/725, 780; Taberî, *Târih*, 3/35; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/112; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/71; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/70.

¹¹⁶² W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER, 2016), 300.

¹¹⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/113.

¹¹⁶⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/105; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 73/48.

¹¹⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/139.

Çarpışmalar sonucu ele geçirilen mallar eşit olarak taksim edilirken, deve veya at kullanmaksızın yani muharipler açısından herhangi bir maliyetin söz konusu olmadığı harplerden sonra ele geçirilen malların dağıtım yöntemi ise farklı olmuştur. Bunların tasarrufu tamamen Hz. Peygamber'in insiyatifine bırakılmıştır. Nitekim kuşatıldıklarında çarpışmak yerine teslim olan Benî Nadîr kabilesinin mallarına yönelik değerlendirme yetkisinin Hz. Peygamber'e ait olduğu âyet-i kerîmede şöyle izah edilmiştir. "...*Bu mallar için ne at ne de deve sürdünüz. Fakat Allah peygamberine, dilediği kimselere karşı üstünlük verir...*"¹¹⁶⁶

Ganimetler dağıtılırken süvarilere diğerlerinden daha fazla pay verilmiştir. Hz. Peygamber bu durumu şöyle izah etmiştir: "Ben at için iki hisse, süvariye de bir hisse tayin ettim. Kim bunu eksiltirse Allah da onu eksiltsin."¹¹⁶⁷ Âlimlerin ekseriyeti bu hadisi esas alarak süvarinin üç pay, piyadenin ise bir pay alabildiğini belirtirken Ebû Hanîfe ise onlara itiraz ederek süvarinin toplamda iki pay, piyadenin ise bir pay alabildiğini öne sürmüştür. Delil olarak da Hz. Peygamber'den gelen başka bir rivayeti referans göstermiş ayrıca Hayber Savaşı'nda 1.5000 muharipten 300 kişinin süvari olarak katıldığını ve bu yüzden ganimetlerin 1.800 hisseye taksim edildiği bilgisini eklemiştir.¹¹⁶⁸ Dolayısıyla ganimetlerin 1.800 hisseye taksim edildiği, 1.500 muharipten 300 kişinin de atlı olduğu göz önüne alındığında yapılan hesaplama doğru görünmektedir. Buna karşılık Vâkîdî ise hisselerin 1.800 parçaya taksim edildiğini kabul etmekle birlikte diğer âlimlerle aynı görüşü paylaşarak buna uygun bir rakam zikretmiştir. Hayber Savaşı'na 1.400 muharip katıldığını ve bunlar arasındaki süvari sayısı hakkında 300 rakamının nakledildiğini ancak doğru rakamın 200 olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁹ Vâkîdî aynı şekilde Kureyza Savaşı'na

¹¹⁶⁶ el-Haşr 59/6.

¹¹⁶⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/49; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/97; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 6/488; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 8/11; Buhârî, "Meğâzî", 38. Süvariye daha fazla hisse verilmesini savunan âlimlere göre bunun sebebi bir askere nisbetle atın giderlerinin daha fazla olmasıdır. Dolayısıyla belirlenecek hakların ölçüsü de bu yönde olmalıdır. Hanefîlerin çoğuna göre ise süvariye fazladan hisse verilmesinin sebebi düşmana verdiği korkudur. Ayrıca at otla beslendiği için giderleri bir insandan fazla değildir. Bk. Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebir*, 10/41-42.

¹¹⁶⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 8/145. Tüm bunların yanı sıra Ebû Hanîfe, süvariye iki hisse verilmesi durumunda hayvanın insandan daha üstün tutulacağını iddia etmiştir. Bk. Serahsî, *Mebsût*, 10/41.

¹¹⁶⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/689. Süvarinin hissesine dair başka bir tartışma ise atın cinsiyle ilgilidir. Şam fakihlerine göre bu hisse sadece Arap atları için verilmelidir. Bu tartışmanın dayanağı Hz. Ömer döneminde yaşanan bir hadisedir. Münzir b. Ebî Hamsa el-Vedâî komutasındaki askerî birlik, Şam'a

katılan muharip sayısının 3.000 olduğunu belirttikten sonra 36 süvari olduğunu ve ganimetlerin 3.072 parçaya taksim edildiğini söylemiştir.¹¹⁷⁰ Böylece süvarinin piyadeden üç kat fazla hisse aldığını öne sürmüştür.

Ganimet taksiminde esas hak sahipleri ise devlete ait beytül-mâl, devlet başkanı ve savaşabilen yetişkin erkeklerdir. Bununla birlikte hastalık, ölüm veya başka geçerli mazeretinden dolayı savaşa katılamayan kimselere de hisse verilmiştir. Ayrıca savaş devam ederken başka yerlerde görevlendirilenler de ganimetten pay almışlardır.¹¹⁷¹

1.1. Beytül-mâl

Savaşlarda ele geçirilen ganimetler taksim edilirken en büyük pay beytül-mâl için alınan humustur. Sözlükte 1/5 anlamına gelen humus¹¹⁷² ganimetler taksim edilirken kamu adına sarf edilmek üzere alınan beşte birlik payı ifade etmektedir. Bu payın beşte biri Allah ve Resûlüne ait olup geriye kalan hisseler akraba, yetim, miskin, fakir ve yolda kalanlar olmak üzere toplam beş sınıfa tasarruf edilmiştir.¹¹⁷³ Bu uygulamanın kökenleri ise İslâm öncesine dayanmaktadır. Kabile liderleri katıldıkları savaşlarda ganimetin dörtte birini almış¹¹⁷⁴ ve bu durum muhtemelen onların kabile içerisindeki otoritelerinin nişanesi olarak kabul edilmiştir.

Humus uygulaması İslâm öncesine dayanmakla birlikte bazı hususlarda düzenlemeler yapılmıştır. Birincisi, kabile liderleri ganimetten 1/4 bir hisse alırken İslâm'da bunun oranı düşürülmüş ve 1/5 olarak belirlenmiştir. Böylece muharipler daha çok hisse alabilmişlerdir. İkincisi ise kabile liderlerinin aldığı 1/4'lik hisse tamamen kendi şahsi malı olarak kabul edilirken İslâm'da ise toplumun maslahatı için kamu harcamaları kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca humus kabile liderine bağlılığın bir göstergesi olmakla birlikte Hz. Peygamber tarafından bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bu bağlamda

doğru hareket ettiğinde safkan Arap atları diğerlerine göre takriben bir gün erken ulaşmışlardır. Bunun üzerine Münzir "Savaşa yetişenle yetişemeyeni eşit tutmam" diyerek sonradan gelen atlılara pay vermemiş ve durum Hz. Ömer bildirilince onun da onayladığı belirtilmiştir. Bk. Fezârî, *es-Sîre*, 179; Şâfiî, *el-Ümm*, 7/356; Serahsî, *Mebûsât*, 10/42.

¹¹⁷⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/521-522.

¹¹⁷¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/683-684.

¹¹⁷² Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 16/23.

¹¹⁷³ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 29; H. Yunus Apaydın, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365-369.

¹¹⁷⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/17.

Muğîre b. Şu'be'nin arkadaşlarını gasp ederek getirdiği malların humusu, ihanet olduğu gerekçesiyle geri çevrilmiştir.¹¹⁷⁵

Humus, Hz. Peygamber'in bizzat katılımı şart olmaksızın Müslümanların savaşta ele geçirdikleri tüm malları kapsamıştır.¹¹⁷⁶ Bu yüzden Abdülkays kabilesinden bir heyet Medine'ye geldiğinde yapmaları gereken ve insanları davet edecekleri hususlar anlatılırken ele geçirecekleri ganimetin humusunu göndermeleri de emredilmiştir.¹¹⁷⁷ Ayrıca Hz. Peygamber Arap kabilelerine gönderdiği mektuplarda ganimetin humusunu göndermelerini şart koştur.¹¹⁷⁸ Humus uygulamasının tatbik edildiği ilk savaşa dair ise farklı rivayetler nakledilmiştir. Bir habere göre ilk olarak Bedir ganimetlerinden humus alınmıştır.¹¹⁷⁹ Ebû Ubeyd'e göre ise Bedir ganimetleri eşit bir şekilde herkese dağıtılmış ve humus çıkarılmamıştır.¹¹⁸⁰ Bunun dışında ilk humus uygulamasının Batn-ı Nahle¹¹⁸¹ veya Kaynukâ ganimetlerinde tatbik edildiğine dair farklı haberler de nakledilmiştir.¹¹⁸²

Ganimetlere uygulanan humus, savaş esnasında ele geçirilen buluntu mallar için de geçerli sayılmıştır. Hayber Savaşı'nda bir adamın harabede bulduğu 200 dirhemin humusu çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktar ona verilmiştir.¹¹⁸³ Seleb mallarında ise humus geçerli olmadığı için devlet payı olarak muharipten herhangi bir şey alınmamakla birlikte seleb miktarının artmasına bağlı olarak bu hüküm zamanla değişmiştir. Efendisi Avf b. Mâlik el-Eşca'î ile Mute Savaşı'na katılan Yemenli el-Mededî'nin seleb olarak elde ettiği at ve silahın çok olduğunu düşünen Hâlid b. Velîd mallara el koymuş, durum Hz. Peygamber'e arz edilince de Hâlid'i onaylamıştır.¹¹⁸⁴ Nihayetinde Hâlid malların bir kısmını seleb kapsamında ona verirken bir kısmını da almıştır.¹¹⁸⁵ Başka bir rivayete göre ise seleb mallarına humusun tatbik edildiği ilk örnek Ömer b. Hattâb'ın hilafetine tesadüf

¹¹⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/174; Taberî, *Târih*, 2/627.

¹¹⁷⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/683; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/183.

¹¹⁷⁷ Buhârî, "Humus", 2; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/290.

¹¹⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/231-233.

¹¹⁷⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/377.

¹¹⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/369.

¹¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/92.

¹¹⁸² Taberî, *Târih*, 2/432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/31; İbn Haldûn, *Târih*, 2/432.

¹¹⁸³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/682; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/309; Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 1022.

¹¹⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/29-30.

¹¹⁸⁵ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/237.

etmiştir. Sâsâniler ile yapılan savaşta Berâ b. Mâlik mübârezelede dihkânlardan birini öldürerek selebini almaya hak kazanmış ve iki bilezik, ipek yelek, altın kemer ile kıymetli taşlarla işlenmiş bir kemeri elde etmiştir. Bunların tamamı Berâ'nın hakkı olmasına rağmen¹¹⁸⁶ 30.000 dirhemden fazla bir değere sahip olduğu için ilk kez humus uygulamasının burada tatbik edildiği rivayet edilmiştir.¹¹⁸⁷ Savaşta ele geçirilen yiyecek ve yem gibi gıda maddeleri ise humus dışında değerlendirilmiştir. Hayber Savaşı devam ederken toplanan arpa, hurma, yağ, bal, zeytinyağı, iç yağlar ve hayvan yemlerine humus uygulanmadığı gibi herkesin ihtiyacı kadar almasına izin verilmiştir.¹¹⁸⁸

Müslüman muhriplerin maslahatlarını dikkate alan Hz. Peygamber bazı savaşlarda humus uygulamasına başvurmamıştır. Uhud Savaşı'nda ganimet alabilen sadece iki sahâbî olan Âsım b. Sâbit ile Abbâd b. Bişr'in mallarına humus tatbik edilmemiştir.¹¹⁸⁹ Yine bir rivayete göre hicretin 23. ayında Gatâfân ve Benî Süleym üzerine gerçekleştirilen askerî harekâta çok sayıda hayvan ve bunlara çobanlık yapan Yesâr isimli bir köle ele geçirildiğinde bazı muhripler humus çıkarıldığı takdirde paylarının azalacağı gerekçesiyle ganimetin tamamını istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber humus uygulamasını tatbik etmeden sadece ele geçirilen köle Yesâr'ı alıp geriye kalan tüm hayvanların muhripler arasında taksim edilmesini emretmiştir.¹¹⁹⁰

1.2. Devlet Başkanı

Devlet başkanı olarak Hz. Peygamber'in savaşlardan elde ettiği gelirler üç kısımdır. Birincisi, katıldığı harplerde herkesle eşit miktarda aldığı hissedir.¹¹⁹¹ Devlet payı olan 1/5'lik humus alındıktan sonra geriye kalan 4/5'lük kısım muhriplere dağıtılmış ve Hz. Peygamber de iştirak ettiği harplerde bir muharip olarak payını almıştır. Meselâ Hayber'de humus çıkarıldıktan sonra hisseler dağıtılırken onun hissesi de Âsım b. Adî

¹¹⁸⁶ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/483; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/331; İbn Kudâme, *Muğni*, 9/237.

¹¹⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/331. Bu örnekten anlaşılacağı üzere seleb miktarı çok fazla olduğunda komutan müdahale edebilmekteydi. Yine Hz. Ömer döneminde Sâsâniler ile yapılan bir savaşta Fars melikini bizzat öldürdüğü ve 15.000 dirhem değerindeki kemeri aldığı rivayet edilen Ebû Katâde'ye bu kemerin verilmesinin halife tarafından onaylandığı ancak seleb olarak değil hediye şeklinde yani tenfil kapsamında verildiği nakledilmiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/381.

¹¹⁸⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/664; Serahsî, *Şerhü's-Siyerü'l-kebîr*, 1019.

¹¹⁸⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/232.

¹¹⁹⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/182-183; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 8/350.

¹¹⁹¹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/9.

liderliğinde taksim edilen ganimetlere dâhil edilmiştir.¹¹⁹² İkincisi, humus malları değerlendirilirken bunun da beşte birlik kısmı Hz. Peygamber'e ait kabul edilmiştir.¹¹⁹³ Üçüncüsü ise safî hakkıdır.¹¹⁹⁴ Hz. Peygamber'in, ganimetten istediği bazı malları seçme hakkını ifade eden safî¹¹⁹⁵ uygulamasının kökenleri İslâm öncesine dayanmaktadır. Buna delil olarak da bir şiirde geçen bilgilere işaret edilerek komutanların seçtikleri mallardan aldıkları belirtilmiştir. Söz konusu şiirde bu husus şöyle ifade edilmiştir: “Ganimetin dörtte biri senindir, seçtiklerin de senin / Hüküm senindir, yolda aldığın senindir, artan da senin...”¹¹⁹⁶ Âlimlerin ekseriyetine göre ise safî hakkı Hz. Peygamber'e özel bir durumdur. Bu yüzden onun vefatıyla bu hak düşmüştür. Sadece Sevrî, safî hakkının devam ettiğini savunmuştur.¹¹⁹⁷

Hz. Peygamber'in savaşlarda safî hakkı olarak aldığı malların başında Zülfikâr isimli kılıcı gelmektedir. Bedir ganimetleri arasında Münebbih b. Haccâc'a ait olan bu kılıç safî hakkı kapsamında Hz. Peygamber'in mülkiyetine geçmiştir.¹¹⁹⁸ Yine bir rivayete göre Hayber esirlerinden Safiyye¹¹⁹⁹ ile Kureyza esirlerinden Reyhâne bt. Zeyd safî hakkı kapsamında Hz. Peygamber tarafından seçilip alınmışlardır.¹²⁰⁰ Katan Seriyyesi'nde ele geçirilen bir köleyi de bu şekilde mülkiyetine almıştır.¹²⁰¹

Hz. Peygamber'in safî hakkı katıldığı savaşlarla sınırlı olmayıp komuta etmediği herhangi bir savaşta da geçerliliğini korumuştur. Benî Züheyr b. Akyeş kabilesine gönderilen mektupta buna değinilmiştir. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahitlik etmeleri emredilmiştir. Ayrıca zekât vermeleri, elde ettikleri ganimetin humusunu ve safî hakkını göndermeleri halinde Allah ve Resûlü'nün korumasında olacakları bildirilmiştir.¹²⁰² Bunun yanı sıra safî kavramını genişleterek devlete ait bazı gelirlerin de Hz. Peygamber'in safî malları olduğu

¹¹⁹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/689.

¹¹⁹³ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 8/390.

¹¹⁹⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 10/9.

¹¹⁹⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/487; Serahsî, *Mebûsût*, 10/9; İbn Kudâme, *Muğni*, 6/459.

¹¹⁹⁶ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 8/390; Serahsî, *Mebûsût*, 10/9.

¹¹⁹⁷ İbn Kudâme, *Muğni*, 6/459.

¹¹⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/103.

¹¹⁹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/117; Serahsî, *Mebûsût*, 10/9.

¹²⁰⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/520; İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/126.

¹²⁰¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/343; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/322; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/181.

¹²⁰² İbn Kudâme, *Muğni*, 6/459-460.

söylenmiştir. Buna delil olarak da Ömer b. Hattâb'tan aktarılan bir rivayete işaret edilmiştir. Söz konusu haberde Hz. Peygamber'in kaynağı safî olan üç malı olduğu ve bunların Benî Nadîr, Hayber ve Fedek mülklerinden teşekkül ettiği belirtilmiştir.¹²⁰³ Ancak bahsi geçen mülkler Hz. Peygamber'in kişisel malı olmaktan ziyade devlete ait mallardır. Bunlar tasarruf edilirken toplumun maslahatına göre değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ona ait hisseler düşmüş ve humus kapsamında alınan pay yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara verilmiştir. Humusun humusu olan bu hisse, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin hilafetlerinde bu şekilde tasarruf edilmiştir.¹²⁰⁴ Bir başka yoruma göre ise söz konusu pay savaşlara yönelik harcanmıştır.¹²⁰⁵ Muhtemelen Hz. Peygamber'e hasredilen hisseler, onun vefatından sonra toplumun maslahatına olacak şekilde değerlendirilmiştir.

1.3. Erkekler

Savaşların asıl unsuru yetişkin erkekler olup ganimetten iki farklı şekilde istifade etmişlerdir. Birincisi öldürdükleri muharipten aldıkları seleb, ikincisi ise ganimetin humusu çıkarıldıktan sonra geriye kalan 4/5'lük maldan aldıkları hissedir. Bazı durumlarda Hz. Peygamber kendilerine hediyeler de vermiştir.

Sözlükte “Bir şeyi kapıp götürmek, güç kullanarak sahibinden almak” anlamındaki selb kökenden türeyen seleb,¹²⁰⁶ her bir muharibin, öldürdüğü muharibin eşyalarını alma hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir. Muharibin üzerindeki giysi, süs eşyası, savaş aleti ve bineğinden oluşan eşyalar bu kapsamda kabul edilmiştir.¹²⁰⁷ Bu uygulamanın dayanağı ise Hz. Peygamber'in savaşta söylediği şu sözlerdir: “Kim birini öldürürse onun şahsi eşyaları öldürene aittir.”¹²⁰⁸ Bununla birlikte uygulamaya dair mezhepler ihtilaf etmiştir. Şâfiî'ye göre iki ordunun safları arasındaki meydan dövüşünde düşman savaşçıları öldüren kişi onun özel eşyalarını alma hakkına sahiptir. Bunun delili ise Hz.

¹²⁰³ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 29.

¹²⁰⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/381.

¹²⁰⁵ İbrahim Muhammed Kutub, *Allah Rasülü'nün Malî Siyaseti*, çev. Mustafa Sızan, Enver Özkan (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1995), 383.

¹²⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/471; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 3/70; Ahmet Yaman, “Seleb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/398-399.

¹²⁰⁷ Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 218; İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/239.

¹²⁰⁸ İmâm Mâlik, “Cihâd”, 10; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/478; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/293.

Peygamber'den rivayet edilen sözlerdir.¹²⁰⁹ Evzâî (ö. 157/774), Leys (175/791), Ebû Ubeyd ve Ebû Sevr gibi âlimler de aynı görüşü paylaşmışlardır.¹²¹⁰ Hanefîlere göre ise komutanın özel bir duyurusu olmadan seleb hakkı söz konusu değildir. Zira düşmanını öldüren kişi, ordudaki diğer muhariplerden aldığı güçle bunu yapabilmektedir. Dolayısıyla bu eşya sadece ona ait olamaz. Şâfiî'nin delil gösterdiği hadis ise dinî bir hüküm koymak için değil savaşa teşvik etmek için söylenmiştir.¹²¹¹ Aynı görüşte olan Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimler de seleb olarak dağıtıldığı öne sürülen malların esasında humustan alınıp tenfil kapsamında verilen hediyeler olduğunu öne sürmüşlerdir.¹²¹²

Hanbeli âlimlerinden İbn Kudâme ise seleb uygulamasını savunmuş ancak bazı şartlar olduğunu öne sürerek meseleyi detaylandırmıştır. Ona göre seleb kapsamına giren eşyaların, savaşta doğrudan yardım alınan aletlerden olması şarttır. Bu yüzden öldürülenin üzerindeki tüm kıyafetleri, silahı ve bineği bu kapsamda olmakla birlikte yanında götürdüğü fakat savaşırken katkısı olmayan kilim gibi eşyalar seleb kapsamında değildir. Bunlar herkese dağıtılacak ganimetlere dâhildir.¹²¹³ Dolayısıyla diğerlerinin de hakkı vardır. Ayrıca seleb hususunda hak iddia edebilmek için dört şart gerekmektedir. Birincisi, düşmanın savaşılması caiz olan kimselerden olması elzendir. Bu durumda kadın, çocuk veya yaşlı birinin öldürülmesinde seleb hakkı yoktur. Ancak bunlardan biri savaşa katılırsa seleb hakkından bahsetmek mümkündür. İkincisi, düşman ölüm vaziyetinde ağır yaralı bir şekilde bulunmamalıdır. Bu durumda onu öldüren kişi, seleb hakkına sahip olamaz. Üçüncüsü, düşmanı öldürmesi veya ağır yaralamasıyla onu maktûl hükmünde bırakması şarttır. Bu yüzden esir alınan birinin eşyaları seleb kapsamının dışındadır.¹²¹⁴ Dördüncüsü ise düşmanı bir meydan çarpışmasında öldürmek şart olduğu için okla öldürmede seleb hakkı geçerli değildir.¹²¹⁵ Benzer şekilde Şâfiî, bir muharibin, öldürdüğü kişinin selebi hususunda hak iddia edebilmesi için meydan savaşındaki

¹²⁰⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 10/47-48.

¹²¹⁰ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/237-238.

¹²¹¹ Serahsî, *Mebûsût*, 10/48.

¹²¹² İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/237-238.

¹²¹³ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/239.

¹²¹⁴ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/235.

¹²¹⁵ İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/236.

çarpışmada öldürmüş olması gerektiğini belirtirken, Serahsî de ok ile öldürülen kişi hususunda seleb hakkının söz konusu olmadığını öne sürmüştür.¹²¹⁶

Âlimler arasında bu meselenin keyfiyetine dair tartışmalar olmakla birlikte Hz. Peygamber döneminde muharipler için böyle bir hakkın olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu uygulama aynı zamanda muharipler için bir motivasyon kaynağı olduğu için çok sayıda düşman öldürenler daha fazla mal elde etmiştir. Bu hususta seleblerden elde ettiği gelirlerle ciddi miktarda mal biriktirenlerin başında Ebû Katâde gelmektedir. Gâbe Gazvesi'ne katılan Ebû Katâde, Mes'ade el-Fezâri'yi öldürmüş ve selebin kendisine ait olduğunun bilinmesi için üzerine hırkasını bırakmıştır.¹²¹⁷ Geri döndüklerinde ise öldürdüğü müşriğin atının da olduğu tüm eşyalarını almıştır.¹²¹⁸ Yine Huneyn Savaşı'nda seleb olarak elde ettiği eşyalar arasındaki silahı, Hâtıb b. Ebî Beltea'ya 17 gümüş ukiyye karşılığında satarak Rûdeynî denilen bir hurma bahçesi satın almıştır.¹²¹⁹ Bir başka rivayete göre ise bahsi geçen silah zırh olup 7 gümüş ukiyye karşılığında satmıştır.¹²²⁰ Huneyn Savaşı'nda çok sayıda seleb toplayanlardan biri olarak zikredilen Ebû Talha'nın, öldürdüğü 20 kişinin selebini aldığı rivayet edilmiştir.¹²²¹ Uhud Savaşı Müslümanlar için olumlu neticelenmemesine rağmen seleb elde eden tek kişi olan Hâris b. Sımme, Osmân b. Abdillâh b. Muğîre'yi öldürerek¹²²² üzerindeki güzel zırhı, miğferi ve kılıcı almıştır.¹²²³

Seleb bir motivasyon kaynağı olmakla birlikte savaş devam ederken onunla uğraşmak bir risk teşkil edeceği için muharipler, birbirlerine uyarılarda bulunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Huneyn Savaşı'nda iki müşriği birlikte öldüren Ebû Dücâne ile Ali b. Ebî Tâlib'ten biri diğerine, savaşta öldürdükleri adamların selebi ile uğraşmaması için uyarıda bulunmuştur. Nitekim ikisi de savaşmaya devam etmiş ancak Ebû Talha arkadan gelip onların öldürdüğü iki müşriğin selebine el koymuştur.¹²²⁴ Bu savaşta Ebû Dücâne'ye dair aktarılan bir rivayette Âsım b. Ebî Avf'ı öldürdüğü ve eşyalarını toplamak için üzerinde

¹²¹⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 10/47-48.

¹²¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/379; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/190; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/122; Halebî, *es-Sîre*, 3/8.

¹²¹⁸ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/544.

¹²¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/909.

¹²²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/380-381.

¹²²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/469; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/478.

¹²²² İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 1/292; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/615; Safedî, *el-Vâfi*, 11/193.

¹²²³ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/253; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/472.

¹²²⁴ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/902.

beklediğinden bahsedilmiştir. Onu gören Ömer b. Hattâb ise düşman mağlup oluncaya kadar eşyalarla uğraşmamasını tembihlemiş zira savaştan sonra seleb hususunda kendisine şahitlik edeceğini söylemiştir. Savaşa devam eden Ebû Dücâne, Ma'bed b. Vehb'i öldürüp onun da selebini elde etmiştir.¹²²⁵ Yine Uhud Savaşı'nda çarpışmalar devam ederken Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Saîd b. Ebî Talha'yı öldürmüştü¹²²⁶ ve kaliteli giysilerini soymaya başlamıştır. Ancak geniş bir zırh, bir miğfer ve iyi bir kılıçtan oluşan selebi almaya çalışırken karşısına Subey b. Abduavf ve bir grup çıkınca eşyaları almadan geri dönmek zorunda kalmıştır.¹²²⁷

Çarpışmalar devam ederken seleb hususunda birbirlerine telkinde bulunan muharipler için ganimet taksiminden önce hak sahibi oldukları selebleri almak son derece önemliydi. Nitekim Şâfîî, ganimet dağıtımında ilk olarak seleblerin sahiplerine dağıtılması gerektiğini belirtmiştir.¹²²⁸ Bunun ilk örneklerine bakılacak olursa Bedir Savaşı'nda öncelikle seleb meselesinin halledilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Mübârezede Velîd b. Utbe'yi öldüren Ali b. Ebî Tâlib onun zırhını, miğferini ve tolgasını; Hamza öldürdüğü Utbe'nin silahını, Ubeyde b. Hâris de Şeybe'nin zırhını almıştır.¹²²⁹ Yine Ebû Cehil'i öldürüp son darbeleri vuran Abdullah b. Mes'ûd onun silahını, zırhını ve tolgasını ele geçirmiştir.¹²³⁰

Savaş sonrası genel ganimet taksiminden önce muharip için seleb bir hak olmakla birlikte bunun için bir delil veya şahide ihtiyacı vardı. Bu konuda Hz. Peygamber “Kim bir adamı öldürür ve öldürdüğüne dair işareti varsa selebi ona aittir.” diyerek delil getirmelerini şart koşmuştur. Böyle bir yönteme başvurulmasının sebebi bazı savaşlarda seleb hususunda yaşanan tartışmalardır. Huneyn Savaşı'nda öldürdüğü adamın selebini almak isteyen Ebû Katâde kendisine şahit aramış, bu hususta Abdullah b. Üneys ona yardımcı olmuştur.¹²³¹ Bazı durumlarda ise maktûlün failinin belirsizliği tartışmalara sebebiyet vermiştir. Hayber Savaşı'nda öldürülen Merhâb'ın selebi hususunda Muhammed b. Mesleme ile Ali

¹²²⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/86; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/215.

¹²²⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/127; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 2/18; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 1/427; Halebî, *es-Sîre*, 2/304.

¹²²⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/227.

¹²²⁸ Şâfîî, *el-Ümm*, 4/149.

¹²²⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/99-100.

¹²³⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/90; Belâzurî, *Ensâbü'l-esrâf*, 1/299.

¹²³¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/908; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 8/395.

b. Ebî Tâlib ihtilaf edince Muhammed lehine hüküm verilmiştir. Zira Muhammed onu ağır yaralamış ve acı çekerek ölmesi için bırakmıştır. Hz. Ali ise Merhâb'ı görünce boynunu vurmıştır. Bu yüzden Merhab'ın kılıç, zırh, miğfer ve tolgasından oluşan selebi Muhammed'e teslim edilmiştir.¹²³²

Selebten sonra muharibin asıl hissesi humus çıkarıldıktan sonra kalan 4/5'lük ganimetten aldığı paydır.¹²³³ Humustan geriye kalan mallar eşit bir şekilde savaşanlara taksim edilmiştir.¹²³⁴ Muhariplerin bu hisseleri ve seleb dışında bir de Hz. Peygamber tarafından zaman zaman verilen tenfil vardır. "Fazladan mal vermek, bağışta bulunmak" anlamına gelen nefl kökünden türeyen tenfil, komutanın savaşa teşvik etmek amacıyla hisse haricinde savaşanlara fazladan mal vermesidir.¹²³⁵ Meselâ Hz. Peygamber Bedir Savaşında ele geçirilen kılıçlardan birini tenfil kapsamında Erkam b. Ebi'l-Erkam'a hediye etmiştir.¹²³⁶

1.4. Kadınlar ve Çocuklar

Savaşa katılan yetişkin erkekler dışında kadınlar ve çocuklar da vardı. Mâverdî'ye göre bu kimseler cihâd ehli olarak değerlendirilmedikleri için kendilerine hisse yerine hediye verilmesi gerekmektedir.¹²³⁷ Nitekim Hayber Savaşı'nda geri hizmette görev alan yirmi kadına¹²³⁸ radh yani hediye verilmiş ancak ganimet taksimine dâhil edilmemişlerdir. Ümmü Sinân'a inci ve gümüşten yapılmış süs eşyası, Fedek kadifesi, Yemen ürünü bir hırka, süslü elbiseler, bakır tencere ve deve verilmiştir. O da bu deveyi Medine'de yedi dinâra satmıştır.¹²³⁹ Ayrıca diğer kadınlara süs eşyası olan boncuklardan üçer tane verilirken Ümeyye bt. Ebî Salt'a gerdanlık, Sa'd b. Zürâre'nin kızlarına da altın küpeler hediye edilmiştir. Yine bir başka rivayette kadınlara süs eşyalarıyla birlikte ikişer dinâr

¹²³² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/656; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 6/504; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/51; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/383; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/215.

¹²³³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1703.

¹²³⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/361.

¹²³⁵ Serahsî, *Mebisüt*, 10/28; İbn Kudâme, *Muğnî*, 9/226; Ahmet Yaman, "Tenfil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/451-452.

¹²³⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/187; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/97.

¹²³⁷ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 8/413.

¹²³⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/685; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/321.

¹²³⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/686-687.

verildiği belirtilmiştir. Aynı şekilde çocuklara da hediyeler verilmiş ve tüm bunlar devlete ait humus mallarından tasarruf edilmiştir.¹²⁴⁰

1.5. Köleler

Savaşa katılımı bağımsız muharip statüsünde olmayıp tamamen efendisine bağımlı olan köleler de kadın ve çocuklar gibi ganimet taksimine dâhil edilmemişlerdir. Serahsî'ye göre kölelerin durumu, bağımsız iradesiyle savaşa katılma yetkisi bulunan özgür kişilerden farklıdır. Bu yüzden ganimetten pay alma hususunda hür ile köle denk değildir.¹²⁴¹ Ancak savaştaki atılganlıklarına ve ihtiyaç durumlarına göre onlara bir şeyler verilebileceğini öne sürmüştür.¹²⁴² Nitekim Hz. Peygamber dönemi savaşlarında köleler, hisse yerine hediyelerle taltif edilmiştir. Abdurrahmân b. Avf, Hatıb b. Ebî Beltea, Sa'd b. Muâz ve Hz. Peygamber'in kölesi Şukrân bu kapsamda bazı mallar elde etmiştir. Bunlardan Şukrân esirlerden sorumlu olduğu için esir sahiplerinin kendisine verdiği hediyelerle neredeyse hisse sahibi bir muharipten daha fazla mal kazanmıştır.¹²⁴³ Yine Hayber Savaşı'na iştirak edenlerden biri olan Ebû Lahm'ın kölesi Umeyr hediyelerle taltif edilmiştir.¹²⁴⁴

1.6. Zimmîler

Müslüman yetişkin erkekler, kadın, çocuk ve kölelerin yanı sıra savaşlara bazı Yahudilerin de katıldığı, zaman zaman kendilerine hisse verildiği bilgisi nakledilmiştir. Bu husustaki ilk örnek Uhud Savaşı'na dair bilgiler içerisinde kaydedilmiştir. Benî Sa'lebe b. Fityûn, Benî Nadîr veya Benî Kaynukâ'ya mensup olduğuna dair çeşitli rivayetler nakledilen Yahudi Muhayrik'in savaşta yer aldığı ve öldüğü rivayet edilmiştir.¹²⁴⁵ Ancak Vâkîdî¹²⁴⁶ ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) Müslüman olarak savaşta yer aldığını söylemişlerdir.¹²⁴⁷ Yine Hayber Savaşı'nda Medine'den on Yahudinin yer aldığı

¹²⁴⁰ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/686-687.

¹²⁴¹ Serahsî, *Mebûsût*, 10/45.

¹²⁴² Serahsî, *Mebûsût*, 10/16.

¹²⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/47; Belâzurî, *Ensâbü'l-eyrâf*, 1/479; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/388.

¹²⁴⁴ Fezârî, *es-Sîre*, 189; Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/684; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 323; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 3/1212; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/272.

¹²⁴⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l-eyrâf*, 1/518; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 561-562.

¹²⁴⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 27; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/240; Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 199.

¹²⁴⁷ Ebü'l-Fazl Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998), 6/87.

ve hisse aldıkları rivayet edilmiştir. Bir başka görüşe göre ise kendilerine sadece hediye verilmiştir.¹²⁴⁸ Son bir örnek de Kureyza Savaşı hakkındadır. Serahsî'nin aktardığına Hz. Peygamber onlara karşı Benî Kaynukâ kabilesinden destek almış ancak kendilerine ganimetten pay vermemiştir.”¹²⁴⁹ Serahsî'nin bahsettiği desteğin varlığı kabul edilse bile bireysel düzeyde bir vakıa olduğunu söylenebilir. Zira Benî Kaynukâ daha önce Medine'den sürgün edilmiştir. Muhtemelen Müslüman olan veya Müslümanlara karşı gelmeyen bazı kabile mensupları şehirde yaşamaya devam etmiş ve zaman zaman savaflara katılmışlardır.

2. Savaş Gelirlerinin İktisadi Hayata Etkileri

Savaşlardan elde edilen gelirlerin iktisadî hayat üzerinde çeşitli yansımaları olmuştur. Devlet gelirlerinde ve bireylerin iktisadî hayatlarında kayda değer gelişmeler meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra İslâm Devleti kurulduğunda ticaret, ziraat, zanaat ve hayvancılıktan oluşan istihdam alanları¹²⁵⁰ savaş sürecinden etkilenmiştir. Çünkü Hz. Peygamber devrinin sonlarına doğru fetihler neticesinde sınırlar genişlemiş, devlet kurumsallaşmaya başlamış ve buna paralel olarak bahsi geçen istihdam alanları gelişmiştir. Ayrıca görevlendirilen memurlarla yeni bir istihdam alanı ortaya çıkmıştır.¹²⁵¹

2.1. Beytül mâle Etkisi

Savaş sonucu veya emânla Hicâz, Yemen, Arap Yarımadası'nın diğer bölgeleri ile Şam ve Irak'a yakın bazı yerler Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Buralardan elde edilen ve devlet hazinesine aktarılan gelirler humus, cizye, fey ve zekâttır. Bu durum zamanla iktisadî hayatın gelişmesini sağlamış ve Müslümanlar zenginleşmeye, güçlenmeye başlamışlardır.¹²⁵² Bunlardan humus ile fey devletin en geniş kapsamlı gelir kaynakları iken¹²⁵³ zekât ve cizye de zaman içerisinde önemli hale gelmiştir. Gelirlerin çeşitlenmesi

¹²⁴⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/684; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/320.

¹²⁴⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 10/23. Benzer şekilde Mâverdî de Benî Kaynukâ'dan yardım alındığını ve kendilerine radh yani hediye verildiğini söylemiştir. Bk. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 8/413.

¹²⁵⁰ Kallek, *Sosyal Devlet*, 95.

¹²⁵¹ Kallek, *Sosyal Devlet*, 99.

¹²⁵² Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/311.

¹²⁵³ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 147.

ve artması ise beytül mâl denilen devlet hazinesinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Hazine her ne kadar Hz. Ömer döneminde önemli gelişmeler kaydetmişse de esasında ilk temelleri Hz. Peygamber zamanında atılmıştır.¹²⁵⁴ İlk dönemlerden itibaren gelirlerin idaresi ve hırsızlığa karşı korunmaları önem kazanmıştır. Nitekim Husayn b. Nümeyr adında birinin zekât hurmalarını çaldığından bahsedilmiştir.¹²⁵⁵ Dolayısıyla gerek malların idaresi gerekse de muhafazası için Hz. Peygamber bazı görevliler tayin etmiştir. Bilâl-i Habeşî onlardan biridir ve ilk hazine görevlisi olarak zikredilmiştir.¹²⁵⁶

2.1.1. Beytül mâl Gelirlerinin Çeşitleri

Beytül mâlin en önemli gelir çeşidi ganimetlerden elde edilen humustur. İkincisi, tasarruf yetkisi tamamen devlet başkanına ait olan fey mallarıdır. Üçüncüsü, yılın belli dönemlerinde tahsil edilen cizye gelirleridir. Dördüncüsü ise zekât mallarıdır. Hazineye ait bu gelir çeşitlerinin içeriği önceki başlıklarda ele alındığı için burada sadece değerlendirilme biçimleri ele alınacaktır.

2.1.1.1. Humus

Devlet payı olan humusun dağıtım keyfiyeti Enfâl sûresinde açıklanmıştır. Buna göre humusun “Allah ve Resûlüne, akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara...”¹²⁵⁷ sarf edilebileceği sarih bir biçimde belirtilmiştir. Âlimlerin ekseriyetine göre de humus malları Hz. Peygamber döneminde bu şekilde olmak üzere beş parçaya bölünerek taksim edilmiştir.¹²⁵⁸ Bazı âlimler ise Allah ve Resûlünün payını farklı yorumlayarak toplamda altı pay olduğunu iddia etmiştir. Buna yanıt veren İbn Kudâme ise âyet başında Allah’ın ismi celilinin zikredilmesinin teberrük maksadıyla olduğunu dolayısıyla ayrı bir payın söz konusu olmadığını söylemiştir.¹²⁵⁹

Humus gelirlerinin değerlendirilme keyfiyeti Hz. Peygamber’in vefatından sonra tartışmalara sebep olmuştur. Zira gelirlerin 2/5’sine tekabül eden Hz. Peygamber ile

¹²⁵⁴ Yeniçeri, *İslam Devlet Bütçesi*, 46.

¹²⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 343; İbn Kayyim, *Zâdü’l-meâd*, 3/688; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/80.

¹²⁵⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 5/331.

¹²⁵⁷ el-Enfâl, 8/46.

¹²⁵⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 10/8; İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/456-457.

¹²⁵⁹ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/457. Bir rivayete göre altıncı pay, Kâbe’nin giderlerine tahsis edilmiştir. Bk. Mâverdî, *Ahkâmü’s-sultâniyye*, 218.

akraba paylarının devamlılığı hususunda mezhepler ihtilaf etmiştir. Hanefîlere göre söz konusu hisseler Hz. Peygamber'in vefatından sonra düşmüştür. Çünkü bu hisse, idareci olduğu için değil peygamber olması hasebiyle kendisine tahsis edilmiş, ayrıca Hulefâ-i Raşidîn Dönemi'nde böyle bir pay da verilmemiştir. Bunun yerine humustan karşılanmak üzere kendilerine maaş belirlenmiştir.¹²⁶⁰ Aynı şekilde akraba payının da düştüğü iddia edilmiştir. Nihayetinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra humus gelirlerinin sadece yetim, yoksul ve yolda kalanlar olmak üzere üç sınıfa taksim edilebileceğini savunmuşlardır.¹²⁶¹ Şâfiî'ye göre ise humus gelirleri Hz. Peygamber'in vefatından sonra da aynı şekilde taksim edilmiş ve onun payı halifelere verilmiştir.¹²⁶² Bunun delili ise Hz. Peygamber'den nakledilen şu hadistir: "Allah'a yemin ederim ki aldığımız ganimetlerden bana ancak beşte birlik dilim helaldir. Bu beşte birlik dilim de sonuçta size geri döner."¹²⁶³ Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte ona ait hissenin düştüğünü savunanlar aynı zamanda söz konusu hissenin kime verileceği hususunda da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir grup, mezkûr diğer sınıflara verilmesi gerektiğini savunurken bazısı ise ganimette hak sahibi olanlara dağıtılması gerektiğini iddia etmiştir.¹²⁶⁴

Humus kapsamında alınan savaş gelirleri, devleti idare edenin tasarrufunda olup kamu yararına yönelik gerekli yerlere harcandığı için esasında hazine malıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber ile akraba paylarını böyle değerlendirmek mümkündür. Bu meseleye dikkat çeken Mâlik b. Enes, humus ile feyin aynı statüde, devlet hazinesine ait mallar olduğunu savunmuştur.¹²⁶⁵ Yine Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber ile akraba paylarının düştüğünü belirtmekle birlikte bunların savaş için binek ve silah temininde harcanması gerektiğini söylemiştir.¹²⁶⁶ Son olarak İbn Kudâme Hz. Peygamber'in humus gelirlerinden kendi payına düşen miktarı gerek savaş gerekse de savaş haricinde olmak üzere toplumun

¹²⁶⁰ Serahsî, *Mebûsût*, 10/9.

¹²⁶¹ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/457.

¹²⁶² Serahsî, *Mebûsût*, 10/9.

¹²⁶³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/412.

¹²⁶⁴ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/459.

¹²⁶⁵ Ebû Abdillâh el-Asbahî Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenü'l-kübrâ* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/514; İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/457; Mâverdî de humus ile feyin hak sahiplerinin aynı olduğunu belirtmiştir. Bk. Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 218.

¹²⁶⁶ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/459.

maslahatına yönelik değerlendirdiğini, vefatından sonra da silah ve teçhizat teminine harcandığını ifade ederek¹²⁶⁷ bahsi geçen hisselerin durumunu izah etmiştir.

Hz. Peygamber dönemindeki humus gelirleri âyette belirlenen kapsama uygun olarak değerlendirilmiştir. Bunun haricinde zaman zaman taltif, teşvik gibi amaçlarla muhariplere humus malından olmak üzere hediyeler verildiğine dair bilgiler de nakledilmiştir. Bu duruma alışkın olan muharipler, Hz. Ali komutasında Yemen bölgesinde gerçekleştirilen askerî harekâtlarda elde ettikleri ganimet malları taksim edildikten sonra humustan kendilerine hediyeler verilmeyince tepki göstermiş ve Hz. Peygamber'e şikâyette bulunmuşlardır.¹²⁶⁸ Dolayısıyla humustan hediye dağıtımının muharipler için zamanla olağan bir durum haline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber humusu Allah'ın dilediği şekilde infak etmek suretiyle silah, elbise gibi eşyaları sahâbîlere hediye etmiştir. Hayber Savaşı'nda ailesine inci ve süs eşyaları vermiştir. Yine Abdülmuttalib ailesinin bazı erkek ve kadınlarını taltif etmiş ayrıca dilenci ve yetimlere de mal dağıtmıştır.¹²⁶⁹ Kureyza Yahudileri ile yapılan savaştan sonra teslim alınan ve humus kapsamındaki bazı esirleri hediye vermiştir.¹²⁷⁰ Bir başka rivayete hangi savaşta esir alındıkları belirtilmeyen kölelerden ikisi Hz. Ali'ye hibe etmiştir.¹²⁷¹ Yine Kaynukâ gelirlerinden elde edilen zırhlardan ikisini Sa'd b. Mu'az ile Muhammed b. Mesleme'ye hediye vermiştir.¹²⁷² Humus gelirlerinden verilen hediyelere dair en göze çarpan örnek ise Huneyn ganimetleridir. Başta Kureyş olmak üzere diğer kabilelerin önde gelenlerine müellefe-i kulûb kapsamında önemli miktarlarda mal dağıtılmıştır. Ancak bu malların hangi kapsamda verildiği tartışmalıdır. Bir görüşe göre söz konusu malların dağıtımını ganimet taksiminden öncedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber normal taksimatın haricinde onlara fazladan pay ayırmıştır. Bir diğer görüşe göre ise taksimat yapıldıktan sonra humustan verilmiştir. Bununla birlikte malların taksimattan önce veya sonra humustan verilmiş olması ortaya çıkan tartışmalara engel olmamıştır. Zira kendilerine haksızlık yapıldığını düşünen Ensar duruma itiraz etmiştir. İtirazlarının

¹²⁶⁷ İbn Kudâme, *Muğni*, 6/457-458.

¹²⁶⁸ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/1080-1081.

¹²⁶⁹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/680.

¹²⁷⁰ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/523; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/294; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/15.

¹²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/181; Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/29; İbn Kudâme, *Muğni*, 9/266.

¹²⁷² Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/309; Halebî, *es-Sîre*, 2/287.

sebebini anlamak için ganimet taksimindeki rakamlara bakmak yeterlidir. Taksimat esnasında muhariplerden her birinin payı 4 deve veya ona denk 40 koyun olarak hesap edilmiştir.¹²⁷³ Buna karşılık müellefe-i kulûb adı altında fazladan ganimet dağıtılanların her birine yaklaşık 100 deve verilmiştir.¹²⁷⁴

2.1.1.2. Fey

Fey gelirlerinin dağıtım keyfiyeti Haşr sûresinde şöyle açıklanmıştır: “Allah’ın, memleketlerden Resûlüne verdiği fey Allah’a ve Resûlüne, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalanlara aittir ki (bu mallar) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın.”¹²⁷⁵ Böylece feyin dağıtım şekli açıkça belirtilmiştir. Buna rağmen bazı âlimler âyeti farklı yorumlamıştır. Vahidi’ye göre Hz. Peygamber döneminde fey gelirleri beş parçaya taksim edilmiş ve bunun dört parçası ona aittir. Kalan beşinci parça ise yine beş parçaya bölünüp, bunların bir hissesi Hz. Peygamber’in, geriye kalan dört hisse de âyette belirtildiği gibi akraba, yetim, yoksul ve yolda kalanların hakkıdır. Esasında fey gelirleri için muharipler tarafından herhangi bir maliyet söz konusu olmadığı için tasarruf yetkisi Hz. Peygamber’e bırakılmıştır. Sahâbîler ganimetlerde olduğu gibi feyi taksim etmesini talep ettiklerinde nâzil olan âyet ile feyin ganimetten farklı olduğu vurgulanmıştır. Zira ganimet insanların elde etmek için çaba sarf ettiği, deve veya at kullanarak sahip oldukları; fey ise ganimetin aksine binekten yoksun bir şekilde ve mücadele olmaksızın kazanılan mallardır.¹²⁷⁶ Dolayısıyla bunların değerlendirilme biçimleri âyet-i kerîmede işaret edildiği üzere kamu yararına olacak şekilde devlet başkanının tasarrufuna bırakılmıştır.

Fey gelirlerini değerlendiren Hz. Peygamber, malları teslim aldığı anda depolamadan aynı gün içerisinde dağıtmıştır.¹²⁷⁷ Bununla birlikte gelirlerin idaresi için ise hususi olarak birinin adı zikredilmemiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir halife olduğunda görev taksimi

¹²⁷³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/948-949.

¹²⁷⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/944-946; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, 2/524. Müellefe-i kulûb adı altında mal verilen 12 kişi olduğu rivayet edilmiştir. Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/176-177; başka bir rivayete göre ise bunlar dört kişidir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/369.

¹²⁷⁵ el-Haşr 59/7.

¹²⁷⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 29/506-507.

¹²⁷⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 308; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/412; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/538.

yapılmış ve fey için Ebû Ubeyde b. Cerrâh görevlendirilmiştir.¹²⁷⁸ Hz. Peygamber'in fey gelirlerinden olmak üzere ihtiyaç sahiplerine atâ tahsis etmek istediği ve evli olanlara iki pay, bekar olanlara ise bir pay verdiği belirtilmiştir.¹²⁷⁹ Atâ alanlara dair ise Avf b. Mâlik ile Ammâr b. Yâsir'in adı geçmiştir.¹²⁸⁰

Fey gelirleri arasında ön plana çıkan Benî Nadîr malları, iktisadî durumları Ensara göre daha zayıf olan Muhacirlere dağıtılırken Ensardan ise sadece birkaç kişiye verilmiştir. Bunlar Ebû Dücâne ile Sehl b. Huneyf'tir.¹²⁸¹ Ayrıca bazı mülkler devletin kullanımına hasredilmiştir. Buralardan elde edilen hurmaları satan Hz. Peygamber, ailesinin bir yıllık ihtiyacını ayırdıktan sonra geri kalanını savaş teçhizatlarına sarf etmiştir.¹²⁸² Fey statüsünde olan diğer önemli mallar ise Fedek Yahudilerine ait mülklere dir. Hayber düştüğünde Fedek ahalisi, savaşmak yerine sulh yapmak istemiştir.¹²⁸³ Bunun üzerine ürettikleri tarım mahsullerinin yarısı karşılığında anlaşma yapılmış¹²⁸⁴ ve buradan elde edilen gelirler ibnü's-sebîl denilen yolda kalmışlara harcanarak¹²⁸⁵ toplum yararına tahsis edilmiştir.

¹²⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/168.

¹²⁷⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 308; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/412; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/538; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/45; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 14/560.

¹²⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/412; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre", 14; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/45; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 6/2636; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 8/82.

¹²⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55. Bazı kaynaklarda ise Ebû Dücâne ile Sehl b. Huneyf'in yanı sıra Hâris b. Simme'nin de adı zikredilmiştir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/11. Muharipler için herhangi bir maliyet söz konusu olmadığı için Benî Nadîr malları fey statüsünde değerlendirilse de savaşa dair nakledilen haberler meselenin anlaşılmasını güçleştirmiş ve farklı görüşler ortaya atılmıştır. Söz konusu mülkler kuşatmadan günler sonra yani savaştan sonra elde edilmiştir. Bu durumda, malların ganimet olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nihayetinde Haşr sûresinde geçen ilgili âyet farklı tevîl edilerek iki görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre bu âyet Benî Nadîr karyeleri hakkında nâzil olmamıştır. Bu kabile kuşatılmış ve at ile deve kullanılmıştır. Burada kastedilen yer Fedek'tir. Çünkü onlar sürgün edilmiş ve karyeleri ile malları savaş yapılmadan Hz. Peygamber'in eline geçmiştir. Buradan elde edilen gelirle kendisinin ve ailesinin nafakasını temin etmiş, geri kalanı savaşlarda kullanılmak üzere silah ve binek satın almak için değerlendirilmiştir. İkinci görüş ise bu âyet Benî Nadîr malları ve karyeleri hakkında nâzil olmuştur. O gün Müslümanların yanında çok sayıda at ve binek devesi yoktu. Medine'ye uzak olmayan bölgeye ulaşmak için büyük mesafe katetmeden yürüyerek gitmişlerdir. Deveye binen Hz. Peygamber dışında binek kullanan kimse yoktu ve savaşanlar azdı. Durum böyle olunca hiç savaş olmamış gibi bu mallar, Hz. Peygamber'e hasredilmiştir. Bk. Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, 29/506.

¹²⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/606.

¹²⁸³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/706.

¹²⁸⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/707; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/352; Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 256.

¹²⁸⁵ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 34; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/175; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/377.

2.1.1.3. Cizye

Hız. Peygamber döneminde Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsilerden alınmaya başlanan cizye gelirlerinin nereye tasarruf edileceğine dair ulema ihtilaf etmiştir. Şâfiî, humusun tasarrufu gibi cizyenin de beşe taksim edilerek gerekli yerlere dağıtılması gerektiğini belirtirken¹²⁸⁶ Hanefilere göre ise böyle bir zorunluluk yoktur. Çünkü Hız. Peygamber, Hecer Mecûsilerinden ve Negrân Hıristiyanlarından alınan cizyeleri beşe bölüp dağıtmamıştır.¹²⁸⁷

İsimleri ve ele geçirilme biçimleri farklı olmakla birlikte cizye, humus ve fey mallarının tamamen devlete ait olup tasarruf yetkisinin de devleti temsilen Hız. Peygamber'e ait olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Şâs'a (ö. 616/1219) göre fey malları; "ganimetlerin beşte biri, barışla veya güçle fethedilerek ele geçirilen ahaliden alınan haraç ve cizyeler, savaş sonrası anlaşma imzalanan bölgelere mensup tüccarlardan alınan vergiler, define ve madenlerin humusundan oluşmaktadır. Bunların tamamı devlete aittir."¹²⁸⁸ İbn Rüşd de (520/1126) benzer şekilde savaşmaksızın ele geçirilen tüm yerleri fey bağlamında değerlendirirken humusu da bu kapsama almış ayrıca Kaynukâ Yahudilerinin mallarını feye dâhil etmiştir.¹²⁸⁹ Taberî'nin naklettiğine göre savaş olmadan sulh yapılarak fethedilen tüm yerler fey statüsündedir. Hayber, Fedek, bedevi karyeleri, Yenbu ve Kureyza Yahudilerinden elde edilen mallar bu kapsamda kabul edilmiştir.¹²⁹⁰ Başka bir rivayete göre de fey mallarından kasıt bedevi karyeleri, Fedek ve başka yerlerden elde edilen gelirlerdir.¹²⁹¹ İbn Abbâs'tan nakledilen bir haberde ise Haşr sûresinde fey malları olarak geçen ehlü'l-kurânın; Medine'de bulunan Kureyza ve Nadîr, Medine'den üç günlük mesafede bulunan Fedek, Hayber, Kurâ Ureyne ile Yenbu olduğu belirtilmiştir.¹²⁹² Son olarak İbn Atiyye ehlü'l-kurâdan kastın; Safrâ, Yenbu, Vâdi'l-Kurâ,

¹²⁸⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 10/40.

¹²⁸⁷ Serahsî, *Mebûsût*, 10/41.

¹²⁸⁸ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlat*, 243.

¹²⁸⁹ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, 2/592.

¹²⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/273-274.

¹²⁹¹ Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre", 19.

¹²⁹² Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/12. Bahsi geçen yerlerden Kurâ Ureyne'nin neresi olduğu veya bu ifadenin zabtı hususunda ihtilaf edilmiştir. Kurâ Ureyne (قرى عرينة) olarak okunduğunda, Şam yolu üzerinde Medine etrafındaki yerler anlaşılmalıdır. Nitekim Muâz b. Cebel'den aktarılan bir habere göre Hız. Peygamber

karye olarak isimlendirilen yerler ve Benî Nadîr'e bağılı yerleşkeler olduğunu söylemiştir.¹²⁹³ Dolayısıyla fey malları denilince yaygın olarak Fedek ile Benî Nadîr mülkleri anlaşılmacla birlikte esasında devlete bağılı yerlerden elde edilen gelirlerin tamamının fey statüsünde değerlendirildiğı ve Hz. Peygamber'in söz konusu gelirleri herhangi bir sınırlama olmadan toplumun maslahatına olacak şekilde ihtiyaç duyulan yerlere harcadığı söylenebilir.

2.1.1.4. Zekât

Zekât gelirlerinden istifade edebilecek kimseler âyet-i kerîmede şöyle açıklanmıştır: “*Fakirler, miskinler, zekât memurları, müellef-i kulûb, köleler, borçlular, cihâd edenler ve yolcu kimseler.*”¹²⁹⁴ Dolayısıyla zekât gelirlerinin dağıtım keyfiyeti humus, fey ve cizyeden farklılık göstermektedir. Özellikle Hz. Peygamber ailesinin ve akrabalarının zekât dağıtılacak kimseler arasında zikredilmemeleri önemli bir husustur. Nitekim zekât malı kendilerine haram olduğu için Hz. Peygamber'in ne kadar titiz davrandığıyla ilgili bazı haberler nakledilmiştir. Bu bağlamda sıklıkla nakledilen bir rivayete göre zekât hurmalarından yemek isteyen torunu Hasan'a bizzat engel olmuştur.¹²⁹⁵ Peygamber ailesinin hizmetlilerinden Ebû Râfi'nin, Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın teftiş ve takibi neticesinde zekât malından yediğı tespit edilince kendisi ve ailesi için zekât yemenin haram olduğu söylenerek uyarılmıştır.¹²⁹⁶ Başka bir rivayete göre ise Erkam b. Ebî'l-Erkam zekât memuru olduğunda, Ebû Râfi'e kendisine yardımcı olması halinde zekât için çalışanlara verdiği paydan vermeyi teklif etmiştir. Bunu Hz. Peygamber'e iletğinde ise “Biz ehl-i beytiz. Zekât bizim için helal olmaz ve bir topluluğun mevlası da onlardandır.”¹²⁹⁷ sözleriyle uyarılmıştır. Yine Hz. Peygamber'in akrabalarından zekât

tarafından Kurâ Ureyne'ye gönderilmiştir. Ancak kimi de Ureyne yerine Kurâ Arabiyye (قرى عربية) demiştir. Bu durumda ise Arap köyleri kastedilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Şam'a gönderilen Amr b. el-Âs'ın uğradığı bedevilerden ve Arap köylerinden asker topladığı ifade edilmiştir. Bk. Muhammed b. Muhammed Hasen Şürrâb, *Me'âlimü'l-esîre fî sünne ve's-sîre* (Dimaşk/Beyrüt: Dârü'l-Kâlem/Dârü'l-Şamiyye, 1411/1990), 191.

¹²⁹³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/286.

¹²⁹⁴ et-Tevbe 9/60.

¹²⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/304; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/406; Huzâi, *Tahrîcü'd-delâlat*, 591; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 6/609.

¹²⁹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/379; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1974), 7/97; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/198.

¹²⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/68.

memurluğu için gelen talepler “Sadaka Muhammed ve ailesi için helal değildir. Bunlar insanların kirleridir.” sözleriyle reddedilmiştir.¹²⁹⁸ Son olarak Hz. Peygamber ailesinin hizmetlilerinden Berîre’nin kendisine tasadduk edilen koyunu yemeleri için hediye etmek istemesi Hz. Aişe’nin çekinmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, etin Berîre için sadaka olsa da kendileri için hediye olduğunu söylemiştir.¹²⁹⁹

Bütün rivayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber ve ailesinin zekât yemekten özellikle imtina ettikleri açıkça görülmektedir. Bu davranışın arkasındaki sâik ise sadakadan istifade etmenin toplumsal statü açısından bir eksiklik olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen “Zekât insanların kirleridir.”¹³⁰⁰ sözleri de buna delalet etmektedir. Ayrıca Serahsî’nin belirttiği üzere Hz. Peygamber ve yakınlarının değerlerinden dolayı zekât malından yemeleri haram kılınarak onlara herhangi bir eksiklik atfedilmesinin de önüne geçilmiştir.¹³⁰¹

Zekât gelirleri toplandığı beldenin ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasının yanı sıra Medine’ye de gönderilmiştir. Meselâ Bahreyn’de görevli olarak gönderilen Alâ b. Hadramî’ye deve, inek, koyun, meyve ve sâir malların zekâtlarını öncelikle orada yaşayan fakirlere dağıtması emredilmiştir.¹³⁰² Bununla birlikte birçok sadaka Medine’ye gönderilmiş ve Hz. Peygamber bunları ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.

2.1.2. Beytül-mâl Gelirlerinin Değerlendirilmesi

Medine’ye gelen mallarla devlet hazinesinin gelirleri oluşmaya ve ekonomi gelişmeye başlamıştır. Söz konusu gelirlere yiyecek ve giyecekler doğrudan ihtiyaç sahiplerine dağıtılırken harp teçhizatları ise savaşlarda kullanılmak üzere hazinede biriktirilmiştir. Ayrıca Medine’ye gelen heyetler, insanların çeşitli işleri ve ödenmesi gereken bazı haklar

¹²⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/696-697; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/61-62; Müslim, “Zekât”, 167; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 9/285.

¹²⁹⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 10/247; Buhârî, “Ferâiz”, 18; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 11/283.

¹³⁰⁰ İmâm Mâlik, “Sadaka”, 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/59; Müslim, “Zekât”, 167; İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, 2/640; Ebû Dâvûd, “Kitâbü’l-Harâc ve’l-Fey ve’l-İmâre”, 20.

¹³⁰¹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/13.

¹³⁰² İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/277. Bu görüşün aksine bazıları Alâ b. Hadramî’nin Bahreyn’e, Ebân b. Saîd’in ise Bahreyn’de Hatt denilen yerde görevlendirildiğini iddia etmişlerdir. Bu iddiayı aktaran Belâzurî, Alâ’nın azledip yerine Ebân’ın görevlendirildiğine dair rivayetin daha doğru olduğunu savunmuştur. Bk. Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 88.

için devlet gelirleri kullanılmıştır.¹³⁰³ Dolayısıyla savaşlar sonucu teşekkül eden devlet gelirlerinin tasarruf edildiği başlıca yerlerin şunlar olduğu söylenebilir: Yardım nitelikli harcamalar, diplomatik nitelikli harcamalar ve askerî nitelikli harcamalar.

2.1.2.1. Yardım Nitelikli Harcamalar

Medine'ye dışardan gelen Muhacirler ile şehrin yerli insanları arasında hayatlarını idame ettirebilecek düzeyde iktisadî bir yeterliliğe sahip olmayıp tamamen Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'den gelecek yardımlara bağımlı kimseler vardı. Zekât, humus, fey ve cizye gelirlerinin dağıtılacağı sınıflar olarak zikri geçen fakir, miskin, yetim ve borçlulardan kasıt bu insanlardır. İhtiyaç sahipleri arasında ön plana çıkanlar ise fakir ve miskinlerdir. Aynı sınıf olarak zikredilmekle birlikte ikisiyle de ihtiyaç sahibi ve sıkıntı içinde yaşayanlar kastedilmiştir.¹³⁰⁴ Bununla birlikte Şafîlere göre fakir, miskine nispeten daha çok ihtiyaç sahibidir. Bunun delili ise âyette fakirlerin daha önce zikredilmesidir.¹³⁰⁵ Ebû Hanîfe ve onunla aynı düşüncede olan âlimler ise aksini iddia etmişlerdir. Zira miskinin, toprağa atılmış ve hiçbir şeyi olmayan ihtiyaç sahibi kimse gibi olduğunu söylemişlerdir.¹³⁰⁶ Bir başka yoruma göre ise fakirden kasıt muhtaç olmasına rağmen insanlardan dilenmeyen Muhacirler iken miskinlerden kasıt ise ehl-i suffedir.¹³⁰⁷

Tanımlar arasında ihtilaf olmakla birlikte fakir ve miskinlerin tamamı başta devlet olmak üzere Müslümanlardan gelecek yardımlara muhtaç insanlardı. Devletten gelecek yardımlara bağımlı olarak yaşayanların başında ise ehl-i suffice gelmekteydi. Bunlar tamamen Müslümanların yardımına muhtaç kalmış ayrıca evleri ve sahip çıkacak aileleri olmadığı için mescitte ikamet etmişlerdir.¹³⁰⁸ Bir rivayete göre Medine'ye zenginlik bahşedilene kadar mescide bağımlı kalmaya devam edip, akşam yemek vakti geldiğinde başta Hz. Peygamber olmak üzere sahâbîlerin sofralarına misafir olmuşlardır.¹³⁰⁹

¹³⁰³ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 35; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 35.

¹³⁰⁴ İbn Kudâme, *Muğni*, 6/469.

¹³⁰⁵ Şafî, *el-Ümm*, 2/77; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 8/489.

¹³⁰⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 8/3; İbn Kudâme, *Muğni*, 6/469. Ayrıca Kuddûrî'ye (ö. 428/1037) göre fakir tabiri, miskini de kapsayan geniş bir anlama sahiptir. Âyette fakir ile başlanması ise dilin kullanımıyla ilgili bir durumdur. Bk. Kuddûrî, *et-Tecrid*, 8/4201.

¹³⁰⁷ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/1065.

¹³⁰⁸ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 10/157.

¹³⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/219.

Kaynaklarda ehl-i suffe olarak bahsi geçen söz konusu kimseler arasında Ebû Hüreyre,¹³¹⁰ İrbâd b. Sâriye, Abdullah b. Muğaffel, Cuâl b. Sürâka,¹³¹¹ Cerhad b. Rizâh,¹³¹² Vâsile b. el-Eska,¹³¹³ Talha b. Abdillâh en-Nadrî,¹³¹⁴ Abdullah b. Tuhfe,¹³¹⁵ Medineliler tarafından gönüllü olarak Hz. Peygamber'in hizmetine verilen Rebîa b. Ka'b el-Eslemî ile Hârise el-Eslemiyeye'nin iki çocuğu Hind ve Esmâ¹³¹⁶ gibi kimselerin ismi geçmektedir. Ayrıca sayılarının yirmi olduğu, özellikle kalacak yerleri olmayanların suffeye sığındıkları belirtilmiştir.¹³¹⁷ Başka bir rivayete göre ise bunların sayısı çok daha fazlaydı ve Sa'd b. Ubâde her akşam onlardan 80 kişiyi evinde ağırlamıştır.¹³¹⁸ Bunlar hem seferde hem de Medine'de sürekli olarak Hz. Peygamber'in yanında bulunup onun yardımcılarıyla geçinmişlerdir.¹³¹⁹ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in sadaka, hediye ve başka şeyleri onlara infak ettiğinden bahsedilmiştir.¹³²⁰ Tüm bunların yanı sıra İbn Zebâle'nin naklettiğine göre hiçbir şeyi olmayan ihtiyaç sahiplerinin sürekli Hz. Peygamber'e geldiğine şahit olan Ensar, onların yemesi için her bahçeden hurma salkımı getirmeyi teklif etmiş ve Hz. Peygamber'in kabul etmesi üzerine mescide hurma salkımı asma geleneği başlamıştır. Muâz b. Cebel hususi olarak bu işle sorumlu kılınmış ve mescidin duvarına asılan hurmalar ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır.¹³²¹

Ehl-i suffe haricinde de ihtiyaç sahibi çok sayıda insan vardı. Hz. Peygamber tüm bu insanların hayatını zorlaştıran fakirlikle mücadele etmeye ve aralarındaki iktisadî dengeyi sağlamaya çalıştığı için fey gelirlerini muhtaç olanlara dağıtmıştır.¹³²² Nitekim Haşr sûresinde bu duruma şöyle işaret edilmiştir: “Allah'ın, memleketlerden Resûlüne verdiği fey Allah'a ve Resûlüne, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalanlara aittir ki (bu

¹³¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/297; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 22/70.

¹³¹¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1036.

¹³¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/202.

¹³¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/411.

¹³¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/49-50.

¹³¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/115.

¹³¹⁶ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 68-69.

¹³¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/411. Başka bir rivayete göre ise sayıları yetmiştir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/278.

¹³¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/333; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4/199; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 20/262; Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 1/276.

¹³¹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1036.

¹³²⁰ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 681.

¹³²¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 104.

¹³²² Darâtke, *el-'Alakâtü'l-Arabiyyetü'l-Yahûdiyye*, 325.

mallar) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın.”¹³²³ Devlet kelimesini tefsir eden bazı âlimlere göre buradaki kasıt, fey mallarının taksimatı hususunda emvalin sadece zenginlere hasredilmemesi ve varlıklı olanların fakirlere üstün gelmemesi anlamındadır. Nitekim Hz. Peygamber Benî Nadîr mülklerini sadece Muhacirlere dağıtırken Ensardan da ihtiyaç sahibi birkaç kişiye arazi vermiştir.¹³²⁴ İbn Atiyye’ye göre de zenginler arasında devlet olmasın ifadesindeki muhatap kitle Ensardır. Zira o dönemde Muhacirler arasında zengin yoktu.¹³²⁵

Savaşlardan elde edilen ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılan en önemli gelirler Benî Nadîr, Hayber ve Fedek Yahudilerine ait mallardır. Buralardan elde edilen ürünlerin bir kısmı özellikle yoksul Muhacirlere dağıtılmıştır.¹³²⁶ Hayber’deki humus gelirleri olarak Medine’ye nakledilen 4.000 vesk hurma, 1.500 sâ‘ arpa ve 500 sâ‘ hurma çekirdeği muhtaç sahâbîlere taksim edilmiştir.¹³²⁷ Savaş gelirlerinin ihtiyaç sahipleri için önem arz ettiğini düşünen Hz. Peygamber onları incelemeye ihtimam göstermiştir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber’in kızı Fâtıma, el değirmeniyle un öğütmekten bitkin düştüğü için esirlerden bir hizmetçi talep etmiş ancak bu isteği reddedilmiştir. Hz. Peygamber esirlerin değerlendirilmesi hususunda ehl-i suffe ile Medine’nin dul kadınlarına öncelik vereceğini belirtmiştir.¹³²⁸

İhtiyaç sahibi bazı kimseler devletten aldıkları destekle mal elde etmişlerdir. Bunlardan biri olan Medine yerlilerinden Cülâs b. Süveyd zekât mallarıyla mal sahibi olmuştur.¹³²⁹ Diğer bazıları ise borç ve evlilik gibi durumlarda Hz. Peygamber’e başvurmuşlardır. Abdullah b. Ebî’l-Hadred el-Eslemî evlenmek istediğinde 200 dirhem tutarındaki mehir miktarını denkleştiremeyince “Fakir olanların masrafı Allah ve Resûlüne aittir.” diyerek talepte bulunmuştur.¹³³⁰ Yardım başvurusunda bulunanlar arasında borçlular da vardır. Nitekim âlimler zekât malından olmak üzere bu kimselere mal verilebileceğini

¹³²³ el-Hasr 59/7.

¹³²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/279.

¹³²⁵ İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 5/286.

¹³²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/206.

¹³²⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/693.

¹³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/203; Buhârî, “Humus”, 6.

¹³²⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1005; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 14/33.

¹³³⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/777-778. Başka bir rivayete göre ise söz konusu yardımı talep eden kişi İbn Ebî Hadred el-Eslemî’dir. Bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/215.

belirtmişlerdir.¹³³¹ Kabîsa b. Muhayrik üzerinde bulunan borcu ödeyebilmek için başvurduğunda, Hz. Peygamber gelecek zekât malından kendisine vereceğini söylemiştir.¹³³² Borçlarını ödemek için talepte bulunanlar arasında Ebû Müleyh ile Kârib b. Esved'in de adı geçmiştir.¹³³³ Keza Medine'deki fakirlerden Ulbe b. Zeyd el-Hârisî, Hz. Peygamber tarafından verilen hurmalarla geçimini temin etmiş, ayrıca hurma hasadı zamanında taze hurmalardan almak için bunları satmıştır.¹³³⁴ Vâdi'l-Kurâ'da yaşayan ve Tebük Seferi'nde Hz. Peygamber'e un helvası ikram eden Yahudi bir kadına 40 yük yiyecek tahsis edilmiş ve her yıl bu miktar azık ona verilmiştir.¹³³⁵ Ayrıca Hz. Peygamber, hac mevsimlerinde devlet imkânlarını kullanarak çok sayıda kurbanlığı Mekke'ye göndermiştir. Öncelikle Hz. Ebû Bekir riyasetinde hac için Mekke'ye giden 300 kişilik kafileye kesmeleri için 20 kurban vermiştir.¹³³⁶ Daha sonra da Vedâ Haccı'nda 100 kurbanlık deve götürmüştür.¹³³⁷

Fakir olmasalar da ihtiyaç sahibi kimseler arasında yolcular da zikredilebilir. Mâverdî'ye göre bunlar yolculuğun başında veya sonunda olmaları fark etmeksizin yiyeceği bulunmayan ve yolda kalmış kimselerdir.¹³³⁸ Buna göre Medine'de yaşayıp dışarıya herhangi bir yere seyahat etmek isteyen ve ihtiyaç sahibi olanlar da bu sınıfa dâhildir. İbn Kudâme'ye göre ise bunlar memleketlerindeki durumları iyi olsa da dönmek için yanında malı olmayan kimselerdir ve kendilerine mal verilebilir.¹³³⁹ Her iki tanımda da ihtiyaç sahibi insanlar söz konusudur. Bu yüzden humus, fey ve zekât gelirlerinden pay verilecek kimseler sınıfına bunlar da dâhil edilmiştir. Bu hususta devlete ait Fedek gelirlerinin hususi bir şekilde yolda kalmışlara harcandığı belirtilmiştir.¹³⁴⁰

¹³³¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/78; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 611; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/424.

¹³³² Şâfiî, *el-Ümm*, 2/78; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 292; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/426; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/257; Müslim, "Zekât", 109.

¹³³³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/971; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/542; İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/65-66; İbn Hazm, *Cevâmîü's-sîre*, 258; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/151.

¹³³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/288.

¹³³⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1006; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/55; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/194.

¹³³⁶ Taberî, *Târih*, 3/122; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/156; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 2/284; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/429.

¹³³⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1088; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/160; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/191.

¹³³⁸ Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 203.

¹³³⁹ İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/463.

¹³⁴⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/378; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/433; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/519.

Devlet gelirlerinden yardım alanlar arasında Hz. Peygamber'in bazı akrabalarının hususi bir yeri vardır. Zira Enfâl sûresinde humustan faydalanabilecek sınıflardan biri olarak bahsi geçen “zevi'l-kurbâ” yani akrabalardan kasıt Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları kabileleridir.¹³⁴¹ Onların imtiyazlı olmalarının sebebi ise akraba olmalarından ziyade Mekke döneminde özellikle boykot sürecinde verdikleri desteğin karşılığıdır. Bu yüzden Hayber gelirleri dağıtıldığında Hâşim ve Muttalib ailelerine fazladan hisse verilmiştir. Buna itiraz eden Osmân b. Affân ile Cübeyr b. Mut'im akrabalık konusunda söz konusu ailelerle eşit olduklarını söyleyip fazladan pay istediklerinde Hz. Peygamber şunu söylemiştir: “Biz (Hâşim) ve Muttaliboğulları İslâm'dan önce ve sonra birlikteyiz.”¹³⁴² Böylece iki kabilenin İslâm'dan önce ve sonra birbirlerini terk etmediklerini, boykot sürecini birlikte geçirdiklerini vurgulamıştır. Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268) de bu payın akraba oldukları için değil verdikleri destekten dolayı mükâfatlandırmak amacıyla takdir edilen bir hisse olduğunu belirtmiştir.¹³⁴³

Zevi'l-kurbâ payı kapsamında savaş gelirlerinden istifade eden kimselere dair Hâşim ve Muttalib kabilelerine mensup çok sayıda kişinin ismi kaydedilmiştir. Özellikle Hayber gelirlerinden tahsisat verilenler arasında onlar ön plana çıkmıştır. Öncelikli olarak Hz. Peygamber'in eşlerinden her biri için 80 vesk hurma ve 20 vesk arpa tahsis edilirken amcası Abbâs b. Abdülmuttalib için 200 yük hurma, Fâtıma ve Hz. Ali için ise 85 yükü arpadan 215 yükü de hurmadan olmak üzere toplamda 300 yük tahsis edilmiştir. Ayrıca Fâtıma için 200 vesk daha ilave edilmiştir. Yine Hâşimoğullarının mevalilerinden Üsâme b. Zeyd için 40 yük arpa, 50 yük hurma çekirdeği olmak üzere toplamda 150 yük, Ümmü Rimse bt. Ömer b. Hâşim b. Muttalib için beş vesk arpa, Mikdâd b. Amr için ise 15 vesk arpa tahsis edilmiştir. Mikdâd'ın hakları daha sonra Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından

¹³⁴¹ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 30; Şâfiî, *el-Ümm*, 4/154; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 415; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/516; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/304; Dâvûd, “Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre”, 20.

¹³⁴² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 415; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/304-305; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13/556; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 2/140; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 8/435. Abdümenâf'ın dört oğlu vardı: Hâşim, Muttalib, Nevfel ve Abdüşems. Cübeyr b. Mut'im Nevfel'e, Osmân da Abdüşems'e mensuptu. Yani Hz. Peygamber'in kabilesi olan Hâşimoğullarına nesep olarak eşit mesafedeydiler. Serahsî'de geçen bir bilgide Zübeyr b. Avvâm'ın da akraba payı kapsamında değerlendirilerek hisse aldığı söylenmiştir. Bk. Serahsî, *Mesûsât*, 10/10-12; ancak İbn Kudâme'nin işaret ettiği üzere bu bilginin doğru olma ihtimali zayıftır. Zira Hz. Peygamber'in anne tarafından akrabaları olan Benî Zühre veya hala tarafından akrabaları olan Zübeyr b. Avvâm ile Abdullah b. Ümeyye gibi kimseler bu kapsama dâhil edilmemiştir. Bk. İbn Kudâme, *Muğnî*, 6/461.

¹³⁴³ Serahsî, *Mesûsât*, 10/9.

100.000 dirhem karşılığında satın alınmıştır. Akîl b. Ebî Tâlib için 140 yük, Ca'fer b. Ebî Tâlib'in çocuklarına 50 yük, Rebîa b. Hârise için 100 yük, Ebû Süfyân b. Haris b. Abdülmuttalib için 100 yük, Salt b. Mahreme b. Abdülmuttalib için 30 yük,¹³⁴⁴ Ebû Nabka b. Alkame b. Muttalib için 50 yük tahsis edilmiştir.¹³⁴⁵ Yine Benî Hâşim b. Muttalib'e mensup¹³⁴⁶ Rükâne b. Abdüyezîd için 50 yük,¹³⁴⁷ Kâsım b. Mahreme b. Muttalib için 50 yük,¹³⁴⁸ Benî Muttalib'e mensup¹³⁴⁹ Mistâh b. Üsâse b. Abbâd ve kız kardeşi Hind için 30 yük tahsis edilmiştir. Safiyye bt. Abdülmuttalib için 40 yük, Buhayne bt. Hâris b. Abdülmuttalib için 30 yük, Dubâ'a bt. Zübeyr b. Abdülmuttalib için 40 yük,¹³⁵⁰ Muttalib ailesine mensup Ubeyde b. Hâris ile kardeşi Husayn b. Hâris'in¹³⁵¹ çocukları için ise 100 yük tahsis edilmiştir. Ümmü Hakem bt. Zübeyr b. Abdülmuttalib için 30 yük, Ümmü Hanî bt. Ebî Talib için 40 yük, Cümâne bt. Ebî Talib için 30 yük, Ümmü Tâlib bt. Ebî Tâlib'e 30 yük ve Kays b. Mahreme b. Mahreme b. Muttalib için 50 yük tahsis edilmiştir.¹³⁵² Devlet gelirlerinden Hâşim ve Muttalib kabilelerine yapılan yardımlar bunlarla sınırlı değildir. Bunun haricinde humus gelirlerinden olmak üzere bekarları evlendirilmiştir. Abbâs b. Abdülmuttalib ile Rebîa b. Hâris'in çocukları Fadl ile Abdülmuttalib'in mehirleri için humustan para verilmiştir.¹³⁵³ Bu uygulama daha sonra da devam etmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde humus gelirlerinden ödenmek üzere Hz. Peygamber'in ailesine mensup bekarlar evlendirilmiş, fakirlerinin iş bulmalarına ve borçlarını ödemelerine yardım edilmiştir.¹³⁵⁴

Hz. Peygamber'in akrabaları arasında savaş gelirlerinden en çok faydalanan ve mal sahibi olanların başında Abbâs b. Abdülmuttalib gelmektedir. Hayber gelirlerinden ona yapılan tahsisatın miktarı 200 yük hurmadır.¹³⁵⁵ Yine hicretin 10. yılında Bahreyn bölgesinden

¹³⁴⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/693-694.

¹³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 6/305; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/337.

¹³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 2/293.

¹³⁴⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/694; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/414.

¹³⁴⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/694.

¹³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/150.

¹³⁵⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/694.

¹³⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 2/32.

¹³⁵² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/694-695.

¹³⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/62; Müslim, "Zekât", 51; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/54.

¹³⁵⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/516; Nesâî, "Humus", 11; Beyhakî, *Ma'arifetü's-sünen*, 9/273; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/516.

¹³⁵⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/693.

gelen ve miktarının 180.000 olduğu rivayet edilen cizye gelirleri taksim edildiğinde¹³⁵⁶ en çok alanlardan biridir. Özellikle Bedir savaşında esaretten kurtulmak için hem kendi hem de Akîl b. Ebî Tâlib'in fidyelerini verdiği ileri sürerek Bahreyn'den gelen maldan talep etmiştir. Kendisine verilen malın değerine dair herhangi bir rakam belirtilmemiş ancak eteğini doldurduğu rivayet edilmiştir.¹³⁵⁷ Muhtemelen daha önce de kabilesinin varlıklı ve önde gelenlerinden olan Abbâs, Medine'ye hicret ettikten sonra elde ettiği savaş gelirleriyle daha çok mal sahibi olmaya başlamış ve zenginliğini katlamıştır. Öyle ki Müslüman olduktan sonra mallarının ticaret işleriyle uğraşan 20 köle elde ettiği ve bunları ticarete çalıştırdığı rivayet edilmiştir.¹³⁵⁸

2.1.2.2. Diplomatik Nitelikli Harcamalar

Medine'de İslâm Devleti kurulduktan ve siyasî otorite güçlendikten sonra Arap Yarımadası'nın her tarafından heyetler Medine'ye gelmeye başlamıştır. Kabilelerini temsil eden bu insanlar başta Remle bt. Hâris en-Neccâriyye olmak üzere farklı yerlerde misafir edilmişlerdir. Remle'nin evinin oldukça geniş ve misafir ağırlamak için uygun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kureyza savaşından sonra teslim alınan çok sayıda esir de burada tutulmuştur.¹³⁵⁹

Kabile temsilcilerinin ağırlanmasına önem veren Hz. Peygamber, onlara hediyeler vermiş¹³⁶⁰ ve kendisinden sonra da gelecek heyetlere hediye vermeleri yönünde haleflerine tavsiyede bulunmuştur.¹³⁶¹ Bu hediyelerin kaynağı ise Şâfi'ye göre humus gelirlerinden Hz. Peygamber'in payına düşen beşte birlik mallardır.¹³⁶² Yine Vâkîdî'nin de naklettiğine göre Benî Nadîr mallarının bir kısmı nevâib (zor durumlar) için

¹³⁵⁶ Ebû Bekir İbn Yûnus es-Sıkillî, *el-Câmi' li-mesâ'ili'l-Müdevvene* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2013), 24/232; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, thk. Muhammed Hacî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 3/387; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 583.

¹³⁵⁷ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 182.

¹³⁵⁸ Fezârî, *es-Sîre*, 307; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/13; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/171; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/143.

¹³⁵⁹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 656-657.

¹³⁶⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/973. Ayrıca bk. Mehmet Ali Kapar, *Heyetler -Hz. Peygamber Dönemi Diploması-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 388-392; Ramazan Doğanay, *Peygamber Yurduunun Misafirleri ve Hadis* (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 177-180; Ahmet Kuray, *İslâmiyetin Yayılışı Sürecinde Heyetler* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹³⁶¹ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 348; Kettânî, *et-Terâîbu'l-idâriyye*, 1/348.

¹³⁶² Serahsî, *Mebûsât*, 10/9.

kullanılmıştır.¹³⁶³ Serahsî de nevâibten kastın Medine'ye gelen heyetler için yapılan harcamalar olduğunu belirtmiştir.¹³⁶⁴ Aynı şekilde Belâzurî'nin naklettiğine göre de fey gibi devlet gelirlerinin bir kısmı gelen heyetlere sarfedilmiştir.¹³⁶⁵

Kabile temsilcilerine verilen hediyeler genellikle nakdî olup gümüş ukiyyelerden ibarettir ve heyettekilerin tamamına verilmiştir. Hediye miktarları ise 5 gümüş ukiyye,¹³⁶⁶ 10 gümüş ukiyye,¹³⁶⁷ 12 gümüş ukiyye,¹³⁶⁸ 12 gümüş ukiyye ve bir neş¹³⁶⁹ veya 13 gümüş ukiyye¹³⁷⁰ gibi farklı miktarlardır. Bununla birlikte kabile içindeki statülerine göre zaman zaman bazılarına daha fazla verilmiştir. Meselâ Kinde kabilesinden bir heyet geldiğinde her birine 10 ukiyye gümüş, Eş'as b. Kays'a ise iki ukiyye fazla verilmiştir.¹³⁷¹ Yine Mürre kabilesi temsilcilerine 10 ukiyye gümüş verilirken, Hâris b. Avf'a 12 gümüş ukiyye hediye edilmiştir.¹³⁷² Hazineye yeterli miktarda para mevcut olmadığında ise bahşedilen hediye 5 gümüş ukiyyedir. Hicretin 10. yılında Benî Selâmân kabilesinden bir heyet geldiğinde kendilerine 5 gümüş ukiyyeden oluşan hediyeleri teslim eden Bilâl, ellerinde o kadar çok mallarının olmadığını hususi olarak belirtmiştir.¹³⁷³

Nakdî hediyeler dışında arazi tahsisi veya kıyafetler de hediye edilmiştir. Benî Ruhâ kabilesinden bir heyet hicretin 10. yılında geldiğinde Hayber'de 100 vesk ürün veren bir arazi kendilerine verilmiştir. Kabile mensupları araziye Muâviye döneminde satmışlardır.¹³⁷⁴ Yine Uzre kabilesine mensup Cemre b. Nu'mân hicretin 9. yılında kabilesinin zekâtını teslim etmek üzere Medine'ye geldiğinde kendisine hediye olarak Vâdi'l-Kurâ'dan arazi tahsis edilmiştir.¹³⁷⁵ Bazı durumlarda ise gelenlere kıyafet hediye edilmiştir. Eyle Meliki Yuhanna b. Ru'be'ye Yemen yapımı bir kürk hediye edilmiştir.¹³⁷⁶

¹³⁶³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/378.

¹³⁶⁴ Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 610.

¹³⁶⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 35.

¹³⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/274; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/585.

¹³⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/257-258.

¹³⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/284; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 9/123; İbnü'l-Âdim, *Büyyetü't-taleb*, 4/1892.

¹³⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/280. Neş bir şeyin yarısı demektir. Bk. Şâfî, *el-Ümm*, 5/63.

¹³⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/272.

¹³⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/284.

¹³⁷² İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/257-258.

¹³⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/315; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/321; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/845.

¹³⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/278; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/339.

¹³⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/314; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/187.

¹³⁷⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1031-1032; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/251; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/460-461.

Kinde meliklerine bağılılığı terk edip İslâm Devleti'ne bağlanan ve Müslüman olan Ferve b. Müseyk el-Murâdî, Medine'ye geldiğinde asil bir deve ile Umân işi bir elbiseyle taltif edilmiştir.¹³⁷⁷ Lahm kabilesi, Temîm b. Evs ed-Dârî başkanlığındaki heyetle Medine'ye geldiğinde Hz. Peygamber'e bir tulum içki, atlar ve altın işlemeli bir aba hediye etmiştir. İçkinin dökülmesini emreden Hz. Peygamber atları kabul etmiş, elbiseyi ise amcası Abbâs'a vermiştir. O da elbiseyi bir Yahudiye 8.000 dirheme satmıştır. Ayrıca heyet memleketine dönmeden önce 100 vesk ürün elde edilen bir arazinin mahsulü kendilerine tahsis edilmiştir.¹³⁷⁸

2.1.2.3. Askerî Nitelikli Harcamalar

Savaş gelirlerinin bir kısmı harplerde kullanılmak üzere silah ve bineklere yönelik harcamalarda değerlendirilmiştir. Yiyecek, giysi, nakdî para gibi gelirler tüketilirken savaş malzemeleri ise depolanmıştır. Aynı şekilde hayvanlar da özellikle sefer durumlarında binek olarak kullanılmak üzere korulukta tutulmuştur. Benî Kureyza Savaşı'nda ele geçirilen esirlerin bazılarını Necid bölgesinde satan Sa'd b. Zeyd el-Ensârî elde edilen parayla silah ve at satın almıştır.¹³⁷⁹ Başka bir rivayete göre ise Necid bölgesine götürülen ve Gatafânlılara satan kişi Evs b. Kayzî'dir.¹³⁸⁰ Yine Kureyza esirlerinin bir kısmını Şam'da satan Sa'd b. Ubâde karşılığında silah ve at temin etmiştir.¹³⁸¹ Şâfiî'ye göre ise esirler üç parçaya taksim edildikten sonra Necid, Şâm ve Tihâme'de satışa çıkarılmış, elde edilen gelirlerle de silah, deve ve başka mallar alınmıştır.¹³⁸² Benzer şekilde kimi savaş esirleri de bu şekilde değerlendirilmiştir. Bedir esirlerinden Nevfel b. Hâris'in serbest bırakılma şartı olarak 1.000 mızrak fidye alınmıştır.¹³⁸³ Esirlerin yanı sıra elde edilen mallar da savaş harcamalarında kullanılmıştır. Yahudi kabilesi Benî Nadîr'in mallarından elde edilen gelirin bir bölümü

¹³⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/261-262.

¹³⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/254-255.

¹³⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/245; Taberî, *Târih*, 2/591-592; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/592.

¹³⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/486.

¹³⁸¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/523.

¹³⁸² Şâfiî, *el-Ümm*, 4/73.

¹³⁸³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/42; Taberî, *Târih*, 11/503; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 4/1512-1513; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4/188; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/347; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/200.

deve ve at gibi binek hayvanlarını satın almada harcanmıştır.¹³⁸⁴ Keza Lât tapınağından ele geçirilen mallar arasında bulunan ziynet eşyaları, giysiler, kokular, altın ve gümüşlerin bir kısmı Allah yolunda ve silah temininde tasarruf edilmiştir.¹³⁸⁵

Savaşlar sonucu İslâm topraklarının genişlemesi ve Müslümanların sayısının artmasıyla zekât gelirleri de devlet hazinesi için önemli hale gelmiştir. Gerek yılın belli mevsimlerinde alınan bu zekât gelirleri gerekse de doğrudan savaşlardan elde edilen humuslarla birlikte devletin gelirleri ve hayvan kaynağı gelişip çeşitlendiği için bunların bakım ve beslenmelerine yönelik hususi yerler temin edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu yüzden sık ağaçların olduğu Nakî bölgesi koruluk yapılmıştır.¹³⁸⁶ Hayvan servetinin genişlemesi seferler açısından önemli bir gelişmedir. Böylece savaşlardaki binek sorununu kısmen de olsa çözmek için gerekli kaynak elde edilmiştir. Ayrıca devlete ait bu hayvanlar sadece savaşlarda değil başka amaçlarla yapılan seferlerde de kullanılmıştır. Bu kapsamda Hz. Peygamber, hacca gidenlere binek olarak zekât develerinden vermiştir.¹³⁸⁷

Devlet gelirlerinin silah, deve ve at edinmeye yönelik harcanması sonucunda hazinede belli bir birikimin olduğu söylenebilir.¹³⁸⁸ Ridde hadiselerinde Benî Süleym ile halife arasında yaşanan bir olay bunu desteklemektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra irtidat hareketleri başlayınca Benî Süleym kabilesi halifenin huzuruna çıkıp savaşmak için silah ve at talep etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir istedikleri teçhizatları kendilerine vermiş ancak onlar aldıkları silahları Müslümanlara karşı kullanmışlardır.¹³⁸⁹ Yine başka bir

¹³⁸⁴ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 34; Şâfiî, *el-Ümm*, 4/146; Humeydî, *el-Müsned*, 1/159; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 14; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/467; Müslim, "Cihâd ve Siyer", 15; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre", 19; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 19.

¹³⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/972.

¹³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/470; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/666; Buhârî, "Müsâkât", 12; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/155.

¹³⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/201; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/458; Buhârî, "Zekât", 49; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Adil b. Yûsuf el-'Azzâzî (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1998), 6/3051.

¹³⁸⁸ Devletin harp teçhizatlarını edinmeye yönelik esas kaynağı savaşlar olmakla birlikte zaman zaman kimi sahâbiler de teçhizatlarını vakfetmişlerdir. Bunlardan biri olan Hâlid b. Velîd'in zırhlarını ve savaş aletlerini vakfettiği nakledilmiştir. Nitekim onun zekâtını alamayan görevliler durumu anlattıklarında Hz. Peygamber, Hâlid'in yaptığı bağışı hatırlatmış ve ona zulmetmemelerini istemiştir. Bk. Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*, thk. Muhammed Mâlik Tâhir (Dimaşk: Mücmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, 1983), 74; Buhârî, "Zekât", 49; Ebû Dâvûd, "Zekât", 21.

¹³⁸⁹ Vâkıdî, *er-Ridde*, 75; Hâlife b. Hayyat, *Târih*, 103; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 16/255.

rivayete göre Hz. Ebû Bekir ile Ömer b. Hattâb'ın hilafetlerinde, Hz. Peygamber döneminden kalma silahlar vardı.¹³⁹⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce savaş teçhizatlarını biriktirerek savaşları organize etmeye yönelik önemli harcamalar yaptığını söylemek mümkündür.¹³⁹¹

2.2. Bireylere Etkisi

Savaşlar, insanlık tarihi boyunca olumlu-olumsuz neticeleriyle bireylerin hayatlarını çeşitli bağlamlarda etkilemiştir. Özellikle savaşçı olmak, harp meydanında kahramanlık göstermek ayrıcalıklı bir durum kabul edilmiş ve bununla bağlantılı şekilde bazı toplumlarda savaşçılar maddî-manevî açıdan daha iyi bir statüye sahip olmuş hatta ayrı bir sınıf olarak değerlendirilmişlerdir. Benzer durum Müslüman toplumu için kısmen geçerli olsa da sınıflaşmaya sebebiyet verecek derecede bir ayrışma söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte bazı Şâfiî âlimleri, fey ehli ile zekât ehlini birbirinden ayırarak iki farklı sınıf olarak yorumlamışlardır. Onlara göre savaş sonucu elde edilen fey ile Müslümanlardan alınan zekât gelirlerinin hak sahipleri aynı değildir. Zira zekât ehli, hicret etmeyen ve savaşmayan kimselerdir. Fey ehli ise hicret eden ve savaşanlardır. Bu yüzden feyin zekât ehline, zekâtın da fey ehline dağıtılmayacağını öne sürmüşlerdir.¹³⁹² Bu düşünceyi destekleyecek bazı bilgiler kaynaklarda nakledilmiştir. Özellikle toplumsal statünün zayıflığına işaret eden zekât ehli olmak ile savaşlara katılan veya savaş gelirlerinden istifade eden ahali arasında ayırım olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in, ailesinin istifade etmesini yasakladığı zekât gelirleri başka insanlar tarafından da benzer gerekçelerle reddedilmiştir. Buna dair kaynaklarda dikkat çekici bir olay kaydedilmiştir. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik, Medinelilere atâ verilmesi için fey gelirleri yetersiz kalınca Yemâme zekâtından tamamlanmasını istemiştir. Hayvanlara yüklenen zekâtların haberini alan Medine idarecisi İbrâhim b. Muhammed ise atâlarını insanların zekâtından ve kirlerinden değil sadece feyden alacaklarını söyleyerek tepki

¹³⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/378.

¹³⁹¹ Devletin savaşları organize etme ve maliyetini karşılamaya yönelik girişimleri Hz. Peygamber'in vefatından sonra gelişmeye devam etmiştir. Bir rivayete göre Halife Hz. Ebû Bekir, Amr b. el-Âs'ı Şam bölge komutanlarından biri olarak gönderdiğinde Belî, Uzre, Kudâa ve diğer kabileleri cihâda davet etmesini, binek ve azıklarının da temin etmesini istemiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/62.

¹³⁹² Şâfiî, *el-Ümm*, 2/97; Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 203. Şafiîlerin bu konudaki dayanağı ise aktarılan bir rivayettir. Buna göre Hz. Peygamber döneminde fey ehli ile zekât ehli birbirinden ayrı tutulmuştur. Daha detaylı yorumlar için ayrıca bk. Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 8/451-452.

göstermiştir. Develere yüklenip Medine'ye gönderilen zekât mallarının şehirden geri çevrilmesi üzerine Hişâm, atâlarının feyden verilmesi için başka yerden kendilerine mal göndermiştir.¹³⁹³

Şâfiî âlimlerinin düşüncesi ve Emevîler döneminde yaşanan söz konusu olay, savaş ehli ile diğerleri arasında fark olduğuna işaret etse de bunlar toplumun genel düşüncesini yansıtmadığı gibi İslâm'ın genel prensiplerine de aykırıdır. Nitekim devlet gelirleri değerlendirilirken bu tarz keskin ayrımlar yapılmamıştır. Bunun delili ise zekât verilecek kimseler arasında bahsi geçen “fi sebilillah” ile kastedilenlerin Allah yolunda savaşanlar olmasıdır. Zekâttan alacakları pay ile binek, silah vb. savaş malzemelerini satın almalarına yardımcı olunması amaçlanmıştır. Ayrıca fi sebilillah ile kastedilen kimselerin muharipler olduğu hususunda ihtilaf yoktur. Bunun yanı sıra Mâlik b. Enes¹³⁹⁴ ve Şâfiî gibi âlimler muhariplerin zengin veya fakir olmaları fark etmeksizin zekâttan pay alma hakları olduğunu savunmuşlardır.¹³⁹⁵ Ebû Hanîfe ile talebeleri Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed (ö. 189/805) ise muhariplerden yalnız fakir olanların pay alabileceklerini öne sürmüştür.¹³⁹⁶ Dolayısıyla iddia edildiği gibi zekât ehli ve fey ehli şeklinde keskin bir ayrıma gitmek ve savaşanları farklı bir sınıf olarak tanımlamak isabetli görünmemektedir.

İslâm toplumunda özel bir savaşçı sınıfı olmasa da Bedir, Uhud, Hendek, Müreysî, Hayber, Mekke, Huneyn ve Tebük gibi harplere katılan Müslüman muharipler, toplumda ciddi itibar kazanmışlardır. Bahsi geçen savaşlara katılmak özellikle kritik yerlerde Hz. Peygamber'in yanında durmak, bireyin toplum içerisindeki statüsü için önem arz etmiştir. Bu durum toplumdaki itibar açısından ne kadar önemliyse aynı şekilde savaşlarda zayıflık göstermek, geri adım atmak, arkadaşlarını cephede yalnız bırakmak da ayıplanan bir davranış olmuştur. Uhud Savaşı'nda Müslümanlar zor duruma düştüğünde Hz. Peygamber'in etrafında sebat eden az sayıda insan kalmış,¹³⁹⁷ diğerleri ise dağlara

¹³⁹³ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/101; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/400; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 7/153. Ayrıca Şâfiî, söz konusu malları gönderen halifenin Abdülmelik b. Mervân olduğunu belirtirken diğer kaynaklar ise Abdülmelik'in oğlu Hişâm olduğunu nakletmişlerdir.

¹³⁹⁴ İmâm Mâlik, “Zekât”, 29.

¹³⁹⁵ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/79. Bazı görüşlere göre ise fey ehli zekâttan alabilir ancak zekât ehli feyden alamaz. Bk. Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 138.

¹³⁹⁶ İbn Kudâme, *Muğni*, 6/482.

¹³⁹⁷ Vâkîdî, *Meğâzi*, 1/238; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/147.

kaçmıştır.¹³⁹⁸ Savaştan kaçanları şehrin girişinde karşılayan Ümmü Eymen yüzlerine toprak atmış hatta bazılarına “Kirmanı al da bununla ip eğir, kılıcını da bana ver!” diyerek sert tepki göstermiştir.¹³⁹⁹ Savaşlarda meydana gelen bu tür hadiseler sonraki dönemlerde de tartışılmış ve savaştan kaçanlar davranışlarından dolayı ayıplanmışlardır. Bunlardan biri olan Osmân b. Affân, Abdurrahmân b. Avf ile girdiği bir tartışmada Uhud Savaşı’nda kaçtığı hatırlatıldığında yanıt olarak “Allah beni afetti.” demekle yetinmiştir. Tartışmaya dâhil olan Ömer b. Hattâb da Hz. Osmân’ı işaret ederek “Bu, Allah’ın affettiği kimsedir.” demiştir.¹⁴⁰⁰

Bahsi geçen harpler arasında Bedir Savaşı ve ona katılmış olmak ise ayrı bir değere sahiptir. Çünkü şeref ve azamet bakımından, Allah katında, Müslümanların ve Hz. Peygamber’in nezdinde en değerli gazvenin Bedir Savaşı olduğu belirtilmiştir. Zira bu savaşta Kureyş’in önde gelen müşrikleri öldürülmüş ve İslâm dini üstün gelmiştir.¹⁴⁰¹ Bu yüzden Bedir’e katılanlar, bedrî şeklinde vasıflandırılarak farklı bir yere konumlandırılmış¹⁴⁰² ve tabakât kitaplarında isimleri ile künyeleri aktarılırken bedrî oldukları vurgulanmıştır.¹⁴⁰³

Bedir savaşına katılanların kazandıkları itibar sonraki dönemlerde maddi kazanımlarına da yansımıştır. Hz. Ömer, savaş gelirlerinin çok büyük meblağlara ulaştığı zamanda insanlara atâ dağıtmış ve bunlar arasında Bedir ashâbını hem miktar olarak hem de ödeme sırasında öncelmiştir.¹⁴⁰⁴ Bedrî muhariplerin ayrıcalıklı olduğuna dair başka bir haber de Zührî’den nakledilmiştir. Buna göre Abdurrahmân b. Avf ölmeden önce hayatta kalan 100 bedrîden her birine 400 dinâr verilmesini vasiyet etmiştir.¹⁴⁰⁵

¹³⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/237; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/146.

¹³⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/278; Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/326; Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 3/311; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 4/196; Halebî, *es-Sîre*, 2/309.

¹⁴⁰⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/278-279.

¹⁴⁰¹ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 1/43; Huzâî, *Tahrîcü’d-delâlât*, 332.

¹⁴⁰² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1009; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 3/475.

¹⁴⁰³ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 1/329, 433, 650; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/72, 136, 157, 166, 185. Bedrî olmanın değerine dair önemli bir olay, Mekke’nin Fethi’nden önce yaşanmıştır. Medine’de bir Muhacir olarak yaşayan Hâtıb b. Ebî Beltea, Mekke’deki ailesinin muhtemel durumundan kaygılandığı için fetih hazırlıklarını haber etmeye çalışmış ancak yakalanmıştır. Buna rağmen Hz. Peygamber onun Bedir ehli olduğunu belirterek affetmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/399; Taberî, *Târih*, 3/49.

¹⁴⁰⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/283.

¹⁴⁰⁵ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 3/475.

Bedir savaşına katılanların kazandığı maddi ve manevi değerler daha fazla olmakla birlikte Hz. Peygamber dönemindeki diğer savaşlara katılan Müslümanlar da önemli kazançlar elde etmişlerdir. Özellikle bazı savaş gelirleri bireylerin iktisadî hayatlarında kayda değer gelişmelerin önünü açmıştır. Bu savaşlardan biri Hayber'dir. Ebû Hüreyre'den aktarıldığına göre iktisadî olarak zorluk yaşayan Müslümanlar, Hayber ganimetleriyle belli bir rahatlama yaşamışlardır.¹⁴⁰⁶ Dolayısıyla Müslümanlar gerek Hayber gerekse de diğer savaş gelirleriyle mal sahibi olmuş ve Acar'ın işaret ettiği üzere birçoğu zenginleşmiştir.¹⁴⁰⁷ Birey olarak savaş gelirlerinden istifade edenler arasında ön plana çıkanlar ise Hz. Peygamber ve Muhacirlerdir. Daha sonra Ensar ve bedevîler gelmektedir. Ayrıca kadınlar da farklı bağlamlarda savaş sürecinden iktisadî olarak etkilenmişlerdir. Çünkü bireysel olarak eşlerini ve çocuklarını kaybetmeleri ekonomik açıdan sorun yaşamalarına sebep olsa da nâzil olan âyetlerle hayat şartlarında bazı olumlu gelişmeler kaydedilmiştir.

2.2.1. Hz. Peygamber

Bireysel olarak savaş gelirlerinden en çok istifade eden kişi Hz. Peygamber'dir. Savaşa katılım şartı olmaksızın tüm ganimetlerden herhangi bir muharip gibi aldığı pay, humusun beşte biri ve safi hakkı olmak üzere üç farklı şekilde ganimetten yararlanmıştır.¹⁴⁰⁸ Bu yüzden mal varlığı konusunda ailesinden kalan miras, ticaretten kazandığı mal veya Medine döneminde gelen hediyeler önemli olmakla birlikte esas gelir kaynağı savaş ganimetleridir.¹⁴⁰⁹

Hz. Peygamber Mekke döneminde geçimini temin etmek için farklı işlerle meşgul olmuştur. Öncelikle birkaç kırât karşılığında Kureyş'in koyunlarına çobanlık yaptığı rivayet edilmiştir.¹⁴¹⁰ Buna rağmen belli bir yaşa geldiğinde kendisini geçindirebilecek mala sahip değildi. Bu dönemde Hz. Hatice'nin ticari işlerinde çalışmak için Kureyş'ten bir adamla birlikte Hubâşe pazarına mal götürmüş ve bu işi bir deve karşılığında

¹⁴⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/352; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/101.

¹⁴⁰⁷ Acar, *İslam'da Savaş*, 2011.

¹⁴⁰⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 10/9.

¹⁴⁰⁹ Hz. Peygamberin mal varlığının kaynakları hakkında daha detaylı bilgiler için ayrıca bk. Doğan, *Hz. Peygamber'in Mal Varlığı*.

¹⁴¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/103; Şeybânî, *el-Kesb*, 36.

yapmıştır.¹⁴¹¹ Hz. Hatice ile evlendikten sonra ise muhtemelen onun ticaret işleri ile ilgilenmeye devam etmiş, ayrıca Sâib b. Şerîk ile ortaklaşa deri ticareti yapmıştır.¹⁴¹² Babasından kalan miras ise Habeşî bir köle olan Ümmü Eymen ile birkaç koyundan ibaretti. Habeşli kölelerinden Şukrân'ın babasından kaldığı söylene de¹⁴¹³ başka rivayetlere göre Abdurrahmân b. Avf'ın kölesi olan Şukrân, Hz. Peygamber tarafından satın alınmış veya kendisine hibe edilmiştir.¹⁴¹⁴ Mekke'de iki evi vardı. Bunlardan biri Şi'b-i Benî Ali'de bulunan doğduğu ev olup annesi Amine bt. Vehb'ten, diğeri ise Safâ ve Merve arasında attarlar çarşısının arkasında eşinden kalma evdir. Ancak Medine'ye hicret ettiğinde geride bıraktığı evler amcasının oğlu Akîl tarafından satılmıştır. Yine Hakîm b. Hizâm'ın Ukâz çarşısında 400 dirheme satın alıp yeğeni Hz. Hatice'ye verdiği, onun da Hz. Peygamber'e hediye ettiği Zeyd b. Hârise vardı. Onu azat edip Ümmü Eymen ile evlendirmiştir.¹⁴¹⁵ Mekke döneminde sahip olduğu bir diğeri mal olarak devesinden bahsedilmiştir. Medine'ye hicret ederken bindiği ve ismine dair Adbâ, Kasvâ veya Cüd'â gibi farklı bilgiler nakledilen bu deveyi Hz. Ebû Bekir'den satın almıştır.¹⁴¹⁶ Hz. Ebû Bekir ise Benî Kuşeyr veya Benî Herîş'ten aldığı bu deveyi aynı ücretle ona satmış veya hibe etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, devesiyle ticaret yaptığı nakledilmiştir.¹⁴¹⁷

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde muhtemelen oldukça sınırlı bir mal varlığına sahip olduğu için ilk dönemlerde Sa'd b. Ubâde gibi Medinelilerin yardımlarıyla geçinebilmiştir.¹⁴¹⁸ Ancak İslâm Devleti'nin büyümesiyle gelirler artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır. Devleti temsil etmesi hasebiyle kendisine gelen hediyelerin yanı sıra mallarını ona bağışlayanlar vardı. Bunlardan biri Yahudi Muhayrîk'tir. Benî Nadîr'e mensup Muhayrîk, iman edip Uhud Savaşı'na katılmadan önce, öldüğü takdirde mülkünü Hz. Peygamber'e bağışladığını beyan etmiştir.¹⁴¹⁹ Savaşta hayatını kaybedince mallarını teslim alan Hz. Peygamber, bunları sadaka olarak dağıtmıştır. Muhayrîk'tan

¹⁴¹¹ Ebû Abdillâh Zübeyr b. Bekkâr, *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî*, thk. Sekîne eş-Şihâbî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1982), 23-24.

¹⁴¹² Şeybânî, *el-Kesb*, 36; Serahsî, *Mebûsât*, 30/246.

¹⁴¹³ Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 201.

¹⁴¹⁴ İbn Abdülber, *el-İstiâb*, 2/709.

¹⁴¹⁵ Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 201-202.

¹⁴¹⁶ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 629.

¹⁴¹⁷ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 7/233.

¹⁴¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/567.

¹⁴¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/263; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/518; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1/175; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 1/240; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/291.

kalan yerler duvarlarla çevrili olup şunlardır: el-Meyseb, es-Sâfiye, ed-Delâl, Husna, Berka, el-E'vâf ve daha sonra Mâriye'ye verildiği için Meşrebetü Ümmü İbrâhîm olarak tesmiye olunan bir pınardır.¹⁴²⁰ Söz konusu mülkler Benî Nadîr mallarının olduğu yerde hurma ağaçlarından müteşekkil bahçelerdir.¹⁴²¹

Hz. Peygamber'in Medine'de bir diğer gelir kaynağı hediyelerdir. Buna dair çok sayıda rivayet nakledilmiştir. Rifâ'a b. Zeyd el-Cüzâmî, Mid'am isimli siyahi bir köleyi hediye etmiştir.¹⁴²² Mid'am, Hayber ve Vadi'l-Kurâ savaşlarında Hz. Peygamber'in bineği ile ilgilenmiştir.¹⁴²³ Temim'den Munka b. Husayn, kavminin zekâtını teslim ettiğinde hediye olarak da iki dişi deve getirmiştir.¹⁴²⁴ Belkâ'da Kayserin Ammân valisi Ferve b. Amr el-Cüzâmî hediye olarak Fıdda isimli bir katır, Ya'fûr isimli bir merkeb, Zarib isimli bir at, elbiseler ve altın karışımı ipekten bir aba göndermiştir.¹⁴²⁵ Lahm kabilesinden Temîm b. Evs ed-Dârî bir tulum içki, atlar ve altın işlemeli bir aba hediye ettiğinde içkinin dökülmesi emredilirken diğer hediyeler kabul edilmiştir.¹⁴²⁶ Yine Hz. Peygamber'e verilen hediyeler arasında ipek elbiseler vardı.¹⁴²⁷

Hediyeler ve bağışlar önemli gelir kaynaklarından olmakla birlikte Hz. Peygamber'in ailesinin geçimini temin etmek için kullandığı mal, sahip olduğu silah, hayvan, eşya ve hizmetçilerinin esas kaynağı savaşlardır. Kişisel mal varlığı arasındaki silahların

¹⁴²⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 27; İbnü't-Tallâ', *Akdiyetü'r-Resulillah*, 103.

¹⁴²¹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 562.

¹⁴²² İmâm Mâlik, "Cihâd", 25; Buhârî, "Eymân ve Nüzûr", 32; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 148; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/484.

¹⁴²³ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/709; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/126.

¹⁴²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/172; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 20/300; İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 5/2636.

¹⁴²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/438-439.

¹⁴²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/254.

¹⁴²⁷ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 177. Hediyelerle ilgili dikkat çeken iki meseleden bahsetmek gerekir. Birincisi Hz. Peygamber'in müşriklerin hediyesini kabul etmemesidir. Âmir b. Mâlik b. Ca'fer Ebü'l-Berâ, ikişer deve ve at hediye etmek istemiş ancak Hz. Peygamber bir müşriğin hediyesini kabul edemeyeceğini belirterek reddetmiştir. Bk. Vâkîdî, *el-Meğâzi*, 1346; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 16/102; kezâ Hâkim b. Hizâm'ın hediye etmek istediği elbise, müşrik olduğu gerekçesiyle reddedilmiş daha sonra bu elbiseyi gönderdiği yardımcısından biri pazardan elli dinâra satın almıştır. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, 4/60; hediyelerle ilgili ikinci mesele ise Kureyş ve Ensar dışında kimsenin hediyesini kabul etmeyeceğini bildirmesidir. Muhtemelen burada kastettiği bedevilerdir. Çünkü hediye getirdiklerinde karşılığında daha fazlasını beklemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in sağmal develerinden Semrâ'yı bulan bir bedevî, deveyi Medine'ye getirip Hz. Peygamber'e hediye etmiş ve Medine'de bir veya iki gün kalmıştır. Hz. Peygamber de ona hediye olarak üç gümüş ukiyye verilmesini emretmiş ancak bedevî bu miktarı az bularak öfkelenmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber namazdan sonra insanlara hitap ederken artık Kureyş ve Ensar dışında kimseden hediye kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bk. Vâkîdî, *el-Meğâzi*, 2/546

neredeysi tamamı savaşlardan elde edilmiştir. Dokuz adet kılıcından sadece Mesûr, babasından miras iken geriye kalanlardan Adb ve Zülfikâr, Bedir ganimetlerinden; Hatf, Bettâr ve Kalaî, Kureyza Savaşı'ndan; Ebî Şemr el-Gassânî'nin tapınağa adadığı Resûb ve Mihdem ise Hz. Ali komutasında gerçekteştirilen savaşta ele geçirilmiş ve ganimet olarak ona teslim edilmiştir.¹⁴²⁸ Hz. Peygamber'in sahip olduğu beş mızraktan üç tanesi Benî Kaynukâ ganimetlerine aittir. Bunlardan isimleri zikredilenler şunlardır: el-Müsvî ve el-Müsennî. Na'be isimli bir harbe (kısa mızrak, kasatura, kargı) ile yine biraz daha büyük bir harbe olan Beydâ ve Aneze isimli daha küçük bir harbesi olduğu rivayet edilmiştir. Bu harbeyi Necâşî'nin Zübeyr b. Avvâm'a onun da Hz. Peygamber'e verdiği rivayet edilmiştir.¹⁴²⁹ Ayrıca Zevrâ, Revhâ, Safrâ, Beydâ, Ketûm ve Sevâd olmak üzere altı yayından söz edilmiştir.¹⁴³⁰ Bunlardan Ketûm, Revhâ ve Beydâ, Kaynukâ ganimetlerinden elde edilmiştir.¹⁴³¹

Hz. Peygamber'in silah servetinin artması zaman içerisinde savaşlarda kullandığı harp teçhizatlarının nicelik ve niteliğine doğrudan yansımıştır. Bedir Savaşı'na Sa'd b. Ubâde'nin hediye ettiği el-Adb isimli kılıç ve Zâtü'l-Fudûl zırhıyla katılırken¹⁴³² Uhud Savaşı'na iki zırh, miğfer ve tolga giyerek çıkmıştır.¹⁴³³ Hayber Savaşı'nda ise teçhizatlar daha da çeşitlenmiştir. Sefere çıktığında üzerindeki iki zırh haricinde birer miğfer, tolga, mızrak ve kalkan kullanmıştır.¹⁴³⁴

Savaş gelirlerinin bir diğer etkisi ise hayvan servetine yöneliktir. Hz. Peygamber Bedir'de payına düşen Ebû Cehil'in devesini Zü'l-Cedr'deki süt develerinin arasına koyup sütünden istifade etmiş daha sonra Hudeybiye'ye kurbanlık olarak götürmüştür.¹⁴³⁵ Savaşlardan elde ettiği gelirlerle hayvan serveti arttığı için Veda Haccı'nda götürdüğü kurbanlık sayısı 100 devedir.¹⁴³⁶ Keza sahip olduğu at miktarında da ciddi artış olmuştur.

¹⁴²⁸ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 416; Vâkıdî'nin aktardığı bir rivayete göre ise Adb kılıcını Sa'd b. Ubâde kendisine hediye etmiştir. Bk. Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/103.

¹⁴²⁹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 422.

¹⁴³⁰ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 423.

¹⁴³¹ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/178-179.

¹⁴³² Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/103; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/24; Halebî, *es-Sîre*, 3/461.

¹⁴³³ Vâkıdî, *Meğâzi*, 1/219; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/137.

¹⁴³⁴ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/653; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/309; Halebî, *es-Sîre*, 3/50.

¹⁴³⁵ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/573; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/57.

¹⁴³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/160.

Ancak atların sayıları ve isimleri hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir rivayete göre 24¹⁴³⁷ başka bir rivayete göre ise 27 atı vardı.¹⁴³⁸ Bunlardan Sekb, Luhayf, Sebha, Zarib, Lizâz, Mürteciz ve Verd olmak üzere sadece yedi tanesinde ittifak edilmiştir.¹⁴³⁹ Diğerlerinin ise sayıları, isimleri ve cinsleri ihtilafıdır. Söz konusu atlardan sadece bir tanesi doğrudan savaş ganimetidir. Hargûşî'nin (ö. 406/1015-16) aktardığına göre Hz. Peygamber Tebük Seferi'nde güzel bir at elde etmiş, kişnemesini sevdiği bu atını daha sonra Ensardan birine hediye olarak vermiştir.¹⁴⁴⁰ Bazı atların kaynağı ise doğrudan savaşlar olmasa da muhtemelen savaş gelirleridir. Sekb isimli atını 10 ukiyye karşılığında¹⁴⁴¹ Benî Fezâreli birinden,¹⁴⁴² Mürteciz'i Benî Mürreli bir tüccardan,¹⁴⁴³ Sebhâ'yı ise Cüheyneli bir bedevîden 10 deve karşılığında satın almıştır.¹⁴⁴⁴

Savaş gelirlerinden elde ettiği ganimetlerle kayda değer hayvan servetine sahip olan Hz. Peygamber'in bu durumu, seferlerde kullandığı binek türünü ve sayısını doğrudan etkilemiştir. Bedir Savaşı'nda binek olarak kullandığı deveyi Ali b. Ebî Tâlib, Mersed veya Zeyd b. Hârise ile paylaşırken¹⁴⁴⁵ Uhud Savaşı'nda, satın aldığı es-Sekb atına binmiştir.¹⁴⁴⁶ Yine Hayber Savaşı'na çıktığında bindiği devesinin yanı sıra Zarib isimli atını da yanına almıştır.¹⁴⁴⁷

Savaşlarla mülkiyetini artıran Hz. Peygamber silah ve hayvanlar dışında başta ailesini geçindirmek ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için istifade ettiği mülklerin tamamını savaşlardan elde etmiştir. Bunun istisnası ise Muhayrîk isimli Yahudinin bağışladığı hurma bahçeleridir. Savaşlardan elde edilen mülkler arasında bulunan Kureyza, Nadîr ve Hayber Yahudilerine ait mallar kendisinin ve ailesinin başlıca maişetleri olmuştur. Bunlardan Benî Nadîr arazilerinden Hz. Peygamber'in payına düşen mallar, ailesinin

¹⁴³⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/182.

¹⁴³⁸ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/396-398.

¹⁴³⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/182; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/396-398.

¹⁴⁴⁰ Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed el-Hargûşî, *Şerefü'l-Mustafâ*, thk. Bebil b. Hâşim b. Abdillâh el-Gamrî (Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2003), 3/299.

¹⁴⁴¹ Hargûşî, *Şerefü'l-Mustafâ*, 3/293; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/396.

¹⁴⁴² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/182.

¹⁴⁴³ Hargûşî, *Şerefü'l-Mustafâ*, 3/294; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/182; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/297.

¹⁴⁴⁴ Hargûşî, *Şerefü'l-Mustafâ*, 3/298; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/396.

¹⁴⁴⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/24.

¹⁴⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/176; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/303.

¹⁴⁴⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/653.

yıllık nafakası olarak harcanmıştır.¹⁴⁴⁸ Yine Hayber'deki gelirler bir diğer geçim kaynağıdır. Buradaki hisseleriyle ilgilenmesi için Mirdâs b. Mervân'ı görevlendiren Hz. Peygamber,¹⁴⁴⁹ Hayber'e giden Câbir b. Abdullah'tan vekili Mirdâs'tan 15 vesk ürün almasını istemiştir.¹⁴⁵⁰ Ayrıca kişisel mal varlığı olarak Medine pazarının yanında muhtemelen Kureyza veya Nadîr Yahudilerinden elde edilen mehzûr isimli bir arazisinin olduğundan bahsedilmiştir.¹⁴⁵¹

Bahsi geçen mülkler ve elde edilen gelirler, Hz. Peygamber ile ailesini iktisadî olarak Ensarın yardımlarına bağımlı olmaktan çıkarınca bazı sahâbiler, Hz. Peygamber'e tahsis ettikleri hurma ağaçlarını geri istemiştir. Bununla ilgili Enes b. Mâlik'in ailesinin daha önce verdikleri hurma ağaçlarının tamamını veya bir kısmını geri istediklerinden bahsedilmiştir. Hz. Peygamber ise söz konusu malları Ümmü Eymen ve diğer ihtiyaç sahibi kimselere vermesine rağmen böyle bir talep gelince iade etmiştir.¹⁴⁵² Daha büyük gelişme ise Hayber ganimetleriyle yaşanmıştır. Çünkü buranın gelirleriyle Hz. Peygamber'in mali durumunda büyük bir iyileşme meydana gelmiştir.¹⁴⁵³

Savaş gelirleriyle Hz. Peygamber'in iktisadî hayatında önemli bir değişim ve gelişim yaşandığı bilgisini veren rivayetlerin yanı sıra bazı haberlerin de bunun aksini iddia ettiği görülmektedir. Bunları referans alan Serahsî gibi âlimler, Hz. Peygamber'in fakir bir hayat yaşadığını ve fakirliği övdüğünü öne sürmüşlerdir. Abdurrahmân b. Avf ile Hz. Peygamber arasında geçen bir konuşmaya işaret eden Serahsî, Hz. Peygamber'in malla uğraşmayı hoş görmediğini ileri sürerek fakirliğin daha faziletli olduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁵⁴ Serahsî'nin bu söylemini destekleyen başka bilgiler de mevcuttur. Bir rivayete göre Hz. Peygamber dünyada üç şeyi sevdiğini ve bunların yemek, güzel koku ve kadın olduğunu; güzel koku ile kadına doymuş olmasına rağmen yemeğe doymadığını söylemiştir.¹⁴⁵⁵ Yine Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde zırhını 30 sâ' karşılığında bir

¹⁴⁴⁸ Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 200.

¹⁴⁴⁹ Kelbî, *Nesebü meâ'd ve'l-Yemen*, 1/426; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/138.

¹⁴⁵⁰ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 651.

¹⁴⁵¹ Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 201.

¹⁴⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/214.

¹⁴⁵³ Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 301.

¹⁴⁵⁴ Serahsî, *Mesûd*, 20/136. Rivayet şu şekilde nakledilmiştir: "Allah'ım beni miskin olarak yaşat, miskin olarak öldür ve kıyamet gününde miskinlerle birlikte haşret." Bk. İbn Mâce, "Zühd", 7; Tirmizî, "Zühd", 37.

¹⁴⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/499; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbih*, 3/1447; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 9/64.

Yahudiye rehin bıraktığı nakledilmiştir.¹⁴⁵⁶ Keza Hz. Aişe'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde, evinde bir kap içerisindeki az miktarda yemek dışında hiçbir şey yoktu. Son olarak Hz. Peygamber'in miras olarak silah, beyaz bir katır ve sadaka olarak harcadığı arazisi dışında hiçbir mal bırakmadığı nakledilmiştir.¹⁴⁵⁷

Hz. Peygamber'in savaşlar vasıtasıyla elde ettiği mal varlığı ile bahsi geçen rivayetler karşılaştırıldığında bir tezat ortaya çıkmaktadır. Devleti temsil eden ve başta savaş gelirleri olmak üzere farklı kaynaklara sahip olmasına rağmen onun yoksul bir hayat yaşadığını iddia etmek çelişkili görünmektedir. Bunu anlamak ise Hz. Peygamber'in mallarını nasıl değerlendirdiği sorusuna verilecek cevapla mümkündür. Savaşlardan elde ettiği gelirlerle gerek kişisel malı artan gerekse de devlete ait mallar üzerinde tasarruf yetkisi bulunan Hz. Peygamber önemli bir servete sahip olmuştur. Bunları değerlendirirken devletin harcamalarını ve ailesinin geçimini temin etmeye dikkat etmiştir. Bununla birlikte kendisine başvuran ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmaya çalışmış hatta bazı davaları çözmek için maddi yardımlarda bulunmuştur. Bilâl'in anlattığına göre ihtiyaç sahibi bir Müslüman geldiğinde onun emriyle bürde satın alarak ihtiyaç sahibini giydirip yedirmiştir.¹⁴⁵⁸ Keza bazen sorunları çözmek için kişisel malından harcamıştır. İfk meselesinin akabinde gelişen olaylarda Savfân b. Muattal'ın ağır yaraladığı Hassân b. Sâbit'e diyet olarak Berâh çevresindeki ağaçsız bir arazi ile Sîrîn'i hediye etmiştir.¹⁴⁵⁹ Hz. Peygamber vefat ettiğinde bir Yahudiye borçlu olduğundan bahseden rivayeti aktaran İbn Hacer de bunu şöyle yorumlamıştır: “Her yıl elde ettiği mallardan öncelikle ailesinin bir yıllık nafakasını ayırmıştır. Ancak sene boyunca kapısına dayanıp yardım talebinde bulunanlar vardı. Bu yüzden bazen ihtiyacı olan şeyleri borç almıştır.”¹⁴⁶⁰ Yine Ebû Hüreyre'den aktarılan bir rivayete göre Hz. Peygamber'in sıkıntı yaşamamasının sebebi, ona başvuran ihtiyaç sahibi insanların fazlalığıdır. Yemeklerde sürekli onları ağırladığından bahsetmiştir.¹⁴⁶¹ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in

¹⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/388; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 88; İbn Mâce, “Rühûn”, 1; Nesâî, “Büyu”, 84; Beyhakî, *Ma'arifetü's-sünen*, 8/220.

¹⁴⁵⁷ Buhârî, “Humus”, 3.

¹⁴⁵⁸ Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre”, 35; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 1/363; Isfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/149; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 7/189.

¹⁴⁵⁹ Ayrıca Sa'd b. Ubâde'de de geliri yüksek bir hurma bahçesini Hassân'a vermiştir. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/438.

¹⁴⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/206.

¹⁴⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/352.

sahip olduğu gelirler ve bunları değerlendirme biçiminden anlaşılacağı üzere kayda değer mal varlığına sahip olmasına rağmen bunları tasarruf ederken sürekli ihtiyaç sahiplerini gözettiği için zaman zaman sıkıntılı durumlara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durumu yoksulluk şeklinde değerlendirmek zorlama bir yorum görünmektedir. Nitekim “Hz. Muhammed fakir miydi?” sorusundan yola çıkarak bu meseleyi araştıran Mustafa Özkan, gelir ve giderleri ortaya koyduktan sonra esasında Hz. Peygamber’in varlıklı biri olduğu yargısına varmıştır.¹⁴⁶²

2.2.2. Muhacirler

Savaş gelirlerinin iktisadî hayata yönelik etkileri bağlamında en önemli gelişmeler Muhacirlere ilişkindir. Başta Mekke olmak kaydıyla farklı yerlerden Medine’ye hicret eden Muhacirler, ilk yıllarda iktisadî sorunlarla karşılaşmıştır. Başarılı savaş süreciyle birlikte bu sorunlar azalırken yaşam koşulları iyileşmeye başlamış ve bazıları toplumunun varlık kimseleri olarak ön plana çıkmıştır.

Mekke’den Medine’ye gelen Muhacirler, mallarının çoğunu kaybettikleri için öncelikle iktisadî sıkıntılarla mücadele etmişlerdir. Bunlardan biri olan ve ticaretle uğraşan Hz. Ebû Bekir, Mekke’de Müslüman olduğunda 40.000 dirhem malı vardı. Ancak eziyet gören Müslüman köleleri azat etmek için neredeyse malının tamamını harcamış ve Medine’ye geldiğinde sadece 5.000 dirhemi kalmıştır.¹⁴⁶³ Bazıları ise servetlerinin tamamını kaybetmiştir. Bunlardan biri Ebû Ahmed Abdullah b. Caş’ır. Ebû Süfyân, onun Mekke’deki evine el koyarak 400 dinâr karşılığında Alkame el-Âmirî’ye satmıştır.¹⁴⁶⁴ Tüm malını kaybedenlerden bir diğeri de Suheyb b. Sinân’dır. Mekkeliler tarafından mallarını teslim etmesi şartı ile Medine’ye hicret etmesine izin verilmiştir.¹⁴⁶⁵ Medine’ye geldiğinde hiçbir mal varlığı olmayan Suheyb, bekarların kaldığı yer olarak bilinen Sa’d b. Heyseme’nin evine misafir olarak yerleşmiştir.¹⁴⁶⁶ Bekar olan ve yalnız yaşayan Sa’d

¹⁴⁶² Özkan, *Hz. Muhammed Fakir miydi?*, 86.

¹⁴⁶³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/158; Kettânî, *et-Terâtibü’l-İdâriyye*, 2/21.

¹⁴⁶⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/840; İbn Sa’d, *Tabakât*, 4/96.

¹⁴⁶⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/477; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/208-209; Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/182; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 6/386; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/203; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 3/212.

¹⁴⁶⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/210.

b. Heyseme'nin evine, onun gibi bekar Muhacirler yerleştiği için bu isimle anılmıştır.¹⁴⁶⁷ Bazı Muhacirler ise zaten öncesinde de ihtiyaç sahibiydiler. Bunlardan biri olan Mistâh b. Üsâse ancak Hz. Ebû Bekir'in yardımıyla geçinebilmiştir.¹⁴⁶⁸

Mekke haricinden Medine'ye hicret eden Müslümanlar için ise durum daha da zor bir hal almıştır. Bunlar genellikle malı olmayan ihtiyaç sahibi kimselerdir. Onlardan biri olan Ebû Hüreyre, Medine'ye geldiğinde kendisini yetim, miskin bir kimse olarak tanımlamıştır. Geçimini temin etmek için daha sonra evleneceği Büsre bt. Gazvân'ın işlerini yapmıştır.¹⁴⁶⁹ Yine başka bir rivayete göre Medine'de Muhacirler ticaretle uğraşırken Ensar ise arazilere sahip olup bağ-bahçe işleriyle meşgul olmuş,¹⁴⁷⁰ Ebû Hüreyre gibi ne bir hurma fidanı ne de pazarlarda ticaretle uğraşmayanlar ise Hz. Peygamber'in sohbeti ile iştigal etmişlerdir.¹⁴⁷¹

Muhacirlerin yaşadığı iktisadî sorunlarla mücadele etmek için Ensarın yaptığı yardımlara dayayan bazı geçici çözümler geliştirilmiştir. Nitekim Tarihi kayıtlarda “muâhât (kardeşlik) anlaşması”¹⁴⁷² olarak geçen Ensar-Muhacir kardeşliğinin amaçlarından biri de Ensarın kardeş ilan edildiği Muhacire iktisadî destekte bulunmasıydı. Söz konusu yardımlar geçici olsa da önemli bir çözüm olmuştur. Bununla birlikte tüccar kimliği ile bilinen Mekke'ye mensup Muhacirler, mesleklerini Medine'de de devam ettirmeye ve böylece geçimlerini temin etmeye çalışmışlardır. Medine'ye geldiğinde Hârice b. Zeyd'e misafir olan ve onun kızı ile evlenen Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in vefatına kadar

¹⁴⁶⁷ Taberî, *Târih*, 2/382; İbn Hazm, *Cevâmiü's-sîre*, 90; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 2/492.

¹⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/150; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/74.

¹⁴⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/231; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 67/366; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/419; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/612; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/360.

¹⁴⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/235; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 6/201; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/420.

¹⁴⁷¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/238; Buhârî, “Ashâbü'n-Nebî”, 10; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 3/322; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/73.

¹⁴⁷² Bedir'den önce yapılan bu anlaşmada insanlar, hak ve eşitlik ilkeleri üzerine kardeş ilan edilerek birbirlerine mirasçı kabul edilmişlerdir. Hem Ensar-Muhacir hem de Muhacirler kendi aralarında kardeş yapılmıştır. Hz. Ali ile kardeş olan Hz. Peygamber'in ona “Sen benim kardeşimsin. Sen bana varis olursun, ben de sana varis olurum” dediği rivayet edilmiştir. Ancak miras âyetleri nâzil olunca anlaşma ilga olmuştur. Başka bir rivayette ise Hz. Ali'nin Sehl b. Huneyf ile kardeş yapıldığı zikredilmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/505; Yine Zeyd b. Hârise'in Muhacirlerden Hamza b. Abdulmuttalib ve Ensardan Üseyd b. Hudayr ile kardeş yapıldığı aktarılmıştır. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/42.

burada kalmış¹⁴⁷³ ve ticaret yapmaya devam etmiştir.¹⁴⁷⁴ Ticaretle uğraşanlardan bir diğeri Abdurrahmân b. Avf'dır. Medine'ye geldikten kısa bir süre sonra ilk iş olarak pazara gitmiş ve yaptığı ticaret sonucu birtakım ürünlerle eve dönmüş, daha sonra Ensardan bir kadın ile evlenmiştir.¹⁴⁷⁵ Buna rağmen şehir Yahudilerin kontrolünde olduğu için Abdurrahmân veya diğer Mekkeli Muhacirler için ticarettten yüksek kârlar elde etmeleri zordu. Bu yüzden Watt, söz konusu dönemde 70 kişilik Muhacir gurubu için Medine pazarlarında ticaretle ciddi gelir elde etmelerinin mümkün olmadığını söylemiştir.¹⁴⁷⁶

Ensarın yardımları ve ticaretle uğraşma dışında bazı Muhacirler hurma bahçelerinde veya başka işlerde yevmiyeci olarak çalışmışlardır. Ali b. Ebî Tâlib, Bedir Savaşı ganimetlerinden olmak üzere biri muharip olarak diğeri de akraba payı kapsamında humus gelirlerinden iki yaşlı deve elde edince evlilik hazırlıklarına başlamış ve düğün yemeğinin masraflarını tamamlamak amacıyla Kaynukâ kabilesinden bir Yahudi ile izhir otu toplamak için anlaşmıştır.¹⁴⁷⁷ Yine Hasan ve Hüseyin'in çocukluk zamanlarına dair aktarılan bir haberde evde yiyecek bulunmaması üzerine Hz. Ali'nin Yahudilerden birinin bahçesinde hurma toplama işinde çalıştığından bahsedilmiştir.¹⁴⁷⁸

Ensarın yardımı ve Muhacirlerin çalışmaları iktisadî sorunları çözmek için değerli girişimler olmakla birlikte yetersiz kalmış ve bu durum zaman zaman Müslümanların sitem etmelerine sebep olmuştur. Özellikle kendileri sıkıntı içerisinde iken Mekke müşriklerinin rahatlıkla ticaret yapıp kazanç elde etmeleri ve refah içerisinde yaşamalarından rahatsız olmuşlardır.¹⁴⁷⁹ Âl-i İmrân sûresinde bu hususa şöyle işaret edilmiştir: *"Kâfirlerin diyar diyar dolaşmaları seni aldatmasın. Bu, az bir geçimlidir. Sonra onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü bir döşektir."*¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/160; Belâzurî, *Ensâbü'l-eshraf*, 10/71. Başka bir rivayete göre ise Hubeyb b. İsâf'ın evine misafir olmuştur. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/491.

¹⁴⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/158.

¹⁴⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/117; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/17.

¹⁴⁷⁶ Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 294.

¹⁴⁷⁷ Buhârî, "Humus", 1.

¹⁴⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/403-404. Yahudilerin bahçelerinde sadece Muhacirler değil, ihtiyaç sahibi Ensar da işçilik yapmıştır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber'in maişet sıkıntısı çektiğini gören Ulbe b. Zeyd el-Hârîsi, bir Yahudinin hurma bahçesinde çalışmıştır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1069.

¹⁴⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/323; Kurtubî, *el-Câmi'*, 4/319.

¹⁴⁸⁰ Âl-i İmrân 3/196-197.

Kaynaklarda Muhacirlerin yaşadığı iktisadî sıkıntılara işaret eden başka bilgiler de mevcuttur. Bedir öncesi Hz. Peygamber dua ederken yaşadıkları ekonomik zorlukları şöyle anlatmıştır: “Allah’ım onlar yaya ve yalın ayaktırlar, onları bindir; çıplaktırlar, giydir; açtırlar, doyur; ihtiyaç sahibidirler, onları faziletinle ihtiyaç sahibi olmaktan müstağni kıl.”¹⁴⁸¹ Yine Tâif kuşatmasında Sakîf Arapları Müslümanlara yönelik “koyun çobanları, Muhammed’in cilbablıları, uşakları” diye hakaret etmişlerdir.¹⁴⁸² Tâifliler bu hakaretleriyle Müslümanların iktisadî hayatlarını hedef almışlardır. Bu bağlamdaki söylemler sadece müşrikler tarafından değil Medine’deki münafıklar tarafından da kullanılmıştır. Müreysî dönüşüncü Ensar ve Muhacir arasında yaşanan tartışmanın baş aktörlerinden Abdullah b. Übey Muhacirlere “Kureyş’in cilbâblıları, köpeği semirt sonra seni yesin!” şeklinde hakaret etmiştir.¹⁴⁸³ Muhacirler, cilbâblara sarılıp uydukları için böyle bir yakıştırma yapılmıştır.¹⁴⁸⁴ Bu, aynı zamanda kişinin iktisadî hayatına yönelik de bir göstergedir. Çünkü cilbâb ve çoğulu celâbib, bedeni örten elbise için kullanıldığı gibi dünyada yaşanan fakirliği ve azlığı da ifade eden bir tabirdir.¹⁴⁸⁵

Muhacirlerin iktisadî hayatlarında gelişim kaydedilmesini sağlayan esas kaynak savaş gelirleri olmuştur.¹⁴⁸⁶ Bedir Savaşı, Kaynukâ, Nadîr ve Kureyza Yahudileri ile yapılan savaşlar, Müreysî Savaşı, Huneyn Savaşı, Hayber, Vadi’l-Kurâ ve Fedek Yahudileri ile yapılan harplerde önemli ganimetler elde edilmiştir. Tüm bu savaşların önemli iktisadî yansımaları olmakla birlikte özellikle Muhacirlerin Ensarın yardımlarına gerek kalmadan geçinebilmelerine olanak sağlayan bazı savaş gelirleri ön plana çıkmıştır. Bunlar arasında ilk büyük savaş olan Bedir dönüşünde, herkes binek sahibi olmuştur. Her muharip bir veya iki deveye sahip olmanın yanı sıra kıyafetler ve yiyecekler de elde etmiş, ayrıca esirlerden alınan fidyelerle ailelerini geçindirme imkânı bulmuşlardır.¹⁴⁸⁷ Bedir Savaşı’nın hemen akabinde Kaynukâ Yahudilerinin Medine’den sürgün edilmesi, Muhacirlerin ticari hayatları için bir başka önemli gelişme olmuştur. Zira Medine ticari

¹⁴⁸¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/26; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/83.

¹⁴⁸² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/929; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 14/20; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 5/385.

¹⁴⁸³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/291; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 23/407; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 2/130; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 4/179.

¹⁴⁸⁴ Ebû Zer el-Huşenî, *İmlâu’l-muhtasar fi şerhi gâribi’s-siyer*, thk. Paul Brönnle (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 333.

¹⁴⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 1/257.

¹⁴⁸⁶ Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine’nin Sosyal Yapısı*, 196.

¹⁴⁸⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/26; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/83.

hayatında pazarlarda söz sahibi olan Kaynukâ'nın şehirden çıkarılmasıyla Muhacirler için ticaret yapmak kolaylaşmıştır.¹⁴⁸⁸

Mülk elde etme hususunda ilk önemli gelişme ise Benî Nadîr Yahudileri ile yapılan savaştan sonra gerçekleşmiştir. Yahudilerin sürgün edilmesiyle tüm mallarına el konulmuş ve Hz. Peygamber tarafından fey kapsamında değerlendirilmiştir. Benî Nadîr malları elde edildikten sonra Hz. Peygamber Ensara iki teklifte bulunmuştur. Birincisi, ganimeti malları olmayan Muhacirlere dağıtmak ve karşılığında da kardeşlik anlaşması kapsamında belirtildiği üzere onların Ensar üzerindeki yükümlülüklerini kaldırmaktır. Diğer teklif ise ganimeti herkese taksim etmek ve insanların durumunun olduğu gibi devam etmesidir. Ensar ilk teklifi kabul ettiklerini ayrıca mallarını Muhacirlerle paylaşmaya devam edebileceklerini söylemiştir.¹⁴⁸⁹ Nihayetinde Benî Nadîr malları sadece Muhacirlere taksim edilirken Ensardan ise bazılarına verilmiştir. Böylece insanlar için bir bolluk ortamı oluşmuştur. Bu mallardan alanlara dair birçok Muhacirin ismi zikredilmiştir. Hz. Ebû Bekir'e Hicr kuyusu, Hz. Ömer'e Cerem kuyusu, Abdurrahmân b. Avf'a Sevâle, Suheyb b. Sinân'a ed-Darrâta,¹⁴⁹⁰ Zübeyr b. Avvâm ile Ebû Seleme b. Abdülesed'e ise Büveyle denilen mülkler verilmiştir.¹⁴⁹¹ Böylece Muhacirler savaştan elde ettikleri hurma bahçeleri ile yaşadıkları iktisadî sorunu çözmeye yönelik önemli bir kaynak elde etmiş ve nispeten rahata kavuşmaya başlamışlardır.¹⁴⁹² Genel olarak Müslümanlar ve özel olarak Muhacirler için savaş gelirlerinin ehemmiyet teşkil ettiği bir diğer savaş ise Hayber'dir. Bir rivayete göre Muhacirler, bu mallarla rahata kavuşmuş, daha önce Ensarın kendilerine bağışladığı malları geri vermişlerdir.¹⁴⁹³ Ayrıca savaştan sonra birçok kişi aldıkları hisselerle her yıl düzenli gelire sahip olmuştur. Hz. Ebû Bekir 100 vesk tahsisat elde ederken,¹⁴⁹⁴ Muhacirlerin fakirlerinden olup Hz. Ebû Bekir'in

¹⁴⁸⁸ Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 294.

¹⁴⁸⁹ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 33; Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/379; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/488; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 30; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/74; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 1/231; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/325.

¹⁴⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/311.

¹⁴⁹¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 233; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55.

¹⁴⁹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/300; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/192; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/73.

¹⁴⁹³ Buhârî, "Hibe", 32; Nesâî, "Menâkıb", 63; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/287; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/431; Halebî, *es-Sîre*, 2/366.

¹⁴⁹⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/694; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/166; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 10/67.

yardımlarıyla geçinebilen Mistâh b. Üsâse¹⁴⁹⁵ bile 50 yük tahsisat elde etmiştir.¹⁴⁹⁶ Yine Medine'ye hicret eden yoksul kimselerden Abdulah Zü'l-Bicadeyn için Hayber ganimetlerinin önemli bir geçim vasıtası haline geldiğine işaret edilmiştir. Abdullah yetim olup mal varlığı yoktu. Babası onu mirasçı yapmadığı için amcası tarafından himaye edilmiştir. Sahip olduğu mülkler ise bir deve, koyun ve köleden ibaretti ancak Müslüman olup Medine'ye gitmeye karar verdiğinde amcası tarafından mallarına el konulmuş ve hicret ettiğinde Hz. Peygamber'in yardımıyla geçinebilmiştir.¹⁴⁹⁷ Bu yüzden evlendiğinde eşine bir şey veremeyen Abdullah, ilk olarak Hayber Savaşı'nda ciddi mal sahibi olunca tüm ganimeti eşine hediye etmiştir.¹⁴⁹⁸ Son olarak Huneyn'e katılan Ebû Zür'a el-Cühenî ganimetlerden payına düşen 120 koyunu sermaye yapmıştır.¹⁴⁹⁹

Savaş gelirlerinin etkisiyle iktisadî durumları iyileşmeye başlayan Muhacirler arasında ticaret ehli olanlar, gerekli sermayeyi biriktirince Mekke'den bildikleri kervan ticaretini Medine'de de devam ettirmeye başlamışlardır. Hz. Peygamber'in vefatından bir yıl önce¹⁵⁰⁰ Hz. Ebû Bekir, Nuaymân b. Amr ve Suveybıt b. Harmele ile Busrâ'ya ticaret için gitmiştir.¹⁵⁰¹ Yine Osmân b. Affân, Tebük Seferi'nden hemen önce 200 deveden oluşan bir kervanı Şam'a göndermek üzere hazırlamış ancak sefer durumu ortaya çıkınca bundan vazgeçip kervanı orduya bağışlamıştır.¹⁵⁰²

Savaş gelirlerinin etkisiyle bireysel servetlerini artıran bazı Muhacirler, toplumun varlıklı kimseleri olarak temayüz etmişlerdir. Hz. Peygamber döneminde varlıklı Muhacirler arasında özellikle Osmân b. Affân ile Abdurrahmân b. Avf'ın ismi geçmiştir.¹⁵⁰³ Onların

¹⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/150; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/74.

¹⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/51.

¹⁴⁹⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1013; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/139.

¹⁴⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/139.

¹⁴⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/940.

¹⁵⁰⁰ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/21.

¹⁵⁰¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 328. Ticaret erbabı olan Kureyşî Müslümanlar için kervan önemli bir geçim kaynağıydı. Bu yüzden Mekke ve Medine dönemi yoğun mücadelelere ve savaşlara sahne olmasına rağmen günlük hayatlarını da bir şekilde idame ettirmeye çalışmış ve bu kapsamda ticareti terk etmemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, Medine'ye hicret yolculuğunda iken Talha b. Ubeydullah, Şam'a kervan götürmüş ve dönüş yolunda onlarla karşılaşmıştır. Hz. Peygamber'e ve Hz. Ebû Bekir'e Şam giysileri hediye ettikten sonra Mekke'ye giden Talha, işlerini halettikten sonra Hz. Ebû Bekir'in ailesiyle birlikte Medine'ye gitmiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/117.

¹⁵⁰² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/231; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/111; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/419; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/123.

¹⁵⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/176.

haricinde Hz. Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs ile Talha b. Ubeydullah da diğer zengin Muhacirlerdendir. Bunlar ticaret ehli olmalarının yanı sıra savaşlardan elde ettikleri gelirlerle servetlerini artırmışlardır.¹⁵⁰⁴ Zübeyr b. Avvâm haricindeki diğer sahâbîlerin Tebük Seferi'nde yüksek miktarlarda bağış yapmaları, ilk dönemlerden itibaren belirli bir servete sahip olduklarına delalet etmektedir.

İslâm toplumunda varlık sahibi biri olarak bilinen Hz. Osmân, İslâm öncesi ve sonrasında tüccar kimliğiyle temayüz etmiştir. Kârdan belirli bir hisse almak karşılığında malını bir ortağa vererek ticaret yapmıştır. Başka bir rivayete göre ise mudârebe akdiyle yani kazancın yarısı karşılığında malını başkasına vermiştir.¹⁵⁰⁵ Bununla birlikte ticarete mahir olduğu anlaşılan Osmân b. Affân kumaş ticareti yapan bir bezzâzdı.¹⁵⁰⁶ Ayrıca gıda maddelerinin alım-satımıyla da uğraşmıştır.¹⁵⁰⁷

Hz. Osmân, Bedir Savaşı'na eşinin hastalığından dolayı katılmamasına rağmen ganimet taksimine dâhil edilip hisse alanlardan biridir.¹⁵⁰⁸ İyi bir tüccar olduğu için bazı savaşlarda ganimet pazarından satın aldığı mallarla iyi kârlar elde eden Hz. Osmân, ganimet pazarına çıkarılan Kureyza esirlerinin bir kısmını satın almak istediğinde, özellikle paraları olduğunu düşünerek yaşlıları tercih etmiş ve haklı çıkmıştır. Bu esirleri satışa çıkardığında aldığından daha fazla bir bedel belirlemiştir.¹⁵⁰⁹ Yine Hayber Savaşı'nda elde ettiği 100 vesk değerindeki hissesini 5.000 dinâr karşılığında Eş'arilere satarak iyi kazanç elde etmiştir.¹⁵¹⁰

Hz. Peygamber döneminden itibaren kayda değer mal sahibi olduğu anlaşılan Osmân b. Affân'ın savaşlarda elde ettiği gelirleri iyi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ancak servetini büyük oranda savaşlardan elde ettiğini söylemek mümkün değildir. Muhtemelen

¹⁵⁰⁴ Gerek Muhacirler gerekse de diğer Müslümanlar için savaş gelirlerinin olumlu etkileri ilerleyen yıllarda artarak devam etmiştir. Özellikle ilk Muhacirler, bu hususta diğerlerine göre daha fazla gelir elde etmişlerdi. Halife Ömer b. Hattâb, savaş gelirlerinin muazzam meblağlara ulaştığı kendi döneminde, Bedir Savaşı'na katılan Muhacirlerin her birine yıllık 5 bin veya 6 bin dirhem maaş bağlamıştır. Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 286-287; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/283.

¹⁵⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/57; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/483.

¹⁵⁰⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 575; Huzâî, *Tahricü'd-delâlât*, 691; Halebî, *es-Sire*, 1/396.

¹⁵⁰⁷ Şeybânî, *el-Kesb*, 41; Serahsî, *Mebisât*, 30/248; Rüyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 5/175.

¹⁵⁰⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/101; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/11; Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 101; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 193; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/289.

¹⁵⁰⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/523; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/294; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/16.

¹⁵¹⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/720.

ticaretle uğraştığı için Medine'ye geldiğinde belli bir sermayeye sahipti. Burada ticarete devam etmiş ve savaşlar da servetini artırmada önemli bir kaynak olmuştur. Hz. Osmân'ın mal varlığı yıllar geçtikçe artmıştır. Özellikle fetihlerle birlikte büyük bir servet kazanmış ve Efgânî'nin ifadesine göre hesap edilemeyecek bir zenginliğe erişmiştir.¹⁵¹¹ Bu yüzden Ömer b. Hattâb kendi hilafetinde devlet arazilerine bakan görevlilere Abdurrahmân b. Avf ile Osmân b. Affân'ın sürülerinin girişine izin vermemelerini tembihlemiştir. Hz. Ömer, onların hayvanları telef olsa bile hurmalıklarına ve ekili arazilerine döneceklerini söyleyerek¹⁵¹² mal varlıklarının çokluğunu belirtmiştir.

Hz. Peygamber döneminde itibaren toplumun varlıklı kimselerinden biri olarak ön plana Hz. Osmân, servetini savaşlarda veya toplumun maslahatına yönelik harcamaktan imtina etmemiştir. Tebük Seferi'nde büyük miktarlarda harcamalar yapmıştır.¹⁵¹³ Kettânî, bu harcamaların kaynağının kumaş ticareti olduğunu öne sürmüştü ve ayrıca onun başka bir emtia ile iştiğal etmediğini savunmuştur.¹⁵¹⁴ Başka bir rivayete göre ise Tebük Seferi'nden hemen önce 200 deveden oluşan bir kervanı Şam'a göndermek üzere hazırlamış ancak sefer durumu çıkınca bundan vazgeçip kervanı sefer için bağışlamıştır.¹⁵¹⁵ Bazı mallarını ise kamu yararına yönelik infak etmiştir. Bi'rü Eris, Hayber ve Vâdi'l-Kurâ'da sadaka olarak harcadığı 200.000 dinâr değerinde malı vardı.¹⁵¹⁶ Yine Medine'de içmek için kullanılan Rûme kuyusunu bir Yahudiden satın alıp vakfetmiştir.¹⁵¹⁷

Kendisini Kureyş'in en zengini olarak tanımlayan Abdurrahmân b. Avf, Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere Muhacirlerin varlıklı kimselerinden biri olarak tanınmıştır.¹⁵¹⁸ Bununla birlikte Medine'ye hicret ettiğinde muhtemelen çok az bir sermayesi vardı. Nitekim Bedir Savaşı'na katılan üç köleden birinin ona ait olduğu

¹⁵¹¹ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 140.

¹⁵¹² Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 180.

¹⁵¹³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/518; Taberî, *Târih*, 3/102; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/231.

¹⁵¹⁴ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/25.

¹⁵¹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/231; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/419; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/123.

¹⁵¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73.

¹⁵¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 192; Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/540.

¹⁵¹⁸ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/849; Safedî, *el-Vâfi*, 18/126; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 454.

belirtilmiştir.¹⁵¹⁹ Diğer Muhacirler gibi zorluk çeken Abdurrahmân, Medine'ye geldikten kısa bir süre sonra ilk iş olarak Kaynukâ kabilesine ait pazara gitmiş ve yaptığı ticaret ile birtakım ürünlerle eve dönmüş, akabinde ise Ensardan bir kadınla evlenmiştir.¹⁵²⁰

Geçimini temin etmek için ticaret yapan Abdurrahmân, ilk savaşlardan başlamak üzere Hz. Peygamber ile tüm askerî harekâtlarda yer almıştır.¹⁵²¹ İlk önemli gelirlerin elde edildiği Bedir Savaşı'na katıldığında bineği olmadığı için Hz. Ebû Bekir ve Ömer b. Hattâb ile aynı deveye binmiştir.¹⁵²² Savaş meydanında müşriklerin geride bıraktığı zırhları toplayan Abdurrahmân,¹⁵²³ hissesine düşen esirden de 4.000 dirhem kazanmıştır.¹⁵²⁴ Benî Nadîr mülklerinden payına düşen Keydeme¹⁵²⁵ veya Sevâle denilen yeri¹⁵²⁶ sonraki dönemlerde 40.000 dinâra satarak gelirini Hz. Peygamber'in eşlerine dağıtmıştır.¹⁵²⁷ Bunun dışında Kaynukâ, Kureyza, Hayber, Müreysî, Huneyn gibi önemli gelir elde edilen tüm savaşlara katılmış, her muharip gibi hissesini almasının yanı sıra bir tüccar olarak bazı savaşlarda ganimet pazarındaki fırsatları değerlendirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Kureyza esirlerinden bir grubu satın almış, ancak Osmân b. Affân kadar kâr elde edememiştir.¹⁵²⁸

Abdurrahmân b. Avf vefat ettiğinde miras bıraktığı mal varlığının miktarına dair büyük meblağlardan bahsedilmiştir. 1.000 deve, 3.000 koyun ve 100 attan oluşan bir servet bıraktığı aktarılmıştır.¹⁵²⁹ Ayrıca ailesinin yıllık zahire nafakasını temin etmek için Cürf denilen yerde 20 deveyle sulanan bir arazisi vardı. Yine baltalarla kesilen altın bıraktığı ve dört eşinden her birine sekizde bir hisse olmak üzere 80 bin dinâr bıraktığı rivayet

¹⁵¹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/105; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/47; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 4/271.

¹⁵²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/117; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/346; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 6/219; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 5/33; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 6/17.

¹⁵²¹ Zübeyrî, *Nesebu Kureyş*, 265; İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 4/1810; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/844; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 35/240; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 5/34.

¹⁵²² Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/14; Halebî, *es-Sîre*, 2/204.

¹⁵²³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/22; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 12/158.

¹⁵²⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/140.

¹⁵²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 4/497.

¹⁵²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55.

¹⁵²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/123.

¹⁵²⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/523.

¹⁵²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/127; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/847; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/475.

edilmiştir. Başka bir rivayete göre ise 3 eşi vardı ve her biri için 80 bin dinâr vasiyet etmiştir.¹⁵³⁰

İyi bir tüccar olması ve katıldığı savaşlarda elde ettiği ganimetleri doğru kullanarak Hz. Peygamber döneminden itibaren servet sahibi olduğu anlaşılan Abdurrahmân b. Avf, mallarını infak etmekten geri kalmamıştır. Tebük Seferi için bağışladığı miktar 200 gümüş ukiyyedir.¹⁵³¹ Ayrıca ihtiyaç sahiplerini her daim gözetmeye çalıştığı için Ömer b. Hattâb döneminde Medine’de yaşanan kıtlıkta, 500 deveden oluşan kervanı ve taşıdıkları malların tamamını dağıtmıştır. Yine 40.000 dinâra satın aldığı araziyi başta aşireti Zühreoğullarının fakirleri olmak üzere ihtiyaç sahiplerine ve müminlerin annelerine infak etmiştir.¹⁵³² Son olarak vefat etmeden önce hayatta kalan 100 bedrîden her birine 400 dinâr verilmesini, Allah yolunda 1.000 at¹⁵³³ ve 50.000 dinâr infak edilmesini vasiyet etmiştir.¹⁵³⁴

Zübeyr b. Avvâm, İslâm Devleti’nin varlıklı sınıfına mensup kimselerinden biri olarak kayıtlarda geçmekle birlikte Medine’ye geldiğinde sınırlı imkânlarla sahipti. Medine’ye gelen Muhacirlerin evlerinin planını çizen Hz. Peygamber, ona geniş bir arazi tahsis etmiştir.¹⁵³⁵ Bununla birlikte Zübeyr, Medine’de Hz. Ebû Bekir’in kızı Esma ile evlendiğinde malı veya kölesi yoktu. Sadece bir atı vardı.¹⁵³⁶ Ancak Zübeyr, Hz. Peygamber dönemindeki savaşlardan başlamak üzere elde ettiği gelirlerle zenginleşmiştir.

İlk dönemlerden itibaren savaşlara katılan Zübeyr, kayda değer ilk önemli gelirini Bedir Savaşı’nda elde etmiştir. Savaşa atıyla katıldığı için diğerlerinden daha fazla ganimet elde etme imkânını yakalayan iki kişiden biriydi.¹⁵³⁷ Muhacirler için önemli bir gelir kaynağı olan Benî Nadîr ganimetlerinden hisse alan Zübeyr,¹⁵³⁸ Ebû Seleme ile birlikte Büveyle

¹⁵³⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/127.

¹⁵³¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 4/152; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 2/123; Zürkânî, *Şerhu’l-Mevâhibi’l-ledünniyye*, 4/69.

¹⁵³² İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/123.

¹⁵³³ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 3/475.

¹⁵³⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/127; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 3/475.

¹⁵³⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/96.

¹⁵³⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 10/238. Kelbî’nin Ya’sûb dediği at bu olmalıdır. Bk. Kelbî, *Ensabu’l-Hayl*, 35.

¹⁵³⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/96.

¹⁵³⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/97; Belâzurî, *Fütûhu’l-buldân*, 30.

veya Büveyrâ denilen yerlere sahip olmuştur.¹⁵³⁹ 2/3 fersah genişliğindeki bu araziden elde ettiği hurma geliriyle iktisadî olarak rahatlamaya başlamış ve muhtemelen Bedir Savaşı'ndan elde ettiği bir nevâdih ile arazisini sulamaya başlamıştır. Bu devenin bakımını yapan eşi Esmâ'nın ise hayvanın yemesi için hurma çekirdiği öğüttüğünden bahsedilmiştir.¹⁵⁴⁰ Yine Huneyn Savaşı'na iki at¹⁵⁴¹ ve Hayber Savaşı'na ise birkaç atı ile katılarak¹⁵⁴² diğerlerinden daha fazla ganimet kazanma fırsatı yakalamıştır.

Zübeyr b. Avvâm, varlıklı bir kimse olmakla birlikte Tebük Seferi için infak edenler arasında adının geçmemiş olması ilginç bir gelişmedir. Bu durum, Hz. Peygamber döneminde henüz ciddi bir zenginliğe ulaşmadığına veya malını infak etme hususunda cömert davranmadığına işaret etse de sonraki dönemler için mal varlığını değerlendirirken infaklarda bulunduğu bahsedilmiştir. Bu kapsamda kendisine ait 1.000 kölesini ticarete çalıştırdığı ve elde edilen gelirin tamamını infak ettiği bilgisi nakledilmiştir.¹⁵⁴³

Zübeyr b. Avvâm vefat ettiğinde 32.200.000, 40.000.000, 51.000.000 veya 52.000.000 dirhem gibi farklı rakamlarla zikredilen önemli bir miras bırakmıştır.¹⁵⁴⁴ Bu mirasın asıl kaynağı ise savaşlardır. Muhtemelen savaşlardan elde edilen ganimetleri veya Hz. Ömer döneminde fetihler neticesinde artan zenginlikten nasıplenerek kazandığı malları, ticarete değerlendirerek artırmıştır. Nitekim babasının mal varlığının kaynağı hakkında konuşan Abdullah b. Zübeyr “Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb ve Osmân b. Affân dönemlerinde meydana gelen savaşlardan elde edilmiştir.”¹⁵⁴⁵ sözleriyle doğrudan savaş gelirlerine işaret etmiştir.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber döneminden itibaren savaş gelirlerinin etkisiyle zenginleşmeye başlayan Muhacirlerdendir. Medine'ye geldiğinde Hazrec'e mensup Hârice b. Zeyd'e misafir olup, onun kızı ile evlenmiş ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar

¹⁵³⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 233.

¹⁵⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/238.

¹⁵⁴¹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/45.

¹⁵⁴² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/688.

¹⁵⁴³ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/514; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/307.

¹⁵⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/102.

¹⁵⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/101.

burada¹⁵⁴⁶ Sünh denilen yerde kıldan yapılmış bir odada yaşamıştır. Bazen yürüyerek bazen de kendisine ait bir at üzerinde Medine'ye gidip-gelmiş, halife olduktan altı ay sonra ise Medine'ye taşınmıştır. Ticaretle uğraşan Hz. Ebû Bekir, Mekke'de Müslüman olduğunda 40.000 dirhem malı vardı. Lakin eziyet gören Müslüman köleleri azat etmek için neredeyse tamamını harcamış ve Medine'ye geldiğinde sadece 5.000 dirhemi kalmıştı. Burada Bir koyun sürüsünün olduğu ve onları bizzat gütmeye gittiğinden bahsedilmiştir.¹⁵⁴⁷ Bunun yanı sıra Medine'de ticarete devam eden Hz. Ebû Bekir, pazarda çalışmış¹⁵⁴⁸ ve hilafete geçinceye kadar hayatını bu şekilde idame ettirmiştir. Nitekim halife olduğunda sabah ilk iş olarak ticaret yaptığı elbiselerini giyip çarşıya gitmiş ancak Hz. Ömer ve Ubeyde b. Cerrâh'ın hazineden maaş verilmesini teklif etmelerinden sonra bu işi bırakmıştır.¹⁵⁴⁹

Hz. Peygamber ile tüm savaflara katılan Hz. Ebû Bekir, savaflardan elde ettiği ganimetleri iyi değerlendirmiştir. Benî Nadîr mülklerinden hissesine düşen Hecer kuyusu¹⁵⁵⁰ denilen yeri ıslah edip hurma fidanları dikmiş ve burayı Hz. Aişe'ye vermiştir. Ancak vefat etmeden önce diğer çocuklarının da hakkı olduğu gerekçesiyle araziyi geri istemiş ve çocukları arasında taksim etmiştir. Yine Âliye'de hurma bahçesinin olduğu ve hurma devşirme zamanında elde edilen 20 vesk hurmayı Hz. Aişe'ye bağışladığı rivayet edilmiştir. Âliye bölgesi ise daha önce Benî Nadîr ve Kureyza Yahudilerinin yaşadığı yerlerdir. Muhtemelen onlarla yapılan savaflardan sonra hissesine düşen gelirlerin bir kısmını Hz. Aişe'ye bağışlamıştır. Başka bir rivayete göre ise Bahreyn'deki arazisini ona tahsis etmiştir.¹⁵⁵¹ Kişisel mal varlığının kaynakları arasında kayda değer bir diğer gelir Hayber ganimetleri olup, buradan 100 vesk tahsisat almıştır.¹⁵⁵² Vefat ettiğinde bu tahsisatı ailesine miras bırakmış ve eşleri Ümmü Rûmân bt. Âmir ile Hâbibe bt. Hârice b. Zeyd,¹⁵⁵³ Emevî halifesi Abdülmelik zamanına kadar buranın gelirlerini almaya devam etmişlerdir.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/160.

¹⁵⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/170.

¹⁵⁴⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 30/248.

¹⁵⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/168.

¹⁵⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55.

¹⁵⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/178.

¹⁵⁵² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/694.

¹⁵⁵³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/698.

¹⁵⁵⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/699.

Hiz. Ebû Bekir, mal sahibi olmakla birlikte gerek Mekke gerekse de Medine’de sürekli infaklarda bulunmuştur. Öyle ki Mistâh b. Üsâse onun yardımıyla geçinebilmiştir.¹⁵⁵⁵ Ayrıca Hiz. Ebû Bekir’in Osmân b. Affân veya Abdurrahmân b. Avf gibi yoğun ticari faaliyetlerle uğraşmadığı veya onlar kadar kazanamadığı anlaşılmaktadır. Zira Tebük Seferi için malının tamamını infak etmiş ve bu miktarın da 4.000 dirhem olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁵⁶ Dolayısıyla savaş gelirleri ile iktisadî hayatında önemli gelişme olmakla birlikte ihtiyaç sahiplerine yaptığı bireysel yardımlar veya savaşı finanse etmeye yönelik yaptığı harcamalardan dolayı diğer zengin sahâbîler gibi servet biriktirmemiştir.

Ömer b. Hattâb, Medine’ye geldiğinde belli bir sermayeye sahipti. Bunlar arasında silahı ve kölesi dışında mal varlığına dair detaylı bilgiler aktarılmamıştır. Öncelikle azat ettiği Yemen kökenli kölesi Mihca’dan bahsedilmiştir. Mihca, Benî Adî b. Ka’b kabilesinin bir mevalisi olarak Bedir Savaşı’na katılmış¹⁵⁵⁷ ve Müslüman saflarında hayatını kaybeden ilk şehit olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁵⁵⁸ Hiz. Ömer’in Bedir Savaşı’na, alt kısmı gümüş olan bir kılıçla katıldığından bahsedilmiştir.¹⁵⁵⁹ Ayrıca Müreysî Savaşı’na katıldığında Cehcâ b. Saîd el-Gıfârî adında birini, kendisine yardımcı olması için ücret karşılığında tutmuştur.¹⁵⁶⁰ Dolayısıyla ilk yıllardan itibaren belli bir mal varlığı olduğu söylenebilir.

Hiz. Peygamber ile birlikte tüm savaşlara katılan ve önemli gelirler elde eden Ömer b. Hattâb’ın ticaretle uğraştığına dair bilgiler de nakledilmiştir. Kaynaklarda deri ticaretiyle iştiğal ettiği,¹⁵⁶¹ pazara gittiği¹⁵⁶² ve “Beni pazarlarda alışveriş meşgul etti.” dediğinden bahsedilmiştir.¹⁵⁶³ Kastallânî ise bu sözlerindeki maksadın şu olduğunu söylemiştir: “Ailesinin geçimini temin etmek için ticaretle uğraşmış ve insanlara muhtaç kalmayacak kadar bu mesleği yapmıştır.”¹⁵⁶⁴ Kastallânî’nin belirttiği gibi Hiz. Ömer’in ticaret ile uğraşması geçimini temin etmekten ibarettir. Nitekim “Eğer tüccar olsaydım, güzel

¹⁵⁵⁵ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 5/150; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/74.

¹⁵⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/991.

¹⁵⁵⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/364.

¹⁵⁵⁸ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 5/268.

¹⁵⁵⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 4/150.

¹⁵⁶⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/415.

¹⁵⁶¹ Serahsî, *Mebûsât*, 30/248.

¹⁵⁶² İbn Rüşd, *el-Beyân ve’t-tahsîl*, 17/383.

¹⁵⁶³ Buhârî, “Büyü”, 9.

¹⁵⁶⁴ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 4/14.

kokuyu hiçbir şeye tercih etmezdim. Ondan kâr elde etmesem de kokusu bana kalırdı.”¹⁵⁶⁵ sözleri yoğun ticari faaliyetlerle uğraşmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Ticaret hayatı sınırlı olan Hz. Ömer, Hz. Peygamber ile tüm savaflara iştirak etmiş ve önemli gelirler elde etmiştir. Benî Nadîr mallarından hissesine düşen yer Cerem kuyusudur.¹⁵⁶⁶ Hayber’de ise Semg isimli araziye elde etmiştir.¹⁵⁶⁷ Yahudilerden ele geçirdiği bu arazinin gelirini vakfederek¹⁵⁶⁸ fakirlere, yakınlarına, kölelere, Allah yolunda savaşanlara, yolculara ve misafirlere infak etmiştir.¹⁵⁶⁹ Ayrıca Ömer b. Hattâb’ın serveti hakkında Tebük Seferi’nde yaptığı bağışlar bilgi vericidir. Bağışladığı malın, servetinin yarısı olduğu açıklanmış ve getirdiği meblağın Ebû Bekir’in bağışladığı 4.000 dirheme denk olduğu rivayet edilmiştir.¹⁵⁷⁰ Bu durumda sahip olduğu servetin nakdî olarak en az 8.000 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber döneminde Kureş’in zekâtını toplamakla görevlendirilmiş¹⁵⁷¹ ve bu işten kazanç elde etmiştir.

2.2.3. Ensar

Savaş gelirlerinin iktisadî hayata yönelik etkileri bağlamında Medine’nin yerli halkı Ensarın elde ettiği gelirler ve iktisadî hayatlarında yaşanan değişimler, Muhacirlere göre daha sınırlı kalmıştır. İlk olarak Bedir Savaşı’na katılan Ensar¹⁵⁷² Uhud, Hendek, Müreysî, Hayber, Mekke’nin Fethi, Huneyn gibi önemli savaflara katılmış ve herkesle eşit miktarda pay almıştır. Bununla birlikte humus ve fey kapsamında değerlendirilen bazı savaş gelirleri dağıtılırken Muhacirler öncelenmiş, Ensar ise daha az faydalanmıştır. Bunun sebebi Muhacirlerin yaşadığı iktisadî sıkıntılardır. Bu yüzden fey gelirlerinden olan Benî Nadîr malları Muhacirlere taksim edilirken, Ensardan birkaç kişi dışında kimseye hisse verilmemiştir.¹⁵⁷³ Bununla birlikte Benî Nadîr mallarının Muhacirlere

¹⁵⁶⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi’d-Dünyâ, *Islâhü’l-mâl*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrût: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1993), 81; Kettânî, *et-Terâîbu’l-İdâriyye*, 2/26.

¹⁵⁶⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/55.

¹⁵⁶⁷ Serahsî, *Mebûsât*, 30/259.

¹⁵⁶⁸ İbn Zebâle, *Ahbâru’l-Medîne*, 233; Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/84.

¹⁵⁶⁹ Huzâî, *Tahrîcü’l-delâlât*, 290; Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ*, 4/41.

¹⁵⁷⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/991.

¹⁵⁷¹ Huzâî, *Tahrîcü’l-delâlât*, 541.

¹⁵⁷² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/10; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 1/71; Kastallânî, *el-Mevâhibü’l-ledüniyye*, 1/200; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 1/356; Halebî, *es-Sîre*, 3/214.

¹⁵⁷³ İbn Şebbe, *Târihu’l-Medîne*, 1/213; Ebû Dâvûd, “Kitâbü’l-Harâc ve’l-Fey ve’l-İmâre”, 23.

dağıtılması, onların iktisadî hayatlarına da olumlu yansımıştır. Çünkü mallar sadece Muhacirlere taksim edildiği için daha önce kardeşlik anlaşması çerçevesinde Ensarın onlara verdiği yardımlar kaldırılmıştır.¹⁵⁷⁴

Ensarın savaş gelirlerine dair en önemli itirazı Huneyn Savaşı'nda yaşanmıştır. Kureyş ve diğer Arap kabilelerine hediyeler verince Ensar rahatsız olmuş ve aralarından biri “Resûlullah kavmine kavuştu. Savaş zamanında onun ashâbıyız ancak ganimet taksiminde kavmi önde oluyor.”¹⁵⁷⁵ sözleriyle sitem etmiştir. Ensarın tavrına karşılık Hz. Peygamber ise yaptığı konuşmada “Kendisinden önce Medinelilerin fakir olduğunu ondan sonra ise zengin olduklarını” hatırlatmış ve onlar da itiraz etmemiştir.¹⁵⁷⁶ Buna rağmen Hz. Peygamber konuşmasının devamında Ensarın faziletlerine değinmiş, gönüllerini almış ayrıca kendisinden sonra Bahreyn fethedildiğinde gelirlerinin sadece onlara tahsis edileceğine dair mektup yazacağını söylemiştir.¹⁵⁷⁷ Burada Ensarın sitemini anlamak için taksim edilen hisselerle değinmek gerekir. Savaşa katılanların her biri dört deve veya ona denk 40 koyun elde ederken¹⁵⁷⁸ Kureyş ve diğer Arap kabilelerinden önde gelenlerinin her birine müellefe-i kulûb kapsamında yaklaşık 100 deve verilmiştir.¹⁵⁷⁹ Ensarın bir diğer tepkisi ise Yemen'den gelen altınların dağıtımında yöneliktir. Hz. Ali'nin getirdiği altınların Uyeyne b. Hısn gibi bedevî kabile liderlerine verilmesi, Ensarın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.¹⁵⁸⁰

Savaş gelirlerinin iktisadî hayatlarında meydana getirdiği değişimler Muhacirlere göre daha sınırlı kalsa da Ensar için de olumlu etkilerden bahsedilebilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber ile aralarında geçen diyalogda “Kendisinden önce Medinelilerin fakir olduğunu ondan sonra ise zengin olduklarına” dair söylem, Ensarın da savaşlarla önemli gelirler elde ettiğine işaret etmektedir. Nitekim başta fakir Medineliler olmak üzere varlıklı olanların hayatlarında da önemli değişimler yaşanmış ve kayda değer miktarlarda mal-mülk sahibi olmuşlardır. Bunlardan Ebû Katâde'nin bir savaştan elde ettiği gelirle

¹⁵⁷⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/379; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 30.

¹⁵⁷⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/956; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/34.

¹⁵⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/499; Taberî, *Târih*, 3/94.

¹⁵⁷⁷ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 32; Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/958; Buhârî, “Müsâkât”, 16; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 2/556.

¹⁵⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/141; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/405.

¹⁵⁷⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/944-946.

¹⁵⁸⁰ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 19/529; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/133.

satın aldığı hurma bahçesi, Müslüman olduktan sonra eline geçen ilk maldır.¹⁵⁸¹ Yine Benî Nadîr malları dağıtıldığında Ensardan ihtiyaç sahibi olan Ebû Dücâne ile Sehl b. Huneyf'e İbn Hareşe'nin malı olarak bilinen yer verilmiştir.¹⁵⁸² Muhacirler gibi Ensar için de Hayber gelirleri önemli bir kaynak olmuştur. Muhammed b. Mesleme muharip olarak aldığı payın yanı sıra başkalarının hisselerini satın almıştır.¹⁵⁸³ Yine Ka'b b. Mâlik Hayber'de hisse sahibi kimselerdendir.¹⁵⁸⁴ Daha da önemlisi zamanla büyük artış yaşanan ve başlıca gelir kaynağı haline gelen savaş gelirlerinden en çok istifade eden gruplardan biri de Bedir Savaşı'na katılan Medineli Ensardır. Ömer b. Hattâb hilafetinde insanlara her sene maaş dağıtıldığında onlardan her birine de 4.000 veya 6.000 dirhem verilmiştir.¹⁵⁸⁵

Savaşlardan iktisadî olarak etkilenme bağlamında Ensarı Muhacirlerden ayıran önemli bir husus, geçimlerini çiftçilikten temin etmeleridir. Çünkü bu durum zaman zaman savaşlardan olumsuz etkilenmelerine sebep olmuştur. Bu bağlamda savaş dönemlerinde ekinlerine yapılan talanların ciddi zararlara sebebiyet verdiği söylenebilir. Medine ekinlerine yapılan ilk saldırı Bedir Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Ebû Süfyân komutasında 200 kişilik birlik tarafından şehir yakınlarına yapılan ani saldırıda, tarlada çalışan bir Ensar ile işçisi öldürülmüş, iki tane evin yanı sıra ekinleri de yakılmıştır.¹⁵⁸⁶ İkinci saldırı ise Uhud Savaşı'nda meydana gelmiştir. Uhud'daki el-Vitâ'dan Cüf ile Arsa'ya kadar uzanan Benî Selime, Hârise, Zafer ve Abdüleşhel ailelerine ait tarım arazileri, savaş için gelen Mekke müşrikleri tarafından talan edilmiştir. Atlarını ve develerini ekinlere salan müşrikler, perşembe günü akşamına kadar hayvanlarını olatmaya devam etmiş, akşam olduğunda ise olgunlaşmış ekinleri toplayıp hayvanlara yedirmişlerdir. Cuma gecesi de atlarına olgunlaşmamış ekinleri vermişler ve bu durum cuma sabahına kadar sürmüştür. Akabinde eşyalarını ve atlarını bırakıp içinde yeşillik olmayan el-Ird arazilerini terk etmişlerdir.¹⁵⁸⁷ 3.000 kişiden müteşekkil Kureys

¹⁵⁸¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/909.

¹⁵⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/55.

¹⁵⁸³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/690.

¹⁵⁸⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1055; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/68; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/536; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/423; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/50 Buhârî, "Zekât", 18.

¹⁵⁸⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 286-287; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/283.

¹⁵⁸⁶ İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, 310-311; Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/181; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/45; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/27; Taberî, *Târih*, 2/484.

¹⁵⁸⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/207.

ordusundaki 200 at ve 3000 deve¹⁵⁸⁸ göz önünde alındığında iki gün boyunca ekinlere verilen zararın boyutları daha iyi anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki çiftçilikle geçinen Medine için bu durumun iktisadî olarak ciddi neticeleri olmuş, bu yüzden daha sonra gerçekleşen Hendek Savaşı öncesinde önlem almak amacıyla ekinlerini erkenden hasat edip depolamışlardır.¹⁵⁸⁹

Çiftçilikle geçinen Ensar için savaşıardan kaynaklı bir diğler sorun ise seferlerin yoğunluğundan dolayı bağ-bahçe ve ekinleriyle ilgilenmekten geri kalmalarıdır. Özellikle hicretin 8. yılında Ramazan ayının ortalarında Mekke'nin fethi ile başlayan seferler, Şevvâl ayında Hevâzin kabileleri ile yapılan Huneyn Savaşı ve daha sonra aynı ay içerisinde Tâif Muhasarası ile tamamlanmıştır.¹⁵⁹⁰ Bu süre zarfında evlerinden yaklaşık iki ay uzak kalan Medineliler, tarım işlerinden de geri kalmışlardır. Yine hicretin 9. yılının Recep ayında meydana gelen Tebük Seferi,¹⁵⁹¹ yaz sıcaklıklarının arttığı¹⁵⁹² ve ürünlerin toplandığı döneme denk gelmiştir.¹⁵⁹³

Sefer durumlarından kaynaklanan zararları azaltmak isteyen Ensardan bazıalarının bir yerden sonra savaşıara katılmayı düşünmedikleri rivayet edilmiştir. Buna dair Bakara sûresinde geçen “Allah yolunda infakta bulunun. Ellerinize kendinizi tehlikeye atmayın. Allah iyilikte bulunanları sever.”¹⁵⁹⁴ âyetinin nüzul sebebi hakkında yapılan tevillerden ve aktarılan rivayetlerden biri Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye atfedilen şu sözlerdir: “Bu âyet biz Ensar topluluğu hakkında nâzil olmuştur. Allah İslâm'ı üstün kılıp onun yardımcılarını çoğaltınca bizler Resûlullahın olmadığı bir yerde aramızda gizli olarak şöyle konuştuk: Biz, mallarımızı kaybettik. Şüphesiz ki Allah, İslâm'ı üstün kıldı ve onun yardımcılarını artırdı. Biz artık mallarımızın başında duralım ve kaybettiklerimizi tekrar elde etmeye çalışalım.” Âyette bahsedilen tehlikeden kasıt ise mallarla ilgilenip savaşıa gitmemektir.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁸⁸ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/313.

¹⁵⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/444; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1244; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/372.

¹⁵⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/6.

¹⁵⁹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/7; Belâzurî, *Fütühu'l-buldân*, 67; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 8/391; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/122.

¹⁵⁹² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/532; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 103; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/157.

¹⁵⁹³ İbn Hazm, *Cevâmîü's-sîre*, 249.

¹⁵⁹⁴ el-Bakara 2/195.

¹⁵⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/591; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/362.

Nihayetinde çiftçilikle geçinen Ensar için savaş sürecinde gerek ekinlerine yapılan talanlar gerekse de bağ-bahçe ve tarlaları ile yeterince ilgilenememelerinden dolayı olumsuz etkilendiklerini söylemek mümkündür. Ensar için esas sorun ise savaş ekonomisi kapsamında insan teminine yönelik politikanın sonucu olarak aleyhlerine gelişen bazı toplumsal gelişmelerdir. Kureyş'in merkezde olduğu Muhacir nüfusunun artışı, zaman içerisinde şehirdeki ağırlıklarını kaybetmelerine yol açmıştır. Nitekim hilafet meselesinde geri planda kalan Medineliler, Kureyş tarafından zaman zaman bir tehdit unsuru olarak algılanmış ve sonraki dönemlerde bazı mağduriyetler yaşamışlardır. Yezid b. Muâviye idaresine karşı çıkan Medinelilerin Mervân b. Hakem ile oğlu Abdülmelik'in de aralarında olduğu Ümeyyeoğullarını şehirden çıkarmaları, devletin Medine yerlilerinin eline geçmesinden korkan Mervân'ın endişelerini artırmıştır. Bu yüzden Mervân, Medine üzerine gönderilen Şam ordusu ile karşılaştığında, oğlu Abdülmelik'i de göndermiş ve şehir kontrol altına alınınca kendisi de Medine'ye dönmüştür.¹⁵⁹⁶

2.2.4. Bedevîler

Hz. Peygamber döneminde Mekke, Medine, Tâif gibi beldeler ile buralara bağlı karyelerde iskân eden hadarîler dışında badiyede yaşayan ve konar-göçer hayat tarzını benimseyen bedevîler vardı. Nitekim İbn Abbâs'tan aktarıldığına göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde insanlar; Muhacir, Ensar, hicret etmeyen bedevîler ve Hz. Peygamber'e bağlı olanlar şeklinde dört hal üzerinde yaşamaya devam etmişlerdir.¹⁵⁹⁷ Bunlardan Ensar ve Muhacirler Medine'de iskân ederken, Hz. Peygamber'e bağlı kimseler de Mekke ve Tâif gibi beldelerin ahalileridir. Bunlar dışında kalan bedevîler ise badiyede yaşayan topluluklardır.

Bedevîlerin durumu hadarîlerden farklılık göstermiştir. Yaşam tarzları gereği merkezi otorite ile kurdukları ilişkinin zayıflığı tanımlanma biçimlerini etkilediği gibi devlet gelirlerinden istifade etmelerini de sınırlamıştır. Onları tanımlamak için kaynaklarda kullanılan "a'rabî" ve yine aynı kökten türemiş "taarrub" kelimeleri sadece çölde yaşadıkları için değil aynı zamanda hicreti terk etmelerinden kaynaklı yakıştırılan

¹⁵⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/122; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 37/125.

¹⁵⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 291; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 512.

isimlerdir.¹⁵⁹⁸ Hicretten kasıt ise devletle kurdukları ilişki hakkındadır. Zira Mekke'nin Fethi'nden önce muhariplere ihtiyaç duyulduğu için Hz. Peygamber, Müslümanları Medine'ye hicret etmeye davet etmiştir. Bu yüzden hicret ile kastedilen savaştır ve bedevîlerden Müslüman olan kimsenin Muhacir kabul edilebilmesi için divânü'l-ğuzâta kaydedilmesi gerekmiştir.¹⁵⁹⁹ Mekke'nin Fethi akabinde hicret hakkındaki soruya Hz. Peygamber “Fetihten sonra hicret yoktur. Ancak cihâd vardır. O halde savaşa çağrıldınız zaman ona katılın.” şeklinde yanıtlamıştır.¹⁶⁰⁰ Bu sözler, hicretten kastın ne olduğunu ve bedevî olarak tanımlanma ile hicret etme arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir. Yine bir rivayete göre Hz. Aişe, a'rab tabirini kullandığında Hz. Peygamber “Onlar a'rab değildir. Belki badiye ahalemizdir. Biz de hadarî ahalisiyiz. Onlar çağrıldıklarında icabet ederlerse a'rab/bedevî değildirler.”¹⁶⁰¹ sözleriyle a'rab ifadesini kullanmaktan imtina etmiş ve savaflara katıldıkları takdirde bedevî olmadıklarını vurgulamıştır. Mâverdî ise bedevîleri tanımlamak için öncelikle fey ve zekât ehlinin tanımlarına değinmiştir. Ona göre zekât ehli, hicret etmeyen ve orduda görev yapmayanlar yani bedevîlerdir. Fey ehli ise hicret eden ve düşmanla savaşan kimselerdir. Hicretten maksat ise İslâm'ı talep etmek maksadıyla Medine'ye gitmektir. Ancak Mekke'nin Fethi'nden sonra hicretin hükmü düşünce Müslümanlar, Muhacirler veya a'rab/bedevî olmak üzere iki şekilde tanımlanmışlardır. Bu durumda zekât ehli denilen bedevîlerin sadece zekâttan, fey ehli olanların da savaş gelirlerinden istifade edebileceklerini belirtmiştir.¹⁶⁰²

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere savaflara katılmayan ve devletle ilişkileri sadece zekât ödemekle sınırlı kalan bedevîlerin hazineden istifade etmeleri de kısıtlanmıştır. Hz. Peygamber Muhacirlere katılmayan, savaflarda yardımcı olmayan ve onlarla birlikte sorumluluk almayanların fey ve ganimetten faydalanamayacaklarını söylemiştir.¹⁶⁰³ Aynı şekilde yeni Müslüman olanlardan memleketlerinde kalmayı tercih edenlerin de bedevî statüsünde kalacaklarını ve savaşa çıkmadıkları takdirde fey ile

¹⁵⁹⁸ Şeybânî, *el-Kesb*, 63; Serahsî, *Mebûsât*, 30/259.

¹⁵⁹⁹ Serahsî, *Şerhü's-Siyerü'l-kebîr*, 94.

¹⁶⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/407; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/448; Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 56.

¹⁶⁰¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 279; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/488.

¹⁶⁰² Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 204.

¹⁶⁰³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 271; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/137; Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, 4/162.

ganimetten bir şey alamayacaklarını açıkça beyan etmiştir.¹⁶⁰⁴ Dolayısıyla Hz. Peygamber sadece bedevîler için değil toplumun sorumluluklarını üstlenmeyen, devletle ilişkisi sınırlı kalan diğer kimselerin de bedevîler ile aynı statüde olduklarını ve devlet gelirlerinin dışında kalacaklarını açıkça belirtmiştir. Savaşlara katılan bedevîler ise devlet gelirlerinden yararlanmışlardır. Huneyn Savaşı'ndan sonra müellefe-i kulûb kapsamında dağıtılan mallardan pay alanlar arasında bazı bedevî kabile reisleri de vardır. Bunlardan Uyeyne b. Hısn 100 deve, Akra b. Hâbis 100 deve, Mâlik b. Avf 100 deve, Abbâs b. Mirdâs ise 50 veya 100 deve ile mükâfatlandırılmıştır.¹⁶⁰⁵ Yine Ali b. Ebî Tâlib'in Yemen'den gönderdiği altınları teslim alan Hz. Peygamber, bunları Akra b. Hâbis, Uyeyne b. Hısn, Zeydü'l-Hayl ve Alkame b. Ulâse'ye taksim etmiştir.¹⁶⁰⁶

Hz. Peygamber döneminde bedevîlerin devlet gelirlerinden istifade etme durumları bu şekilde olmakla birlikte âlimlerin bir kısmı onların da gelirlerde hak sahibi olduğunu iddia ederken diğer bir kısım âlim ise savaşlarda yardımcı olmayan, idarede görev almayan ve kamu hizmetlerine yardımcı olmayan kimselerin zorunlu haller dışında gelirlerden yararlanamayacaklarını öne sürmüştür. Bu görüşleri aktaran Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber'in bedevîleri dışarda tutmaya yönelik koyduğu hükmün, İslâm'ın ilk yıllarında geçerli olduğunu ancak hicretten sonra değiştiğini söylemiştir.¹⁶⁰⁷ Bununla birlikte toplumun bir parçası olmayan bedevîlere yapılacak yardımların da afet ve musibet gibi zor durumlarla sınırlı olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰⁸ Esasında bu durum sadece Hz. Peygamber döneminde değil sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Bir rivayete göre Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Husayn'a şunu yazmıştır: “Orduya tahsisat ver ve hadarîleri gözet. Bedevîlerden ise sakın. Çünkü onlar Müslümanların meclislerine gelmezler ve toplantılarına katılmazlar.”¹⁶⁰⁹ Böylece toplumun bir parçası olmaktan imtina eden bedevîleri devlet gelirlerinin dışında tutmuştur. Hz. Ömer döneminde yaşandığını varsaydığımız bir rivayete göre de bedevî bir adamın yardım talep ettiği Ebû Ubeyde “Hadarîlere erzak dağıtmayınca kadar size vermeyeceğim. Her kim

¹⁶⁰⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/757; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 271; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/222.

¹⁶⁰⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/946-947; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/178.

¹⁶⁰⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 284; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 19/534; İbnü't-Tallâ', *Akdiyetü'r-Resûlullah*, 53.

¹⁶⁰⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 273.

¹⁶⁰⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 295.

¹⁶⁰⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 290; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/509.

cennetin ortasını istiyorsa cemaate sarılsın. Zira Allah'ın yardımı onların üzerindedir.”¹⁶¹⁰ sözleriyle toplumun dışında olduklarını ve bu yüzden de gelirler noktasında öncelenmeyeceklerini belirtmiştir.

Bedevîler toplumdan bağımsız yaşamaya devam etseler de Müslüman olmaları hasebiyle zaruret hallerinde kendilerine yardım yapılması gerekmektedir. Hz. Peygamber sonrası Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsi devletleri dönemlerinde de merkezi otoriteden uzak kalan bedevîler, devlet gelirlerine ortak edilmese da sıkıntılı hallerinde gözetilmişlerdir. Böyle bir durum Hz. Ömer'in hilafetinde yaşanmıştır. Kuraklıktan kaynaklı kıtlık sebebiyle bedevîler Medine'ye sığındıklarında akşam yemeğinde sayılarının 7.000 kişi olduğu ayrıca oraya gelemeyen fakir, çocuk ve hasta sayısının da 40.000 olduğu rivayet edilmiştir. Başka bir rivayete göre ise akşam yemeğine gelen bedevî sayısı 10.000, gelemeyenler de 50.000 olarak kaydedilmiştir. Bu kıtlık zamanında Medine'ye sığınan bedevîlerin üçte ikisi ölmüş¹⁶¹¹ ve Uhud dağına yakın bir yere defnedilmişlerdir.¹⁶¹² Dokuz ay süren kıtlık dönemi¹⁶¹³ yağmur yağana kadar devam etmiştir. Hayat normale dönmeye başlayınca halife onları tekrar badiyeye göndermiş ayrıca kendilerine erzak ve binek yardımında bulunmuştur.¹⁶¹⁴

Bedevîler için savaşların iktisadî hayatları üzerindeki etkisine dair başka bir husus ise İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle yaşayabilecekleri bazı muhtemel sıkıntılardır. Çünkü devletin kontrol ettiği sahaların artması ve özellikle Hz. Peygamber döneminden itibaren devlete ait hayvanlar için bazı meraların koruluk yapılmasının¹⁶¹⁵ sorun teşkil etme ihtimali vardı. Bu yüzden Hz. Peygamber Nakî denilen yeri koruluk yaptığı bölgeye kimseyi almamalarını ve sadece az sayıda sürüye sahip olanların girişine izin vermelerini emretmiştir.¹⁶¹⁶ Hz. Ömer döneminde bunun daha önemli bir mesele haline geldiği anlaşılmaktadır. Halife, Hüneyy adındaki kölesini devlet arazilerini korumakla görevlendirdiğinde şu talimatları vermiştir: Müslümanlara zulmetmekten

¹⁶¹⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 290; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 440.

¹⁶¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/295; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 10/396; İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, 44/348.

¹⁶¹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/312.

¹⁶¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/258; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 10/324.

¹⁶¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/295; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/412.

¹⁶¹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 377; İbn Kudâme, *Muğnî*, 8/166; Huzâi, *Tahrîcü'd-delâlât*, 642.

¹⁶¹⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/425; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/353.

sakin. Küçük koyun ve deve sürülerinin meralara girmesine müsaade et. Ancak Abdurrahmân b. Avf ile Osmân b. Affân'ın sürülerine izin verme. Çünkü hayvanları telef olacak duruma gelse bile hurmalıklarına ve ekili arazilerine döneceklerdir. Ancak küçük sürü sahipleri için durum aynı değildir. Zira hayvanları telef olduğunda aç kalacaklardır. Ayrıca su ve otlak bulmak, altın ile gümüş bulmaktan daha kolaydır. Sürüleri engellendiği takdirde onlara zulmettiğimi düşüneceklerdir. Gerçekten de buralar, onların topraklarıdır. Câhiliye döneminde uğruna savaştılar ve İslâm'a girdiklerinde de bu topraklar üzerinde Müslüman oldular. Savaş için kullanacağım hayvanları koruma ve besleme endişesi olmasaydı onların topraklarından bir karış bile mera yapmazdım.¹⁶¹⁷

2.2.5. Kadınlar

Savaşlardan en çok etkilenenler arasında kadınların hususi bir yeri vardır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Arap toplumunda da kadınlar iktisadî olarak geçimlerini temin edebilmek için eşlerine ve erkek çocuklarına bağımlı bir yaşam sürdürmüşlerdir. Hz. Peygamber'in eşi Hatice bt. Huveylid gibi ticaretle uğraşıp varlıklı olan¹⁶¹⁸ kadınlar ise istisnadır. Dolayısıyla savaşlarda eşlerini ve erkek çocuklarını kaybetmek, kadınlar için hayat şartlarının kötüleşmesine sebep olmuştur.

Kadınlar eşlerini kaybettiklerinde erkek çocukları yoksa eşlerinden kalan miras ölen kişinin erkek kardeşlerine ait kabul edilmiştir. Bu yüzden geride kalan kadın ve kız çocukları ciddi sıkıntı çekmişlerdir. Bu durum Hz. Peygamber döneminde hayatını kaybeden muhariplerin eşleri için de geçerlidir. Miras âyetlerinin henüz nâzil olmadığı dönemde Uhud Savaşı'na katılan ve hayatını kaybeden Sa'd b. Rebî, arkasında hamile bir eş ile iki kız çocuğu bırakmıştır. İslâm öncesi adet olduğu üzere erkek çocuğu olmadığı için Sa'd'ın erkek kardeşi mirasa el koymuş ancak Hz. Peygamber duruma müdahale ederek malları hepsine dağıtmıştır.¹⁶¹⁹ Başka bir rivayete göre ise duruma itiraz eden Sa'd'ın eşi, kocasının geride iki kız bıraktığını ve hiç mallarının olmadığını ancak kadınların mal için nikâh edildiğini, bu yüzden miras konusunda yardımcı olmasını

¹⁶¹⁷ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 180.

¹⁶¹⁸ İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, 81; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/187; Taberî, *Târih*, 2/280.

¹⁶¹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/329; Mâverî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 8/70.

istemiştir.¹⁶²⁰ Bunun üzerine Hz. Peygamber öncelikle Sa‘d’ın terekesinin üçte ikisinin kızlarına, sekizde birinin eşine ve geriye kalan terekenin de amcalarına verilmesine hükmetmiştir.¹⁶²¹

Savaşa gidenler için geride bıraktıkları eşlerinin ve kızlarının yaşayacakları muhtemel sıkıntılar, her daim endişeye sebep olabiliyordu. Bedir Savaşı’na çıkan Câbir b. Abdullah’ın babası, oğlunun küçük yaşta olmasının yanı sıra geride kalan dokuz kız kardeşine bakmasını istediği için savaşa katılmasına izin vermemiştir. Çünkü savaşta öldüğü takdirde zor durumda kalacaklarını düşünmüştür. Aynı sebeplerle Uhud Savaşı’na çıktığında da Abdullah’ın gelmesine engel olmuş, nitekim bu savaşta vefat ettiğinde kızların sorumluluğu oğluna kalmıştır.¹⁶²² Kardeşlerine sahip çıkan Abdullah, evlendiğinde bu durumu gözeterek genç bir kız yerine kardeşlerine annelik yapması için dul bir kadınla evlenmiştir.¹⁶²³ Bir başka örnek ise Mahmûd b. Mesleme hakkında rivayet edilmiştir. Mahmûd, çok malı olmasına rağmen Hayber Savaşı’nda ağır yaralandığında ailesi için endişeye kapılmış ve ölmeden önce kardeşi Muhammed b. Mesleme ile konuşarak kızlarının ganimet peşine düşüp insanlardan dilenmemesini özellikle istemiştir. Muhammed ise “Eğer sen hiç mal bırakmazsan bile benim malım yeter.” diyerek onu teskin etmiştir.¹⁶²⁴ Daha da önemlisi Şâfi‘den nakledildiğine göre bu vaka üzerine miras âyetleri nâzil olmuştur.¹⁶²⁵ Başka bir rivayete göre ise âyetlerin iniş sebebi Uhud Savaşı’nda hayatını kaybeden Sa‘d b. Rebî ailesinin yaşadığı mağduriyettir.¹⁶²⁶

Nihayetinde Arap toplumunda savaşımlardan olumsuz etkilenen kimseler arasında kadınların ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Ancak Hz. Peygamber döneminde savaşımlara bağımlı gelişen olaylar neticesinde ortaya konan yeni hükümlerle yaşadıkları sorunlar azaltılmaya çalışılmıştır.

¹⁶²⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/330.

¹⁶²¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/331; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 13/270.

¹⁶²² İbn Sa‘d, *Tabakât*, 4/382; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 11/219.

¹⁶²³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/400; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/206; Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 3/383.

¹⁶²⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/658.

¹⁶²⁵ Beyhakî, *Ma‘arifetü’s-sünen*, 9/163.

¹⁶²⁶ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Hilâfiyyâtü beyne’l-İmâmeyn eş-Şâfi‘ ve Ebî Hanîfe ve Ashabihi*, thk. Mahmûd b. Abdülfettâh (Kâhire: Şirketü’r-Ravzâ, 2015), 5/157; âyetin nüzul sebebine dair diğer rivayetler için ayrıca Bk. Muhammed Çuçak-Abdurrahim Kaplan, “Nisâ Sûresi On Birinci Âyeti Bağlamında İki Kızın Mirastaki Payı ile İlgili Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 129-130.

2.3. Tarıma Etkisi

Hız. Peygamber dönemi savaşlarının iktisadî hayata yönelik önemli etkilerinden biri tarım alanındaki gelişmelerdir. Bu gelişmelerin etkisi iki temelde gerçekleşmiştir. Birincisi, tarımsal faaliyetlerin gelişmiş olduğu yerlerin itaat altına alınmasıyla Medine'ye gelen vergilerin içinde tarım ürünlerinin payı ve miktarı artmıştır. İkincisi ise Yahudilere ait arazilerin ele geçirilmesi neticesinde Müslümanların hem bireysel gelirleri hem de çiftçilik tecrübeleri gelişmeye başlamıştır.

İnsan topluluklarının yerleşik hayata geçmesinden itibaren ortaya çıktığı varsayılan ve temel geçim vasıtalarından biri olarak her daim ehemmiyetini muhafaza eden tarımsal faaliyetlerin kökeni eski çağlara dayandırılmaktadır. Diğer türlere göre sonradan var olduğu iddia edilen insanoğlunun başlangıçta çiftçi, hayvan yetiştiricisi gibi özelliklere sahip olmadığı, ancak milyonlarca yıllık hominizasyondan sonra geçirdiği biyolojik, teknik ve kültürel değişimlerin akabinde bu özellikleri kesbî olarak elde ettiği iddia edilmektedir. Bu tarihsel süreç ise Neolitik Çağ'dan 10.000 yıl öncesine tesadüf etmektedir. İnsanoğlu bu dönemde tarımsal faaliyetler yapmaya ve evcilleştirdikleri hayvanları yetiştirmeye başlamıştır.¹⁶²⁷ Buna karşılık ilahi dinlerin yaratılışa dair düşüncesi ise farklılık arz etmektedir. Başta Hz. Âdem olmak üzere birçok peygamberin mesleğinin menşei olarak kutsal kitaplara, dolayısıyla da ilahi kaynağa işaret edilmektedir.¹⁶²⁸ İnsanlığın atası olarak kabul edilen Hz. Âdem'in Allah tarafından birçok şeyin bilgisiyle donatılmış olarak yaratıldığı, böylece onun sahip olduğu bilgi ve becerilerin vebî olduğu belirtilmiştir. Bu bilgi ve beceriler arasında bazı meslekler de mevcuttur. Tevrat'ta Âdem ve Havva'nın çocukları Habil ile Kabil'den bahsedilirken Habil'in çoban, Kabil'in ise çiftçi olduğu aktarılmıştır.¹⁶²⁹ Aynı şekilde bir başka meslek olan demirciliğin, Dâvûd peygambere vebî olarak öğretildiği âyet-i kerîmede belirtilmiştir: “Ona sizin için zırh yapmasını öğrettik ki savaşlardan sizi korusun...”¹⁶³⁰ Her iki yaklaşımda da tarımsal faaliyetlerin kökeninin çok eskilere dayandığı

¹⁶²⁷ Marcel Mazoyer-Laurence Roudart, *A History of World Agriculture: From the Neolithic Age to the Current Crisis* (London: Earthscan, 2006), 28.

¹⁶²⁸ Elnure Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (İstanbul: İSAM, 2018), 61.

¹⁶²⁹ Yar 2:3.

¹⁶³⁰ el-Enbiya, 21/80.

anlaşılmaktadır. Bilgiye ihtiyaç duyulmayan ve basit olan bu geçim vasıtasını Hz. Âdem'e nispet eden İbn Haldûn da insanın yaratışından beri çiftçiliğin var olduğunu ve bütün geçim vasıtalarının başında geldiğini öne sürmüştür.¹⁶³¹

Tarımsal faaliyetler insanların temel geçim vasıtalarından biri olmakla birlikte bu işlerle uğraşanların statülerine dair farklı yaklaşımlar serdedilmiştir. İbn Haldûn'a göre çiftçilik, tabiatla asıl olması ve basit tekniklerle yapılmasından dolayı zayıfların ve bedevîlerin geçim vasıtasıdır. Bu yüzden hadarî toplumların ve zenginlerin tarımla uğraşmadığını, ayrıca söz konusu işlerle iştigal edenlerin vergi ödemek suretiyle tahakküm altına girdikleri için zelil bir duruma düştüklerini belirtmiştir.¹⁶³² Dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin muteber olmadığını söyleyen İbn Haldûn, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadisi referans göstermiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber, Ensardan birinin evinde gördüğü saban demirini kastederek şunu söylemiştir: “Bu demir kimin evine girerse, oraya zillet de girer.”¹⁶³³ Tarımsal faaliyetlere yönelik olumsuz düşüncelerin en kadim örneği ise Tevrat'ta geçen Habil-Kabil kıssasıdır. Tarım İsrailoğullarının hayatında temel bir uğraş olmakla birlikte “Habil-Kabil” kıssasında çobanlık tarıma üstün tutulmuş ve çiftçilik Rab tarafından lanetlenmiştir.¹⁶³⁴ Yine eski çağ filozofları da vücudu güçlendiren bu tür uğraşların düşünmeye ayrılacak zamanı azalttığı gerekçesiyle yasaklanması gerektiğini öne sürmüşlerdir.¹⁶³⁵ Aristo gibi kimi düşünürler ise aksini iddia etmiştir. Nitekim Aristo'ya göre insan karakterinin olgunlaşmasına yaptığı katkıdan dolayı bu tür işler yapılmalıdır. Ayrıca çiftçilik vücudu tembelleştiren ve el becerisine dayanan mesleklerden farklı olarak bedeni açık havaya alıştırdığı, güç verdiği, dolayısıyla savaş tehlikelerine karşı hazır tuttuğu için gerekli olduğunu ilave etmiştir.¹⁶³⁶ Keza Romalı düşünürlerden Çiçero da tarımı saygın bir meslek olarak değerlendirerek şunu söylemiştir: “Kazanç elde etme yollarından hiçbiri tarımdan daha iyi, daha üretken, daha zevkli ve özgür düşünceli bir insan için kıymetli değildir.”¹⁶³⁷

¹⁶³¹ İbn Haldûn, *Târih*, 1/480.

¹⁶³² İbn Haldûn, *Târih*, 1/1493-1495.

¹⁶³³ Buhârî, “Hars ve'l-Müzâraa”, 2.

¹⁶³⁴ Yar. 2:3.

¹⁶³⁵ Savaş, *İktisat*, 59.

¹⁶³⁶ Savaş, *İktisat*, 58; Aristo'ya göre iktisadî faaliyetlerin en faziletlisi tarım ve hayvancılıktır. Zanaat ve ticareti ise derece olarak bunların altında kabul etmiştir. Bk. Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 34.

¹⁶³⁷ Savaş, *İktisat*, 79.

Arap Yarımadası'nda özellikle bedevîlerle hadarîler arasında tarımsal faaliyetlere yönelik farklı yaklaşımlar olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusunun ekseriyeti hadarîlerden oluşan Yemen bölgesinde tarım yaygın olduğu için edebiyat ve botanik eserlerinde ziraî lafzlara fazlaca yer verilirken, bedevîler arasında ise çiftçilik küçümsenmiştir. Onlar gibi bazı hadarîler de aynı görüşü benimsemiştir.¹⁶³⁸ Bu düşünceye delil olarak ise Hz. Peygamber'e isnat edilen bazı rivayetlere işaret edilmiştir: “Ziraat yapmadıkları müddetçe bu ümmetin rızkı, atlarının tırnaklarının altıyla mızraklarının ucundaki demirlerdir. Ancak onlar ziraat yaparlarsa artık diğer insanlar gibi olurlar.”¹⁶³⁹ Ayrıca arazilerle uğraşmayı kerih gören sahâbîlerin, fethedilen toprakları zimmet ehline bırakmaları da¹⁶⁴⁰ Hicâz Arapları arasında çiftçiliğe yönelik olumsuz bir yaklaşım olduğuna dair intiba bırakmıştır. Buna karşın bazı âlimler aksi yönde görüş beyan etmiştir. İlk hadisi tevil eden Serahsî'ye göre buradaki kasıt şudur: “Müslümanlar tarımla uğraşıp malların peşine düştüklerinde ve cihâdı terk edip oturdukları zaman düşman fırsattan istifade ederek saldırıya geçebilir. Bu durumda Müslümanlar zillete düşebilir.”¹⁶⁴¹ İbn Battâl'ın aktardığı bir yoruma göre de rivayetin zahir manası tarımsal faaliyetlere yönelik olumsuz bir yaklaşım olduğunu gösterse de muhtemelen Hz. Peygamber cihâdı ihmal edebileceklerini düşündüğü için bu sözleri söylemiş ve çiftçilikle uğraşmaktan ziyade savaşarak geçimlerini temin etmeye teşvik etmiştir.¹⁶⁴² Keza başka bir yoruma göre Hz. Peygamber'in sözleri düşmana yakın yerlerde yaşayanlara yöneliktir. Çünkü ziraatla iştilal etmek, at yetiştirmeye engel olup düşman saldırılarına karşı zayıflığa sebep olduğu için düşmana yakın yerlerde yaşayanların at beslemeleri, diğerlerinin ise başka işlerle uğraşmaları gerekmektedir.¹⁶⁴³

Kaynaklardan aktarılan yorumlar dikkate alındığında Hz. Peygamber'in sözlerinin tarımla ilgili olumsuz bir yaklaşımdan ziyade muharip gücüne ihtiyaç duyulan bir dönemde insanların savaştan geri kalmalarını önlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Özellikle esas uğraşı tarım olan Medineliler için söylenmiş olması muhtemeldir. Çünkü

¹⁶³⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 13/26.

¹⁶³⁹ Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 76; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/222.

¹⁶⁴⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4/172.

¹⁶⁴¹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/83.

¹⁶⁴² İbn Battâl, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, 6/457.

¹⁶⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/5.

bazı sahâbîlerin zaman zaman savaflara iştirak etmek yerine arazileriyle ilgilenmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda daha önce de geçtiği üzere aralarında Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin olduğu bazı sahâbîler artık İslâm'ın güçlendiğini düşündükleri için tekrar işlerine geri dönüp kaybettiklerini kazanmak istemişlerdir.¹⁶⁴⁴ Ayrıca Hz. Peygamber sadece tarım hakkında değil savaştan geri bırakacak diğer uğraşlar için de uyarılarda bulunmuştur. “Cihâdı terk edip alışveriş yapmaya, öküzlerin peşinden gitmeye ve tarımla uğraşmaya devam ederseniz, Allah size öyle bir zillet tasallut eder ki dininize dönünceye kadar onu üzerinizden atamazsınız.”¹⁶⁴⁵ Tüm bunların yanı sıra İslâm düşüncesinde ziraatla uğraşmak, ağaç dikmek gibi faaliyetler esasında teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivayette buna işaret edilmiştir. “Bir Müslüman ağaç diktiği veya bir şey ektiği vakit bunlardan bir kuş, bir insan ya da hayvan rızıklanırsa o kişiye sadaka yazılır.”¹⁶⁴⁶ Buhârî, rivayet ettiği bu hadisle ziraatla uğraşmanın mubah olduğunu belirtmiştir. Ziraat işlerinin yasaklanması ise insanı savaştan geri bıraktığı vakitlerle ilgilidir. İbn Hacer, bu hadisten yola çıkarak ağaç dikmenin ve ekinle uğraşmanın faziletli olduğunu, ayrıca söz konusu hadislerin yeryüzünü imar etmeye teşvik ettiğini ileri sürmüştür.¹⁶⁴⁷ Dolayısıyla Araplar arasında özellikle bedevîler için tarımla uğraşmak muteber olmasa da Hz. Peygamber veya mesleği tarım olan Medinelilerin farklı bir bakış açısına sahip oldukları söylenebilir. Daha da önemlisi savaşlarla birlikte tarım arazileri artan Müslümanlar, hurma, üzüm, arpa gibi ürünleri elde ederken ziraî bilgileri de gelişmeye başlamıştır.

İslâm Devleti adına savaşlar neticesinde ele geçirilen ilk tarım arazileri Medine Yahudilerine ait hurmalık ve tarlalardır. şehir, yılın farklı zamanlarında güney ve doğu harrelerinde sel sularının biriktiği,¹⁶⁴⁸ verimli arazilerin olduğu, sel sularıyla beslenen bereketli vadilere sahipti. Bu vadiler Cifâf, Akík, şezât, Buthân, Rânûnâ, Kanât, Müzeynib, Mehzûr ve Âliye'dir.¹⁶⁴⁹ Dolayısıyla Medine tarımsal faaliyetler için oldukça uygun bir yerdi. Burada ziraatla uğraşan ilk topluluğun ise Nûh soyundan gelen Amâlika

¹⁶⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/591; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/362.

¹⁶⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/440; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 12/432; Isfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/313.

¹⁶⁴⁶ Buhârî, “Hars ve'l-Müzâraa”, 1.

¹⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/3-4.

¹⁶⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/446.

¹⁶⁴⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 166-175.

olduğu rivayet edilmiştir.¹⁶⁵⁰ Onlarla başlayan tarımsal faaliyetler bölgeye yerleşen diğer unsurlar tarafından devam ettirilmiştir. Bunlardan Yahudi kabileler, Medine'ye geldiklerinde verimli Âliye bölgesine yerleştikleri için tarım işlerinde önemli bir üstünlük elde etmişlerdir. Benî Nadîr Buthân vadisini, Benî Kureyza ise Mehzûr vadisini yurt edinmiştir. Şehrin çevresindeki harrelerden tatlı suların aktığı söz konusu vadilerin sulama açısından oldukça elverişli oldukları belirtilmiştir.¹⁶⁵¹

Savaşlar neticesinde şehirden çıkarılan Yahudilerin hurmalık ve tarlaları Müslümanların zimmetine geçmiştir. Benî Kaynukâ kuyumculuk işiyle ilgilendiği için arazileri ve çiftlikleri yoktu.¹⁶⁵² Bu yüzden onlardan geriye herhangi bir tarım arazisi kalmamıştır. Ancak Uhud Savaşı'ndan sonra Medine'den çıkarılan Benî Nadîr kabilesinin arazileri ve hurmalıkları vardı.¹⁶⁵³ Önemli miktarda tarım arazilerine sahip kabile mensuplarından Sellâm b. Mişkem, kuşatılmadan önce bir çözüm bulmaya çalışmış ve arazileri kendilerinde kalacak şekilde bir anlaşma yapmak istemiştir. Ayrıca kavimleri içerisinde şeref sahibi olmalarını sağlayan şeyin bu mallar ve yaptıkları işler olduğunu, ellerinden alındığı takdirde ise diğer Yahudiler gibi zillet içerisinde yaşayacaklarını söylemiştir.¹⁶⁵⁴ Buna rağmen kabilesini ikna edememiş ve savaş sonucunda hurmalıkları ile arazileri Müslümanların mülkiyetine geçmiştir. Bunlar Müslümanlar tarafından fethedilen ve ele geçirilen ilk arazilerdir.¹⁶⁵⁵ Benî Kureyza Yahudilerinin de önemli miktarda üzüm ve hurma bağları vardı.¹⁶⁵⁶ Bunların humusu çıkarıldıktan sonra kalanı Müslümanlara taksim edilmiştir.¹⁶⁵⁷

Müslümanların mülkiyetine geçen diğer tarım arazileri, Hayber Yahudilerine ait mallardır. Hayber, Medine'den sekiz berîd mesafede Şam yolu üzerindeki Nâim, Kamûs, Şıkk, Netât, Sülâlim, Vetîh ve Ketîbe kalelerinden oluşan bir yerleşim bölgesiydi. Bu yapıların tamamına İbrani dilinde kale anlamına gelen Hayber ismi verilmiştir. Hicretin

¹⁶⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 5/84; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 1/125.

¹⁶⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/446; Bekrî'ye göre ise Benî Nadîr Yahudileri, Müzeynib vadisine yerleşmiştir. Bk. Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Endülüsî el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/414.

¹⁶⁵² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/179.

¹⁶⁵³ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 27.

¹⁶⁵⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/369.

¹⁶⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 26.

¹⁶⁵⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/480.

¹⁶⁵⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/523.

7. veya 8. yılında fethedilen bölge geniş hurma bahçelerine, tarım arazilerine¹⁶⁵⁸ ve zengin su kaynaklarına sahipti.¹⁶⁵⁹ Sureyr ile Hass vadilerinde bulunan bu araziler Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra¹⁶⁶⁰ her birinde 100 kişinin hakkı olmak üzere 18 hisseye pay edilmiştir.¹⁶⁶¹ Bu yüzden Hz. Ömer, Hayber Yahudilerini sürgün etme kararı aldığı anda arazilerin akıbeti için hisse sahipleriyle istişare yapmak istemiş ancak işi sonuca bağlayamadan vefat etmiştir. Hilafete geçen Hz. Osmân ise arazilere el koymuştur.¹⁶⁶²

Hz. Peygamber döneminde savaş sonucunda ele geçirilen diğer tarım arazileri, bol akan tatlı suları ve çok sayıda hurma bahçeleriyle bilinen Fedek Yahudilerine ait mülklerdir.¹⁶⁶³ Korunaksız, kaleleri olmayan ve savaşacak yeterli insan gücüne sahip olmayan Fedek, Hayber'in yenildiği haberini aldığı anda savaşmak yerine anlaşma yapmak istediği için heyet gönderme kararı almıştır. Nûn b. Yûşa riyasetindeki heyet sulh için geldiğinde canlarının bağışlanması, sürgün edilmeyi ve mallarını teslim etmeyi teklif etmiştir. Başka bir rivayete göre ise heyet farklı şartlar ileri sürmüştür. Buna göre memleketlerini terk etmeyi kabul etmekle birlikte arazilerin mülkiyetini vermek istemedikleri, böylece işleri için geliş-gidiş yapmayı teklif etmişler ancak bu talepleri reddedilmiştir.¹⁶⁶⁴ Nitekim Fedek Yahudileriyle ilk haberde geçen şartlar üzerinde anlaşma yapılmıştır. Hz. Peygamber onları sürgün etmek yerine tarım arazilerinden elde ettikleri gelirin yarısı karşılığında anlaşma yapmıştır.¹⁶⁶⁵ Dolayısıyla toprakları zorla değil sulh ile fethedilmiştir. Bu yüzden Hz. Ömer, Hayber Yahudilerini sürgün edince Fedek halkını da gönderme kararı almış ancak Hayber Yahudilerinden farklı olarak Fedek arazilerinin mülkiyeti Müslümanlara ait olmadığından topraklarının değerini takdir etmek için Ebü'l-Heysen, Ferve b. Amr ve Zeyd b. Sâbit'ten oluşan bir heyeti görevlendirmiştir.

¹⁶⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/409.

¹⁶⁵⁹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/70.

¹⁶⁶⁰ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 301. Taksim edilen yerler Netât, Şikk ve Ketîbe'dir. Bunlardan Ketîbe humus kapsamında alınırken diğer yerler savaşanlara taksim edilmiştir. İbn Haldûn, *Târih*, 2/351.

¹⁶⁶¹ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/181.

¹⁶⁶² İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/182. Belâzurî ise arazilerin Hz. Ömer tarafından taksim edildiğini belirtmiştir. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 35; ayrıca Semhûdî'ye göre Hayber'in bir kısmı zorla bir kısmı ise sulh ile ele geçirilmiştir. Bk. Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 4/75; Semhûdî'nin değindiği detay doğru olsa bile arazilerin tamamının Müslümanların mülkiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. Zira sürgün edildiklerinde arazilerin hakları tamamen Müslümanlara ait olduğu için Hz. Ömer kendilerine herhangi bir ücret ödememiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 4/238.

¹⁶⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 4/238.

¹⁶⁶⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/707; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/138.

¹⁶⁶⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/707; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/352; Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 256.

Hurma ve arazilerin değeri tayin edildikten sonra kıymetinin yarısı olan takriben 50.000 dirhem meblağ Irak bölgesinden temin edilmek üzere kendilerine ödenerek Şam'a sürgün edilmişlerdir.¹⁶⁶⁶ Başka kaynaklarda ise tarım arazilerinin yarısı için takdir edilen meblağ 60.000 dirhem olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁶⁷ Verimli olduğu anlaşılan Fedek arazileri Emevîler döneminde Halife Muâviye tarafından Medine valisi Mervân b. Hakem'e verilmiş ve Mervân buradan yıllık 10.000 dinâr kazanç sağlamıştır.¹⁶⁶⁸

Müslümanlar tarafından ele geçirilen bir diğer tarım arazisi yine tatlı suları, bostanları, bol hurma bahçeleri ile bilinen Vâdi'l-Kurâ Yahudilerine ait mülklerdir.¹⁶⁶⁹ Medine ve Şam arasındaki bu bölge, çok sayıda karyeye sahipti.¹⁶⁷⁰ Savaş sonucu fethedilen Vâdi'l-Kurâ'nın hurma ve arazileri için Hayber Yahudileri ile yapılan şartlar üzerine anlaşma yapılmıştır. Böylece gelirin yarısı Müslümanların hakkı olmak üzere Yahudiler arazileri işletmeye devam etmiştir.¹⁶⁷¹ Hz. Peygamber döneminde Müslümanların ele geçirdiği son Yahudi toprağı ise geniş arazileri, bol suları ve hurma bahçeleri ile bilinen Teymâ'dır.¹⁶⁷² Medine ve Şam yolu üzerinde bulunan Teymâ,¹⁶⁷³ surlarla çevrili olup Feyhâ isimli bir nehrin kenarına kurulmuştur. Hurması, üzümü ve zeytini bol bir yerdirdi.¹⁶⁷⁴ Çok sayıda kuyuların olduğu bölgenin aynı zamanda sel sularıyla beslenen arazilere sahip olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁷⁵ Teymâ diğer Yahudilerin Müslümanlara karşı direnemediklerini görünce sulh yapmak istemiş, bunun üzerine malları kendilerine bırakılıp cizyeye bağlanmıştır. Muhtemelen Fedek'te olduğu gibi tarım gelirlerinin yarısı karşılığında anlaşma yapılmıştır. Ayrıca Hz. Ömer döneminde Vâdi'l-Kurâ ve Teymâ, Şam toprakları sınırlarında kabul edildiği için burada yaşayan Yahudiler, Hayber ve Fedek ahalisi gibi sürgün edilmemiştir.¹⁶⁷⁶

¹⁶⁶⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/706.

¹⁶⁶⁷ Mâverdî, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 256; Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 201.

¹⁶⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/377.

¹⁶⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberî'l-aktâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Müessesetü'n-Nâsır li's-Sekâfe, 1980), 602.

¹⁶⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 5/345.

¹⁶⁷¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/711; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/271; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/248.

¹⁶⁷² Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/67; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 146.

¹⁶⁷³ Safedî, *el-Vâfi*, 4/40.

¹⁶⁷⁴ Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Endülüsî el-Bekrî, *Mu'cemü mâ İste'ceme min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1403/1982), 1/330.

¹⁶⁷⁵ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/71.

¹⁶⁷⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/711; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/271; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/248.

Medine, Hayber, Fedek, Vâdi'l-Kurâ ve Teymâ Yahudilerinin tarım arazileri kısmen veya tamamen ele geçirildiğinde, Medine'deki Yahudi arazileri bizzat Müslümanlar tarafından değerlendirilirken diğerleri ise yapılan anlaşmalara uygun olarak eski sahipleri tarafından işlenmiş ve gelirlerinin yarısı teslim alınmıştır. Böylece Medine'nin tarımsal gelirleri artmaya başlamıştır. Yahudi mülklerinin yanı sıra İslâm Devleti'ne bağlanan yeni bölgelerden gelen vergilerle birlikte Medine'nin tarımsal gelirleri çeşitlenmiştir. Bunlar arasında öne çıkan ürünler ise hurma, arpa, buğday ve üzumdür.

Arap Yarımadası'nın temel tüketim maddelerinden olan hurma, susuzluğa karşı dayanıklı olduğu için¹⁶⁷⁷ özellikle su sıkıntısı olan bölgelerde üretilmiştir. Hurma işiyle uğraşanlar bunları sermaye olarak değerlendirip servet sahibi olduğu için hurma bahçelerinin çokluğu zenginlik göstergesi kabul edilmiştir. Üretilen hurmalar yaş veya kuru olarak kullanılmakla birlikte bozulmaya karşı dayanıklılığı, muhafazasının kolay olması ve her mevsimde yenilebildiği için kasb denilen kuru hurmanın daha yaygın tüketildiği belirtilmiştir. Ayrıca hurmayı uzun süre korumak veya ticaret amacıyla başka yerlere nakletmek için çekirdeği çıkartılarak depolanmıştır. Hurma her ne kadar temel gıda maddesi olsa da dalları, yaprakları, kökleri ve kabukları da muhtelif eşyaların yapımında kullanılmış ve pazarlarda satılan bu eşyalar sahipleri için gelir kaynağı olmuştur.¹⁶⁷⁸ Özellikle küfe-sepet yapımı, evlerin üstünü kapatma ve sedir üretimi gibi farklı yerlerde hurma dallarından istifade edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra borçların ve ücretlerin ödenmesinde bir alışveriş aracı olarak değerlendirilmiştir. Arap Yarımadası'nın birçok yerinde üretilen hurma için özellikle Medine ikliminin uygun olduğu, şehirde ekilen hurma fidesinin bir sene sonra meyve verdiği belirtilmiştir.¹⁶⁷⁹ Medine gibi hurmanın üretildiği bir diğer yer olan Yemen'de de Arapların geniş hurma bahçelerinin vardı. Özellikle Negrân'da hurma üretiminin yaygınlığından bahsedilmiştir.¹⁶⁸⁰ Medine ve Yemen gibi hurmasıyla bilinen diğer yerler ise Doğu Arabistan'da bulunan Hecer¹⁶⁸¹ ve

¹⁶⁷⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/67.

¹⁶⁷⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/68-69.

¹⁶⁷⁹ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 380.

¹⁶⁸⁰ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/67.

¹⁶⁸¹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/69; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 246. Hecer'de hurma üretimi yaygın olmakla birlikte veba sorunu vardı. Bu yüzden Hz. Ömer Hecer tacirlerine ve denizcilere şaşırıldığını ifade etmiştir. Bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 6/2605.

Yemâme'dir.¹⁶⁸² Son olarak Yahudilerin yaşadığı Hayber,¹⁶⁸³ Teymâ¹⁶⁸⁴ ve Vâdi'l-Kurâ geniş hurma bahçelerine sahipti.¹⁶⁸⁵ Hayber ahali kendilerini "Hurmanın efendileri ve onun ilmini bilen insanlar" olarak tanımlamıştır.¹⁶⁸⁶

Gelirler arasında öne çıkan ikinci ürün arpa olup, buğdaya nispetle ucuz olduğu için ekmek yapımında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Benî Kaynukâ çarşısında arpa unu ticaretinin yapıldığı ve Hz. Peygamber'in bir Yahudiden iki sâ' arpa unu borç aldığı rivayet edilmiştir.¹⁶⁸⁷ Arpa sadece hususi yerlerde üretilmeyip Hayber Yahudilerinin yaptığı gibi hurma ağaçlarının altında da ziraati yapılmıştır.¹⁶⁸⁸ Muhtemelen ziraattan kasıt arpa üretimidir. Çünkü kalelerinde ve burçlarında arpa depoları olduğundan bahsedilmiştir.¹⁶⁸⁹ Arpa üretilen yerlerden bir diğeri Medine'dir. Ensarın el-Ird denilen yerde tarım yaptığından bahsedilmiştir. Ancak su sıkıntısı olduğu için ekinlerini develerle sulayabildikleri ve Üseyd b. Hudayr'ın arpa ekinini sulamak için 20 deve kullandığı belirtilmiştir.¹⁶⁹⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in Benî Nadîr'den ele geçirdiği hurma ağaçlarının altında da arpa ektiği nakledilmiştir.¹⁶⁹¹

Buğday ise arpaya nispetle daha az bulunan, tüketimi sınırlı, pahalı ve buna bağlı olarak zenginlerin misafirlerine ikram etmekle iftihar ettikleri bir ürün olarak bilinmiştir.¹⁶⁹² Medine'de buğday ekimi yapılmış ancak alınan mahsul yeterli olmadığı için dışardan ithal edilmiştir. Bu bağlamda önemli bir rolü olan Nabatî tacirlerin Medine pazarlarına un ithal ettikleri belirtilmiştir.¹⁶⁹³ Dolayısıyla dışardan gelen bir ürün olduğu için pahalı bir gıda maddesiydi ve tüketimi azdı. Kaynaklarda aktarılan bazı bilgilerde bunu görmek mümkündür. Bedir tutsaklarından Ebü'l-Âs b. Rebî'nin anlattığına göre Hz. Peygamber esirlere iyilikle muamele etmelerini istemiş ve bunun üzerine Müslümanlar hurma yerken

¹⁶⁸² Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/71.

¹⁶⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 2/409.

¹⁶⁸⁴ Ebû Muhammed el-Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-'Arab* (Leiden: Matbaatü Brill, 1884), 178.

¹⁶⁸⁵ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 602.

¹⁶⁸⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/690.

¹⁶⁸⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/58.

¹⁶⁸⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/690.

¹⁶⁸⁹ Sellâm Şâfî Mahmûd, *en-Neşâtü'z-zirâ'i fi Hayber fi'l-câhiliyye ve hatta nihayeti ahdi Ömer İbnü'l-Hattâb* (İskenderiyye: Minşâtü'l-Meârifi'l-İskenderiyye, 1989), 27.

¹⁶⁹⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/207.

¹⁶⁹¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/378; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/191; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/324.

¹⁶⁹² Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/57.

¹⁶⁹³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/989-990.

esirlere ise buğday ekmeği ikram etmişlerdir.¹⁶⁹⁴ Bu rivayet buğdayın ne kadar değerli olduğuna işaret eden bir örnektir. Buğday üretilen önemli yerlerden bir diğeri Tâif'tir. İbnü'l-Mücâvir (ö. 630/1233) şehrin vasıflarını anlattığı bölümde buğday ziraatı yapıldığından bahsetmiştir. Yine Tâif'e yakın Behrâ isimli bir yerde, buğday ekildiğini ve yılda iki kez ürün alındığını söylemiştir.¹⁶⁹⁵ Bununla birlikte savaşlar neticesinde doğrudan buğday gelirlerinin arttığına dair malumata sahip değiliz. Ancak Tâif gibi buğday üreten yerlerin İslâm Devleti'ne bağlanması ile bu ürünün tedarik edilmesinde az da olsa gelişim kaydedildiği söylenebilir.

Üzüm, gelirler arasında dikkat çeken bir diğer önemli tarım ürünü olup özellikle Yemen'de yaygın olarak üretilmiştir. Farklı türleri olan bu meyvenin Cüreşî denilen bir çeşidi vardır. Küçük taneli olup, çabuk yetişen, beyazdan yeşile çalan rengi ile en bilinen üzümlerden olduğu ve Yemen sınırlarındaki Cüreş şehrinde yetiştiğinden bahsedilmiştir.¹⁶⁹⁶ Üzüm üretimiyle bilinen bir diğer yer ise Tâif'tir.¹⁶⁹⁷ Yeşilliği, tatlı suları ve ılıman havasıyla meşhur şehirde envaî meyve üretilirken özellikle üzümleri, kuru üzüm şeklinde Mekke gibi birçok yere ithal edilmiştir.¹⁶⁹⁸ Sadece Tâif'te yaşayan Sakîf'in değil burayı sayfiye olarak kullanan bazı Mekkelilerin de bağları mevcuttu. Bunlardan biri olan Abbâs b. Abdülmuttalib, elde ettiği kuru üzümleri Mekke'de hacılara ikram edilen şerbet yapımında değerlendirmiştir.¹⁶⁹⁹ Hurma ve arpa kadar olmasa da üzüm gelirlerinde de artış yaşandığı söylenebilir. Zira Tâif gibi üzüm üretiminde ön plana çıkan bir yerin zekât gelirlerinden bahsetmek mümkündür. Nitekim Sakîf'in üzümlerinin zekât miktarını belirlemek için Attâb b. Esîd görevlendirilmiştir.¹⁷⁰⁰

Tarım arazileri ve ürünlerine yönelik ilk kayda değer gelişmeler Medine'deki Yahudi kabilelerin sürgün edilmesiyle başlamıştır. Çünkü tarımda kullanılan su kuyularına sahip

¹⁶⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/119; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâ'id*, thk. Hüsameddîn el-Kudsî (Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 6/86.

¹⁶⁹⁵ İbnü'l-Mücâvir, yılda iki kez buğday ekildiğini belirttikten sonra bunun dünyanın her yerinde ziraata aykırı bir durum olduğunu da eklemiştir. Bk. Muhammed b. Mes'ûd b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî en-Nisâbüri İbnü'l-Mücâvir, *Târîhu'l-Müstebzir*, thk. Memdûh Hasan Muhammed (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1996), 37.

¹⁶⁹⁶ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/73.

¹⁶⁹⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/74-75.

¹⁶⁹⁸ Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî ihtirâki'l-Afâk* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988), 1/144.

¹⁶⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/838.

¹⁷⁰⁰ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 8/397.

olmalarının yanı sıra¹⁷⁰¹ yerleşim yerlerinin ziraata daha elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Benî Nâdir ve Benî Kureyza Yahudilerinin yaşadığı Âliye bölgesi, harrelerden tatlı suların aktığı vadilerde bulunuyordu ve sulama açısından avantajlıydı.¹⁷⁰² Ayrıca ekinleri sulamada kullanılan bazı önemli su kuyularının kontrolü de onlardaydı. Öncelikle şehirdeki kuyulardan Rûme ve Urve sadece içme suyu için kullanılırken diğer kuyularla da tarım arazileri sulanmıştır.¹⁷⁰³ Bunlardan Rûme kuyusu bir Yahudiye aitti ve Hz. Peygamber'in çağrısı üzerine Osmân b. Affân onu satın alıp vakfetmiştir.¹⁷⁰⁴ Yine önemli kuyulardan Erîs de bir Yahudiye aitti.¹⁷⁰⁵ Nihayetinde Müslümanlar Yahudilere üstün gelince verimli tarım arazilerinin yanı sıra önemli su kaynaklarının tamamına da mâlik olmuşlardır.

Medine Yahudilerine karşı kazanılan zaferlerden sonra Hayber'in fethi ise bir diğer kayda değer gelişmedir. Buradan elde edilen tarımsal ürünler Müslümanlara önemli zenginlik katmıştır.¹⁷⁰⁶ Kaynaklarda aktarıldığına göre Hayber'in yıllık hurma geliri takriben 40.000 veskti. Bunun yarısı olan 20.000 vesk hurmanın yanı sıra¹⁷⁰⁷ Ketibe'den elde edilen 3.000 sâ' arpa ile 1.000 sâ' hurma çekirdeğinin yarısı Medine'ye nakledilmiştir.¹⁷⁰⁸ Hz. Peygamber öncelikle bunların humusunu çıkarmış ve eşlerinden her birine 100 vesk hurma ile 20 vesk arpa vermiştir.¹⁷⁰⁹ Başka bir rivayete göre ise 80 vesk hurma ile 20 vesk arpa dağıtmıştır.¹⁷¹⁰ Humustan sonra geriye kalan 5/4'lük kısım ise hisse sahiplerine taksim edilmiştir.¹⁷¹¹ Savaşa takriben 1.540 muharip katılmış ve bunlardan 200 kişi süvari olduğu için 1.800 hisseye pay edilmiştir.¹⁷¹² Dolayısıyla çok sayıda Müslüman Hayber'in

¹⁷⁰¹ Riyad Mustafa-Ahmed Şahin, "en-Neşâtü'l-İktisâdî li'l-Yahûdi bi'l-Hicâz fi'l-Câhiliyye ve fi Asri'r-Resûl", *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmî* 12/2 (2004), 29.

¹⁷⁰² Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/446.

¹⁷⁰³ Ya'kûbî, *Buldân*, 151.

¹⁷⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 192; Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 1/299; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/540.

¹⁷⁰⁵ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 3/119; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/222.

¹⁷⁰⁶ Riyâd-Şahin, "Neşâtü'l-İktisâdî", 30.

¹⁷⁰⁷ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/691; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/177; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/322.

¹⁷⁰⁸ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/693. Yahudilerin yaşadığı Hayber ve Teymâ suları kesilmeyen yerlerdi. Vâkîdî'nin aktardığına göre Müslümanlarla yapılan anlaşmadan sonra hurma ve arazilerin durumu fetihten önceki durumunda değildi. Muhtemelen mülkiyetlerini kaybeden Yahudiler, arazilere gereken bakımı yapmamışlardır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/713.

¹⁷⁰⁹ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/178.

¹⁷¹⁰ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/180.

¹⁷¹¹ İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehat*, 73.

¹⁷¹² Yahyâ b. Âdem, *Harâc*, 39.

tarımsal ürünlerinden istifade ederek iktisadî hayatları için önemli bir kaynak elde etmiştir.

Savaşlar neticesinde tarım alanında yaşanan bir diğer önemli gelişme ise Muhacirlerin edindikleri tecrübelerle söz konusu alandaki bilgilerinin gelişim göstermesidir. Nitekim Hayber Yahudilerinin savaştan sonra sürgün edilmeyip sadece ürünlerin yarısı karşılığında kalmalarına müsaade edilmesinin iki sebebi vardı. Birincisi, ziraatla uğraşacak ve toprağı işletecek kimsenin olmamasıydı.¹⁷¹³ Bu durumda sürgün edilmeleri halinde oldukça verimli Hayber arazileri değerlendirilemeyecekti. Ayrıca Yahudiler, arazileri ekip biçmede ehil kimselerdi. İkincisi ise Hz. Peygamber'in savaştan sonra adamlara daha çok ihtiyacı vardı. Zira devleti kuşatan tehlikeler devam ediyordu. Bu durumda devletin ihtiyacı olan mali destek için verimli Hayber arazilerinden faydalanmak elzem olduğu gibi yarıcılık usulü ile muharip kaybı da önlenmiş olacaktı.¹⁷¹⁴ Dolayısıyla Hayber ile böyle bir anlaşma yapılmasında esas sebep muharip kaybını önlemeye yönelik olsa da Müslümanların tarım konusundaki bilgilerinin zayıflığı da bir diğer etkindir. Bu yüzden Ömer b. Hattâb hilafetinde Hayber Yahudilerinin sürgün edilme gerekçeleri arasında veba salgınının baş göstermesi, Müslümanlara karşı kötü davranışları,¹⁷¹⁵ bozgunculuk yapmak,¹⁷¹⁶ Abdullah b. Ömer'in oğlu Sâlim'in ellerini kırmak,¹⁷¹⁷ Hz. Peygamber'e isnat edilen "Arap yarımadasında iki din bir arada bulunmayacaktır." sözünü halifenin işitmesi,¹⁷¹⁸ Müslümanların nüfusunun artması¹⁷¹⁹ gibi gerekçelerin yanı sıra Müslümanların mal varlıklarının çoğalması ve toprak işletmede maharet kazanmalarının da¹⁷²⁰ etkili olduğu söylenebilir. Zaten Yahudilerin sürgün edilmeme gerekçelerinden birinin tarım konusunda Müslümanlara göre daha ehil olmalarına daha önce işaret edilmiştir.¹⁷²¹ Dolayısıyla Müslümanlar gerek Medine'de gerekse de Hayber'de sahip

¹⁷¹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 71; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/188; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 35; İbn Battâl, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, 5/284.

¹⁷¹⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 396.

¹⁷¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 32.

¹⁷¹⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 34.

¹⁷¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/716.

¹⁷¹⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 128; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1/183; Mâverdi, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 253; Ferrâ, *Ahkâmü's-sultâniyye*, 197; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4/180.

¹⁷¹⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 1/182.

¹⁷²⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 35; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 71.

¹⁷²¹ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 396.

oldukları araziler vasıtasıyla zaman içerisinde çiftçilik konusundaki bilgilerini geliştirmişlerdir.

2.4. Mesleklere Etkisi

Meslekler; el emeğine dayanan¹⁷²² demirci, kasap, terzi, kuyumcu gibi¹⁷²³ basit olmayan, karmaşık, bilgiye muhtaç, fikir üreterek ve inceleyerek elde edilebilen işlerdir.¹⁷²⁴ Söz konusu işler, hüner gerektiren zanaatlar olmasına rağmen eski dönemlerde bunlarla uğraşanlara karşı olumsuz bir yaklaşım vardı ve bu yüzden mesleklerin siyahi köle ile cariyeler tarafından yapılması gerektiğine dair bir anlayış hâkimdi.¹⁷²⁵ Atina'nın zenginlik kaynağını oluşturan zanaatkârlık ve zanaatkârların statüsü bile kölelerden çok farklı olmamıştır.¹⁷²⁶ Benzer düşünceler Arap Yarımadası'nda da vardı. Hicâz'da özellikle bedevîler herhangi bir meslekle uğraşmayı küçümsemiş ve ihtiyaç duydukları ürünleri satın almakla yetinmişlerdir.¹⁷²⁷ Onların nazarında bu işlerle meşgul olması gerekenler mevâli, cariye ve kölelerdir. Ayrıca marangoz, derici, demirci ve terzi ailelerinin çocuklarıyla evlenmeyi ayıplamışlardır. Hicâz'da hadarîler arasında da benzer düşünceye sahip toplulukların olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü marangozluk, iplik eğirme, halı dokumacılığı, terzilik, kuyumculuk, dericilik, bina yapımı ve benzeri işlerin genelde hadarîler tarafından yapıldığı söylene de¹⁷²⁸ esasında onlar da kölelerden veya ücret karşılığı yabancı kökenlilerden istifade etmişlerdir. Nitekim Mekke ve Medine'de el becerisi gerektiren işleri yapanlar genellikle Yahudi, Rûm veya köle zanaatkârlardır.¹⁷²⁹ Hz. Peygamber döneminde Medine'de mescidin minberini yapan taş ustası Bakûm,¹⁷³⁰ Saîd b. el-Âs'a ait Rûmî bir köledir.¹⁷³¹ Keza Ümmü Enmâr isimli bir kadın tarafından

¹⁷²² Hâilî b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 1/304; Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 15/153; Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid el-Mutarriżî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'ri* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1980), 273.

¹⁷²³ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenü'l-kübrâ*, 3/595.

¹⁷²⁴ İbn Haldûn, *Târih*, 1/480.

¹⁷²⁵ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/232.

¹⁷²⁶ Ribard, *İnsanlığın Tarihi*, 92.

¹⁷²⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/242.

¹⁷²⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/231.

¹⁷²⁹ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/235.

¹⁷³⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 88.

¹⁷³¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/160. Başka rivayete göre Kızıldeniz'de bir Rûm gemisi, fırtınaya yakalandığı için parçalanıp Şuaybe limanına oturmuş, haberi alan Kureyş ise bölgeye gelerek geminin parçalarının yanı sıra Bakûm adındaki bina ustasını alıp Mekke'ye getirip Kâbe'nin tamirinde ondan faydalanmışlardı. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/120; Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 1/157.

savaş esiri olarak satın alınan Habbâb b. Eret, Mekke’de demirciydi ve Âs b. Vâil için kılıç yapmıştır.¹⁷³² Köleler haricinde bu işlerle uğraşanlar ise genellikle Yahudilerdir.

Araplar arasında mesleklere yaklaşım olumsuz olmakla birlikte Hz. Peygamber’in çabalarıyla bu durum değişmeye başlamıştır. Kaynaklardan aktarıldığına göre bir terzi onu yemeğe davet ettiğinde icabet etmiştir.¹⁷³³ Başka bir rivayette ise terzinin ona ait bir köle olduğu belirtilmiştir.¹⁷³⁴ Rivayeti yorumlayan İbn Hacer, terziliğin hakir bir meslek olmadığını¹⁷³⁵ hadisin Hz. Peygamber’in tevazuuna işaret ettiği ve şeref sahibi birinin terzi, kuyumcu vb. meslek erbabının davetine icabet edebileceğine delil olduğu düşüncesindedir.¹⁷³⁶ Cevâd Ali, bu yaklaşımın mesleklere yönelik önyargının değişmesinde etkili olduğunu söyleyerek benzer bir yorum yapmıştır.¹⁷³⁷

Hz. Peygamber döneminde var olan meslekler kasaplık, kuyumculuk, demircilik, terzicilik, dokumacılık ve marangozluktur.¹⁷³⁸ Bunlar arasında iktisadî olarak savaşlardan en çok etkilenenler ise kuyumculuk ve demirciliktir. Yahudilerin savaş sonucu Medine’den çıkarılmalarının Müslümanlar için olumlu neticeleri olmakla birlikte kuyumcu ve demirci ustalarının gitmesi iki sektörü olumsuz etkilemiştir.

2.4.1. Kuyumculuk

Değerli madenlerin işletilmesine dayanan kuyumculuk mesleği için Arapça kaynaklarda siyâğ tabiri kullanılırken bu meslekle uğraşanlara da es-sâîğ denilmiştir.¹⁷³⁹ Siyağ ile aynı kökten gelen es-sevvâğ ise sözü değiştiren ve süsleyen anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yalan söyleyen kişiler mecazi manada es-sevvâğ diye tesmiye olunmuşlardır.¹⁷⁴⁰ Kaynaklarda Hz. Ömer’in kendisiyle “İnsanların en yalancısı es-sevvâğdır.” şeklinde şakalaştığı Ebû Râfi es-Sâîğ isimli birinden bahsedilmiştir.¹⁷⁴¹

¹⁷³² İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/151; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/546.

¹⁷³³ Buhârî, “Büyü”, 30; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 4/238.

¹⁷³⁴ Buhârî, “Et’ime”, 33.

¹⁷³⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 4/318.

¹⁷³⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 9/525; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 11/211.

¹⁷³⁷ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 14/231.

¹⁷³⁸ Buhârî, “Büyü”, 21, 28, 29, 30, 31, 32.

¹⁷³⁹ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, 4/432; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 22/535.

¹⁷⁴⁰ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-lüga*, 2/890; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 8/442.

¹⁷⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 8/442; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/124; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 22/535.

Kuyumcuların temel üretimleri ziynet eşyalarıdır. Yapımlarında kullanılan temel madenler ise altın ve gümüş olmakla birlikte zaman zaman farklı değerli taşlardan da istifade etmişlerdir. Ziynet eşyaları boyun, kol, göğüs üzeri, parmak, ayak bilekleri, kulak, burun ve alın gibi bedenin çeşitli yerlerine aksesuar olarak takılmasının yanı sıra bazen şahsi eşya veya hayvanların süslenmesinde de kullanılmıştır. En yaygın olanları ise kilâde olarak bilinen değerli taşlarla bezenmiş kolye, bilezik, halhal ve yüzüklerdir.¹⁷⁴² Bunlar haricinde kuyumcular tezyin ve nakş işlerini de yapmışlardır. Nitekim Mekkelilerin evlerinde altın ve gümüşle bezenmiş eşyalardan bahsedilmiştir.¹⁷⁴³ Ayrıca gümüş aynalar, kılıç kabzalarının altın veya gümüşten yapılması, zırh, kalkan ve mabetlerin süslenmesinde de değerli madenlerden istifade edilmiştir.¹⁷⁴⁴

Ziynet eşyaları, kadınlar için ayrıca önem arz etmektedir. Gündelik hayatın dışında düğün gibi etkinliklerde de bunlarla süslenmişlerdir. Düğünlerde ziynet eşyalarının ödünç alınması yaygındı. Hayber Yahudilerinin varlıklılarından olan Benû Ebi'l-Hukayk ailesinin, ziynet eşyalarının da olduğu bir hazineye sahip olduğu ve Mekkelilerin, düğün için bu ziynetleri bir ay boyunca ödünç aldıklarından bahsedilmiştir.¹⁷⁴⁵ Ebû Süfyân b. Harb, Hind bt. Utbe b. Rebîa ile evlendiğinde Hind'in babası Utbe, düğünde kızının takacağı ziynet eşyalarını Benû Ebi'l-Hukayk ailesinden ödünç almış ve bir ay sonra fazlasıyla ödemiştir.¹⁷⁴⁶

Arap Yarımadası'nda kuyumculuğu meslek edinenler genelde Medineli Yahudiler, özellikle de Benî Kaynukâ olmuştur. Diğer Yahudiler tarımla uğraşırken onlar sadece kuyumculukla işigal etmiştir.¹⁷⁴⁷ Kabile mensupları, Buthân vadisi geçidinde kurdukları ve alışveriş seslerinin sürekli işitildiği pazarda ziynet eşyaları satmışlardır.¹⁷⁴⁸ Ayrıca Medine sınırlarında Zühre denilen engebesiz arazide 300 kuyumcunun yer aldığı bir

¹⁷⁴² Cevâd Alî, *Mufassal*, 14/250-251.

¹⁷⁴³ Cevâd Alî, *Mufassal*, 14/252-253.

¹⁷⁴⁴ Cevâd Alî, *Mufassal*, 14/254-255.

¹⁷⁴⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/671.

¹⁷⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/224.

¹⁷⁴⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/179. Ayrıca meskenleri Hibrâ'nın, sulanmayan vadilerin olduğu bir yerde bulunduğu belirtilmiştir. Bk. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 234; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 4/53.

¹⁷⁴⁸ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 299.

pazarın varlığından bahsedilmiştir.¹⁷⁴⁹ Ancak bu pazarın Kaynukâ'ya aidiyeti veya Hz. Peygamber dönemindeki varlığına dair bilgi elde edilememiştir. Medine dışında Mekke'de de kuyumculuk ile uğraşanlar vardı. Bir rivayete göre Hz. Peygamber Mekke'nin harem bölgesi olduğunu, orada ağaç kesmenin, hayvanları ürkütmenin, otlarını koparmanın yasak olduğunu ilan edince amcası Abbâs izhir otunu istisna etmesini istemiş çünkü Mekke'de kuyumcuların bu ota ihtiyaçları olduğunu söylemiştir.¹⁷⁵⁰

Hicâz'daki kuyumculuk sektörü Müslümanlarla Yahudiler arasındaki savaşıardan ciddi şekilde etkilenmiştir. Medine'de sektörü tekelinde bulunduran Benî Kaynukâ, hicretin 20. ayında gerçekleşen savaş neticesinde sürgün edildiklerinde tüm mallarına ganimet kapsamında el konulmuştur.¹⁷⁵¹ Ganimet malları arasında çok sayıda kuyumculuk malzemesi de vardı.¹⁷⁵² Bunların satıldıklarına veya değerlendirilip Müslümanlar arasında kuyumculuk mesleğinin geliştiğine dair bilgilere kaynaklarda yer verilmemiştir. Cevâd Alî, Ebû Râfî es-Sâîğ'den yola çıkarak¹⁷⁵³ bir kuyumcu sahâbî olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁵⁴ Kaynaklarda Ebû Rafî'den bahsedilmekle birlikte ondan sahâbî olarak değil de tabiin şeklinde söz edilmiştir. Çünkü kendisi Hz. Peygamber döneminde yaşamakla birlikte onu görmemiştir.¹⁷⁵⁵ Yine Ensardan kuyumculukla uğraşan Hassân es-Sâîğ ve Hayyân es-Sâîğ isimli iki kişiden bahsedilmiştir.¹⁷⁵⁶ Ancak bu bilgileri referans alıp, ganimetler vasıtasıyla kuyumculuk mesleğinin Müslümanlar arasında geliştiğini söylemek mümkün değildir. Bilgi ve birikim gerektiren bu meslek sadece aletlerin ele geçirilmesi ile yapılabilecek bir iş değildir. Bununla bağlantılı şekilde pazar yerleri de muhtemelen Müslümanlar tarafından farklı bir şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim kuyumcular pazarının Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara vakfedildiği¹⁷⁵⁷ ve

¹⁷⁴⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 235; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-sireti'n-nebeviyye li-ibn Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 6/187; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 4/89.

¹⁷⁵⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/330; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/268; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/134; Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 2/126; Buhârî, "Büyü", 28; Müslim, "Hac", 82.

¹⁷⁵¹ Vâkîdî, *Meğâzi*, 1/177.

¹⁷⁵² Vâkîdî, *Meğâzi*, 1/179; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/123.

¹⁷⁵³ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 22/535.

¹⁷⁵⁴ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/249.

¹⁷⁵⁵ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 1656; Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y), 2/230.

¹⁷⁵⁶ Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 115.

¹⁷⁵⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 235; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 6/187; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 4/89.

Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye yerleşen Hâkim b. Hizâm'ın kuyumcular sokağının yanındaki araziye ev yaptırdığı nakledilmiştir.¹⁷⁵⁸ Sonuç olarak Kaynukâ Yahudilerinin Medine'den sürgün edilmeleriyle şehrin iktisadî hayatında önemli bir yer teşkil eden kuyumculuk mesleğinin olumsuz etkilendiği söylenebilir.

2.4.2. Demircilik

Haddâd veya kayn tabiriyle ifade edilen demircilik,¹⁷⁵⁹ başta kılıç, zırh, hançer gibi silahlar olmak üzere tarım aletleri ve evde kullanılan araç-gereçlerin üretildiği bir meslek olarak kaynaklarda geçmiştir. Bu işle uğraşanlar ise genellikle hadarîlerdir. Zira bedevîler meslekleri küçümsemenin yanı sıra yaşam tarzları gereği demircilerin imal ettikleri ürünlere çok az ihtiyaç duymuş ve gereksinim duyduklarında da şehirden satın almakla yetinmişlerdir.¹⁷⁶⁰

Mekke'de demircilikle uğraşanlar genellikle kölelerdir. Bunlardan Habbâb b. Eret¹⁷⁶¹ ve Addâs'ın demircilikle ilgilendikleri kaynaklarda belirtilmiştir. Nînovâ kökenli Hıristiyan bir köle olan ve Tâif'te Hz. Peygamber'e üzüm ikram eden Addâs,¹⁷⁶² Bedir Savaşı'na katılan Utbe b. Rebîa ile Şeybe b. Rebîa'nın zırhlarını ve savaş aletlerini tamir etmiştir.¹⁷⁶³ Demircilik mesleğinin asıl merkezi Medine'de ise özellikle silah, zırh, ziraî aletler ve demirden yapılan diğer malzemeler üretilmiştir.¹⁷⁶⁴ Ayrıca Medine'de Mekke'den farklı olarak demircilik işini sadece köleler değil diğer insanlar da yapmıştır. Ensardan birinin kölesi olan Merzûk es-Seykal'ın, kılıç cilalama işiyle ilgilendiği ve Hz. Peygamber'in kılıcını parlattığından bahsedilmiştir.¹⁷⁶⁵ Bir diğer demirci olarak Ebû Seyf'in adı geçmiştir ki kendisi aynı zamanda Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim'in sütbabasıdır.¹⁷⁶⁶ Yine Rîşü'l-Muk'ad adında birinin demircilik mesleğiyle uğraştığı ve yaptığı oklarla meşhur olduğu söylenmiştir.¹⁷⁶⁷ Medine'de demircilik mesleğinin asıl erbabı ise tarım

¹⁷⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/56.

¹⁷⁵⁹ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/219; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüga*, 2/980; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 9/242; İbn Side, *el-Muhassas*, 3/436.

¹⁷⁶⁰ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/242-243.

¹⁷⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/151.

¹⁷⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/421.

¹⁷⁶³ Vâkîdî, *Meğâzi*, 1/33.

¹⁷⁶⁴ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 299.

¹⁷⁶⁵ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 429.

¹⁷⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 6/157; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/167.

¹⁷⁶⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 2/333.

aletleri ve silah üretimi yapan Yahudilerdir. Özel depolarda muhafaza ettikleri bu aletleri hem kendilerini savunmak hem de satmak için imal etmişlerdir.¹⁷⁶⁸

Medine’de demircilik sektöründe önemli bir yeri olan Yahudilerin savaş neticesinde şehirden gönderilmeleri mesleğin gerilemesine sebep olmuştur. Ancak kuyumculuktan farklı olarak demircilik mesleği kritik bir öneme sahipti.¹⁷⁶⁹ Yahudiler Müslümanların emrinde olmasa da ürettikleri silahları satın alarak temin etmek de önemliydi. Dolayısıyla şehirden sürgün edilmeleriyle bunun bir sorun haline gelme ihtimali vardı. Sorunun çözümü ise yine savaşlar olmuştur. Küntî’ye (ö. 1226/1811) göre İslâm Devleti’nde demir ve gümüş mesleklerinin temeli Hayber Savaşı’na dayanmaktadır. Bu savaşta esir alınan 30 demirci, Hz. Peygamber’in emriyle toplumun hizmetine verilmiştir. Bunlar, mesleklerinden faydalanmak ve savaşlarda Müslümanlara güç katmaları için serbest bırakılmışlardır. Azad edilen demirci ustaları, toplumun önde gelenlerinin himayesine girmiş ve onlardan sanat öğrenenlerin kendilerini muallim veya zanaatkâr olarak adlandırdıkları rivayet edilmiştir.¹⁷⁷⁰ Hayber dışında demirci ustası elde edilen bir diğer savaş ise Tâif Muhasarası’dır. Hâris b. Kelede’nin Rûmî kölesi Ezrak,¹⁷⁷¹ bir demirci ustasıydı ve kuşatma esnasında Hz. Peygamber’in çağrısı üzerine Müslüman saflarına geçmiştir.¹⁷⁷²

2.5. Hayvancılığa Etkisi

Zanaat sahibi olmayan ve geçimlerini sınırlı doğal kaynaklardan temin eden toplumlar için hayvancılık önemli bir geçim kaynağıdır. Doğal kaynakların sınırlı olduğu Arap Yarımadası’nda özellikle bedevîler deve, koyun, at gibi hayvanlardan istifade ederek geçimlerini sağlamışlardır. Bunlar arasında devenin özel bir yerinin olduğu görülmektedir. Kendisinden birçok yönden istifade edilmiş, alışveriş aracı olarak

¹⁷⁶⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/245; Keremî, *el-İdâre fi asri ’r-Resûl*, 55.

¹⁷⁶⁹ Devletin sahip olduğu demirci ustalarının önemine dair dikkat çekici bir haber nakledilmiştir. Buna göre Hz. Ebû Bekir arkasında bıraktığı iki deve, köle ve cariye devlet hibe ettiğinde Hz. Ömer cariyeyi ailesine geri gönderirken develeri ve demirci köleyi ise teslim almıştır. Bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/178; çünkü bu kölenin başta kılıç yapımı olmak üzere cilalama gibi işleriyle uğraşan bir demirciydi. Bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/170.

¹⁷⁷⁰ Muhtâr b. Ahmed el-Küntî, *el-Ecvibetü’l-mühimme* (Mahtutâtü’l-Garbi’l-İslâmî, ts.), 67-68; Kettânî, *et-Terâtibu’l-İdâriyye*, 2/52.

¹⁷⁷¹ Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/157; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/199.

¹⁷⁷² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/931; Belâzurî, *Ensâbü’l-eşraf*, 1/157.

kullanılmış, zenginlik alameti sayılmış¹⁷⁷³ ve en çok sahip oldukları eşya olduğu için Araplar arasında mal denilince deve anlaşılmıştır.¹⁷⁷⁴ Her çeşit otlarla beslenebilmesi, yük taşıması, zorluklara karşı dayanıklılığı, uzun çöl yollarında ve kumlarda diğer evcil hayvanlara göre daha elverişli olması, etinden, sütünden ve derisinden yararlanılması deveyi Araplar için özel kılmıştır.¹⁷⁷⁵ Koyunun etinden, sütünden ve yününden istifade edilmekle birlikte sürekli ot, su ve yem ihtiyacı olduğu için daha ziyade hadarîlerin veya mera sahibi kabilelerin besleyebildiği, atın ise bakımının pahalılığından dolayı Arap Yarımadası'nda az kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁷⁷⁶ Farklı devletlere ev sahipliği yapmış Güney Arabistan'da bile ordulardaki at sayıları sınırlı kalmıştır.¹⁷⁷⁷

Arap Yarımadası'nda hayvancılıkla uğraşanlar genellikle bedevîler olsa da Mekke ve Medine'deki hadarî toplumlar da deve ve koyundan yararlanmışlardır. Ancak Medine'de araziler daha çok ziraî ürünlerle değerlendirildiği için¹⁷⁷⁸ Mekke ve çevre Arapları ile kıyaslandığında şehrin hayvan servetinin daha az olduğu görülmektedir.¹⁷⁷⁹ Bedir Savaşı'na çıkan Müslümanlar takriben 300 kişi olmalarına rağmen sahip oldukları binek sayısı 70 deve ve iki attan ibarettir.¹⁷⁸⁰ Zira henüz kuvvet sahibi değillerdi ve yeterli hayvan serveti yoktu. Binek olarak kullandıkları develerin de nevâdih olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁸¹ Medine'nin hayvan servetinin az olmasındaki en önemli etken tarımla uğraşmaları ve arazilerini bunun için değerlendirmek istemeleridir. Çünkü Medine ve çevresinde hayvanları otlatmak için yeterli kaynaklar vardı. Şehrin kuzeybatısında yer alan Zügâbe, Gâbe¹⁷⁸² güneyde Mekke'ye giden yol üzerinde bulunan Rebeze¹⁷⁸³ ve Medine'ye 20 fersah mesafedeki Akîk vadisinde bulunan Nakî meralarının hayvancılığa

¹⁷⁷³ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/111.

¹⁷⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/639; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 30/428.

¹⁷⁷⁵ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/112-114.

¹⁷⁷⁶ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/116.

¹⁷⁷⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 10/118.

¹⁷⁷⁸ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 369.

¹⁷⁷⁹ Ebu'l-Hasan Nedvî, *es-Sîretü'n-nebevî* (Dimaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1425/2004), 269; Havvâ, *el-Esâs fi's-sünne*, 1/383; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 385.

¹⁷⁸⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/24; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/83.

¹⁷⁸¹ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 3/106. Nevâdih ise ekinleri sulamada kullanılan develerdir. Bk. Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/421; Ahmed Şerîf'in Eğâni'den aktardığına göre Cähiliye döneminde Medine'de yaşayan Uheyhe b. Cellâh el-Evsî'nin 99 nevâdih devesi vardı. Bk. Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 385; Yine Medine'de tarımla uğraşan Kureyza Yahudilerinin çok sayıda nevâdih develeri vardı. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/510.

¹⁷⁸² Nedvî, *Sîretü'n-nebevî*, 269; Havvâ, *el-Esâs fi's-sünne*, 1/383; Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 384.

¹⁷⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Buldân*, 3/24.

uygun yerler oldukları belirtilmiştir.¹⁷⁸⁴ Arazilerini hayvancılık yerine tarımsal faaliyetler için değerlendirmek istemelerindeki bir diğer sebep ise şehrin arka taraflarının bedevî kabilelerin etkinlik sahası olmasıdır.¹⁷⁸⁵ Bu durumda bedevîlerin sürülere saldırma ihtimali vardı. Nitekim Hz. Peygamber döneminde zaman zaman bu tür sıkıntılar yaşanmıştır. Hicretin 13. ayında Kürz b. Câbir el-Fihri, Medine sürülerine saldırmıştır.¹⁷⁸⁶ Uyeyne b. Hısn ve kabilesi kuraklık olunca Batn-ı Nahl civarında Tağlemeyn denilen yerde yağmur yağdığını duyup oraya geldiklerinde, Hz. Peygamber üç ay boyunca kendilerine izin vermiştir. Burada hayvanlarını silliyan otuyla besleyen kabile, üç ay sonunda hayvanları yağlanmış ve sütlenmiş olarak dönerken Hz. Peygamber'in Gâbe'de otlatılan süt develerini yağmalamıştır.¹⁷⁸⁷ Yine Sa'd el-Aşîre kabilesine mensup bazı şahıslar Medine'ye gelmiş ancak Müslüman olmadıkları gibi yolda karşılaştıkları zekât develerini çalmışlardır.¹⁷⁸⁸

Medineliler için hayvancılık söz konusu riskleri barındırmakla birlikte devlet inşa edildikten sonra siyasî gücün artması zamanla bu saldırı ihtimallerini ortadan kaldırdığı gibi savaşlardan elde edilen hayvanlarla birlikte birey ve devlet gelirlerinde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle bedevîlere karşı yapılan savaşlarda ele geçirilen ganimetlerle Medine'nin hayvan serveti artmıştır.¹⁷⁸⁹ Bedir'de 150 deve ve 10 at,¹⁷⁹⁰ Müreysî'de 2.000 deve ve 5.000 koyun,¹⁷⁹¹ Huneyn'de 24.000 deve ve 40.000 civarında koyun elde edildiği rivayet edilmiştir.¹⁷⁹² Bunun haricinde özellikle hayvancılıkla geçinen bedevî Arap kabileleri ile yapılan savaşlarda çok sayıda hayvan ele geçirilmiş ve Müslümanların serveti hızlı bir artış göstermiştir.

Hayvancılığın gelişmesine etki eden bir diğer faktör ise savaşlarda kullanılmak üzere binek temin etme ihtiyacıdır. Savaşlardaki ehemmiyeti bilinen atlar için Müslümanlar

¹⁷⁸⁴ Huzâî, *Tahrîcü 'd-delâlât*, 643; Semhûdî, *Vefâu 'l-vefâ*, 3/218.

¹⁷⁸⁵ Şerîf, *Mekke ve 'l-Medîne*, 369.

¹⁷⁸⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/12; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/601; Hâlife b. Hayyat, *Târih*, 57; Taberî, *Târih*, 2/407; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*, 202; el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târih*, 4/182.

¹⁷⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/174; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/216; İbn Haldûn, *Târih*, 2/240.

¹⁷⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/267.

¹⁷⁸⁹ Şerîf, *Mekke ve 'l-Medîne*, 385.

¹⁷⁹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/102-103.

¹⁷⁹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/410; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/60; Mâverdî, *el-Hâvî 'l-kebîr*, 14/40; Makrîzî, *İmtâü 'l-esmâ*, 1/205; Şâmî, *Sübülü 'l-hüdâ*, 4/346.

¹⁷⁹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/943; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/141; Mâverdî, *el-Hâvî 'l-kebîr*, 14/73; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/339; Makrîzî, *İmtâü 'l-esmâ*, 2/28; Şâmî, *Sübülü 'l-hüdâ*, 5/339.

âyet ve hadislerle teşvik edilmiş, savaflara süvari olarak katılanlar mükâfatlandırılmıştır.¹⁷⁹³ “Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihâd için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın.”¹⁷⁹⁴ “Mallarını Allah rızası için gece ve gündüz, gizli ve açık harcayanlar, mükâfatlarını rablerinden göreceklerdir. Onlara ne korku vardır ne de üzürlüler.”¹⁷⁹⁵ Hz. Peygamber’e âyetin mahiyetini sorduklarında, at sahibi kimseler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Âyetler dışında bazı hadisler de nakledilmiştir: “Atlara harcama yapan kimsenin durumu sadaka verirken elleriyle dağıtan ve ellerini kapatmayan kimse gibidir. O atların idrarları ve dışkıları da kıyamet gününde Allah katında güzel kokan misk gibidir.”¹⁷⁹⁶ At edinmeye yönelik teşvik edici âyet ve hadisler Müslümanlar için esas olmakla birlikte savaflara süvari olarak katılan kimselerin diğerlerinden daha fazla ganimet elde edebilmeleri de insanları motive eden başka bir etkidir. Hz. Peygamber “Ben at için iki hisse, süvariye de bir hisse tayin ettim. Kim bunu eksiltirse Allah da onu eksiltsin.”¹⁷⁹⁷ hadisinde, bu hususun önemine dikkat çekmiş, savaşta üstünlük kurmada etkili olan süvarilerin daha fazla ganimet kazanacaklarını vurgulamıştır. Gerek bu teşvikler ve gerekse savaşların süreklilik kazanması, insanları at ve deve edinmeye yöneltmiştir. Bu durum ise hayvancılık sektörünün gelişimine olumlu yansımış ve pazarlardaki hareketlilik artmıştır.

Hz. Peygamber döneminde Medine’de hayvan alım-satımın yapıldığı yerler Bakiu’l-Hayl¹⁷⁹⁸ ve Bathâ pazarlarıdır. Özellikle Benî Süleym kabilesi Bathâ pazarına at, deve, koyun ve başka büyükbaş hayvanlarını getirip satmıştır.¹⁷⁹⁹ Benî Süleym dışında diğer bedevî Araplar da yetiştirdikleri deve, koyun gibi hayvanlarını satmak için bu pazarlara gelmişlerdir.¹⁸⁰⁰ Savaşlarla birlikte Müslümanlar binek ihtiyaçlarını gidermek amacıyla

¹⁷⁹³ Kelbî, *Ensabu’l-hayl*, 23-24.

¹⁷⁹⁴ el-Enfâl 8/60.

¹⁷⁹⁵ el-Bakara 2/274.

¹⁷⁹⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/437; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 17/188; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, 4/332.

¹⁷⁹⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/49; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/97; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/488; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/11; Buhârî, “Meğâzî”, 38.

¹⁷⁹⁸ İbn Şebbe, *Târihu’l-Medîne*, 1/306; Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ*, 2/261.

¹⁷⁹⁹ Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ*, 2/261.

¹⁸⁰⁰ Şerîf, *Mekke ve’l-Medîne*, 385. Hz. Peygamber kırsaldan gelen bedevîlerin mallarını şehre girmeden teslim alan ve onlar adına satan şehirli simsarlara engel olmaya çalışmıştır. Bk. Buhârî, “Şurût”, 8 ; zira bu durum satıcı bedevîler ile alıcı Medinelilerin yararına bir durum değildi. Simsarlar piyasayı bildikleri için teslim aldıkları malları satıp iki taraftan da para kazanabiliyorlardı. Bk. İbn Battâl, *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*, 6/285.

özellikle at satın almaya başladıkları için¹⁸⁰¹ muhtemelen pazarlardaki hareketlilik artmıştır. Sadece Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda 24 at olduğu, bunlardan ilk atı olan es-Sekb'i Benî Fezâreli bir tüccardan, Mürteciz isimli atını ise Benî Mürreli birinden satın aldığı rivayet edilmiştir.¹⁸⁰² Savaşlara katılan süvari sayısındaki hızlı artış, pazarlardaki hareketliliğe işaret eden bir diğer önemli husustur. Bedir ve Uhud savaşlarında süvari sayısı az olsa da sonraki seferlerde kayda değer bir artış yaşandığı görülmektedir. Müreysî Savaşı'nda 10 tanesi Muhacirlere ve 20 tanesi de Ensara ait olmak üzere 30 at sefere dâhil edilmiştir.¹⁸⁰³ Hayber savaşında 1.400 muharipten oluşan orduda 200 at vardı.¹⁸⁰⁴ Mekke'nin fethi için orduya katılan 700 Muhacirden 300, 4.000 Ensardan ise 500 kişi atları ile katılmıştır.¹⁸⁰⁵ Tebük Seferi'ne çıkan orduda ise Medinelilerin de dâhil olduğu diğer muhariplerle birlikte 10.000 at vardı.¹⁸⁰⁶ Son olarak Vedâ Haccı'nda Hz. Peygamber'in kurbanlık olarak Mekke'ye 100 deve götürmesi¹⁸⁰⁷ başta Medine olmak üzere İslâm Devleti'nin sahip olduğu hayvan servetinde kayda değer gelişmeler olduğunu göstermektedir.

Müslümanlar binek için at edinmeye teşvik edilirken devlet de zekât ve ganimetten elde edilen gelirlerle hayvan kaynağını genişletmiştir. Devletin hayvan kaynağı arttıkça bunların savaşlarda veya başka amaçlarla kullanılmaları için gerekli hizmetlerinin yapılmasına gerek duyulmuştur. Öncelikle hayvanların kaynağı belli olsun diye damga kullanılmıştır. Bu işlemi yapanlardan biri bizatihi Hz. Peygamber'dir. Medine'ye gelen zekât develerini sırtlarından,¹⁸⁰⁸ ağıllarda tutulan koyunları ise kulaklarından damgalamıştır.¹⁸⁰⁹ Burada dikkat çeken husus ise hayvanlara eziyet vermemek için yüzlerine damga vurulmamasıdır. Bu sebeple Hz. Peygamber, yüzü damgalanan bir

¹⁸⁰¹ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 386.

¹⁸⁰² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/182.

¹⁸⁰³ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, 14/40.

¹⁸⁰⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/689; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/304; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/17; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/238; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 2/82.

¹⁸⁰⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/800; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/354; Halebî, *es-Sîre*, 3/110.

¹⁸⁰⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/1041; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/73.

¹⁸⁰⁷ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/246; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/432; Humeydî, *el-Müsned*, 2/344; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/191.

¹⁸⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/424; Buhârî, "Zebâih ve's-Sayd", 35; Müslim, "Libâs ve'z-Zînet", 30.

¹⁸⁰⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/264; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/142; Buhârî, "Zebâih ve's-Sayd", 35; İbn Mâce, "Libâs", 4; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 55.

eşeğin yanında geçince lanet ederek tepki göstermiştir.¹⁸¹⁰ Ayrıca elde edildikleri kaynağa göre harcama yerleri farklı olduğu için özellikle zekât develeri ile diğerleri ayrı yerlerde tutulmuştur. Mürre b. Ubeyd'in zekât malları olarak Medine'ye gönderdiği develer damgalandıktan sonra diğerlerine karıştırılmayacak şekilde başka yere alınmıştır.¹⁸¹¹ Temîm kabilesinden Munka b. Husayn kavminin zekâtını getirdiğinde hediye olarak iki tane de dişi deve getirmiştir. Hz. Peygamber'in emriyle bu hediye develer ile zekât develeri farklı yerlerde muhafaza edilmiştir.¹⁸¹² Hayvanların miktarı artınca bunların bakımı, yemlenmesi gibi işler için de bazı kimseler görevlendirilmiştir. Bunlardan hayvanların yemlenmesi işi sahâbîler arasında nöbetleşe yapıldığı ve Kanât vadisinde Muğîre b. Şu'be'nin kendi sırasında deve güttüğünden bahsedilmiştir.¹⁸¹³

Devlete ait hayvan serveti arttığı için sadece onlara tahsis edilecek bir koruluğa ihtiyaç duyulmuştur. Bu gelenek Arap örfünde mevcuttu. İnsanlar verimli arazilere gittiklerinde öncelikle kabile liderinin köpeğini yüksek bir yere çıkarıp ulumasını sağladığı ve sesin gittiği en uzak bölgeyi kendi koruluğu olarak belirlediğinden bahsedilmiştir.¹⁸¹⁴ Böylece koruluk sadece ona ait hayvanların otlayabildiği hususi bir yer olarak kabul edilmiştir.¹⁸¹⁵ Hz. Peygamber de Müslümanların atları için sık ağaçların olduğu Nakî bölgesini koruluk yapmıştır.¹⁸¹⁶ Müreysî Savaşı dönüşünde Nakî bölgesinden geçtiğinde buradaki bolluğu, çayırlarının çokluğunu ve akan suları görmüş ayrıca bölgenin havasının bolluğu ve sessizliği kendisine anlatılmıştır. Daha sonra etrafındakilerle yaptığı konuşmada yaz mevsiminde suların azaldığını öğrenince kuyu kazılmasını kararlaştırmış ve bu iş için Hatıb b. Ebî Beltea'yı görevlendirmiştir. Nakî'nin korunaklı bir yer haline getirilmesine karar verildikten sonra işin sorumluluğu Bilâl b. Hâris el-Müzenî'ye verilmiştir. Bilâl korunaklı alanın sınırlarını sorduğunda ise Hz. Peygamber, sabahtan tanyeri ağarırken bir adamı dağ başına yerleştirmesini ve adamın sesinin ulaştığı yere kadar olan bölgenin koruluk yapılmasını emretmiştir. Böylece bölge artık Müslümanların savaşta kullandığı

¹⁸¹⁰ Müslim, "Libâs ve'z-Zînet", 29; Tebrîzî, *Mişkâtü'l-mesâbih*, 2/1193; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 640.

¹⁸¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/73-74.

¹⁸¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/172.

¹⁸¹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/963; Taberî, *Târih*, 3/98.

¹⁸¹⁴ Şâfîî, *el-Ümm*, 4/48; Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, 3/49; İbn Kudâme, *Muğnî*, 5/429.

¹⁸¹⁵ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/368.

¹⁸¹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 375; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/476; Buhârî, "Müsâkât", 12; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 1/155; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre" 40.

develere ve atlara tahsis edilmiştir. Ayrıca ihtiyaç sahibi erkek ve kadınlardan az sayıda sürüye sahip kimseler istisna olmak üzere Müslümanların küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarının bölgeye sokulmayacağı da belirtilmiştir. Nakî koruluğu Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de aynı işlevi görmeye devam etmiştir.¹⁸¹⁷

Hız. Peygamber döneminde savaşlarla birlikte büyüyen hayvan serveti sonraki devirlerde daha da artmıştır. Hız. Ebû Bekir döneminde zekât develerinin artmasıyla Rebeze bölgesi de kullanılmaya başlanmış ancak koruluk yapılmamıştır. Hız. Ömer döneminde nüfusun artması ve hayvan servetinin gelişmeye devam etmesiyle Rebeze de koruluk yapılmıştır.¹⁸¹⁸ Ayrıca Serif bölgesini de devletin hayvanlarına tahsis etmiştir.¹⁸¹⁹ Çünkü onun döneminde her şehirde beytül mâl gelirleriyle atlar edinilmiştir. Sadece Kûfe’de savaşlarda kullanılmak üzere 4.000 at beslenirken, Basra’da da bu rakama yakın miktarda at elde edilmiştir. İlâveten diğer şehirlerde de atların olduğu belirtilmiştir.¹⁸²⁰ Yine Osmân b. Affân hilafetinde devletin hayvan serveti artmaya devam edince başka alanlar koruluk ilan edilmiştir.¹⁸²¹

Hız. Peygamber döneminde başlayan savaş süreci, at yetiştiriciliği ve piyasasının hızlı gelişiminde de önemli etken olmuş, sonraki dönemlerde bu işin ticaretini yapan kimseler ortaya çıkmıştır. Bârik kabilesinden Urve b. Ebi’l-Ca’d, Berâzü’z-Zûr denilen yerde savaş için yetiştirdiği ve sadece birini 2.000 dirheme aldığı 70 atı vardı.¹⁸²² Yine Nâfi b. Hâris b. Kelede, Basra’da at yetiştiriciliği yapan ilk kişidir. Bunun için Hız. Ömer’den ikta isteyince kendisine on cerib genişliğinde arazi verilmiştir.¹⁸²³

2.6. İdareciliğe Etkisi

Medine’de İslâm Devleti kurulduğunda istihdam alanları ziraat, ticaret, zanaat ve hayvancılıktı.¹⁸²⁴ Hız. Peygamber devrinin sonlarına doğru fetihler neticesinde sınırlar

¹⁸¹⁷ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/425.

¹⁸¹⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/12.

¹⁸¹⁹ İbn Battâl, *Şerhu sahihi’l-Buhârî*, 6/506; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 14/272.

¹⁸²⁰ Huzâî, *Tahrîcü’l-delâlât*, 389.

¹⁸²¹ İbn Battâl, *Şerhu sahihi’l-Buhârî*, 6/506.

¹⁸²² İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/285; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 40/216.

¹⁸²³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/69; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/624; İsfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, 5/2678; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 5/285.

¹⁸²⁴ Kallek, *Sosyal Devlet*, 95.

genişlemeye ve devlet kurumsallaşmaya başlayınca görevlendirilen idarecilerle farklı bir istihdam alanını teşekkül etmiş, böylece yeni bir geçim kaynağı ortaya çıkmıştır.¹⁸²⁵

Hız. Peygamber döneminde idarecilere belli ücretler ödenmiştir. Gerek bu ücretler gerekse de başka getiriler görev almayı cazip kıldığı için kaynaklarda idareciliğin imkânlarından faydalanmak isteyenlerin taleplerine dair bilgiler nakledilmiştir. Bunlar arasında Hız. Peygamber'in akrabalarının isimleri zikredilmiştir. Abbâs b. Abdulmutalib ile Rebîa b. Hâris'in evlilik aşamasındaki çocuklarının zekât memuru olarak görevlendirilmelerine yönelik talepleri reddedilmiştir. Hız. Peygamber, onları idareci yapmak yerine bizzat evlendirme girişiminde bulunmuş ve mehirlerinin ödenmesi için humus sorumlusuna talimat vermiştir.¹⁸²⁶ Hız. Peygamber döneminde idareciliğin iktisadî değerine dair başka bir bilgi Hız. Ebû Bekir ile Ebû Râfi et-Tâi arasındaki konuşmada geçmiştir. Müslüman olmadan evvel insanların mallarına baskın düzenleyen biri olarak bilinen Ebû Râfi,¹⁸²⁷ Zatü's-Selâsil Seriyyesi'nde yol arkadaşlığı yaptığı Hız. Ebû Bekir'den kendisine fayda verecek sözler söylemesini istediğinde “Şirk koşma, namazını kıl, zekâtını ver, orucunu tut, hac ve umre ibadetini yerine getir, Müslümanlardan iki kişiye emir olma.” yanıtını almıştır. Bu sözler üzerine Ebû Râfi, emirlik konusunda şunu söylemiştir: “İnsanlar emirlik vasıtasıyla şeref ve zenginlik elde etmiş, ayrıca Hız. Peygamber'in ve insanların yanında bir konuma sahip olmuşlardır.”¹⁸²⁸ Dolayısıyla Hız. Peygamber döneminden itibaren idareciliğin, maddi ve manevi kazanımlar elde etmenin vasıtalarından biri haline geldiği görülmektedir.

İdarecilik rağbet gördüğü için Hız. Peygamber ihtiyaç durumlarını göz önüne alarak sahâbileri istihdam etmiştir. Onlardan biri olan Muâz b. Cebel, Tebük Seferi'nden sonra¹⁸²⁹ hicretin 9. yılında alacaklıları tarafından sıkıştırıldığında Hız. Peygamber'in aracılığı ile öncelikle tüm malları borcuna karşılık verilmiş, daha sonra da ihtiyacını

¹⁸²⁵ Hız. Peygamber dönemindeki istihdam alanlarına dair ayrıca bk. Reşat Ahmet Ağaoğlu, *İslâm'ın İlk Başlarında İstihdam Politikaları* (İstanbul: Hiperyayın, 2019). İdarecilik önemli bir mekâsib olmakla birlikte tabii geçinme vasıtalarından olmadığı iddia edilmiştir. Bk. İbn Haldûn, *Târih*, 1/487; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî İbnü'l-Ezrak, *Bedâ'i'u's-silk fi tebâ'i'i'l-mülk*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Irâk: Vezâretü'l-İ'lâm, 1977), 2/306.

¹⁸²⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 413; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/725; Müslim, “Zekât”, 51; Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre”, 20; Huzâi, *Tahrîcü'd-delâlât*, 509-510.

¹⁸²⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/771.

¹⁸²⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/772; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/624; İsfahânî, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, 2/1059.

¹⁸²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/545.

karşılabilmesi için hem imam¹⁸³⁰ hem de vergi tahsildarı olarak Yemen'e gönderilmiştir.¹⁸³¹ Yine başka bir rivayette Hz. Peygamber'in alacaklılara dağıttığı malın, borcun tamamını karşılamadığı ve bunun için Muâz'ın kendilerine satılmasını istedikleri, ancak Hz. Peygamber'in bu taleplerini geri çevirdiği belirtilmiştir. Yemen'de istihdam edilen Muâz, Hz. Peygamber'in vefat haberi üzerine Medine'ye geldiğinde aralarında bir hizmetçisinin de olduğu mallarla dönmüş ve borçlarını ödemiştir. Malların çokluğunu gören Ömer b. Hattâb kaynağını sorduğunda ise Muâz, itibarından dolayı insanların kendisine hediyeler verdiğini söylemiştir.¹⁸³²

İdareciliğin kazanımları olmakla birlikte haksız kazanç, hata, yanlış hesaplama gibi durumların getirdiği sorunları da olmuştur. Öncelikle zekât ile cizye alınan ahaliler farklı olduğu için Hz. Peygamber zekât malını teslim alırken ihtiyaç fazlası mallardan almalarını ve en iyilerini seçmemeleri yönünde idarecileri tembihlemiştir.¹⁸³³ Bunun yanı sıra Hz. Peygamber görevliler hakkında şunu söylemiştir: “Zekât memurluğunu hakkıyla yapan kimse Allah yolunda savaşıp evine dönen gazi gibidir.”¹⁸³⁴ Böylece âmillerin haksız kazanç temin etmelerini ve harama bulaşmalarını önlemeye çalışmıştır. Aktarılan başka bir rivayette ise şunları söylemiştir: “Görevlendirdiğimiz kimse evli değilse evlensin, evi yoksa ev edinsin, hizmetçisi yoksa hizmetçi edinsin. Bunun dışında para biriktiren ya da deve sahibi olacak kadar mal elde eden kimse hain veya hırsızdır.”¹⁸³⁵ Bu sözlerin sebebi bazı idarecilerin belirlenen ücretlerden ve haklardan fazlasını elde etmeye çalışmalarıdır. Bu idarecilerden biri Benî Süleym'in zekâtını toplaması için görevlendirilen Abdullah b. Lütbiyye'dir. Görevi esnasında kendisine gelen hediyeleri sahiplenince Hz. Peygamber oldukça sinirlenmiş, “Annesinin babasının evinde oturmuş olsaydı bu hediyeler kendisine gelir miydi? Muhammed'in nefsinin elinde tutana yemin olsun ki herhangi biriniz bu malda hainlik yaparak hakkı olmayan bir şey alırsa kıyamet gününde o malı, böğüren bir deve, bir sığır veya meleyen bir koyun şeklinde boynunda

¹⁸³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/540-541.

¹⁸³¹ Huzâi, *Tahrîcü 'd-delâlat*, 521.

¹⁸³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/543.

¹⁸³³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/981; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/471; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 3/879; Müslim, “İmân”, 7.

¹⁸³⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/430; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/69; İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/72; Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre”, 7; Tirmizî, “Zekât”, 18; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 4/250.

¹⁸³⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 338; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/595; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 11/51.

taşıyarak getirecektir.” sözleriyle sert tepki göstermiştir.¹⁸³⁶ İdareciliğe dair bu tarz sorunlar ilerleyen dönemlerde daha da artmış ve görevliler eleştirilmiştir. Bu bağlamda daha önce de geçtiği üzere Abdullah b. Zübeyr’in babasının malları hakkındaki sözleri,¹⁸³⁷ idareciliğin kimileri tarafından zenginleşme aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Çünkü Abdullah, babasının mal varlığına dair savaş gelirlerine işaret ederek servetleri hakkında doğabilecek kötü düşünceleri de engellemek istemiştir.¹⁸³⁸ Bu hususta özellikle Hz. Ömer döneminde, idarecilere yönelik menfi düşünceler daha da artmış,¹⁸³⁹ Amr b. Saik âmillerin servetlerinin artması üzerine eleştirel bir şiir yazarak halifeye göndermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Hüreyre’nin mallarının yarısını müsadere etmiştir.¹⁸⁴⁰ Hz. Peygamber’in idarecileri uyarmasının bir diğer sebebi ise muhtemelen rüşvet gibi durumların önüne geçmek istemesidir. Zira vergi tahsildarlarından birine rüşvet teklif edildiğine dair bilgi nakledilmiştir. Hayber’de elde edilen ürünlerin miktarını belirleme ve teslim alma işini yapan Abdullah b. Revâha, 40.000 vesk tahmininde bulununca Hayber Yahudileri miktarı düşürmesi için ziynet eşyalarını rüşvet olarak teklif etmiş ancak Abdullah reddetmiştir.¹⁸⁴¹ Vergi tahsildarlığı zor bir görev olduğu için ölçüm işini yapanlar ile vergi ödeyenler arasında zaman zaman başka sorunlar da yaşanmıştır. Bir rivayete göre vergi ödeyenlerden biri, görevli olan Ebû Hasme el-Ensârî’yi fazla aldığı gerekçesiyle Hz. Peygamber’e şikâyet edince haklı bulunmuştur.¹⁸⁴²

Hz. Peygamber döneminde idarecilerin çeşitli görevleri olmakla birlikte bu görevlerin sınırları ve tanımları henüz tam olarak belirlenmemiştir. Bu yüzden Cengiz Kallek’in Hz. Peygamber döneminin idarecilerine dair yaptığı vali, kadı, vergi tahsildarı, hazinedar, kassâm, vezzân, muhtesib, muallim, imam, vb.¹⁸⁴³ şeklindeki tasnif gibi oldukça ayrıntılı bir görev dağılımından bahsetmek zor görünmektedir. Zira devlet henüz kurumsallaşma

¹⁸³⁶ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 95; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/444; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/7; Buhârî, “Hiyel”, 14.

¹⁸³⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/101; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, 5/109; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 6/227; Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 1/66.

¹⁸³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 6/235.

¹⁸³⁹ İbn Battâl, *Şerhu sahihi’l-Buhârî*, 5/291.

¹⁸⁴⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 342; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/603; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi’l-Arab* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 1/287.

¹⁸⁴¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/691; Rûyânî, *Bahrü’l-mezheb*, 3/105; Makrîzî, *İmtâü’l-esmâ*, 9/385.

¹⁸⁴² Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/53; Isfahânî, *Ma’rifetü’s-sahâbe*, 5/2866; Huzâî, *Tahrîcü’d-delâlât*, 557.

¹⁸⁴³ Kallek, *Sosyal Devlet*, 99.

aşamasındaydı ve görevlerin çeşitliliği bu kadar olmadığı gibi istihdam edilenlere bakıldığında bazı görevlerin de tek idareci tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan Muâz b. Cebel sadece vergi tahsildarı değil aynı zamanda imamdır.¹⁸⁴⁴ Ayrıca imam ve müezzin gibi görevlerin bir istihdam alanı olup kazanç elde etme vasıtası olduğu da tartışmalıdır. Hz. Peygamber, Sakîf kabilesine imam olarak Osmân b. Ebî'l-Âs'ı tayin ettiğinde ezan okuduğu için ücret almayan birini tutmasını söylemiştir.¹⁸⁴⁵ Muâz b. Cebel'in ücret alması ise yaptığı imamlıktan ziyade muhtemelen vergi tahsildarı olmasından kaynaklıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde tanımları nispeten belirginleşmiş ve kazanç elde etme vasıtası haline gelmiş görevlerin sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu görevler şunlardır: Emir, vergi tahsildarı ve hazine görevlisi.

2.6.1. Emir

Emir, İslâm Devleti'ne bağlanan şehirlerin idari işlerini yürüten kimselerdir. Bu idareciler için emir dışında âmil veya vali tabirleri de kullanılmıştır. Bu bağlamda Mekke idarecisi Attâb b. Esîd'e emir,¹⁸⁴⁶ âmil¹⁸⁴⁷ veya Müslümanların idari işlerini üstlendiği gerekçesiyle vali tabirleri nispet edilmiştir.¹⁸⁴⁸

Kettânî'nin aktardığına göre emirlik görevinde bulunan idareciler için bir ukiyyesi 40 dirheme tekabül etmek üzere yıllık 40 ukiyye ücret belirlenmiştir.¹⁸⁴⁹ Bu durumda yıllık 1600 dirhem maaş aldıkları anlaşılacakla birlikte söz konusu rakamlar tahminidir ve her yerde aynı değildir. Attâb b. Esîd'in ücretinin günlük bir dirhem olduğunu nakleden Halebî, bu ücreti referans alarak belirlenen yıllık ücretin 40 gümüş ukiyye olduğunu ve bu miktarın da günlük bir dirheme denk geldiğini belirtmiştir.¹⁸⁵⁰ Rakamlar arasında önemli farklar görülmektedir. Özellikle paraların dirhem veya ukiyye cinsinden değerlerine dair eldeki verilerin yetersizliği, ücretler hakkında sıhhatli rakamlardan

¹⁸⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/541.

¹⁸⁴⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/969; İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/69; Tirmizî, "Salât", 42; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/87; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 2/39.

¹⁸⁴⁶ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 267; Safedî, *el-Vâfi*, 9/289.

¹⁸⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/549; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/356.

¹⁸⁴⁸ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 155.

¹⁸⁴⁹ Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/226.

¹⁸⁵⁰ Halebî, *es-Sîre*, 3/150.

bahsedilmesini de zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu rakamlar sadece Attâb b. Esîd hakkında nakledilmiştir. Diğer idarecilerin aldıkları maaşlara dair bilgi verilmemiştir.

Emir tayin edilen ilk yer Mekke'dir ve görevlendirilen kişi olarak Attâb b. Esîd'in ismi kaydedilmiştir. Hicretin 8. yılında Mekke şehri fethedildiğinde idari işlerini yürütmek için Benî Ümeyye ailesine mensup Attâb, emir olarak tayin edilmiştir.¹⁸⁵¹ Bu göreve getirildiğinde henüz 20-21 yaşlarındaydı¹⁸⁵² ve Hz. Ebû Bekir döneminde vefat edene kadar görevini yürütmüştür.¹⁸⁵³ Attâb, Mekke'ye idareci olarak tayin edilirken İslâmiyeti öğretmesi için de Muâz b. Cebel ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin görevlendirildiği rivayet edilmiştir.¹⁸⁵⁴ Mekke, İslâm Devleti'ne bağlandıktan sonra hac görevinin idaresini de Attâb yapmış ve Müslümanlarla müşriklerin birlikte yaptıkları bu ilk hac, eski adetler esas alınarak gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁵⁵ Attâb'ın aldığı ücret hakkında günde bir dirhem tahsis edildiği belirtilmiştir.¹⁸⁵⁶ Çünkü Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivayete göre o dönem şartlarında kişinin bir günlük yemek ihtiyacı için bir dirhem yeterli olduğu söylenmiştir.¹⁸⁵⁷ Dolayısıyla ücret belirlenirken, kişinin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında servet sahibi olmaya yetecek bir kazançtan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Muhtemelen görevinin bu yönünü belirtmek isteyen Attâb "Bu işe atandığımdan beri kölem Keysân'a giydirdiğim püsküllü iki elbisenin dışında bir şeye sahip olmadım."¹⁸⁵⁸ sözleriyle Mekke idareciliği vasıtasıyla mal-mülk sahibi olmadığını vurgulamak istemiştir.

Emir tayinin söz konusu olduğu bir diğer yer Tâif'tir. Mekke'nin fethini takip eden Huneyn Savaşı ve akabinde Tâif Muhasarası, şehrin teslim olma sürecini başlatmıştır.

¹⁸⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/227; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/428; Isfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 4/2223; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 283; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 5/152.

¹⁸⁵² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/356; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, 3/499.

¹⁸⁵³ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 3/1024; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/356.

¹⁸⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/34. Asabiyet anlayışının belirleyici olduğu Arap toplumunda Mekke'de İslâm dinini öğretmesi için Medineli birinin tercih edilmesi, Kureyş tarafından olumlu karşılanmamıştır. Dirâr b. Hattâb, Kureyş'ten Süheyl b. Amr'ın Medineli Muâz b. Cebel'den Kur'an dersi aldığını görünce "Kavminden bir Kureyşî'ye gitsen daha iyi olmaz mı!" sözleriyle sitem etmiştir. İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/125.

¹⁸⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/35. Ezrakî ise hicretin 8. yılında Hac emirliği için Attâb'ın görevlendirildiğine dair bir haberin kendilerine ulaşmadığını belirtmiştir. Bk. Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 1/179.

¹⁸⁵⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/500; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/422; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/217.

¹⁸⁵⁷ Halebî, *es-Sîre*, 3/150.

¹⁸⁵⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/694; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/35; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/607; Isfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/21.

Müslümanlar Tâif'i kuşatmış ancak istenen netice elde edilememiştir.¹⁸⁵⁹ Hz. Peygamber'in görevlendirdiği Mâlik b. Avf'ın, şehrin sürülerine yaptığı saldırılarla kurduğu abluka,¹⁸⁶⁰ Tâiflileri İslâm'a davet etmek için giden Urve b. Mes'ûd'un katledilmesi olayı¹⁸⁶¹ ve devamında artık İslâm Devleti'ne karşı gelemeyeceklerini itiraf etmeleriyle¹⁸⁶² şehrin teslim olma sürecinde sona gelinmiştir. Nihayetinde Sakîf'ten bir heyet Medine'ye gelip bağlılıklarını bildirmiş ve Hz. Peygamber, aralarından en gençleri olmasına rağmen İslâm'ı öğrenmedeki hırsı dikkat çeken Osmân b. Ebî'l-Âs'ı emir tayin etmiştir. Dinî hususları nasıl uygulaması gerektiğine dair Hz. Peygamber'den bizzat nasihat almıştır.¹⁸⁶³ Ancak rivayetlerden anlaşılan Osmân'ın görevi, şehrin idari işlerinden ziyade İslâm'ı öğretmeye yöneliktir.¹⁸⁶⁴ Nitekim bir rivayete göre Hz. Peygamber Tâif'te bulunan Vecc vadisini harem bölgesi ilan etmiş ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı buraya âmil olarak görevlendirmiştir.¹⁸⁶⁵ Yine buranın zekât işleriyle ilgilenen kişi olarak Attâb b. Esîd'in adı geçmiştir.¹⁸⁶⁶ İbn Haldûn ise hadarîlerden yani Tâif şehrinde sorumlu idarecinin Osmân; bedevîlerden ise Mâlik b. Avf'ın sorumlu olduğunu söylemiştir.¹⁸⁶⁷ Dolayısıyla Osmân b. Ebî'l-As'ın görev tanımında bir belirsizlik mevcuttur. Bunu kısmen çözen bilgiler ise Benî Sakîf ile yapıldığı rivayet edilen anlaşma detaylarında geçmektedir. Anlaşma maddelerinden biri idareciler hakkındadır ve bu görevin tamamen Sakîf kabilesine ait olacağı belirtilmiştir.¹⁸⁶⁸ Muhtemelen buranın idari işlerine müdahale edilmemiş, mevcut düzen devam etmiştir. Bununla birlikte Mekke emiri Attâb b. Esîd'in zaman zaman buranın işleriyle ilgilendiği nakledilmiştir. Benî Amr es-Sekâfî ile Benî Muğîre aileleri arasında faizden kaynaklı bir alacak-verecek meselesi olduğunda çözmek için Mekke emirine başvurmuşlardır.¹⁸⁶⁹ Yine şehrin vergi işleriyle ilgili Attâb b. Esîd'in adı geçmiş ve Tâif'e gelen Attâb'ın üzümün zekât miktarını

¹⁸⁵⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 63; Taberî, *Târih*, 3/85.

¹⁸⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/208; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 3/1357; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/38.

¹⁸⁶¹ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 3/1066; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/30; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/407.

¹⁸⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/967.

¹⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/476.

¹⁸⁶⁴ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 100.

¹⁸⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/88.

¹⁸⁶⁶ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 8/397.

¹⁸⁶⁷ İbn Haldûn, *Târih*, 2/491.

¹⁸⁶⁸ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 2/510; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 285.

¹⁸⁶⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/227; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/23; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/549; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 61; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 286.

belirlediğinden bahsedilmiştir.¹⁸⁷⁰ Dolayısıyla Tâif için hususi bir idareci atanmayıp var olan düzenin korunduğu, idari işlerinde de zaman zaman Mekke'den yardım aldıkları anlaşılmaktadır.

Mekke ve Tâif haricinde İslâm Devleti'ne bağlanan bölgeler ise Güney Arabistan'daki Yemen ve Doğu Arabistan'daki Bahreyn'dir. Yemen'de İslâm Devleti adına görevlendirilen ilk kişi ise daha önce Sâsâni hükümdarının nâibi olarak Yemen'i idare eden ve San'a'da ikamet eden Bâzân'dır.¹⁸⁷¹ Tarihi kayıtlarda ilk Müslüman Acem meliki olarak geçen Bazân, İran hükümdarının ölümünden sonra Müslüman olmuş ve Medine'ye bağlılık bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, aynı görevde devam etmesini istemiştir.¹⁸⁷² İslâm Devleti'ne bağlandıktan bir ay sonra Bâzân ölünce, Yemen idaresi taksim edilerek her yere farklı kişiler görevlendirilmiştir.¹⁸⁷³ San'a ve çevresinin sorumluluğu Şehr b. Bâzân'a verilirken¹⁸⁷⁴ diğer bölgelere farklı idareciler tayin edilmiştir. Bunların bir kısmı bölgede yaşayan yerel kimseler iken diğerleri ise Hz. Peygamber tarafından gönderilen Mekke veya Medine kökenli sahâbilerdir. Bâzân'ın ölümünden sonra Yemen'e idareci tayin edilen kimseler şunlardır: Şehr b. Bâzân, Âmir b. Şehr el-Hemedânî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hâlid b. Saîd el-Âs, Tâhir b. Ebî Hâle, Ya'la b. Ümeyye, Amr b. Hazm, Ziyâd b. Lebîd, Ukkâşe b. Sevr ve Muâz b. Cebel.¹⁸⁷⁵ Bunlar arasında Muâz b. Cebel'in ayrı bir yeri vardır. Aktarılan rivayetlere göre Muâz diğer idareciler gibi belli bir bölgede görevlendirilmek yerine Yemen ve Hadremevt'in her bir tarafına giderek İslâm dinini öğretmekle mükellef kılınmıştır.¹⁸⁷⁶

Bahreyn bölgesinde ise İslâm Devleti adına emir tayin edilen ilk kişi Abdülkays kabilesine mensup Münzir b. Savâ'dır.¹⁸⁷⁷ Hz. Peygamber Arap, Yahudi, Mecûsî gibi farklı unsurların yaşadığı Bahreyn'e¹⁸⁷⁸ gönderdiği Alâ b. Hadramî vasıtasıyla Münzir b.

¹⁸⁷⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/48; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 558.

¹⁸⁷¹ Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/211.

¹⁸⁷² İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 1/117; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 269; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/554; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 11/338.

¹⁸⁷³ Taberî, *Târih*, 3/288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196; İbn Haldûn, *Târih*, 2/481.

¹⁸⁷⁴ İbn Hazm, *Cevâmîü's-sîre*, 23.

¹⁸⁷⁵ Taberî, *Târih*, 3/228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196-197; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/338-339; İbn Haldûn, *Târih*, 2/481-482.

¹⁸⁷⁶ Taberî, *Târih*, 3/228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/339; İbn Haldûn, *Târih*, 2/482.

¹⁸⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/255.

¹⁸⁷⁸ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 101.

Sâvâ'yı İslâm'a davet etmiş ve Münzir de icabet etmiştir.¹⁸⁷⁹ Münzir artık İslâm Devleti'ne bağlı bir idareci olurken Alâ b. Hadramî de idari işlerde yardımcı olarak çalışmıştır. Hz. Peygamber Alâ'yı gönderirken içerisinde deve, inek, koyun, meyve ve sair malların zekât miktarlarının olduğu bir mektup vermiş, toplanacak sadakaları da bölgenin fakirlerine dağıtmasını emretmiştir. Ayrıca Alâ ile birlikte aralarında Ebû Hüreyre'nin olduğu başka sahâbileri de göndermiştir. Bir süre sonra Abdülkays kabilesinden 20 kişilik bir heyet Medine'ye gelerek alınan vergilerde Alâ'nın haksızlık yaptığı gerekçesiyle şikâyette bulununca Alâ azledilerek yerine Ebân b. Saîd atanmıştır.¹⁸⁸⁰ Görevi devralan Ebân Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerin vergilerini toplamak üzere yetkilendirilmiştir. Daha sonra Ebân'ın topladığı vergileri teslim alan Ubeyde b. Cerrâh, malları Medine'ye ulaştırmıştır. Yine Hz. Peygamber'in vefat haberini alan Ebân, teslim aldığı 100.000 dirhemi Medine'ye getirerek halifeye teslim etmiştir.¹⁸⁸¹

Mekke, Tâif, Yemen ve Bahreyn haricinde daha küçük yerleşim yerlerine de emir ve âmil gibi sıfatlarla idareciler gönderilmiştir. Bunlar İslâm öncesi bağımsız yerleşim birimleri olup herhangi bir devlete bağlı değillerdi.¹⁸⁸² Amr b. el-Âs Umân'a gönderilmiş ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar orada kalmıştır.¹⁸⁸³ Ureyne karyeleri olarak geçen Tebük, Hayber ve Fedek'e Amr b. Saîd b. Abdillâh el-Âs görevlendirilmiştir.¹⁸⁸⁴ Vâdi'l-Kurâ'ya ise Hakem b. Saîd el-Âs tayin edilmiştir.¹⁸⁸⁵ Muhabber'de aktarılan rivayetlere göre ise Amr b. Saîd sadece Vâdi'l-Kurâ'ya idareci tayin edilmiş, Hakem b. Saîd ise bedevî karyelerine idareci olarak gönderilmiştir.¹⁸⁸⁶ Yine Yemen taraflarında kalan Cüreş'te Sard b. Abdillâh el-Ezdî görevlendirilmiştir.¹⁸⁸⁷ Doğu Arabistan'ın sahil yerleşim yerlerinden olan Dubâ'ya Huzeyfe b. Yemân gönderilerek zekâtlarını toplamakla

¹⁸⁷⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 1/82; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/170.

¹⁸⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/277. Bu görüşün aksine bazıları Alâ b. Hadramî'nin Bahreyn'e, Ebân b. Saîd'in ise Bahreyn'de Hatt denilen yerde görevlendirildiğini iddia etmişlerdir. Bu iddiayı aktaran Belâzurî, Alâ'nın azledip yerine Ebân'ın görevlendirildiğine dair rivayetin daha doğru olduğunu savunmuştur. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, 88.

¹⁸⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/10-11.

¹⁸⁸² Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 103.

¹⁸⁸³ Safedî, *el-Vâfi*, 1/81; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/232; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/359.

¹⁸⁸⁴ Safedî, *el-Vâfi*, 1/81; Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 5/390.

¹⁸⁸⁵ Keremî, *el-İdâre fî asri'r-Resûl*, 103.

¹⁸⁸⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 126.

¹⁸⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/287; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/160; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/341.

yetkilendirilmiş ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar orada kalmıştır.¹⁸⁸⁸ Alâ b. Hadramî'nin yerine Bahreyn'e görevlendirilen Ebân b. Saîd'in de daha önce Hatt denilen yere tayin edildiği rivayet edilmiştir.¹⁸⁸⁹

2.6.2. Vergi Tahsildarı

Devlet idaresinde en çok kişinin istihdam edildiği alanların başında vergi tahsildarları gelmektedir. Bir önceki başlıkta ismi zikredilen idareciler aynı zamanda vergi tahsildarı olarak çalışmışlardır. Bunun haricinde bedevî hayat süren kabilelerin zekâtlarını toplamak için de hususi görevliler tayin edilmiştir. Bu görevliler, cizye ve zekât mallarının muhasebesi, tartılması, ölçülmesi, kayıt altına alınması, korunması, sevk ve idaresiyle ilgilenmişler, ücretlerini de toplanan mallardan almışlardır. Ayrıca zekât âmilinin zengin olmasının, ücretini sadakadan almasına engel teşkil etmediği de belirtilmiştir.¹⁸⁹⁰ Bu yüzden zekât memuru olarak çalışan Hz. Ömer, Allah rızası için yaptığını söylese de Hz. Peygamber “İstemedim sana bir şey verildiği zaman onu al, ye ve tasadduk et.” sözleriyle verilen ücreti kabul etmesini istemiştir.¹⁸⁹¹ Vergi tahsildarlarına duruma göre yardımcı da tahsis edilmiştir. Müslüman olan ve irtidat etmeden önce zekât memurluğu görevine getirilen Abdullah b. Hattâl'ın emrine verilen Huzâa kabilesinden bir adam, onun yemeklerini hazırlayıp işlerinde yardımcı olmuştur.¹⁸⁹²

Zekât işleriyle uğraşanlar aynı zamanda Medine'ye gelen malları kaydetmişlerdir. Zübeyr b. Avvâm, Cüheym b. Salt ile Huzeyfe b. Yemân'ın bu işte çalıştıkları belirtilmiştir.¹⁸⁹³ Teslim alma ve malları kaydetmenin yanı sıra ürünlerin hesaplanması gibi işlemleri de onlar yapmıştır. Abdullah b. Revâha, Cebbâr b. Sahr ve Ebû Hasme el-Ensârî hurma ürünlerinin tahmin ve hesaplama işleriyle uğraşmışlardır.¹⁸⁹⁴ Hayber ürünlerinin

¹⁸⁸⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/40; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 164.

¹⁸⁸⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 126; İbn Hazm, *Cevâmiü's-sîre*, 24; Safedî, *el-Vâfi*, 1/81.

¹⁸⁹⁰ İmâm Mâlik, “Zekât”, 16; Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/646; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/412; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/426; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/97.

¹⁸⁹¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/172; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/445; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/380; Müslim, “Zekât”, 37.

¹⁸⁹² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/859-860. Rivayetin devamında bu yardımcının öldürüldüğü nakledilmiştir. Huzâalının hizmetinden memnun kalmayan Abdullah, onu öldürdükten sonra zekât hayvanlarını da alıp Mekke'ye kaçmış ancak Mekke fethedildiğinde yakalanıp idam edilmiştir. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/860.

¹⁸⁹³ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 550; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/201.

¹⁸⁹⁴ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 558.

hesaplamasını yapan Abdullah b. Revâha, Mute'de hayatını kaybettiği için görevini sadece bir yıl yapabilmiştir. Onun yerine istihdam edilen kişiye dair Cebbâr b. Sahr, Ebû Heysem et-Tayyihân veya Ferve b. Amr olmak üzere üç farklı kişinin adı geçmiştir.¹⁸⁹⁵ Hesaplama işinde görevlendirilen bir diğer sahâbî ise Attâb b. Esîd olup kuru üzümün zekâtının ölçümünü ve teslim işini yerine getirmiştir.¹⁸⁹⁶

Vergi tahsildarları genellikle kabileye mensup veya kabile ile irtibatı olan kimselerden seçilirken diğer görevliler ise çoğunlukla Kureyş'tendir. Onlara yönelik en geniş liste hicretin 9. yılına ilişkin rivayetlerde zikredilmiştir. Buna göre Tâif Muhasarası dönüşünde hicretin 9. yılının Muharrem ayında kabilelere birçok zekât âmili gönderilmiştir.¹⁸⁹⁷ Bunlardan Büreyde b. Husayb, Eslem ve Gıfâr kabilelerine,¹⁸⁹⁸ Râfi b. Mekîs kendi kabilesi Cüheyne'ye,¹⁸⁹⁹ Büsr b. Süfyân kendi kabilesi Benî Ka'b'a,¹⁹⁰⁰ İbnü'l-Lütbiyye, Benî Zübân kabilesine, Dahhâk b. Süfyân, Benî Kilâb kabilesine, Sa'd b. Hüzeym'den bir adam da Benî Sa'd kabilesine gönderilmiştir.¹⁹⁰¹ Serât halkından olan Sa'd b. Ebî Zübâb ed-Devsî Hz. Peygamber'in huzuruna çıkıp Müslüman olduğunda kavminin sadakasını da getirmiş, bunun üzerine zekât sorumlusu tayin edilmiştir. Muhtemelen ürettikleri balın zekâtını vermiştir. Zira Hz. Ömer'in hilafetinde yine bal getirdiği ve balın satılıp parasının hazineye aktarıldığı söylenmiştir.¹⁹⁰² Ziyâd b. Lebîd, Hadremevt bölgesine,¹⁹⁰³ Mâlik b. Nüveyre, Benî Hanzele kabilesine,¹⁹⁰⁴ Adî b. Hatim ise kendi kabilesi Tay ile başka bir kabile olan Benî Esed'in zekâtını toplamak için yetkili kılınmış,¹⁹⁰⁵ Hz. Peygamber'i sevindiren ilk zekât malı da Tay kabilesinden gelmiştir. Zibirkân b. Bedr ile Kays b. Asım da Benî Temîm'e mensup Benî Sa'd'ın zekâtını toplamakla görevlendirilmiş, Zibirkân 700 zekât devesini Medine'ye getirmiştir.¹⁹⁰⁶

¹⁸⁹⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/691; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/322.

¹⁸⁹⁶ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/34; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/428; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/415; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 3/1069; İbn Mâce, "Zekât", 18; Ebû Dâvûd, "Zekât", 13; Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/49.

¹⁸⁹⁷ İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 2/251.

¹⁸⁹⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/228.

¹⁸⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/262.

¹⁹⁰⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/188.

¹⁹⁰¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/973.

¹⁹⁰² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/258.

¹⁹⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/232.

¹⁹⁰⁴ İbn Haldûn, *Târih*, 2/482.

¹⁹⁰⁵ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 543; İbn Haldûn, *Târih*, 2/482.

¹⁹⁰⁶ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 543.

Vergi tahsildarlarından bazıları ise Medine kökenlidir. İslâm dinini öğretmek için gönderilen on yedi yaşındaki Amr b. Hazm, Negrân'da görev yapmıştır. Asıl işi insanlara İslâm dinini öğretmek olduğu anlaşılan Amr'ın aynı zamanda zekâtları toplamakla sorumlu olduğu nakledilmiştir.¹⁹⁰⁷ Bir diğer görevli ise Muâz b. Cebel'dir. Yemen bölgesine gönderilen Muâz'ın her tarafa giderek İslâm dinini öğretmek için çalıştığı¹⁹⁰⁸ ve aynı zamanda vergi tahsildarı olarak tayin edildiği belirtilmiştir.¹⁹⁰⁹ Bunlar haricinde Abbâd b. Bişr, Süleym ve Müzeyne kabilelerinin zekâtını toplaması için gönderilirken¹⁹¹⁰ Sevâd b. Gaziyye de Hayber'deki hurma işlerinde istihdam edilen bir başka Medine kökenli âmil olarak kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁹¹¹

Kureyşî zekât âmilleri ise şunlardır: Negrân Hıristiyanlarının ve Bahreyn'deki gayri müslimlerin¹⁹¹² cizyelerini toplamakla sorumlu Ubeyde b. Cerrâh,¹⁹¹³ bazı Hevâzin boylarının zekâtından sorumlu İkrime b. Ebî Cehil,¹⁹¹⁴ Benî Fezâre kabilesine gönderilen Amr b. el-Âs,¹⁹¹⁵ Murâd, Zübeyd ve Mezhic kabilelerinin zekâtlarından sorumlu Hâlid b. Saîd el-Âs¹⁹¹⁶ ile hangi kabilenin zekâtını toplaması için gönderildiği belirtilmeyen Erkam b. Ebi'l-Erkam.¹⁹¹⁷ Bunların haricinde Ebû Süfyân'ın da Negrân'da görevlendirildiği rivayet edilmiştir. Burada görevli olan Amr b. Hazm'ın din işlerinden, Ebû Süfyân'ın ise zekâtan sorumlu olduğu belirtilmiştir.¹⁹¹⁸ Ayrıca Ömer b. Hattâb Kureyş'in zekâtını toplamakla yetkili kılınmıştır. Abbâs'ın zekâtını tahsil edemeyince Hz. Peygamber devreye girmiş ve kişinin amcasının, babası gibi olduğunu ifade ederek Abbâs'ın zekât tahsilinin kendisine ait olduğunu söylemiştir.¹⁹¹⁹ Başka bir rivayete göre

¹⁹⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/318; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 81-82.

¹⁹⁰⁸ Taberî, *Târih*, 3/228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/196; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/339; İbn Haldûn, *Târih*, 2/482.

¹⁹⁰⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/362; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/362; Beyhakî, *Ma'arifetü's-sünen*, 13/371; İbnü't-Tallâ', *Akdiyetü'r-Resûlullah*, 59; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 521.

¹⁹¹⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/973. Zekât âmillerine dair çok sayıda kişinin ismi zikredilmiştir. Bunun için bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/973; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/600; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/147; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/530-531; Taberî, *Târih*, 3/144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/165.

¹⁹¹¹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 534; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 2/673; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 2/590.

¹⁹¹² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/568; İbn Haldûn, *Târih*, 2/491.

¹⁹¹³ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 520.

¹⁹¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/86; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/568; İbn Haldûn, *Târih*, 2/491.

¹⁹¹⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/973; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/56.

¹⁹¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/90; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 542.

¹⁹¹⁷ İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 1/322; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/187.

¹⁹¹⁸ İbn Haldûn, *Târih*, 2/491.

¹⁹¹⁹ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 541.

ise Hz. Peygamber ihtiyaçtan dolayı Abbâs'tan iki senelik zekâtı peşin aldığı için ondan zekât almamıştır.¹⁹²⁰ Kureyş kökenli bir diğer vergi tahsildarı olarak Hz. Ali'nin adı geçmiştir. Necrân bölgesinin zekât ve cizyelerini teslim almak için gittiği belirtilmiştir.¹⁹²¹ Ancak daha önce de belirtildiği üzere Hz. Peygamber, ailesinin ve yakınlarının zekât yemelerini, bu işlerde çalışmalarını yasaklamıştır. Bu yüzden bazı âlimler, Benî Hâşim'in zekât âmili olmalarının caiz olmadığını, dolayısıyla Hz. Ali'nin zekât âmili olarak değil de emir olarak gönderildiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁹²² Hz. Ali'nin buradaki görevi hususi olarak zekât gelirleriyle uğraşmaktan ziyade içerisinde cizyenin de olduğu vergileri teslim almaktan ibarettir. Nitekim bu işi yapanlara müstevfi denilmiştir.¹⁹²³ Muhtemeldir ki Hz. Ali bir müstevfi olarak ücretini, zekât dışındaki gelirlerden almıştır.¹⁹²⁴

2.6.3. Hazine Sorumlusu

Vergi tahsildarları ve emirler dışında ehemmiyeti olan diğer idareciler ise hazine sorumlularıdır. Bunlar savaş sonrası ganimet işleriyle ilgilenip hazinenin gelir giderleriyle iştigal etmişlerdir. Özellikle ganimetlerin muhafazası, bölünmesi veya Hayber Savaşı'nda olduğu gibi ganimetlerin taksimatından kaynaklanan ticari muameleler, pek çok insana istihdam sağlamıştır.¹⁹²⁵ Bu görevi yürütenlerden biri olan Mahmiyye b. Cez, humus mallarıyla ilgilenmiştir.¹⁹²⁶ Onun gibi bir diğer görevli Ali b. Ebî Tâlib ise Yemen'den gelen humus mallarının işlerine bakmıştır.¹⁹²⁷

Hazine sorumlularının en önemi görevlerinden biri savaş sonrası ganimetin taksimi ve satışı gibi işlemlerdir. Bedir ganimetlerinden sorumlu Abdullah b. Ka'b, taksimat ve humus işlerini yerine getirmiştir.¹⁹²⁸ Başka bir rivayete göre ise Bedir'de ganimet işleriyle

¹⁹²⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sâri*, 3/59.

¹⁹²¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/600; Taberî, *Târih*, 3/147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/165; İbn Haldûn, *Târih*, 2/482.

¹⁹²² Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/323.

¹⁹²³ Müstevfi, devlet başkanı tarafından gönderilen ve âmillerin topladıkları malları teslim alması için görevlendirilen kimsedir. Bk. Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 573; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/323.

¹⁹²⁴ Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/324.

¹⁹²⁵ Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 300.

¹⁹²⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 413; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 2/725; Müslim, "Zekât", 51; Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmâre", 20; Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlât*, 509-510.

¹⁹²⁷ İbn Hazm, *Cevâmiü's-sîre*, 24.

¹⁹²⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/370.

Mahmiyye ilgilenmiştir.¹⁹²⁹ Ganimetler fazla olduğunda ise birden fazla kişi görevlendirilmiştir. Bu yüzden büyük meblağlarda ganimetin ele geçirildiği Huneyn Savaşı'nda hesaplama işleriyle uğraşanlar hakkında Bilâl-i Habeşî,¹⁹³⁰ Ebû Süfyân b. Harb, Ebû Cehm b. Gânim el-Kureşî, Büdeyl b. Verkâ ve Mes'ûd b. Amr el-Kârî gibi çok sayıda sahâbînin ismi geçmiştir. Keza Hayber Savaşı'nın ganimet işlerinde aralarında Ka'b b. Zeyd el-Ensârî, Ebu'l-Yüsr Ka'b b. Amr¹⁹³¹ ve ganimetlerin satış işlemlerini gerçekleştiren Ferve b. Amr el-Beyâdî'nin olduğu çok sayıda kişi çalışmıştır.¹⁹³²

2.7. Ticarete Etkisi

Hız. Peygamber döneminde meydana gelen savaşlar, Müslümanlar açısından birçok olumlu neticeyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Müslümanlara karşı muhalefetin öncülüğünü yapan Mekke bu süreçten siyasî, dinî ve toplumsal etkilerinin yanı sıra özellikle iktisadî açıdan olumsuz etkilenmiştir. Çünkü başta savaş ekonomisi kapsamında yapılan harcamalar olmak üzere yolların Müslümanların denetimine girmesiyle temel geçim kaynakları olan kervan ticaretinin akamete uğraması Mekke ekonomisinin gerilemesine sebep olmuştur.

Dünyanın dört bir tarafında farklı milletler arasında var olan ticaret mesleği Mekke'de yaşayan Kureyş kabilesinin temel geçim kaynağıydı. Kârlı bir meslek olan ticaret vasıtasıyla Hicâz'ın en zenginleri arasına giren Mekke, güçlü ticaret şehri kimliğiyle anılan bir merkez haline gelmiş ve hiçbir şeye sahip olmayanlar dışında neredeyse herkes bu meslekle uğraşmıştır.¹⁹³³ Kureyş'in ticaretle bu derece zenginleşmesi ise Arap Yarımadası'nın şartlarıyla ilgilidir. Çünkü ticarete yüksek kâr elde etmek mesafelerin uzaklığı ve yolların güvenliğine bağlıdır. Gidilen mesafenin uzaması ve yol tehlikesinin artmasına paralel olarak emtia az olacağı için fiyatlar yükselirken buna karşın mal nakledilen memleketin yakınlığı ve yolun güvenli oluşu ise fiyatların düşmesine sebep olmaktadır.¹⁹³⁴ Dolayısıyla geçmiş tarihlerde Arap Yarımadası'nın şartları

¹⁹²⁹ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 500.

¹⁹³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/10; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/533; Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye*, 1/327.

¹⁹³¹ Huzâî, *Tahrîcû'd-delâlât*, 501-502.

¹⁹³² Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/680.

¹⁹³³ Efgânî, *Esvâkû'l-Arab*, 113; Tevfik Berru, *Tarihü'l-Arabi'l-kadîm* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001), 249.

¹⁹³⁴ İbn Haldûn, *Târih*, 1/497.

düşünüldüğünde Kureyş gibi toplulukların ticaret vasıtasıyla zenginleşmesi olağan bir durumdur.

Mekke'nin ticaret merkezlerinden biri olmasında öncü rolü oynayanların başında Abdülmenâf'ın büyük oğlu Hâşim gelmektedir. Yaz-kış seferlerini başlatan ilk kişi olduğu söylenen Hâşim, seferlerin birinde Gazze pazarına gitmiş ve orada hayatını kaybetmiştir.¹⁹³⁵ Mekke ticaretinin gelişmesi için yoğun çaba sarfettiği anlaşılan Hâşim'in Şam pazarlarında ticaret yapmak için Bizans melikiyle konuşup imtiyaz elde ettiği,¹⁹³⁶ daha sonra da Mekke-Şam yolu üzerinde bulunan kabilelerle anlaşmalar yaptığı nakledilmiştir. Buna göre güzergâh üzerindeki kabileler, yolların güvenliğini temin edip kervanları korurken, Kureyş ise onlara ödeme yapmış, ticari mallarını pazarlara götürmüş veya onların develerini kervana dâhil etmiştir.¹⁹³⁷ Kabilelerle yapılan bu anlaşmaların, kervanların istikrarlı bir şekilde ticarete devam edebilmeleri için önem arz ettiği aksi takdirde uzun çöl yollarında güven içinde yolculuk yapmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kabileler savaşın yasak olduğu Haram aylara bile hürmet etmeyerek yağmacılık yapmıştır. Bunlar arasında Tay, Has'am, Kudâa ve Belhâris b. Ka'b gibi kabilelerin ismi zikredilmiştir. Dolayısıyla yapılan anlaşmalarla kervanlara yönelik saldırılar önlenmeye¹⁹³⁸ ve ticaret için her zaman gerekli olan barış-istikrar ortamı¹⁹³⁹ sağlanmaya çalışılmıştır. Hâşim dışında kardeşleri Abdüşems, Muttalib ve Nevfel de büyük çabalar sarfetmiştir.¹⁹⁴⁰ Abdüşems'in Habeş pazarlarında, Muttalib'in Yemen ve Nevfel'in de Irak'ta ticaret yaptıkları rivayet edilmiştir. Bunlardan sadece Abdüşems Mekke'de hayatını kaybederken, Nevfel Irak'ta bir yer olan Selmân'da, Muttalib ise Yemen'de Rudmân denilen bölgede vefat etmiştir.¹⁹⁴¹

¹⁹³⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, 162; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/192.

¹⁹³⁶ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *el-Munammak fî ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Farûk (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985), 43.

¹⁹³⁷ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 7/69.

¹⁹³⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 7/68. Ziraatçiler ile tacirler, çoğu zaman mülklerini korumak ve kervanlarının güvenli geçişi için bedevî kabilelere ödeme yapmayı kabul etmiş ve bu durum pek çok bedevî kabile için olağan gelir kaynağı haline gelmiştir. Bk. Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 26.

¹⁹³⁹ Abdullah Gündoğdu, "Osmanlı", *Osmanlılar ve Dünya Ticareti "Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri"* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3/45.

¹⁹⁴⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 162.

¹⁹⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/139; İbn Habîb, *Muhabber*, 163. Kureyş'in ticaret yaptığı bölgeler arasında ekseriyetle Şam ve Yemen pazarlarının ismi zikredilse de Irak pazarlarına da gittikleri anlaşılmaktadır.

Mekke'nin temel geçim kaynağı haline gelen Kureyş kervanları, kış aylarında Yemen'e yaz aylarında ise Şam'a gönderilmiştir.¹⁹⁴² Kureyş tacirleri, Yemen'den Hind ve Habeş ürünleri satın alarak Hicâz'a getirirken yazın da Yemen'den aldıkları Hind, Habeş mallarını, Hicâz'da üretilen hurma, deri vs. ürünleri Şam'daki Gazze, Busrâ ve başka pazarlara taşımışlardır.¹⁹⁴³ Kervan ticaretinin hacmi yıllar içerisinde artmış¹⁹⁴⁴ ve şehir zenginleşmiştir. Müslümanların Bedir öncesi yakalayamadıkları kervanın hacmi, Kureyş'in iktisadî durumunun ne derece geliştiğini göstermektedir. Ebû Süfyân'ın idare ettiği¹⁹⁴⁵ ve yaklaşık 50.000 dinâr ile 1.000 deveden oluşan kervanda neredeyse bütün Kureyş'in malı vardı. Ayrıca malların çoğunun Saîd b. el-Âs ailesine ait olduğu belirtilmiştir. Çünkü mallar ya onlarını ya da borç anlaşması ile yarı yarıya ortaklık yapmışlardır. Yine Benî Mahzûm'un 4.000 veya 5.000 miskal altını, Hâris b. Âmir b. Nevfel'in 1.000 miskal altını ve Ümeyye b. Halef'in 2.000 miskal altını vardı. Bunlar dışında Abdülmenâf ailesinin de 10.000 miskal altını olduğu nakledilmiştir.¹⁹⁴⁶ Bu yüzden Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra İslâm Devleti için tehlike arz eden Mekke şehrine karşı mücadele ederken ekonomilerini hedef almış ve bu amaçla en önemli geçim vasıtaları olan ticaret kervanlarına yönelerek askerî harekâtlar düzenlemiştir.¹⁹⁴⁷

2.7.1. Kervan Yollarına Saldırılar

İlk olarak Şam pazarlarına giden kervanlar hedef alınmıştır. Bunun için kervanların ekseriyetle kullandığı, Şam pazarlarına gitmek için ulaşımı daha kolay ve Medine'ye yakın bir yerde bulunan Kızıldeniz sahil yoluna askerî harekâtlar düzenlenmiştir. İlk girişim, hicretin 7. Ayında gerçekleştirilmiştir. Hamza b. Abdulmuttalib komutasındaki

Nitekim Acem topraklarına kervan götüren ilk kişinin Tâifli Gaylân b. Seleme olduğu ve daha sonraları Ebû Süfyân'ın da bu pazarlara gittiği nakledilmiştir. Kısra huzuruna çıkan Ebû Süfyân'ın at ve deri hediye ettiği, Kısra'nın ise atı kabul ederken deriyi iade ettiği zikredilmiştir. Bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/254; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 128.

¹⁹⁴² Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 137; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 13/290. Kureyş kervanları ekseriyetle yazın Şam'a, kışın da Yemen'e gitmelerine rağmen kış aylarında da Şam'a gittiklerine dair bilgiler nakledilmiştir. Zira Hz. Peygamber döneminde hedef alınan Kureyş kervanlarından bazıları kış ayında Şam'dan dönmüştür. Bunlardan biri Safvân b. Ümeyye idaresinde Irak yolunu kullanarak Şam'dan gelen kervandır. Söz konusu kervan kış ayında yola çıkmıştır. Bk. Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/197-198.

¹⁹⁴³ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 113.

¹⁹⁴⁴ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 134.

¹⁹⁴⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/606; Hâlife b. Hayyat, *Târih*, 57; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/82; Taberî, *Târih*, 2/427.

¹⁹⁴⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/27-28.

¹⁹⁴⁷ Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 72.

askerî birlik, İ̇s taraflarında kalan Seyfû'l-Bahr denilen yerde Ebû Cehil idaresindeki 300 kişilik Kureyş kervanını tehdit etmiş ancak çatışma çıkmamıştır.¹⁹⁴⁸ İkinci girişim, Ubeyde b. Hâris komutasında hicretin 8. ayında gerçekleşmiştir. Ebû Süfyân, İkrime b. Ebî Cehil veya Muhriz b. Hafs idaresindeki 200 kişilik Kureyş kervanına yönelik askerî harekât, çatışma olmadan nihayete ermiştir.¹⁹⁴⁹ Bir diğer askerî harekât ise hicretin 9. ayında Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasında Harrâr tarafına gönderilmiştir. Müslümanlar kervana yetişemediği için herhangi bir olay vuku bulmamıştır.¹⁹⁵⁰ Kureyş kervanlarına yönelik bir diğer askerî harekâta ise Hz. Peygamber de katılmıştır. Müslümanlar hicretin 11. ayında Ebvâ mevğine gelse de Kureyş kervanı ile karşılaşıldığına dair bilgi nakledilmemiştir.¹⁹⁵¹ Ebvâ Gazvesi denilen bu sefer, başka kaynaklarda Veddân olarak da isimlendirilmiştir.¹⁹⁵² Hz. Peygamber'in katıldığı bir diğer askerî harekât Büvât Gazvesi'dir. Hicretin 13. ayında vuku bulmuştur. Ümeyye b. Halef idaresindeki Kureyş kervanı 2.500 deveden oluşuyordu ve 100 kişinin malı vardı ancak kervan ile karşılaşmadan geri dönmüştür.¹⁹⁵³ Hz. Peygamber'in Kureyş kervanlarına yönelik tertip ettiği bir diğer askerî harekât, hicretin 16. ayında gerçekleştirilen Zü'l-Uşeyre'dir. Kervan birkaç gün önce geçtiği için yakalanamamıştır.¹⁹⁵⁴ Başka bir rivayete göre ise bu girişim hicretin 15. ayında düzenlenmiştir.¹⁹⁵⁵ Bu yola yönelik en büyük askerî harekât Bedir Savaşı'nda tertip edilmiştir. Ebû Süfyân idaresinde Şam'dan dönen Kureyş kervanı, Müslümanlara yakalanmadan Mekke'ye dönebilmiştir.¹⁹⁵⁶

¹⁹⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/595; Taberî, *Târih*, 2/404.

¹⁹⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/298; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/72; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/201; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/13; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 1/357; Halebî, *es-Sîre*, 3/215.

¹⁹⁵⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/11; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/600.

¹⁹⁵¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/11-12.

¹⁹⁵² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/10.

¹⁹⁵³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/12; Taberî, *Târih*, 2/407; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 3/89; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/262; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 3/148.

¹⁹⁵⁴ Taberî, *Târih*, 2/408; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser*, 1/263.

¹⁹⁵⁵ Hâlife b. Hayyat, *Târih*, 57.

¹⁹⁵⁶ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 136. Bazı kaynaklar sahil yoluna kullanan Kureyş kervanlarına yönelik yapılan saldırı girişimlerinden biri olarak Habat Seriyyesi'ne işaret etmektedir. Bk. Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 2/406. Ancak seriyyenin gerçekleştiği tarih olan hicretin 8. yılı dikkate alındığında bu saldırı girişiminin Kureyş kervanına yönelik olması mümkün görünmemektedir. Buna rağmen Elşad Mahmudov hadis kaynaklarında olay tarihinin belirtilmemesini referans alarak vakanın Hudeybiye'den önce meydana geldiğini ve Şam'dan dönen kervana yönelik olduğunu iddia etmiştir. Bk. Mahmudov, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 134. Fakat bu iddianın doğru olma ihtimali zayıf görünmektedir. Olay tarihinin hadis kaynaklarında belirtilmemiş olmasını referans göstermek sıhhatli bir yöntem değildir.

Askerî harekâtların yanı sıra Müslümanların sahil güzergâhındaki kabilelerle yaptıkları ittifaklar neticesinde Kızıldeniz yolunu kullanmak neredeyse imkânsız hale gelince Kureyş, Irak üzerinden oldukça zorlu ve uzun çöl yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁵⁷ Safvân b. Ümeyye bu durumu şöyle izah etmiştir: “Muhammed ve ashâbı ticaret yolumuzu köreltiler. Ashâbına karşı nasıl hareket edeceğimizi bilmiyoruz. Zira sahilden ayrılmıyorlar. Sahil ahali de onlarla anlaşma yapmış ve ekseriyeti onlarla birlikte hareket ediyor. Nereden gideceğimizi bilmiyoruz. Eğer burada memleketimizde kalmaya devam edersek sermayelerimizi yeriz ve artık nafakalarımız da kalmaz. Biz buraya ticaret için yerleştik. Yazın Şam’a kışın da Habeş toprağına gidiyoruz.”¹⁹⁵⁸ Mekkelilerin yaşadığı krizi anlatan Safvân’ın konuşması üzerine Esved b. Muttalib sahil yolu yerine Irak üzerinden gitmeyi tavsiye etmiştir. Şam’a gitmek için ağaçsız ve çöl olan bu güzergâhtan giderek yakalanmayacaklarını zira Müslümanların bu yolu bilmediğini zannetmişlerdir. Ayrıca çöl yolunu kullanmak su ihtiyacı açısından riskli olsa da kış ayında oldukları için Safvân bunun sorun olmayacağını söyledikten sonra kervan, Furât b. Hayyân el-İclî rehberliğinde yola çıkmıştır.¹⁹⁵⁹ Güzergâh olarak Irak yolundaki Zâtü İrk’tan gitmişlerdir. Burası Rebeze ile Gamre arasında Necid bölgesinde bir yerdir.¹⁹⁶⁰ Hicretin 27. ayında Şam’a giden Safvân b. Ümeyye idaresindeki bu kervan, dönüş yolunda Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir. Başta Ebû Zem’a’ya ait 300 miskal altın ve altın-gümüş karışımı külçe ile birlikte diğer Kureyş mensuplarının da malı vardı. Çok sayıda emvalin olduğu kervanda külçe gümüşlerin yanı sıra 300.000 dirhem değerinde gümüş tabaklar vardı. Mallar ele geçirilse de kervandakiler kaçmayı başarmış ve sadece bir veya iki kişi esir alınmıştır. Bunlardan biri de rehber Furât b. Hayyân’dır.¹⁹⁶¹ Böylece Irak yolu da kesin bir çözüm olmamış ve Kureyş kervanları için yollar güvensiz hale gelmiştir. Şam sahil yolu tamamen kapandığı için risklerine rağmen Müslümanların

Çünkü Buhârî’nin savaflara dair aktardığı rivayetler incelendiğinde ekseriyetle tarihlerini vermediği görülmektedir. Bk. Buhârî, “*Meğazi*”, 6. Ayrıca Bedir Savaşı’ndan sonra Kureyş kervanlarının Şam’a gitmek için sahil yolunu kullanmaları neredeyse imkânsız görünmektedir. Kaynaklarda açıkça ifade edildiği üzere bu yol tamamen kapanmış ve Şam’a gitmek için sadece Irak yolunu kullanabilmişlerdir. Tüm bunların yanı sıra bir rivayete göre hicretin 8. yılının Recep ayında gerçekleştirilen bu askerî harekât, Cüheyne’nin bir boyu üzerine tertip edilmiştir. Bk. İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-Eser*, 2/204.

¹⁹⁵⁷ Efgânî, *Esvâkü’l-Arab*, 137.

¹⁹⁵⁸ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/197.

¹⁹⁵⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/197-198.

¹⁹⁶⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/33; Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-işrâf*, 210; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü’l-eser*, 1/357.

¹⁹⁶¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/198; İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/33; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 6/32.

denetiminden uzak kalan Irak yolunu kullanmaya devam etmişlerdir. Nitekim Ebû Süfyân'dan aktarılan bir rivayete göre sahil yolu kapandıktan sonra kervanlarını sadece Necid üzerinden Şam'a götürebilmişlerdir.¹⁹⁶² Bununla birlikte Irak yolu geçici bir çözüm olmuştur. Zira güzergâhı kullanmak meşakkatliydi ve zaman zaman Müslüman birliklerine yakalanmışlardır. Hicretin 6. yılında Cemaziyülevvel ayında gerçekleştirilen İis Seriyyesi'nde, Safvân b. Ümeyye'ye ait çok sayıda gümüş ele geçirilmiş, kervandakiler esir alınmıştır. Bunlar arasında Hz. Peygamber'in kızı Zeynep'in kocası Ebü'l-Âs da vardı. Eşine sığınan Ebü'l-Âs serbest bırakıldığı gibi Kureyş'in malları da iade edilmiştir.¹⁹⁶³

Mekke kervanlarının sorun yaşadığı bir diğer yer ise kış aylarında kullandıkları ve Yemen'e giden güzergâhlardır. Bunlar sahil güzergâhı ile doğu tarafında kalan başka yollardır.¹⁹⁶⁴ Kureyş'in ticaretini engellemekte kararlı olan Hz. Peygamber, söz konusu güzergâhları da hedef almıştır. Bu amaçla Abdullah b. Cahş komutasında gönderilen birlik bölgeyi tehdit etmiş ve Kureyş kervanına yönelik Nahle denilen yerde askerî harekât düzenlemiştir.¹⁹⁶⁵ Nahle, Yemen yolu üzerinde bir vadide bulunup¹⁹⁶⁶ Mekke ile Tâif arasında¹⁹⁶⁷ ve Mekke'ye bir günlük mesafededir.¹⁹⁶⁸ Hicretin ikinci yılının kış mevsimine denk gelen Recep ayında¹⁹⁶⁹ gerçekleştirilen askerî harekâtla kervan ele geçirilmiştir.¹⁹⁷⁰

¹⁹⁶² Taberî, *Târih*, 2/646; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/19; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 4/381; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 23/428; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 3/397; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/299.

¹⁹⁶³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/553; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/6; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/1702; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 6/182.

¹⁹⁶⁴ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/49.

¹⁹⁶⁵ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/13; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/602-603; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, 2/472; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/155; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 1/264.

¹⁹⁶⁶ Bekrî, *Mu'cem*, 4/1304. Efgânî, bu kervanın Şam'dan döndüğünü iddia etse de Yemen taraflarında kalan Nahle bölgesinde gerçekleşen bu seriyyenin Şam kervanları ile bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bk. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 135

¹⁹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/10.

¹⁹⁶⁸ Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 1/213.

¹⁹⁶⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/13; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/10.

¹⁹⁷⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/16.

2.7.2. Kabilelerle Yapılan Anlaşmalar

Sahil yolunu kullanan Kureyş kervanlarına yönelik askerî harekât girişimleri önemli olmakla birlikte ikinci bir husus da Hz. Peygamber'in güzergâh üzerindeki kabilelerle yaptığı anlaşmalardır. İlk dönemlerden itibaren sahildeki kabilelerle ittifaklar kurarak yolları kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu hedef doğrultusunda Hz. Peygamber, Zü'l-Uşeyre Gazvesi'nin akabinde Benî Damre'nin müttefiki Benî Müdlic kabilesi ile anlaşma yapmıştır.¹⁹⁷¹ Kabilenin yaşadığı yer Mekke ile Medine arasında¹⁹⁷² ve Medine'ye 9 berîdlik uzaklıkta bulunan Yenbu'dur.¹⁹⁷³ Muhammed Hamidullah anlaşmanın içeriğine dair bilgi nakledilmediğini belirtse de¹⁹⁷⁴ yapıldığı tarih dikkate alındığında kervanlar hakkında istihbarî bilgi almaya yönelik olduğu söylenebilir. Yine Medine-Kızıldeniz arasında iskân eden ve yaz aylarında Mısır ile Şam'a giden kervanların güzergâhında bulunan başka kabilelerle anlaşmalar yapılmıştır. Bu kabileler Cüheyne, Damre ve Gıfâr'dır.¹⁹⁷⁵ Ayrıca Kızıldeniz sahilinde Tihâme'de yaşayan Huzâa kabilesi, Müslümanlarla ittifak kurmuş ve istihbarî bilgiler paylaşmıştır.¹⁹⁷⁶

Askerî harekâtlara ilaveten kabilelerle yapılan söz konusu anlaşmalar neticesinde Kureyş'in ticareti hayatı gerilemeye başladığı için tüm riskleri göze alarak Irak üzerinden Şam'a veya diğer yollardan Yemen pazarlarına giderek ticaret yapmaya çalışmışlardır. Hudeybiye Anlaşması'nın olduğu tarihte Ebû Süfyân'ın bulunduğu Hubaşe pazarı,¹⁹⁷⁷ Hicâz ile Yemen arasında, Tihâme'ye yakın bir bölgedeydi. Kureyş'in bu çabalarına rağmen tacirlerin hareket kabiliyetleri sınırlı kalmış ve şehir ekonomisi gerilemeye devam etmiştir. Zira iktisadî hayatları için büyük ehemmiyeti olan Şam pazarlarına güven içerisinde gidememeleri, kervanların sayısını ve hacmini azaltmış olmalıdır. Bu durumun Kureyş ticareti için oluşturduğu olumsuzluk, yol güzergâhındaki bazı kabileleri de kısmen etkilemiştir. Çünkü Mekkelilerin kullandığı ve sahil boyunca uzanan Şam ticaret

¹⁹⁷¹ İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 1/263.

¹⁹⁷² Nedvî, *Sîretü'n-nebevî*, 647.

¹⁹⁷³ İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser*, 1/263.

¹⁹⁷⁴ Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 267.

¹⁹⁷⁵ Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 27.

¹⁹⁷⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/593.

¹⁹⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/16; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 59/67.

yolu, güzergâh üzerinde yaşayanlar için de gelir kaynağıydı.¹⁹⁷⁸ Dolayısıyla kervan ticaretinin gerilemesiyle onlar da zarar görmüştür. Kervanlara yaptıkları hizmetler için elde ettikleri ücretleri artık alamadıkları gibi Mekke'ye rahat bir şekilde gitmeleri de zorlaşmıştır.¹⁹⁷⁹

2.7.3. Savaş Kayıpları

Mekke ticaretini etkileyen hususlar Kureyş kervanlarının kullandığı yollara yönelik askerî harekâtlardan ibaret değildir. Yolların kapanmasının yanı sıra Bedir, Uhud ve Hendek harplerini finanse etmek için yapılan harcamalarla verilen kayıplar ekonomilerine ciddi zararlar vermiştir. Çünkü servetlerinin önemli bir kısmını harplerin finansmanında harcamışlardır. İlk olarak Bedir için ordu teçhiz edilirken Tu'ayma b. Adî yiyeceği olmayanlara yiyecek temin edeceğini söylemiş ve maddi yeterliliğe sahip olmayanların katılımı için de 20 deveye yükleme yapmıştır. Abdullah b. Ebî Rebîa 500 dinâr, Huveytıb b. Abdüluzâ ise 200 veya 300 dinâr bağışlamıştır. Toplanan paralarla silah ve binek gibi savaş malzemeleri satın alınmıştır.¹⁹⁸⁰ İkinci önemli harp olan Uhud Savaşı'nı finanse etmek için Bedir savaşından önce Şam'dan dönen kervandan elde ettikleri kazançlarını harcamayı kararlaştırmış ve bu amaçla ellerindeki mallarını altına çevirerek orduyu donatmışlardır.¹⁹⁸¹ 50.000 dinâr veya 25.000 dinâr kullanıldığından bahsedilmiştir.¹⁹⁸² Hendek Savaşı'nda ise Ehâbîşlerle birlikte Kureyş kabilesinden 4.000 kişi, 300 at ve 1.500 deveyi sefere dâhil etmişlerdir.¹⁹⁸³ Başarı elde edemediği için geri dönmek zorunda kalmalarının yanı sıra Mekke'ye geldiğinde Kureyş ile konuşan Ebû Süfyân yaşanan kuraklıktan bahsedip yaşlı develerinin ve atlarının helak olduğunu söylemiştir.¹⁹⁸⁴ Savaşlarda orduyu teçhiz etmek için yapılan bu harcamalarla birlikte ticaretle uğraşan önemli kimselerin savaşlarda ölmesi iktisadî açıdan bir diğer kayıp olarak değerlendirilebilir. Bedir Savaşı'nda öldürülenler arasında bulunan Ebû Cehil,

¹⁹⁷⁸ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitabevi, 2015), 296.

¹⁹⁷⁹ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 136.

¹⁹⁸⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/32-33; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/86; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/21.

¹⁹⁸¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/199.

¹⁹⁸² Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 139.

¹⁹⁸³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/443.

¹⁹⁸⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/483; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/240.

Utbe b. Rebîa, Şeybe b. Rebîa ve Ümeyye b. Halef¹⁹⁸⁵ gibi şahıslar aynı zamanda şehrin önde gelenleriydi.

Savaş kayıpları, kervanlara yönelik askerî harekâtlar ve Hz. Peygamber'in kabilelerle yaptığı anlaşmalar neticesinde Mekke iktisadî bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Hudeybiye Anlaşması'ndan hemen önce Kureyş'in içine düştükleri durumu Hz. Peygamber şöyle ifade etmiştir: "Savaşın zarar verdiği bitkin bir kavimdir."¹⁹⁸⁶ Kureyş'in yaşadığı iktisadî kriz Hudeybiye Anlaşması'na değin sürmüştür. Dolayısıyla anlaşmanın yapıldığı tarih olan hicretin 6. yılı¹⁹⁸⁷ dikkate alındığında, aradan geçen 5-6 yıllık süreç içerisinde kervan ticaretinin oldukça olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür. Özellikle Hudeybiye öncesi Kureyş için en sıkıntılı durumlardan biri yaşanmıştır. Çünkü Müslümanların zorla şehre girmeleri halinde Mekke'nin harem statüsünü kaybedeceğini ve Arapların artık ticaret amacıyla gelmeyeceğini düşünerek pazarların akamete uğramasından endişe etmişlerdir. Bu yüzden Müslümanların Mekke'ye girmesini engellemeye çalışarak iktisadî maslahatlarının baki kalmasını amaçlamış¹⁹⁸⁸ ve anlaşmayla istediklerine kısmen ulaşmışlardır. Çünkü iki taraf 10 yıl boyunca karşılıklı saldırı, hırsızlık ve hainlik yapmamak üzere sulh yapmıştır.¹⁹⁸⁹ Böylece Kureyş güvenli bir şekilde Şam ve doğuya seyahat etme imkânına kavuşurken, Müslümanlar da Mekke'de hac, umre yapmak veya Yemen ile Tâif'e emniyet içinde gitme hakkını elde etmişlerdir.¹⁹⁹⁰ Ancak anlaşma geçen "Kureyş'ten biri velisinin izni olmadan Hz. Peygamber'e sığındığı takdirde geri çevrilecektir."¹⁹⁹¹ maddesi, Şam ticaret yolunun bir süre daha tehlike arz etmesine sebep olmuştur. Bu maddeden dolayı Müslüman olmalarına rağmen Medine'den geri çevrilenlerin başını çeken Ebû Bâsîr, etrafında topladığı 70 kişi ile birlikte sahil yoluna yakın İs bölgesine yerleşerek kervanları tehdit etmeye devam etmiştir.¹⁹⁹² Son saldırılarında 30 develik bir kervanı ele geçirmiş ve her

¹⁹⁸⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/112; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/639; Taberî, *Târih*, 2/456.

¹⁹⁸⁶ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/593; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/286; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/43; İbn Seyyidinnâs, *Uyünü'l-eser* 5/43.

¹⁹⁸⁷ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/572.

¹⁹⁸⁸ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 137-138.

¹⁹⁸⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/561.

¹⁹⁹⁰ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/351; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 77.

¹⁹⁹¹ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/350; Hamidullah, *Vesâikü's-siyasiyye*, 81.

¹⁹⁹² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/324; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/211; Taberî, *Târih*, 2/639.

biri 30 dinâr değerinde emtiaya sahip olmuşlardır.¹⁹⁹³ Bunun üzerine Kureyş daha önce kendi lehlerine olan anlaşmanın ilgili maddesinden vazgeçtiklerini bildirmek için haber göndermiştir.¹⁹⁹⁴ Dolayısıyla Hudeybiye Anlaşması Kureyş ticareti için önemli olmakla birlikte esas işlevi bahsi geçen maddenin iptalinden sonra gerçekleşmiştir.

Ticaret yolları açıldıktan sonra Kureyş kabilesi sahil yolunu kullanarak kervanlarını Şam'a göndermeye başlamıştır. Savaş sürecinde yaşadıklarını anlatan Ebû Süfyân "Biz tüccar bir kavimiz. Müslümanlar ile aramızda savaş vuku bulunca kuşatıldık ve mallarımız zarar gördü. Sadece Necid üzerinden güvenli bir şekilde yolculuk yapabiliyorduk. Ancak Hudeybiye Anlaşması'yla Kureyş kervanını Şam'a götürdük."¹⁹⁹⁵ sözleriyle aynı zamanda anlaşmanın ticari faaliyetleri açısından önemine vurgu yapmıştır. Nitekim Ebû Süfyân, Hudeybiye'den sonra aralarında Kureyş kabilesinden erkek ve kadınların tümünün malının olduğu bir kervanla Filistin'de bulunan Gazze pazarına gitmiştir.¹⁹⁹⁶ Yolların açılması ile Şam'a kervan götürenlerden bir diğeri de Hakîm b. Hizâm'dır.¹⁹⁹⁷ Dolayısıyla söz konusu anlaşmadan sonra Kureyş ticareti için olumlu gelişmeler yaşandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber Mekke'ye karşı başlattığı savaşta, ekonomilerini hedef alan stratejisiyle başarıya ulaşmıştır. Çünkü Kureyş bu süreçte iktisadî olarak zayıflamış¹⁹⁹⁸ ve bu durum Mekke'nin fethedilmesi için önemli bir hazırlık olmuştur. Nitekim Hudeybiye Anlaşması, Kureyş tarafından yirmi iki ay sonra ihlal edilince iptal edilmiş¹⁹⁹⁹ ve Mekke'nin Fethi ile İslâm Devleti'nin en büyük rakibi konumundaki şehrin teslim olma süreci tamamlanmıştır.

¹⁹⁹³ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/627.

¹⁹⁹⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/629; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/324; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/211.

¹⁹⁹⁵ Taberî, *Târih*, 2/646.

¹⁹⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 4/299.

¹⁹⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/54. Kureyş'in tüccar sınıfı için esas sorun ilerleyen yıllarda baş göstermiştir. Çünkü savaş gelirleri yüksek miktarlara ulaştığı için insanlar çalışmayı terk etmiş ve ticarete geri düşmeye başlamışlardır. Buna dair ilginç bir gelişme Hz. Ömer döneminde meydana gelmiştir. Halife, Kureyş'e atıyye verilmesini etrafındakilerle istişare ettiğinde Hâkim b. Hizâm itiraz etmiştir. Kureyş Araplarının ticaretle iştiğal ettiklerini ancak atıyye almaları durumunda ticareti bırakacaklarını, sonraki dönemlerde atıyyenin kesilmesi halinde ticaretten geri kaldıkları için zorlanacaklarını savunarak atıyye verilmesi yönünde görüş bildirmiştir. Bk. İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 15/126. Nitekim Hz. Ömer bir gün pazara gittiğinde tacirlerin çoğunun Nabatîler olduğunu görünce üzüntüsünü dile getirmiş ve mesleklerini terk ettikleri için onları kınamıştır. Buna karşılık onlar ise fetihlerden elde ettikleri gelirlerle artık pazarlara ihtiyaçları olmadıklarını söylemişlerdir. Bk. Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/18. İbn Rüşd (ö. 520/1226) söz konusu haberin daha kısa halini nakletmiştir. Bk. İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, 18/418.

¹⁹⁹⁸ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 137.

¹⁹⁹⁹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/624.

2.8. Diğer Alanlara Etkisi

2.8.1. Pazarlar

Savaş sürecinin önemli etkilerinden biri pazarlar üzerinde meydana gelen değişimlerdir. Öncelikle Hz. Peygamber Medine'deki ilk yıllarından itibaren pazarlar üzerindeki denetimini artırmayı hedeflemiştir. Bu durum ekonomik ayrıcalıklarının kaybetme korkusu taşıyan Yahudileri endişelendirmiş ve Hz. Peygamber'e muhalefet etme sebeplerinden biri olmuştur. Çünkü pazarda gümrük vergileri yüksek olduğu için hem ticaretten hem de aldıkları yüksek vergiden iyi kazanç elde ediyorlardı.²⁰⁰⁰ Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde onların tekelini kırmaya yönelik ilk girişimini gerçekleştirmek amacıyla Bakû'z-Zübeyr denilen yerde bir pazar yeri kurmuş fakat Yahudi Ka'b b. Eşref engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerinde Hz. Peygamber daha sonra Medine pazarı olarak bilinen mekânın çarşı olmasını kararlaştırmış ve pazarda haraç alınmayacağını ancak sabit yerler de edinmemelerini emretmiştir.²⁰⁰¹ Böylece Yahudilerin tekelliliğini kırmaya yönelik ilk önemli adım atılmıştır. İkinci önemli adım ise savaşlar neticesinde gerçekleşmiştir. Mekke kökenli Muhacirler ticaret ehli olmalarına rağmen Yahudiler pazarlarda oldukça güçlüydü. Özellikle Kaynukâ Yahudilerinin olduğu Medine'de Muhacirler için ticaretten ciddi gelir elde etmek zordu.²⁰⁰² Benî Kaynukâ ile yapılan savaşta Müslümanların üstün gelmesi²⁰⁰³ kritik bir eşik olmuştur. Medine pazarlarında söz sahibi olan kabilenin sürgün edilmesiyle iç ticaretin büyük kısmı Muhacirlerin kontrolüne geçmiş²⁰⁰⁴ ve Müslümanların işi kolaylaşmıştır.²⁰⁰⁵

Savaş sürecinin pazarlar üzerindeki bir diğer etkisi, alışverişlerde meydana gelen hareketliliktir. Çünkü bütün milletlerin ticaretlerinin temelini oluşturan kent ahalisi ile köy ahalisi arasındaki alışverişler,²⁰⁰⁶ savaş süreciyle birlikte daha da etkin hale gelmiş olmalıdır. Daha önce Medine şehrinde kurulan pazarlarda şehir ahalisi ile bedevîler

²⁰⁰⁰ Nuh Arslantaş, *Hız. Muhammed Döneminde Yahudiler* (İstanbul: KURAMER, 2016), 157. Ayrıca Bk. Keremî, *el-İdâre fî Asri'r-Resûl*, 80.

²⁰⁰¹ Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/362-363; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 2/257.

²⁰⁰² Watt, *Hız. Muhammed Medine'de*, 294.

²⁰⁰³ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/177; İbn Habîb, *Muhabber*, 112; Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân*, 26.

²⁰⁰⁴ Watt, *Hızreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*, 151.

²⁰⁰⁵ Watt, *Hız. Muhammed Medine'de*, 294.

²⁰⁰⁶ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 761.

arasında hurma ile hayvanların alışverişi yapıyordu. Bedevîler genellikle yetiştirdikleri deve, koyun ve atları satmak veya bunlardan elde ettikleri yün, yağ, peynir ve başka ürünler için Medine pazarına geliyorlardı.²⁰⁰⁷ Bedevîlerin yanı sıra Medine pazarlarında ticaret yapan başka bir topluluk ise Ad kavminin Amâlika boyundan oldukları iddia edilen ve tarihlerinde güçlü bir devlet kuran Nabatîler'dir. Arâmi dilini konuşan²⁰⁰⁸ ve tarihi Petra şehrini miras bırakan Nabatîler, tüccar bir topluluk olup güzel koku malzemeleri ile baharat türü ürünlerin alışverişini yaparken Yemen, Şam ve Kızıldeniz sahillerindeki güzergâhları takip etmişlerdir. Ayrıca doğu ile batı arasındaki hurma ticaretini tekellerine alan Nabatî tacirler, bunları mumyalama işleminde kullanan Mısırlılara satarken²⁰⁰⁹ Medine'ye de yağ, un gibi ürünler getirmişlerdir.²⁰¹⁰

Hız. Peygamber dönemi savaş ekonomisi süreciyle birlikte Medine pazarlarının hareketlendiği söylenebilir. Zira savaş süreci ile birlikte şehrin nüfusunun artması ve savaşlarda kullanılmak üzere binek hayvanlarına yönelik talepler veya yiyecek ihtiyacı, pazarlardaki hareketliliği canlandırmış olmalıdır. Ayrıca Müslümanlar, Kureyş kervanlarına karşı askerî harekâtlar düzenlense de diğer kabilelerin ticaretini engellemeye yönelik bir girişimde bulunmadıkları için bedevîler rahatlıkla Medine'ye gelmeye devam etmişlerdir. Nitekim Hayber Savaşı öncesi Yahudilerin müttefiklerinden olan Fezâre'den bir adam mallarını Medine'de satmıştır.²⁰¹¹ Yine Gatâfân kabilesinin hurma satın almak için Medine'ye geldiğinden bahsedilmiştir.²⁰¹²

Savaş süreci ve devamında siyasî gücün artmasıyla Medine pazarları büyüdüğü gibi Müslümanlar başka çarşılarda da söz sahibi olmaya başlamıştır. Bunlar arasında Mekkelilerin güçlü oldukları Zu'l-Mecâz, Ukâz ve Mecenne vardır. İlk ikisi hac

²⁰⁰⁷ Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, 299.

²⁰⁰⁸ Muhammed b. Abdürrezzâk b. Muhammed Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nuriyye, 1983), 1/21.

²⁰⁰⁹ Kürd Alî, *Hitatü's-Şâm*, 4/235.

²⁰¹⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/989-990. Nabatîler aynı zamanda Medine ile Şam arasındaki haber alışverişini de temin ediyorlardı. Tebuk Seferi öncesi Bizans'ın bir ordu hazırlayıp savaş hazırlığı yaptıkları haberini getiren Nabatî tüccarlarıdır. Bk. Vâkıdî, *Meğâzî*, 3/990; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/151; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/419.

²⁰¹¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/641; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/230.

²⁰¹² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/448; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/240.

mevsimlerinde, Hubâşe ise Recep ayında düzenlenmekteydi.²⁰¹³ Câhiliye döneminin geleneklerini taşıyan bu pazarlarda Müslümanların alışveriş yapmaktan çekinmeleri üzerine ise âyet nâzil olmuştur.²⁰¹⁴ “*Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur...*”²⁰¹⁵ Nitekim hicretin 10. yılında Hz. Peygamber sahâbîlerle birlikte bahsi geçen pazarlara gitmiştir.²⁰¹⁶

Savaş sürecinin bir diğer önemli etkisi ise harplerin gerçekleştiği bölge pazarlarının hareketlenmesi veya ganimet pazarlarının tacirler için önemli fırsatlar sunmasıdır. Bunun ilk örneği Bedrû'l-Mev'id Gazvesi'dir. Uhud Savaş'ında Müslümanlar ile müşrik Mekkeliler bir yıl sonra tekrar karşılaşmak için randevulaşmış ancak müşrikler sözleştikleri tarihte yılın kurak geçtiğini bahane ederek gelmemiştir. Buna rağmen bölgeye gelen Müslümanlar Bedir'de sekiz gün kalmış ve ticaret mevsimine denk geldikleri için burada kârlı alışverişler yaparak Medine'ye dönmüşlerdir.²⁰¹⁷ Çünkü Müslümanlar henüz bu sefere çıkarken Bedrû's-Safra pazarında alışveriş yapmak üzere ticaret mallarını da götürmüştür. Bunlardan Osmân b. Affân yanına çok sayıda ticaret malı almış ve bir dinâra karşılık bir dinâr kazanmıştır.²⁰¹⁸ Bir diğer örnek çok sayıda esir elde edilen Kureyza Savaşı'na dairdir. Kimi tüccar sahâbîler, hisseleri haricinde ganimet pazarından esir satın almıştır. Bu sahâbîler Osmân b. Affân ile Abdurrahmân b. Avf'tır. Özellikle Osmân b. Affân iyi gelir elde etmiştir.²⁰¹⁹ Sermayeleri değerlendirmek için önemli fırsatlar sunan ganimet pazarları arasında en kârlı olanı ise Hayber Savaşı'dır. Ketîbe kalesindeki Yahudiler ve hazır bulunan bedevîler sermayelerini değerlendirirken Müslümanlar da hisselerine karşılık mal satın almıştır.²⁰²⁰ Ketîbe Yahudileri ile sulh

²⁰¹³ Hz. Peygamber döneminde varlığı korunan bu pazarlardan ilk terk edilen Ukâz olmuştur. Hariciler döneminde hicretin 129. yılında kapanmıştır. En son kapanan pazar olan Hubâşe ise hicretin 197. yılında Dâvûd b. İsa b. Mûsâ el-Abbâsî dönemine kadar varlığını devam ettirmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/594. Ayrıca Hicâz-Yemen arasında kalan ve Tihâme bölgesine yakın bir yerde kurulan Hubâşe'nin çok büyük olmayan ikinci sınıf bir pazar olduğu belirtilmiştir. Bk. Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 259.

²⁰¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/175; Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 1/179 Buhârî, “Büyu”, 34; İbn Battâl, *Şerhu sahihi'l-Buhârî*, 4/431.

²⁰¹⁵ el-Bakara 2/198.

²⁰¹⁶ Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 2/205; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/594; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/104.

²⁰¹⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/327; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/277; Mübârekpürî, *Rahîku'l-mahtûm*, 273.

²⁰¹⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/387; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/338; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledüniyye* 2/538.

²⁰¹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/523; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/253; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/16.

²⁰²⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/665.

yapıldığı için onlar da rahatlıkla ganimet pazarından alışveriş yapmış hatta satın aldıkları eşyalarla ganimet mallarını tüketmişlerdir.²⁰²¹ Bu pazarı değerlendirmeye çalışanlardan Hz. Peygamber, Uhud Savaşı'nda hayatını kaybeden Abdullah b. Cahş'ın mirasına sahip çıkıp idare ettiği için Abdullah'ın oğluna Hayber'den arazi satın almıştır.²⁰²² Yine sahâbîlerden biri Hz. Peygamber'in yanına gelerek ganimet pazarında yaptığı alışverişten bahsetmiş ve şimdiye değin hiç bu kadar kâr elde etmediğini belirtmiştir. Elde ettiği kârın 300 ukiyye olduğu rivayet edilmiştir.²⁰²³ Ganimet pazarından alışveriş yapan bir başka sahâbî olarak Fedâle b. Ubeyd'in adı geçmiştir. İçinde altın ve kıymetli taş bulunan bir gerdanlığı on iki dinâra satın almıştır.²⁰²⁴ Başka bir rivayete göre ise aldığı gerdanlığın değeri dokuz veya yedi dinârdır. Ancak bu gerdanlığın içinde bulunan altının oldukça değerli olduğu anlaşılınca Hz. Peygamber "Gerdanlık ayrılmadıkça satış yapılmaz." diyerek alışverişini iptal etmiştir.²⁰²⁵ Hz. Peygamber döneminde buna dair son örnek olarak Tebük Seferi'ne işaret edilmiştir. Zeyd b. Sâbit'ten aktarıldığına göre seferde iken yanlarına aldıkları paralarla alışveriş yapmışlar ve Hz. Peygamber müdahale etmemiştir.²⁰²⁶ Bu durum Hz. Peygamber sonrasında da devam etmiştir. Zeyd b. Hattâb Yemâme de öldürüldüğünde mirasını devralan Ömer b. Hattâb bunları yeğenlerine vermiştir. Daha sonra Abdullah b. Ömer, bu malların idaresini üstlenmiş ve gazvelere çıktığında onlar için ticaret yapmıştır.²⁰²⁷ Dolayısıyla gerek bölgedeki pazarlar gerekse de savaş sonrası kurulan ganimet pazarları, tüccarlar tarafından değerlendirilmiştir. Ancak bu durum sonraki dönemlerde bazı tacirler tarafından istismar edildiği için âlimler arasında tartışılan bir mesele haline gelmiştir. Bu tartışmayı ele alan Serahsî, savaşa bilfiil katılmadıkları sürece sadece ticaret kastıyla düşman topraklarına girenler veya amacı askerî kamplarda ticaret yapmak olan kişilerin ganimetten pay alamayacaklarını²⁰²⁸ ayrıca kendilerine hediye verilmeyeceğini öne sürmüştür.²⁰²⁹

²⁰²¹ Vâkîdî, *Meğâzi*, 2/669-670.

²⁰²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/86; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/169; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/219.

²⁰²³ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 7/336.

²⁰²⁴ İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 4/2283.

²⁰²⁵ Ebû Dâvûd, "Büyu", 13; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/233.

²⁰²⁶ Vâkîdî, *Meğâzi*, 3/1035; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/137; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 7/335.

²⁰²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/152.

²⁰²⁸ Serahsî, *Mepsût*, 10/35-36.

²⁰²⁹ Serahsî, *Mepsût*, 10/45.

2.8.2. Borçlar

Savaş sürecinin önemli etkilerinden biri borç ilişkilerinde meydana gelen hareketliliktir. Çünkü başta savaşları finanse etmeye yönelik borçlanma olmak üzere daha önce şahıslar arasındaki alacak-verecek durumları gündeme gelmiştir. Özellikle varlıklı oldukları için insanlara nakdî veya aynî borçlar veren Yahudiler, savaşlarda mağlup olup sürgün edildiklerinde veya savaş öncesi Müslümanları zor durumda bırakmak amacıyla alacaklarını talep etmişlerdir.

Benî Kaynukâ savaştan sonra sürgün edilmeleri üzerine şehirden çıkmadan önce borçlarını ödemek için süre talep etmiştir. Bu yüzden kendilerine birkaç gün daha süre tanınmıştır.²⁰³⁰ Benzer şekilde Benî Nadîr de şehri terk etmeden önce alacaklarını tahsil etmek için zaman istemiştir. Zira Ebû Râfi Sellâm b. Ebi'l-Hukayk'ın Üseyd b. Hudayr'dan bir yıl içerisinde alacağı 120 dinâr vardı. Anapara olan 80 dinârı alıp geri kalanını iptal etmek üzerine anlaşmışlardır.²⁰³¹ Dolayısıyla Müslümanlar savaşı kazanmalarına rağmen aldıkları borçların silinmediği anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın dayanak noktası ise Hz. Peygamber'in savaş ve borç ilişkisine dair söylediği rivayet edilen şu sözlerdir: "Kılıç, borç dışında tüm günahları siler."²⁰³² Söz konusu hadisin başka bir versiyonu ise şöyle nakledilmiştir: "Allah yolunda katl (öldürmek) borç dışındaki tüm hataları kapatır."²⁰³³

Borç ilişkilerine dair bir başka örnek Hayber Savaşı öncesinde Medine'de yaşanmıştır. Hayber'e yönelik savaş durumu Medine'deki Yahudilere zor gelmiştir. Zira Hayber'in de Kaynukâ, Nadîr ve Kureyza Yahudileri ile aynı akıbeti yaşayacaklarını biliyorlardı. Bu yüzden Müslümanlardan alacağı olan tüm Yahudiler, borçlarının ödenmesini istemiştir.²⁰³⁴ Bu Yahudilerin başında ise varlıklı olduğu anlaşılan Ebû Şahm gelmektedir. Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce borçlandığı ve karşılığında zırhını rehin olarak

²⁰³⁰ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/179; Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 1412; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/293.

²⁰³¹ Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/374; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/324; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, 2/511.

²⁰³² Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebîr*, 24. Hz. Peygamber'in, borcun önemine dair şunu söylediği de nakledilmiştir: "Şehidin, borcu dışındaki tüm günahları silinir." Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/627; Müslim, "İmâret", 32; Tebrîzî, *Miškâtü'l-mesâbih*, 2/879.

²⁰³³ Müslim, "İmâret", 32; Tirmizî, "Fedâilü'l-Cihâd", 13; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 13/21.

²⁰³⁴ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/634; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/115.

bıraktığı kişi de Ebû Şahm'dır.²⁰³⁵ Ondan borç alanlardan biri de Uhud Savaşı'nda babası Abdullah'ı kaybeden Câbir'dir. Babasının Ebû Şahm'a olan bir deve yükü hurma borcunu vermekte sıkıntı yaşayınca Hz. Peygamber'in tavsiyesi ile ürettiği hurmalarla ödeme yapmıştır.²⁰³⁶ Ebû Şahm'a borçlanan bir diğer kişi ise Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemî olup, ondan aldığı beş dirhem ile ailesi için arpa satın almıştır. Ancak Ebû Şahm, Hayber Savaşı'ndan hemen önce alacağını isteyerek onu sıkıştırmıştır. Abdullah, Hayber'in yiyecek ve servet bakımından zengin bir kent olduğunu, elde edeceği ganimetle borcunu ödeyeceğini söylemesine rağmen alacaklısını ikna edemeyince iki tane elbisesini üç dirheme satarak ödeme yapmış ancak Ebû Şahm kalanı da talep edince tamamını vermiştir. Bu zorlu şartlarda sefere katılan Abdullah, iyi ganimet elde etmiş, payına düşen ve Ebû Şahm'ın akrabalarından olan cariyesini yüksek bir bedelle ona satmıştır.²⁰³⁷

Savaş süreçlerinde borç ilişkilerindeki hareketlenmenin bir başka nedeni ise Hz. Peygamber'in harpleri finanse etmek için zaman zaman başkalarından aldığı ödünç paralardır. Huneyn Savaşı'ndan önce Mekkelilerden 130.000 dirhem borç almış ve durumu iyi olmayan sahâbîlere dağıtmıştır.²⁰³⁸ Ayrıca Hz. Ali vasıtasıyla diyetleri ödenmek üzere Benî Cezîme kabilesine gönderilen paralar da²⁰³⁹ buradan tedarik edilmiştir.²⁰⁴⁰ Savaşların borçlar üzerindeki bir diğer etkisi ise Hz. Peygamber'in devlet gelirleriyle borçlulara yardım etmesidir. Memleketler fethedilince ve ganimetler elde edilince Hz. Peygamber'in "Her kim üzerinde borç bulunduğu halde vefat ederse o borcu ödemek bana düşer; her kim de bir mal bırakırsa o mal mirasçılarına aittir." dediği rivayet edilmiştir.²⁰⁴¹ Nitekim Tâif'ten iki kişiye bu kapsamda para vermiştir.²⁰⁴² Parayı teslim

²⁰³⁵ Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlat*, 425; İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, 1/141; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 7/143; Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/563; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 7/368; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamîs*, 2/189; Halebî, *es-Sîre*, 3/461.

²⁰³⁶ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/401-402.

²⁰³⁷ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/634-635; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/116.

²⁰³⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/863; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/363; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/97; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/400.

²⁰³⁹ İbn Habîb, *Muhabber*, 124; Taberî, *Târih*, 3/67; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/115; Serahsî, *Şerhü's-Siyeri'l-kebir*, 260; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/587.

²⁰⁴⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 2/864; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/99; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 1/400.

²⁰⁴¹ Tayâlisî, *el-Müsned*, 4/99; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/100; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 281; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/142; Buhârî, "İstikrâz" 11; Müslim, "Cum'a", 13.

²⁰⁴² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/971-972.

eden kişi ise kendisi de Tâifli olan Muğîre b. Şu‘be’dir.²⁰⁴³ Başka bir rivayete göre ise borçlarını ödemeleri için parayı veren Ebû Süfyân’dır.²⁰⁴⁴

2.8.3. Arazi Satışları

Tarih boyunca sahip olunan altın ve gümüş, varlıklı olmanın nişanesi olarak kabul edilmiştir. Adam Smith İspanyollarda zenginlik göstergesinin altın ve gümüş olduğunu buna karşın para kullanımının yaygın olmadığı çoban toplumlarda ise alışveriş aracı ve değer ölçüsünde hayvanların esas alındığını belirtmiştir.²⁰⁴⁵ Aynı şekilde Mecdüddîn İbnü’l-Esîr de (ö. 606/1210) altın ve gümüşün esas mal olarak kabul gördüğünü daha sonra sahip olunan ve kazanılan aynî malların da bir gösterge haline geldiğini öne sürmüştür. Dolayısıyla Araplar nazarında en yaygın mal olarak kullanılan devenin böyle bir değerinin olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴⁶ Bu durumun özellikle bedevîler için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁴⁷ Deveden birçok yönden istifade eden Araplar, alışverişler işlemlerinde onu kullanmanın yanı sıra sahip olunan deve miktarını zenginliğin bir ölçüsü olarak kabul etmişlerdir.²⁰⁴⁸ Nitekim varlıklı bir kimse olarak bilinen Hizyem b. Hanîfe et-Temîmî’nin mal varlığı belirtilirken 1.000 deve ile 40 ata sahip olduğuna işaret edilmiştir.²⁰⁴⁹

Hayvancılığın yanı sıra tarım ve ticaret de varlıklı olmanın göstergeleri olarak kabul edilmiştir. Bilhassa şehir toplumları için geçerli olan ticaret, Mekke’de zenginliğin ölçüsüydü ve Kureyş’in önde gelen varlıklı kimseleri, çeşitli alanlarda yaptıkları ticaretle servetlerini artırmışlardır. Bunların başında ise Abdullah b. Cüd‘ân gelmektedir. Altın kaplar ile gümüş kâselerden yemek yiyen Abdullah, içki meclislerinde şarkı söyleyen

²⁰⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/542.

²⁰⁴⁴ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 4/355; Diyarbekrî, *Târihu’l-hamîs*, 2/136.

²⁰⁴⁵ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 456.

²⁰⁴⁶ Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanahî (Beyrût: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 4/373; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 11/636; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, 30/428.

²⁰⁴⁷ Cündî, *Şi‘ru’l-harb*, 16.

²⁰⁴⁸ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 13/111.

²⁰⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/70-71; Isfahânî, *Ma‘rifetü’s-sahâbe*, 2/857; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl*, 5/13.

cariyelere²⁰⁵⁰ ve 100 köleye sahip olmanın yanı sıra²⁰⁵¹ şeref sahibi biri olarak tanınmıştır.²⁰⁵² Öyle ki Hevâzin kabilesiyle yapılan Ficâr savaşlarında 100 savaşçıyı tam teşekkülü donatmıştır.²⁰⁵³ İlk olarak 100 zırh, 100 mızrak ve 100 kılıç vermiş daha sonra çağrı yaparak isteyenlere silah dağıtmıştır.²⁰⁵⁴ Mekke'nin bir diğer zengini olarak Ebû Süfyân'dan bahsedilirken gümüş ve deri ticareti ile uğraştığı belirtilmiştir. Özellikle deri ticareti Kureyş için önemliydi. Yemen ve Tâif'ten aldıkları derileri, Şam pazarlarında satmışlardır.²⁰⁵⁵ Mekke'nin zenginlerinin ticaret maksadıyla yatırım yaptıkları emtia arasında savaş teçhizatları da vardı. Savfân b. Ümeyye bu kimselerdendir. Huneyn Savaşı için Müslüman ordusuna çok sayıda zırhı ödünç vermiştir.²⁰⁵⁶ Yine Mekke'nin varlıklılarından Nevfel b. Hâris, mızrak ticaretiyle meşhur olmuş ve Bedir'de Müslümanlara esir düştüğünde serbest kalmak için Cidde'de depoladığı mızraklarından 1.000 tanesini fidye olarak verirken²⁰⁵⁷ Huneyn Savaşı'nda ise 3.000 mızrağı ödünç olarak Hz. Peygamber'e teslim etmiştir.²⁰⁵⁸ Savaş teçhizatlarına yatırım, Hz. Peygamber döneminde de devam etmiştir. Tebuk sonrası Müslümanlar silahlarını satmak istediklerinde servet sahipleri bu teçhizatları almaya çalışmıştır.²⁰⁵⁹ Zenginler arasında kadınların da adı geçmiştir. Kâbe'yi ipek örtü ile giydiren Ümmü'l-Abbâs onlardandır. Tâif'te malı vardı ve buradan kendisine zeytinyağı geliyordu. Ayrıca sikâye görevini üstlendiği de söylenmiştir.²⁰⁶⁰

²⁰⁵⁰ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/126. İbn Kesîr'in aktardığına göre Abdullah daha önce yoksul, kavgacı, kimse tarafından istenmeyen, cinayetlere karışan ve ailesi tarafından dışlanan biriydi. Bir gün Mekke vadilerinde gezinirken Cürhüm meliklerine ait hazineyi bulmuş ve zengin olmuştur. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/276.

²⁰⁵¹ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 10/436.

²⁰⁵² Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 169.

²⁰⁵³ İbn Habîb, *el-Munammak*, 171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/531.

²⁰⁵⁴ Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 169-170.

²⁰⁵⁵ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/127-128.

²⁰⁵⁶ Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/854; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/440; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/362; Taberî, *Târih*, 3/73; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 234; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 1/346.

²⁰⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/42; Taberî, *Târih*, 11/503; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4/188; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/347; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/378; Diyarbekrî, *Târihu'l-hamis*, 1/161.

²⁰⁵⁸ Taberî, *Târih*, 11/503; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 4/1512; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünîf*, 5/218; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4/188; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5/347; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ*, 27/112; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/73.

²⁰⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/152.

²⁰⁶⁰ Cevâd Alî, *Mufasssal*, 14/129. Abbâs b. Abdülmuttalib'in annesi olan bu kadının adı Netîle'ydi. Bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 3/163; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/163; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/511.

Savaş süreciyle birlikte hayvancılık, tarım ve ticaretten sonra araziler de önemli bir yatırım aracı olmaya başlamıştır. Yeni fetihlerle toprağın önemi artmış ve servet biriktirme mantığı değişmeye başlamıştır. Artık hayvancılık, ticaret ve tarım dışında araziler de daha sık alınıp satılan bir ticaret metası haline gelmiştir. İbn Haldûn'un belirttiği üzere ev ve arazi gibi taşınmaz mallar çok fazla çaba göstermeden ve ticaretteki sıkıntılara katlanmadan gelir getirdikleri için bereketli oldukları düşünülmüştür. Ayrıca bu mallardan her daim yararlanabilmek mümkündür.²⁰⁶¹

Arazilere ve mülklere yatırım yapanlardan arasında Muâviye b. Ebî Süfyân dikkat çekmektedir. Mikdâd b. Amr'ın Hayber'de 15 vesk arpa elde edilen arazisinin haklarını 100.000 dirhem karşılığında satın almıştır.²⁰⁶² Yine Hz. Peygamber tarafından Hayber arazilerinden olmak üzere Benî Ruhâ kabilesine hediye ettiği ve yıllık 100 vesk ürün elde edilen yeri satın alarak²⁰⁶³ arazilere yatırım yapmaya devam etmiştir. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr babasının borçlarını kapatmak için Gâbe'deki araziye satışa çıkardığında Muâviye iki buçuk parseli için 250.000 dirhem ödeme yapmıştır.²⁰⁶⁴ Muâviye gibi yatırım yapanlardan Muhammed b. Mesleme ise Hayber'de Eslem kabilesinden yetmiş kişinin hissesini satın alarak²⁰⁶⁵ savaş sonrası ortaya çıkan fırsatları değerlendirmeye çalışmıştır. Arazilere yatırım yapanlar arasında Zübeyr b. Avvâm'ın ise önemli bir yeri vardır. Yüksek miktarda gayr-i menkul sahibi olan Zübeyr'in sadece Gâbe'deki arazisi 170.000 dirhem değerindeydi.²⁰⁶⁶ Arazi ve mülklere yapılan yatırımlar sonraki dönemlerde savaş yoğunluğunun artması ve ganimetlerin büyük meblağlara ulaşmasıyla daha da önem kazanmıştır. Habbâb b. Eret'ten nakledilen bir rivayette bu meseleye değinilmiştir: "Bizden öncekiler dünyalık elde etmeden göçüp gittiler. Biz ise o kadar çok servet kazandık ki topraktan başka yatırım yapacak bir şey bulamadık."²⁰⁶⁷

²⁰⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/235.

²⁰⁶² Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/694; Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, 9/282.

²⁰⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/278.

²⁰⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/101-102.

²⁰⁶⁵ Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/690.

²⁰⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/101-102.

²⁰⁶⁷ Humeydî, *el-Müsned*, 1/238; Isfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/146.

2.8.4. Faizli Alışverişler

Hız. Peygamber, savaşlardan sonra devletin otoritesinin artmasına paralel olarak pazarlara ve alışverişlere müdahale etmeye başlamış, kullanılan ölçü birimlerine bir standart getirmiştir. Bu yüzden mikyâl olarak Medine ehlinin mikyâlini, vezn olarak ise Mekke ehlinin veznini esas almalarını istemiştir.²⁰⁶⁸ Bunun sebebini Tahavî şöyle açıklamıştır: “Mekke ticaret şehri olduğu için eşyalar fiyatlarıyla satılıyordu. Zira meyve ve ziraat yoktu. Bu yüzden vezn ölçüsü esas alınıyordu. Medine ise bunun aksine ziraat yapılan bir yerdi ve ticaret mikyâl üzerinden yapılıyordu. Dolayısıyla Hız. Peygamber her yerde bu iki şehrin ölçü birimlerinin esas alınmasını emretmiştir.”²⁰⁶⁹ Hız. Peygamber ölçü birimlerine getirdiği düzenlemenin yanı sıra bazı alışverişlere sınırlama getirmiştir. Buna göre kilosunu veya miktarı bilinmeyen ürünlerin götürü usulü ile satılmasını yasaklamıştır. Aynı şekilde telakkir-rukban yöntemi ile alışverişi yapmaktan da yasaklamıştır. Böylece kırsaldan gelen üreticilerin mallarının şehir dışında, pazara gelmeden ucuza satın alınmasının önüne geçmeye çalışmıştır.²⁰⁷⁰ Ayrıca Hız. Peygamber’in hassasiyetini bilen insanlar, zaman zaman pazarlardaki aşırı fiyat artışlarından şikâyetçi olup bizzat müdahale etmesini istemiştir.²⁰⁷¹

Hız. Peygamber’in yasakladığı en önemli alışverişler ise faiz ile yapılan alım-satımlardır. Mekke’nin fethinden sonra emir tayin ettiği Attâb b. Esîd’e şunu söylemiştir: “Bir alışverişte hem alım-satım hem de faiz olmaz. Ayrıca sahip olunmayan bir şeyi satmak helal değildir ve yanında olmayan malın kârını yeme.”²⁰⁷² Faizli alışverişleri engellemekte kararlı olan Hız. Peygamber Tâif’in ayrıcalık tanınması yönündeki talebini reddetmiştir. Çünkü onlar Medine’ye heyet halinde geldiklerinde: “Bütün mallarımız ribadandır.” sözleriyle faizli alışverişlere devam etmek istemişlerdir. Hız. Peygamber ise: “Ey iman edenler! Allah’tan sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden

²⁰⁶⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/485; Hız. Peygamber döneminde kullanılan paralar ve diğer ölçü birimleri ise şunlardır: dirhem, dinâr, miskâl, dânik, kırât, ukiyye, neş, nevât, ritl ve kantâr. Bk. Huzâi, *Tahrîcü’l-delâlât*, 598; Kettânî, *et-Terâtibu’l-idâriyye*, 1/328.

²⁰⁶⁹ İbn Manzûr, “*Lisânü’l-‘Arab*”, 11/605; Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbih*, 2/874; Huzâi, *Tahrîcü’l-delâlât*, 597. Mikyâl hacim ölçü birimi, vezn ise ağırlık ölçü birimidir. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (Ensar Neşriyat, 2016), 376, 605.

²⁰⁷⁰ İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehat*, 214; Buhârî, “Büyu”, 49. Huzâi, *Tahrîcü’l-delâlât*, 307.

²⁰⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/328; Tebrîzî, *Mişkâtü’l-mesâbih*, 2/875; Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 5/259.

²⁰⁷² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/959; Beyhakî, *Ma’arifetü’s-sünen*, 8/108.

geriye kalanı bırakın."²⁰⁷³ âyetini okuyarak karşılık vermiştir.²⁰⁷⁴ Yine Müslümanlara karşı savaşacak güçlerinin olmadığını itiraf ederek Medine'ye gelen Necdân Hıristiyanları ile yapılan anlaşmada, tüccar bir kimsenin faiz yemesi halinde artık güvencede olmayacağı belirtilmiştir.²⁰⁷⁵ Nitekim bir rivayete göre Hz. Ömer döneminde faizle iştigal etmeye devam ettikleri için sürgün edilmişlerdir.²⁰⁷⁶

²⁰⁷³ el-Bakara 2/278.

²⁰⁷⁴ Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/966-967; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 2/87.

²⁰⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/249; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/389; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, 3/555; Makrîzî, *İmtâü'l-esmâ*, 14/70.

²⁰⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/308; Efgânî, *Esvâkü'l-Arab*, 62.

SONUÇ

Pers, Grek ve Roma gibi kadim milletlerin tarihleri incelendiğinde savaşlarla birlikte iktisadî hayatlarında keskin değişimler yaşandığı görülmektedir. Özellikle savaşlarda üstün gelenler, kazandıkları ganimetlerin etkisiyle büyük medeniyetler inşa etmeyi başarmışlardır. Bu durum savaşların tabii bir neticesi olup aynı zamanda medeniyet inşa etmek için belirli bir maddi güce ulaşılması gerektiğini göstermektedir. Eski tarihlerde bu güce ulaşmanın en yaygın yöntemi savaştı ve Coğrafi Keşifler Çağı'na kadar bu şekilde devam etmiştir. On altıncı yüzyılın başlarından itibaren ise Avrupalılar zenginleşmek için savaş yerine ticaret kültürünü geliştirmeye başlamışlardır. Benzer durum Arap Yarımadası'nda da geçerliydi. Siyasî konumunu güçlendirmek veya zenginleşmek isteyen topluluklar savaşlara başvurmuşlardır. Ancak Kureyş kabilesinin tercih ettiği yöntem yarımada'daki Araplardan farklıydı. Grek şehir devletlerine benzer bir yapıyı Mekke'de kuran Kureyş Arapları, zenginleşmek için ticareti meslek edinmiş ve şehirlerine ciddi zenginlik kazandırmışlardır. Bunu istikrarlı hale getirmek için de savaşların etkilerini azaltmaya yönelik haram ayları ihdas ederken, güzegâh üzerindeki kabilelerle de ilâf denilen anlaşmalar yapmışlardır.

Arap Yarımadası'nda savaşların yoğunluk kazandığı ve iktisadî hayatın köklü değişimlere uğradığı asıl tarih ise Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesiyle başlamıştır. Burada kurulan İslâm Devleti ilerleyen yıllarda hızlı bir gelişim göstermiş ve savaş bölgelerinden merkeze gönderilen ganimetlerle birlikte sosyal hayatın her alanında ciddi değişimler yaşanmıştır. Daha da önemlisi Müslümanlar, i'lâ-yi kelimetullah ülküsünü gerçekleştirebilmek amacıyla inşa etmeye çalıştıkları medeniyet için gerekli iktisadî refaha ulaşmışlardır. Bu sürecin ilk aşaması ise Medine'ye hicretle başlamıştır. Hz. Peygamber, Medine'de İslâm davetini yaymak için sağlam bir yapı kurmayı amaçladığında başta Mekke olmak üzere düşmanca davranan grupların saldırılarına maruz kalmış ve karşılık vermek için savaş sürecini başlatmıştır. Bu süreçte hususi bir politika takip ederek harpleri organize etmeyi ve toplumu örgütlemeyi hedeflemiştir. Bu durum ise savaş ve ekonomi ekseninde sosyal hayatın farklı alanlarına yansımıştır.

Hz. Peygamber döneminde savaşların finanse edilmesi, ilk yıllarda bireysel sorumluluklara dayanırken süreç içerisinde elde edilen gelirlerle devletin rolü gelişmiştir.

Hazineye aktarılan humus, cizye, fey ve zekât mallarının bir kısmı teçhizat harcamalarına tahsis edilirken, özellikle devletin hayvan serveti kayda değer bir gelişim göstermiştir. Bu durum ise muhtemel sefer durumları için önemli bir kaynak olmuştur. Daha da önemlisi devletin harp teçhizatlarını edinmeye yönelik politikasıyla birlikte muharip tipolojisinde değişiklikler meydana gelmiştir. Çünkü savaşlarda bireysel sorumluluk esas olduğu için sadece teçhizat edinmeye gücü yetenler muharip olabiliyordu. Devletin harp teçhizatlarına yönelik politikasıyla birlikte yoksul kimseler de savaşlara katılma imkânı elde etmeye ve savaşların iktisadî getirilerinden yararlanmaya başlamışlardır. Esas köklü değişimler ise ilerleyen yıllarda meydana gelmiş olmalıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'nin başlangıç aşamasında Müslümanlar bir süre daha Arap Yarımadası'nda kalsa da akabinde Şam ve Irak taraflarına düzenlenen fetih hareketlerine katılmışlardır. Buradaki savaşlara iştirak eden grupların kimliğini tespit etmeye yönelik yapılacak çalışmalar, muharip tipolojisinde meydana gelen değişimleri görmemize katkı sunabilir.

Savaş gelirleri noktasında Medine, Hayber, Fedek ve Vâdi'l-Kurâ'da yaşayan Yahudilerin hususi bir yeri vardır. İktisadi yapıları oldukça güçlü olan söz konusu Yahudiler, zengin harp teçhizatlarına ve verimli tarım arazilerine sahiplerdi. Bu yüzden Müslümanların iktisadî hayatlarında meydana gelen keskin değişimler, Yahudilerle yapılan savaşların akabinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Benî Nadîr ve Hayber Yahudileriyle yapılan savaşların ne derece etkili olduğu kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir. Onlarla yapılan savaşların bir diğer önemli özelliği de elde edilen malların çeşitliliğidir. Ganimetler arasında harp teçhizatları, araziler, hayvanlar ve çok sayıda kıymetli mallar mevcuttu. Tüm bunlar Arap Yarımadası'ndaki Hicâz Yahudilerin iktisadî gücüne işaret etmektedir. Savaş gelirleriyle ilgili başka bir husus ise geçim kaynaklarının temeli hayvancılığa dayanan bedevî kabileler hakkındadır. Müslümanlar ve bedevîler arasında geçen savaşlarda elde edilen ganimetler ekseriyetle hayvanlardan oluşmaktadır. Bunlara dair detaylı rakamlar kaydedilmiştir. Özellikle Hevâzin kabilesiyle yapılan Huneyn ve Benî Mustalik kabilesiyle yapılan Müreysî savaşlarında büyük miktarlarda küçükbaş ve büyükbaş hayvan ele geçirilmiştir. Bu durum aynı zamanda kabilelerin yaşadığı maddi kayıpların büyüklüğünü ve savaş süreçlerinden ne derece etkilendiklerini göstermektedir.

Kureyş kervanlarına yönelik askerî harekâtlarla başlayan savaş süreci ekseriyetle Müslümanların lehine sonuçlanmıştır. Ele geçirilen ganimetlerle birlikte devlet hazinesi oluşmaya başladığı gibi Medine'deki Müslümanların hayatında da kayda değer değişimler meydana gelmiştir. Müslümanlar arasında ön plana çıkanlar Muhacirlerdir. Bunun temel sebebi Ensara göre daha çok ihtiyaç sahibi olmalarıydı. Nitekim ganimetler sistemli bir şekilde savaşanlara taksim edilirken bazı durumlarda onlara öncelik verilmiştir. Ensarın savaşlardan etkilenme süreci ise farklı bağlamlarda gelişmiştir. Ensarî sahâbiler tarımla uğraşmalarına rağmen birçok savaşa katılmak durumunda kaldıkları için gerek insan gerekse iş kaybı hususunda zaman zaman olumsuz etkilenmişlerdir. Ayrıca muharip ihtiyacını karşılamak için insanların Medine'ye hicret edilmeye davet edilmesi, ilerleyen süreçte Ensar aleyhine bazı toplumsal sorunlara yol açmıştır. Hicretle birlikte şehir içerisindeki nüfus üstünlükleri zamanla gerilemiştir.

Savaş ekonomisinin temel özelliklerinden biri çalışma hayatında meydana gelen değişimlerdir. Seferlerin yoğunluğu ve uzunluğu özellikle tarımla uğraşan çiftçiler için ciddi bir sorundur. Buna karşın savaşları kazanırken kayda değer miktarlarda ganimet elde edilmesi ve bunun sürekliliği söz konusu sorunu çözdüğü gibi çalışma hayatıyla ilgili düşüncelerin değişmesine sebep vermektedir. Romalılarda böyle bir süreç gelişmiştir. Müslüman toplumunda da benzer bir süreçten bahsedebiliriz. Hz. Peygamber ilk dönemlerden itibaren muharip gücünü genişletmeye çalışırken tarımsal faaliyetlerle uğraşmanın vereceği zararları düşünerek zaman zaman uyarılarda bulunmuştur. Geçimlerini temin etmeleri için savaş ganimetlerine işaret etmiştir. Bu durum ilerleyen yıllarda çalışma hayatına olan bağımlılığı azaltmış ve bazı geçim vasıtalarının geri plana düşmesine sebep olmuştur. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı ticarettir. Kureyş tacirleri Hz. Peygamber döneminde ticarete devam etseler de ganimetlerin büyük miktarlara ulaştığı Hz. Ömer döneminden itibaren mesleklerini terk etmeye başlamışlardır.

Savaş süreciyle birlikte devletin kurumsallaşma aşamasında önemli aşama kaydetmesi beraberinde yeni bir istihdam alanının oluşumunu sağlamıştır. İdare işlerinde görevlendirilen sahâbiler için artık yeni bir geçim vasıtası ortaya çıkmıştır. Burada dikkat çeken husus ise idarecilerin kabile kimlikleridir. Ekseriyetle Kureyş kabilesine mensup olanlar istihdam edilmiştir. Bu tercihin iki sebebi olabilir. Birincisi, Mekke Araplarının

eskiden beri ticaret için Şam, Irak ve Yemen gibi farklı yerlere gitmeleri sebebiyle birçok insanla ve kültürle tanışma imkânı elde etmeleridir. Buna karşılık Medine Arapları ise daha ziyade çiftçilikle geçinen ve dışarıyla iletişimleri sınırlı bir toplumdur. Dolayısıyla Kureyşî Müslümanlar iletişim ve idare konusunda daha yetenekli oldukları için tercih edilmişlerdir. İkincisi, Hz. Peygamber Arap Yarımadası'nın toplumsal yapısını bildiği için daha etkili olacaklarını düşünerek idarecileri genellikle Kureyş kabilesinden seçmiştir.

Savaş sürecinden etkilenen gruplar arasında Mekke'nin özel bir yeri vardır. Savaşları organize etmek için yaptıkları harcamalara rağmen Müslümanlara karşı aldıkları mağlubiyetler, savaşlardaki insan kayıpları ve ticaret yollarının Müslümanların denetimine girmesiyle kervan ticaretinin gerilemesi, Araplar arasındaki siyasî pozisyonlarını zayıflattığı gibi ekonomilerine darbe vuran etkenlerdir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra hicret etmelerine gerek olmadığını söylese de muhtemelen devletin merkezinde olmanın ayrıcalıklarından istifade etmek isteyenler hicret etmeye devam etmişlerdir.

Hz. Peygamber dönemi savaş ekonomisi sürecinin etkileri ilerleyen yıllarda muhtemelen daha da artmıştır. Sâsânî ve Bizans ile yapılan savaşlarda gerçekleştirilen fetihlerin siyasî, toplumsal, kültürel, dinî ve iktisadî alanlarda ciddi değişikliklere sebebiyet verdiğini tahmin etmek güç değildir. Bu durum ise özellikle Hz. Ömer dönemini savaş ekonomisi bağlamında okumanın önemini artırmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdürrezzâk es-San‘ânî, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyyetü'l-Ma‘lumât. 10 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 2013.
- Acar, Cafer. *H. Peygamber'in Savaş Stratejisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Acar, Cafer. *İslam'da Savaş*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.
- Afife, Abdurrahman. *eş-Şi'ru ve eyyamü'l-Arab fi'l-asri'l-câhilî*. Beyrût: Dârü'l-Endülüs, 1984.
- Ağaoğlu, Reşat Ahmet. *İslâm'ın İlk Başlarında İstihdam Politikaları*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 40 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akarsu, Murat. *Kabilelerden Devlete Medine Tecrübesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Akıncı, Ahmet. *İslam Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Aksu Ereker, Fulya. "İlk Çağlardan Günümüze Haklı Savaş Kuramı". *Uluslararası İlişkiler* 1/3 (2004), 1-36.
- Aktaş, Merve. *H. Peygamber'in Savaşlarında Kadın*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021.
- Akyüz, Vecdi-Engin, Nihat. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*. thk. Vecdi Akyüz. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2007.
- Alex Moseley. "Just War Theory". *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, ts. <https://iep.utm.edu/justwar/>
- Algül, Hüseyin. "Gazve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nürüddîn. *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Alper, Ömer Mahir. "Savaşın Doğallığından Barışın İmkânına: İbn Haldûn'da Savaş ve Barış Kuramı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 29-47.
- Altı, Fazlı. *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Al-Tikriti, Nabil Sirri. *Şehzade Korkud (Ca. 1468-1513) and the Articulation of Early 16th Century Ottoman Religious Identity*. Chicago-Illinois, Doktora Tezi, 2004.
- Altunışık, Remzi vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (SPSS Uygulamalı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 6. Basım, 2010.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: KURAMER, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Armstrong, Karen. *H. Muhammed*. çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2017.
- Arslan, Mahmut. "2. Dünya Savaşı ve Türkiye'de Savaş Ekonomisi". *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi* 2 (2016), 1-14.
- Arslantaş, Nuh. *H. Muhammed Döneminde Yahudiler*. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Atlan, Sabahat. *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: Cumhuriyet Devri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

- Aydın, Mehmet Akif. "Cuâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/77-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, 2010.
- Aypek, Nevzat vd. *Ekonomik Terimler Sözlüğü*. Ankara: Kitabevi, 2009.
- Azizova, Elnure. *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: İSAM, 2018.
- Bağce, Emre. "Küresel Savaşların Eşiğinde Kant ve Hegel'i Yeniden Okumak: Sürekli Barış İçin Savaş Gerekli mi?". *Doğu-Batı Düşünce Dergisi* 6/24 (2003), 105-121.
- Bahrak, Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyerî el-Hadramî. *Hadâiku'l-envâr ve metâliu'l-esrâr fi sîreti'n-nebiyyi'l-muhtâr*. thk. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1419/1998.
- Bainton, Roland H. *Christian Attitudes Toward War And Peace A Historical Survey And Critical Reevaluation*. New York: Abingdon Press, 1960.
- Bakirezer, Güven. "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/01 (2008), 17-54.
- Bakkal, Ali. *Komutan Peygamber ve Yetiştirdiği Komutan Sahâbîler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Balci, İsrâfil. "Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 81-135.
- Baysa, Hüseyin. *Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat "Kureys Kervanları"*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Baysa, Hüseyin. *İslam Hukukunda Ribanın İletî*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2004.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Endülüsî. *Mu'cemü mâ İste'ceme min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâdi*. 4 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1403/1982.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Endülüsî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-esrâf*. ed. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrût: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Berru, Tefvik. *Târîhü'l-Arabi'l-kadîm*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2001.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve*. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *el-Hilâfiyyâtü beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe ve ashâbihi*. thk. Mahmûd b. Abdülfettâh. 8 Cilt. Kâhire: Şirketü'r-Ravzâ, 2015.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Ma'arifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmiatü'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1991.
- Bilgin, Ali. "Savaş Tanımlamak: Terminolojik Bir Yaklaşım". *Avrasya Terim Dergisi* 2/1 (2013), 114-129.
- Bishop, M.C. - Coulston, J. C. N. *Roma Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*. çev. Samet Özgüler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Boratav, Korkut. *Türk İktisat Tarihi (1908-2002)*. Ankara: İmge Kitabevi, 9. Basım, 2005.

- Breisach, Ernst. *Tarih Yazımı*. çev. Hülya Kocaoluk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Târîhü'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Dabbâsî. 12 Cilt. Riyâd: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sahîhü'l-Buhârî*. Dımaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 2002.
- Burke, Peter. *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Büceyrimî, Süleyman b. Muhammed. *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1995.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resâil*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1964.
- Canatan, Kadir. “Haçlı Savaşları ve Sömürgecilik Bağlamında Genişleme Hareketlerinin Ekolojik Arkapları”. *Eskiye* 4 (2007), 37-44.
- Cemîl, Muhammed b. Fâris. *en-Nebî ve Yehûdü'l-Medîne*. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 2002.
- Cevâd Alî. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrût: Dârü's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Cide, Ömer. “Hz. Peygamber'in Sasani ve Bizans'ı Hedef Göstermesi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 12-23.
- Cide, Ömer. *İslam Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama Emân*. Ankara: İlâhiyat, 2020.
- Clausewitz, Carl Von. *Savaş Üzerine*. çev. H. Fahri Çeliker. İstanbul: Alfa Yayınları, 19. Basım, 2018.
- Creswell, John Ward. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. thk. Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018.
- Cündî, Alî. *Şi'ru'l-harb fî asri'l-câhilî*. Beyrût: Mektebetü'l-Camia'ati'l-Arabiyye, 3. Basım, 1966.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2007.
- Çelik, Mazlum. “Savaş ve Ekonomi”. *Savaş: Farklı Disiplinlerde Yeni Yaklaşımlar*. ed. Bülent Özçelik. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010.
- Çetin, Hasan. *İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Çuçak, Muhammed-Kaplan, Abdurrahim. “Nisâ Sûresi On Birinci Âyeti Bağlamında İki Kızın Mirastaki Payı İle İlgili Görüşlerin Değerlendirilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2020), 127-138.
- Darâtke, Sâlih Munis. *el-'Alakâtü'l-Arabiyyetü'l-Yahûdiyye*. Ammân: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî vd. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dayıoğlu Erul, Rana-Buz, Funda. “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Uygulanan Vergi Politikaları”. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi* 1/4 (2019), 391-406.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Bibliyografyası (Cumhuriyet Dönemi 1923-2014)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi: Cumhuriyet*. Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1953.

- Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târihu 'l-hamîs fi ahvâli enfûsi 'n-nefis*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdr, 1973.
- Doğan, İslam. *Hiz. Peygamber'in Mal Varlığı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Doğanay, Ramazan. *Peygamber Yurdunun Misafirleri ve Hadis*. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Dokuyan, Sabit. "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2 (2004), 23-55.
- Dosse, François. *Ufalanmış Tarih*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Doyle, Michael W. *Ways of War and Peace: Realism, Liberalism and Socialism*. New York: Norton&Company, 1997.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletü'l-me'âcimü'l-Arabiyye*. çev. Muhamed Selîm en-Nu'aymî-Cemâl el-Hayyât. 11 Cilt. Irâk: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1979.
- Dyakov, Vladimir-Kovalev, Ivanovich. *İlkçağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*. çev. Özdemir İnce. 2 Cilt. İstanbul: Yordam Kitap, 2. Basım, 2010.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Kara Belbelî. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009.
- Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Garîbu'l-hadîs*. thk. Muhammed Abdülmuîd Hân. 4 Cilt. Haydarabâd: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1964.
- Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Hâlil Muhammed Herâs. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Harâc*. thk. Taha Abdür-rauf Sa'd-Sa'd Hasan Muhammed. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999.
- Ebü Zehra, Muhammed. *Hâtemü'n-nebiyyîn*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2004.
- Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Efgânî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed. *Esvâkü'l-Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1974.
- Eldem, Vedat. *Harp Yıllarında Osmanlı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Mahmudov, Elşad. *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hiz. Peygamber'in Savaşları*. Ankara: İSAM, 2. Basım, 2018.
- Erasmus, Desiderius. *Tatlı Gelir Yaşamayan Savaş*. çev. Şebnem Sunar. İstanbul: Can Yayınları, 2020.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. Ensar Neşriyat, 6. Basım, 2016.
- Ergun, Recep. "Harp Ekonomisi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 44/1-4 (2011), 105-111.
- Erkal, Mehmet. "Beytülmâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Erul, Bünyamin. "Rivayetlerde Hendek ve Hendekteki Rivayetler". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (2021), 13-68.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2001.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd. *Ahbaru Mekke*. thk. Rüşdî es-Sâlih. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- Fadlî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hizâm. *Fethu'l-allâm fi dirâseti ehâdisi büluğî'l-merâm*. 10 Cilt. San'a: Dâru'l-'Âsime, 2019.

- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Ferrâ, Ebû Ya'la. *Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Fezârî, Ebû İshâk. *es-Sîre*. thk. Fârûk Hammâde. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Nu'aym el-Arkusûsî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Gaebel, Robert E. *Cavalry Operations in the Ancient Greek World*. Norman: University of Oklahoma Press, 2002.
- Graves, Robert. *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. çev. Uğur Akpur. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Güçlü, İdris. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2019.
- Gümüştekin, İbrahim Halil. *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Ekonomik Hayat*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Gündoğdu, Abdullâh. "Osmanlı". *Osmanlılar ve Dünya Ticareti "Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeleri"*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Güneş, Günver. "Savaş Ekonomisi Uygulamaları İçinde İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın'da Varlık Vergisi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18/37 (2018), 645-676.
- Gürcan, Metin. "Bir Önceki Savaş İçin Hazırlanmak: Küresel Güvenlik Ortamının Savaş Olgusuna Etkisi". *Bilge Strateji* 3/5 (2011), 127-178.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nûrüddîn. *es-Sîretü'l-halebiyye*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1427.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Halîl İmrân el-Mansûr. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Hâlîfe b. Hayyat, Ebû Amr. *Târih*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- Hâlîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hamidullah, Muhammed. "Hendek Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Savaşları*. çev. Nazire Erinç Yurter. Beyan Yayınları, 2002.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'da Devlet İdaresi*. çev. Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Hamidullah, Muhammed. *Mecmûatü vesâikü's-siyasiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve hilâfeti'r-Reâşid*. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 6. Basım, 1407/1986.

- Hargûşî, Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed. *Şerefü'l-Mustafâ*. thk. Bebîl b. Hâşim b. Abdillâh el-Gamrî. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2003.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed. *el-Makâmât*. Beyrût: Matbaatü'l-Maârif, 1874.
- Harûn, Abdüsselâm Muhammed. *Künnâşetü'n-nevâdir*. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1995.
- Hatalmış, Ali. *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Me'âlimü's-sünen*. 4 Cilt. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi's-sünne*. 7 Cilt. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1995.
- Heaton, Herbert. *Avrupa İktisat Tarihi*. çev. M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş. Ankara: Paragraf Yayınevi, 2005.
- Hemdânî, Ebû Muhammed. *Sıfatü cezîretü'l-'Arab*. Leiden: Matbaatü Brill, 1884.
- Herodotos. *Herodot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım, 1983.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hız Muhammed'in Hayatı*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2015.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecmau'z-zevâ'id*. thk. Hüsameddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî. *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberü'l-aktâr*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Müessesetü'n-Nâsır li's-Sekâfe, 1980.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. çev. Semih Lin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6. Basım, 2007.
- Hudarî, Muhammed. *Nuru'l-yakîn fi sîreti seyyidi'l-mürselîn*. Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ, 1425/2004.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ. *el-Müsned*. thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.
- Huşenî, Ebû Zer. *İmlâu'l-muhtasar fi şerhi gâribi's-siyer*. thk. Paul Brönnle. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Huzâî, Alî b. Muhammed b. Ahmed. *Tahrîcü'd-delâlati's-sem'iyye 'alâ mâ kâne fi 'ahdi Resûlillâh mine'l-hiref ve's-sanâi ve'l-'amâlâti's-şer'iyye*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419.
- İsfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Sa'âde, 1974.
- İsfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Adil b. Yûsuf el-'Azzâzî. 7 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1998.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstîâb fi ma'rifetü'l-ashâb*. ed. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Cil, 1992.
- İbn Abdırabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. Hasan. *Târihu Dimaşk*. ed. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1995.

- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. ed. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Kavânînü'l-fikhiyye*. thk. Mâcid el-Hamevî. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2013.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-lüga*. thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm, 1987.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudî Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2. Basım, 1419.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Hamad b. Abdillâh, Muhammed b. İbrâhîm. 16 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Islâhü'l-mâl*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *el-Munammak fî ahbâri Kureyş*. thk. Hurşid Ahmed Farûk. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. *Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstädter. Beyrût: Dârü'l-Afâki'l-Cedîde, 1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitabu'l-İber ve divanü'l-mübtede' vel'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1988.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmiü's-sîreti'n-nebeviyye*. thk. İhsân Abbâs. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1900.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*. thk. Hâfız Seyyid Azîz Beg vd. 2 Cilt. Beyrût: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417/1996.
- İbn Hişâm, Abdülmelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 2 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Maatbaati Mustafa el-Balî el-Halebî ve Evladuhu, 1955.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed el-Muttalibî el-Kureşî. *Sîretü İbn-i İshâk*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1978.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye. *Zâdü'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*. thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî, Muhammed Azîz Şems vd. 7 Cilt. Riyâd: Dârü 'Atâati'l-İlm, 3. Basım, 2019.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbidîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. ed. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1988.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffaküddin Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğni*. thk. Abdullâh Yûsuf el-Cedî'. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *Garîbu'l-hadîs*. 3 Cilt. Bağdat: Matbuatu'l-Ânî, 1397.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdr, 1414/1993.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Mukaddimâtü'l-mümeħhidât*. thk. Muhammed Hacî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsil*. thk. Muhammed Hacî vd. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. ed. Alî Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Seyyidinnâs, Muhammed b. Muhammed. *Uyûnü'l-eser fî fînûni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*. ed. İbrâhîm Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrâhîm Ceffâl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde, 1979.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Mısrî. *el-Câmi' fî'l-hadîs*. thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr. Riyâd: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1995.
- İbn Zebâle, Muhammed b. el-Hasen. *Ahbâru'l-Medîne*. çev. Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe. *el-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâd. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti, 1986.
- İbnü'l-Âdîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Büğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. ed. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanahî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-Esîr, İzüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzüddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahabe*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Ezrak, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî. *Bedâ'i'u's-silk fî tebâi'i'l-mülk*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. 2 Cilt. Irâk: Vezâretü'l-İ'lâm, 1977.
- İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen. *ed-Dürrü'n-nakî fî şerhi elfâzi'l-Hirakî*. thk. Rıdvân Muhtâr. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Mücteme', 1991.

- İbnü'l-Mücâvir, Muhammed b. Mes'ûd b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî en-Nisâbü'rî. *Târîhu'l-müstebsir*. thk. Memdûh Hasan Muhammed. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1996.
- İbnü't-Tallâ', Ebû Abdillâh b. Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubi. *Akdiyetü'r-Resulillah*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1426/2005.
- İbrâhîm b. Tahmân, Ebû Saîd. *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*. thk. Muhammed Mâlik Tâhir. Dîmaşk: Mücmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, 1983.
- İdrisî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh. *Nüzhetü'l-Müşâk fi ihtirâki'l-Afâk*. 2 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1409/1988.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. çev. Halil Berktaş. thk. Halil İnalçık, Donald Quataert. 2 Cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıp. *el-Müfredât fi gâribi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dîmaşk: Dâru'l-Kâlem, 1412/1991.
- Kabadayı, Talip. "Felsefenin Işığında '(Haklı) Savaş' Üzerine Kısa Bir Deneme". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 72/1 (2014), 95-98.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab*. thk. İbrâhîm el-İbyârî. Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-Lüblâniyyîn, 1980.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kallek, Cengiz. *Sosyal Devlet (İslâm'da Yönetim-Piyasa İlişkisi)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Kant, Immanuel. *Ebedî Barış Üzerine Felsefî Bir Deneme*. çev. Yavuz Abadan, Seha L. Meray. Ankara: Ajans Türk Matbaası, 1960.
- Kapar, Mehmet Ali. *Heyetler (Hz. Peygamber Dönemi Diploması)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Karakoç, Eren. *Pers ve Greklerde Ordu*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014.
- Karataş, Zeki. "Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi". *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 68-86.
- Karataşer, Büşra. "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde İstanbul'un İfaresi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2013), 97-114.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanaî*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinü't-te'vil*. thk. Muhammed Bâsil. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Abdülmelik Şihâbüddîn. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübre'l-Emîriyye, 1323/1905.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Abdülmelik Şihâbüddîn. *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2001.
- Kavas, Ahmet. "İtalya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/446-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kaya, Mustafa. "Kant'ta Kalıcı Barışı Sağlamanın Bir Aracı Olarak Savaş". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 65 (2018), 203-218.

- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr. *Ensabu'l-hayl fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm ve ahbâruhâ*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 2003.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr. *Nesebü mead ve'l-Yemeni'l-kebîr*. thk. Nâcî Hasan. 2 Cilt. Dımaşk: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Kelpetin, Mahmut. *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Keremî, Ahmed Accâc. *el-İdâre fi asri'r-Resûl*. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1427/2006.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. thk. Abdullâh el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Erkam, 2. Basım, 2000.
- Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. çev. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *Risâletü'l-Kindî fi ameli's-suyûf*. thk. Faysal Dabdûb. Bağdat: Matbaatü'l-'Ânî, 1962.
- Ksenophon. *Yunan Tarihi*. çev. Suat Sinanoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Kuddûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrid*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed. 12 Cilt. Kâhire: Dârü's-Selâm, 2. Basım, 2006.
- Kuhrt, Amélie. *Eski Çağ'da Yakınoğu*. çev. Dilek Şendil. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Kuray, Ahmet. *İslâmiyetin Yayılışı Sürecinde Heyetler*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kuraybî, İbrâhîm b. İbrâhîm. *Merviyâtü gazveti Benî Mustalik*. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, ts.
- Kurtbek, Seyfi. *Harp ve Ekonomi*. İstanbul: İnsel Kitabevi, 1942.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Aftîş. 20 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutub, İbrahim Muhammed. *Allah Rasulü'nün Malî Siyaseti*. çev. Mustafa Sızan, Enver Özkan. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1995.
- Küntî, Muhtâr b. Ahmed. *el-Ecvibetü'l-mühimme*. Mahtutâtü'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- Kürd Ali, Muhammed b. Abdürrezzâk b. Muhammed. *Hitatü's-Şâm*. 6 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'n-Nuriyye, 1983.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*. çev. Enver Günsel. İstanbul: Truva Yayınları, 2006.
- Ludendorff, Erich Von. *Topyekûn Harp*. çev. Aynur Onur Çiftci-Erhan Çiftci. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Lune, Howard-Berg, Bruce L. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. thk. Asım Sarı. Konya: Eğitim Yayınevi, 4. Basım, 2019.
- Mahmûd, Sellâm Şâfiî. *en-Neşâtü'z-zirâ'i fi Hayber fi'l-câhiliyye ve hatta nihayeti ahdi Ömer İbnü'l-Hattâb*. İskenderiyye: Minşâtü'l-Meârifî'l-İskenderiyye, 1989.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târih*. thk. Süheyl Zekkâr. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1988.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir. *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-nebî mine'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-meta'*. ed. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî. 15 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî. *el-Muvattâ*. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, 1985.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî. *el-Müdevvenü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Basım, 1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Ahkâmü's-sultâniyye*. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvî'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvîz, Adil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mazoyer, Marcel-Roudart, Laurence. *A History of World Agriculture: From the Neolithic Age to the Current Crisis*. London: Earthscan, 2006.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullâh İsmail es-Sâvî. Kâhire: Dârü's-Sâvî, 1938.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *el-İşâret ila sîreti'l-Mustafâ ve târihi min ba'dihi mine'l-hulefâ*. thk. Muhammed Nizâmüddîn el-Füteyh. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996.
- More, Thomas. *Utopia*. çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mîna Urgan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, 2009.
- Mudahhilî, İbrâhîm b. Muhammed. *Merviyâtü gazveti'l-Hendek*. Medine: 'Îmâdetü'l-Ba'seti'l-İlmî, 1424/2003.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. ed. Abdullâh Muhammed Şahhâta. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid. *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'ri*. Beyrût: Dârü'l-Kiâbi'l-Arabî, 1980.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Rahîku'l-mahtûm*. Beyrût: Dârü'l-Hilâl, 1976.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân. *Kenzü'l-ummâl*. thk. Bekrî Hayyânî, Safva es-Sakâ. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1981.
- Naskali, Esko. "İran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Nedvî, Ebu'l-Hasan. *es-Sîretü'n-nebevî*. Dımaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1425/2004.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Neumark, Fritz. *Harp Ekonomisi*. çev. Sabri F. Ülgener. İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1937.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. 12 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrat. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûnî'l-edeb*. 33 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1423/2002.
- Öner, Abdülkerim. *Dört Halife Dönemi'nde Beytül-mâl*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.

- Özbird, Alev. *Türkiye’de Savaş Ekonomisi Uygulaması Olarak Milli Korunma Kanunu (1940-1946)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Özçelik, İsmail. *Geçmişten Günümüze Tarih Yazım Tarzları ve Tarih Felsefesi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011.
- Özdemir, Hikmet. *Atatürk’ün Harp Kavramına Bakışı*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 2. Basım, 2012.
- Özdemir, Mehmet Nadir. *Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Özdemir, Serdar. *Hz. Peygamberin Seriyeleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Özdemir, Serdar. “Seriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/565-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Yücel-Ertan İnaltekin (ed.). *Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş*. çev. Melih Arda Yazıcı. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Basımevi, 2018.
- Özguven, Ali. “Harp Ekonomisi ve Ekonomik Harp”. *Prof. Dr. Yüksel Ülken’e Armağan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını*, 2000.
- Özkan, Mustafa. *Hz. Muhammed Fakir miydi?* Ankara: Liberte, 2016.
- Pigou, Arthur Cecil. “Savaş Ekonomisi”. çev. Ercan Dülgeroğlu. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1-2 (1988).
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârü’s-sihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhmmmed. Beyrût: el-Mektebetü’l-Asriyye, 5. Basım, 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Tuhfetü’l-mülûk*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrût: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1417/1996.
- Rhodes, Peter John. *The Greek City States*. New York: Cambridge University Press, 2. Basım, 2007.
- Ribard, Andre. *İnsanlığın Tarihi*. çev. Erdoğan Başar (Berkday), Şiar Yalçın, Halil Berkday. İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 2. Basım, 1983.
- Rifat, Samih. *Herakleitos Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Riyâd, Mustafa-Şahin, Ahmed. “en-Neşâtü’l-iktisâdî li’l-Yahûdi bi’l-Hicâz fi’l-câhiliyye ve fi asri’r-Resûl”. *Mecelletü’l-Câmiatü’l-İslâmî* 12/2 (2004), 21-58.
- Robinson, Edward Van Dyke. “War and Economics in History and in Theory”. *Political Science Quarterly* 15/4 (1900), 581-628.
- Rodgers, Nigel. *Antik Yunan*. çev. Ülkü Evrim Uysal. Mısır: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Rûyânî, Abdülvâhid b. İsmâil. *Bahrü’l-mezheb fi fûru’ı mezhebi’l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Târik Fethî es-Seyyîd. 14 Cilt. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009.
- Safa, Mustafa. *Hz. Peygamber Döneminde Medine’nin Sosyal Yapısı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâs, 2000.
- Savaş, Vural Fuat. *İktisatın Tarihi*. İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997.
- Schumpeter, Joseph Alois. *History of Economic Analysis*. ed. Elizabeth Boody Schumpeter. Routledge, 1954.
- Selik, Mehmet. *İktisadi Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 2. Basım, 1974.

- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme. *Şerhü's-Siyeri'l-kebir*. Beyrût: eş-Şirketü's-Şerkiyye, 1971.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Seyidoğlu, Halil. *Ekonomik Terimler*. İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2002.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2013.
- Sıkkılı, Ebü Bekir İbn Yûnus. *el-Câmi' li-mesâ'ili'l-Müdevvene*. 24 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2013.
- Smith, Adam. *Milletlerin Zenginliği*. çev. Haldun Derin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, 2011.
- Spiegel, Henry William. *The Growth of Economic Thought*. New Jersey/Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971.
- Steinbeck, John. *Bir Savaş Vardı*. çev. Ülkü Tamer. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Basım, 2009.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh. *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-sireti'ne-beviyye li İbn Hişâm*. ed. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî). 7 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Süleymanlı, Vusal. "Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş: Disiplinlerarası ve Stratejik Bilim Alanının Türkiye'de Bir Ders Olarak Eğitiminin Verilmesinin Gerekliliği". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 122/240 (2019), 169-204.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtâr İbrâhîm el-Hâic, Abdulhamîd Muhammed Nidâ, Hasan İsa Abdüzzâhir. 25 Cilt. Kâhire: el-Ezherü's-Şerîf, 2005.
- Şâfî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1990.
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sireti hayr'l-ibâd*. ed. Alî Muhammed Muavvîz, Adil Ahmed Abdülmevcûd. 12 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Şehzâde Korkud. *İslâm'da Ganimet ve Cariyelik (Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri)*. çev. Osman Gümân. thk. Âsım Cüneyd Köksal. İstanbul: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları, 2013.
- Şener, Sefer. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2004), 73-92.
- Şerîf, Ahmed İbrâhîm. *Mekke ve'l-Medine fi'l-câhiliyye ve ahdi'r-Resûl*. Beyrût: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1965.
- Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylü'l-evtâr*. thk. Usameddîn es-Sabbâbettî. 8 Cilt. Mısır: Dârü'l-Hadîs, 1993.
- Şeybânî, Ebü Abdillâh Muhammed. *el-Kesb*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Abdülhâdi Harsûnî, 1400/1980.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed Hasen. *Me'âlimü'l-esîre fi sünne ve's-sîre*. Dımaşk/Beyrût: Dârü'l-Kâlem/Dârü'l-Şamiyye, 1411/1990.
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. "Savaş Ekonomisi; İnebahtı'ya Giden Yolda İspanyol Monarşisi'nin Mali Hazırlıkları". *History Studies International Journal Of History* 11/1 (2019), 347-360.

- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. ed. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târihü'r-rusul ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb. *Mişkâtü'l-mesâbih*. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî. 3 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2010.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Toffler, Alvin-Toffler, Heidi. *War and Anti-War*: New York: Warner Books, 1993.
- Tolstoy, Lev N. *Savaş ve Barış*. çev. Mete Ergin. 4 Cilt. İstanbul: Engin Yayıncılık, 1996.
- Toprak, Zafer. *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)*. İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde (Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular)*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Tüfekçi, Ahmet. *Savaş Ekonomisi Uygulamaları Açısından İnönü Dönemi (1938-1950)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2004.
- Türk Dil Kurumu. *TDK Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Tzu, Sun. *Savaş Sanatı*. çev. Pınar Erturan. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Ulutan, Burhan. *İktisadi Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1978.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecîd, Alî Muhammed Muavviz vd. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-A'lemî, 3. Basım, 1989.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *er-Ridde*. ed. Yahya el-Cebûrî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Yılmaz, Cuma Ali-Ayarıç, İsmail. "Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/1 (2020), 413-427.
- Watt, W. Montgomery. *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*. ed. S. Erdem Türközü. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Medine'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Mekke'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: KURAMER, 2016.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devletleri Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ. *Kitabü'l-Harâc*. Beyrût: el-Matbaaütü's-Selefiyye, 2. Basım, ts.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Buldân*. thk. Muhammed Emîn el-Dinâvî. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdr, 2. Basım, 1995.
- Yalçınkaya, Haldun. *Devletlerin Dış Politika Aracı Olarak Kullandığı Savaşın Soğuk Savaş Sonrası Değişimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Yalman, Ahmet Emin. "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi". *Atatürk Yolu Dergisi* 3/12 (1993), 417-429.
- Yaman, Ahmet. "Seleb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yaman, Ahmet. "Tenfil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yediyıldız, M. Asım. "İslâm Tarihine Tematik Yaklaşım Üzerine Bazı Düşünceler". *İSTEM* 7 (2006), 15-21.
- Yeniçeri, Celal. *İslam Devlet Bütçesi*. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı, 1984.
- Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 9. Basım, 2013.
- Yıldırım, Fethi. *Hız. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Yıldırım, Muhammed Emin. *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- Yurdagür, Metin. "İ'lâ-yi kelimetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kamûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-İrşâd ve'l-Enbiyâ-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Adâb, 1965.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût Başkanlığındaki Heyet. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Lübnân: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, 1971.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1407/1986.
- Zengin, Fethullah. "Hz. Peygamber (sav)'in Devletleşme Çalışmalarına Ensar'ın Askeri Katkısı: Seriyeler". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 175-197.
- Zengin, Fethullah. *İslâm Tarihinde Ensar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. 3 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Zeydân, Corcî. *Târihu adâbi'l-lügâti'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Mısır: Dârü'l-Hilâl, 3. Basım, 1936.
- Zuhaylî, Vehbe. *İslam Hukukunda Savaş*. çev. İsmail Bayer. İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1996.

- Zur, Ofer. “Savaşın Psiko-Tarihi: Kùltür, Ruh ve Düşmanın Birlikte Evrimi”. çev. Gökhan Kağnıcı. *Tarih Okulu Dergisi* 6 (2010), 125-143.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh. *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî*. thk. Sekîne eş-Şihâbî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1982.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab. *Nesebu Kureyş*. thk. Lévi-Provençal. Kâhire: Dârü'l-Maârif, 3. Basım, 1951.
- Zührî, İbn Şihâb. *el-Meğâzî*. çev. Muhammet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*. 12 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Ahmet Kuray		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2004	2008	Diyarbakır Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2008	2013	Erciyes Üniversitesi
Yüksek Lisans	2014	2017	Uludağ Üniversitesi
Doktora	2017	-	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013	2015	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
2.	2015	2019	Bursa Uludağ Üniversitesi
3.	2019	-	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:	1. Kuray, A. (2022). “Ebû Âmir er-Râhib ve İslâm Davetine Muhalefeti”. <i>Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 9(2). 2. Kuray, A. (2022). “Fatıma bt. Muhammed’in Miras Talebi ve İslam Devlet Geleneğine Etkisi”. <i>Uluslararası İslâm düşünce Yapısına Etki Eden İlk dönem Olayları Sempozyumu</i> .		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
		Tarih:	
		İmza:	
		Adı-Soyadı:	